

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის
გამოცემის – «ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში» დამატება

GEORGIAN NATIONAL MUSEUM
Of Otar Lordkifanidze Centre of Archaeology
Supplement to Dzebani – Researches On The Archaeology of Georgia.

იბერია-კოლხეთი

საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის
არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი

IBERIA-COLCHIS

Researches on the Archaeology and History of Georgia
in the Classical and Early Medieval Period

5

თბილისი 2009 Tbilisi

ISSN 1512.4207

UDC 94(479.22)+902. ი-315

მთ. რედაქტორი: გელა გამყრელიძე

სარედაქციო-სარეცენზიო საბჭო:

**ზურაბ ბრაგვაძე, დევიდ ბრაუნდი,
დარეჯან კაჭარავა, გურამ კვირკველია,
დავით მინდორაშვილი, თემურ თოდუა,
გოდერძი ნარიმანიშვილი, ვახტანგ შატბერაშვილი,
მაია ჩარკვიანი**

Editor-in-Chief: Prof., Dr. Hist. Sc. Gela Gamkrelidze

Editorial & Reviewers Board:

*Dr. Ph. Z. Bragvadze, Dr. Prof. D. Braund (UK),
Dr. Prof. D.Kacharava, Dr. Prof. G. Kvirvelia,
Dr. D. Mindorashvili, Dr. Prof. T. Todua,
Dr. Hist. Sc. G. Narimanishvili, Dr. Ph. V. Shatberashvili,
Dr. Ph. M. Charkviani*

Address: Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology

14, D. Uznadze str. Tbilisi, 0102

Georgia

e-mail: iberiacolchis@yahoo.com

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. 2009

შინაარსი CONTENTS

ზურაბ ბრაგვაძე , არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ღვანკითში .....5 <i>(Z. Bragvadze, Archaeological Excavations in the Village Gvankiti)</i>	5
იულონ გაგოშიძე , საქართველო და “ბერძნულ-სპარსული” გემები ..... 14 <i>(I. Gagoshidze, Georgia and “Greco-Persian” Gems)</i>	14
ირმა ბერძენიშვილი , სოხუმის ადრექრისტიანულ ტაძართა შესახებ.....20 <i>(I. Berdzenishvili, About Early Christian Temples in Sokhumi)</i>	20
ირინე დემეტრაძე , ბერძნული იმპორტული კერამიკა აწყურიდან ..... 25 <i>(I. Demetradze, Greek Pottery Wares from Atsquri)</i>	25
რევაზ კვირკვაია , მესხეთ-ჯავახეთის პრეისტორიული და კლასიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლების რუკა .....31 <i>(R. Kvirkvaia, The Map of Prehistoric and Classical Archaeological Sites of Meskhet – Javakheti)</i>	31
ნინო მინდაძე , სამედიცინო ანთროპოლოგიური კვლევის პერსპექტივა ძველი კოლხეთის მაგალითზე .....41 <i>(N. Mindadze, The Perspective of Medical- Anthropological Researches by the Example of Ancient Colchis)</i>	41
ვაჟა სადრაძე , ურეკის გვიანანტიკური ხანის ძეგლები .....50 <i>(V. Sadradze, The Archaeological Sites of Roman (Late Classical) Period from Ureki)</i>	50
მედეა შეროზია , ოქტავიანე ავგუსტუსის დენარებისა და მისი ადგილობრივი მინაბაძების შესახებ ...61 <i>(M. Sherozia, About the Denarius of the Emperor Augustus and it’s Local Imitations)</i>	61
მერაბ ძნელაძე, თამარ ხოხობაშვილი , კვერიანი სამარხი აბულმუგიდან ..... 72 <i>(M. Dzneladze, Tamar Khokhobashvili, The Grave With The Threshing Board from Abulmugi).</i>	72
ნუცა ყიფიანი , წითელფიგურული სკიფოსები ვანის ნაქალაქარიდან ..... 80 <i>(N. Kipiani, Red-figure Skyphoi from Vani City-site)</i>	80
ქეთევან ჯავახიშვილი , საქართველოში აღმოჩენილი აქემენიდური საბეჭდავები .....85 <i>(K. Javakhishvili, Achaemenid Seals from Georgia)</i>	85
გოდერძი ნარიმანიშვილი , დარაქოის ნამოსახლარი და სამხრეთ კავკასიის აქემენიდური ხანის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ..... 94 <i>(G. Narimanishvili, Daraqoi Settlement and Some Patterns of History of Achaemenid Epoch Transcaucasus)</i>	94

PAPERS IN ENGLISH

Otar Lordkipanidze † , Georgian Civilization: Whence Does Its History Start?..... 126	126
David Braund , Leukothea, the “Nereid” from Zghuderi..... 134	134
Mariam Gvelesiani , King Parnavaz and the Cult of Armazi..... 143	143
Vakhtang Nikolaishvili , The Archaeological Context of the Hebrew Inscriptions Discovered in Eastern Georgia 153	153
Natela Jabua , On Architectural Potential of Pre-Christian Georgia..... 159	159

Vera Chikhladze, Musical Instruments – Cymbals from Archaeological Material of the First-Fourth centuries	167
Gela Gamkrelidze, The Land of Colchis and the City of Phasis (Towards a Historico-Archaeological Study of Western Georgia in the Classical Period)	175
Gela Gamkrelidze, On the Evolution of the <i>Colchian Amphorae</i> (the 4th cent. BC to the 3rd cent. AD).....	193
Gela Gamkrelidze, Two Silver Rhytons from West Georgia – <i>Colchis (Mtisdziri and Gomi)</i>	204
 SUMMARIES for Georgian Papers in English.....	 215
 შემოკლებათა განმარტება	 223
ABBREVIATIONS	
 ავტორთა საყურადღებოდ	 224

ზურაბ ბრავაძე

არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ღვანკითში

ბაქო-სუფსის ნავთობსადენის 260-ე კმ-ზე, თერჯოლის რაიონის სოფელ ღვანკითში, ადგილ “დედა ღვთისაზე” გამოვლინდა ნაგებობის ნაშთები, რომელიც იმთავითვე მიჩნეული იქნა დარბაზულ ეკლესიად და მისი აგების თარიღად ადრეული შუა საუკუნეები განისაზღვრა.

ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრმა დაიწყო ამ ძეგლის არქეოლოგიური შესწავლა (ექსპედიციის მუშაობაში მონაწილეობდნენ: ზ. ბრავაძე (ხელმძღვანელი), ნ. კაპანაძე, მ. ჩარკვიანი, თ. ჭანიშვილი, გ. გაგოშიძე(არქიტექტორი).

ძირითადი სამუშაოები წარიმართა ნაგებობის შიდა და გარე კედლების გამოსავლენად, რისთვისაც გაიჭრა მართკუთხედის ფორმის თხრილი, რომლის სიგრძე იყო 14 მეტრი, სიგანე 10 მეტრი, სიმაღლე 1 მეტრი. მთლიანობაში თხრილის ფართობმა შეადგინა 140 მ² არქეოლოგიურმა თხრილმა შემდეგი სტრატოგრაფიული სურათი მოგვცა: გამოვლინდა ორი კულტურული ფენა (ტაბ. I,2). დადგინდა, რომ ნაგებობას ჩაჭრილი ჰქონდა II ფენა (ტაბ. I,2), რომელიც ფიქსირდებოდა ნაგებობის ჩრდილოეთ, სამხრეთ და აღმოსავლეთ კედლებთან და სწორედ აღნიშნული კედლების მიერ ის იყო ჩაჭრილი, ხოლო ნაგებობის შიდა სივრცეში — განადგურებულიც კი (ტაბ. I,1). რაც შეეხება I კულტურულ ფენას, გაირკვა, რომ ეს ფენა არ იყო ჩაჭრილი და შემორჩენილი იყო მხოლოდ ნაგებობის ზედა დონეზე. ჩრდილოეთ კედელთან გაკეთებული სტრატოგრაფიული ჭრილის მიხედვით, I ფენა სიმაღლეში აღწევდა 35-40 სმ-ს, II ფენის სიმაღლე კი 40-50 სმ-ს და განფენილი იყო ნაგებობის კედლის გასწვრივ. I ფენა მონითალო ფერის მინით ხასიათდებოდა. II ფენისთვის დამახასიათებელი იყო მოშაო ფერის, ბათქაშნარევი მინა. I და II ფენა ერთმანეთისგან იმიჯნებოდა დაახლოებით 20-25 სმ-ის სისქის სტერილური შრით (ტაბ. I,2). ანალოგიური განფენილობა ახასიათებდა II

ფენას სამხრეთ კედელთანაც. აქ მისი სიმაღლე 70 სმ-ს აღწევდა და ვრცელდებოდა 3 მ-ის სიგრძეზე სამხრეთი კედლის გასწვრივ, აღმოსავლეთის კედელთან II ფენა შემორჩენილი იყო 20 სმ-ის სიმაღლეზე. როგორც უკვე აღინიშნა, ნაგებობის ჩრდილოეთი კედლის გარდა I ფენა არსად არ დაფიქსირდა, ხოლო ნაგებობის დასავლეთ კედელთან არც ერთი ფენა არ გამოვლენილა.

სტრატოგრაფიული ვითარების დადგენისთანავე ნათელი გახდა, რომ I კულტურული ფენა კავშირში უნდა ყოფილიყო ნაგებობასთან და ეს დადასტურდა კიდევ გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალისა და ნაგებობის სრული განმენდის შემდეგ.

ნაგებობის შემორჩენილი სიმაღლე 1 მ-ს აღწევდა (ტაბ. I,1). ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლების სიგრძე 10,50 მ. იყო, ხოლო კედლების სისქე 1,30 მ. აღმოსავლეთი და დასავლეთი კედლების სიგრძე შეადგენდა 6,20 მ-ს, ხოლო სისქე — 1,30 მ—ს (ტაბ. I, 1). აქვე შევნიშნავთ, რომ დასავლეთი და ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთი მხარე შემორჩენილი იყო უაღრესად დაზიანებული სახით. საქმე ისაა, რომ XX საუკუნის 60—იან წლებში მაღალი ძაბვის ხაზების გაყვანის დროს ამ ადგილას მოუთხრიათ ძელქვის ხე, რომლის ფესვებიც აღნიშნულ კედლებს ფარავდა. სწორედ მაშინ გამოჩენილა ამ კედლების კონტურები და იმ იმედით, რომ რაღაც განძს იპოვიდნენ, ეს მონაკვეთი აუფეთქებიათ, რამაც საგრძნობლად დააზიანა ძეგლი. ამ ბარბაროსული ქმედების კვალი ჩვენს მიერაც იქნა დადასტურებული, როდესაც თხრილის დასავლეთ ნაწილში დავაფიქსირეთ აფეთქებული კედლის ნანგრევები.

ნაგებობის შიდა სიგრძე 8,25 მ იყო, სიგანე — 3,70 მ. ასე რომ, შიდა ფართობის მოცულობა 30,5 მ² შეადგენდა (ტაბ. I,1). ჩატარებულმა სამუშაოებმა საშუალება მოგვცა დაგვეკონკრეტებინა როგორც ნაგებობასთან დაკავშირებული ნიუანსები, ასევე მისი ქრონოლოგიის საკითხი. დაწვრილებითი საველე-არქეო-

ლოგიური კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ საქმე გვაქვს დაუმთავრებელ, უფრო სწორედ აუშენებელ დარბაზულ ეკლესიასთან. შეიძლება ითქვას, რომ აღმოჩენილია ეკლესიის საძირკველი, რომელიც ნაგებია რიყის ქვითა და კირხსნარით. მშენებლობის ტექნიკა საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ გაიჭრა 1,30 მ-ის სიგანის საძირკველი და ერთმანეთის მიყოლებით მოხდა რიყის ქვებისა და კირხსნარის ჩასხმა. ოთხივე კედლის სისქე სწორედ 1,30 მ იყო და არცერთ მათგანთან არ დაფიქსირებულა სამშენებლო ნაგავი და ბათქაშის ჩამონაყარი. ამ რეალობის უარყოფა პრინციპულად შეუძლებელია, რადგან ოთხივე მხარეს თხრილი გაიჭრა კედლებიდან 3 მ-ის დაშორებით და არცერთი ზედმეტი ქვა, ან რაიმე სხვა არტეფაქტი არ დადასტურებულა. ნაგებობის საძირკველი ამოყვანილია 1 მ-ის სიმაღლეზე და მიწის ზედაპირთან მოსწორებულია ბრტყელი ნახევრად გათლილი ფილებით, რომლებიც კარგად იყო შემორჩენილი სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლებზე (ტაბ. I,1). საძირკველის ამოყვანისა და ნახევრად გათლილი ფილებით ნიველირების ზუსტად ანალოგიური მეთოდი გამოყენებული ბაგრატის ტაძართან გათხრილ V—VI საუკუნეების ბაზილიკაშიც [ლანჩავა ო. 1996:137-141]. როგორც ჩანს, ადრეული შუა საუკუნეების იმერეთში მშენებლობის ეს ტექნიკა გავრცელებული და პოპულარული იყო.

ღვანკითის “დედა ღვთისაზე” გამოვლენილი ნაგებობა რომ დარბაზული ტიპის ეკლესიად შენდებოდა, ამაზე მეტყველებს მისი ფორმა, ზომები და ორიენტირება. ნაგებობა დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, ოდნავ ჩრდილოეთისკენ გადახრით. აღმოსავლეთით ფიქსირდება ნახევრადწრიული აფსიდა (ტაბ. I,1), რომელიც მართალია, კარგად გამოკვეთილი არ არის, მაგრამ ეს ვითარებაც გასაგებია, რადგან ზედა კედლები აუშენებელია და სწორედ ამ მიზეზის გამო არა აქვს მას აფსიდისთვის დამახასიათებელი კლასიკური ფორმა. თუმცა, ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელი აშკარად აფსიდის ამოსაყვანად არის მომრგვალებული.

ღვანკითში აღმოჩენილი ეკლესია ყველაზე ახლო ანალოგებს ნოქალაქევი მიკვლეულ

მცირე ზომის დარბაზულ ეკლესიასთან იჩენს. მსგავსია როგორც დაგეგმარება, ასევე ზომებიც [ზაქარაია პ. 1987:58-59]. დაგეგმარების მხრივ იგი ასევე უახლოვდება ნოქალაქევი-ვე გათხრილ ადრეულ ბაზილიკას [კაპანაძე თ. 1987:ტაბ. XXV]. ნოქალაქევის დარბაზული ეკლესიისა და ადრეული (პირველი) ბაზილიკის თარიღი V საუკუნით განისაზღვრება [კაპანაძე თ. 1987:102]. V-VI საუკუნით თარიღდება სეფიეთის ტაძარი, რომელსაც ვ. ლექვინაძე იუსტინიანე I ეპოქის ნაგებობად მიიჩნევს [Леквинадзе В. 1963:179]. V-VI საუკუნით თარიღდება ბიჭვინთის ეკლესიები [ციციშვილი ი. 1977:101]. ამავე პერიოდს მიეკუთვნება ციხისძირის ეკლესიაც [Леквинадзе В. 1963:169]. უკვე ვახსენეთ ქუთაისის ადრეული, V-VI საუკუნეების ბაზილიკაც [ლანჩავა ო. 1996:137]. საკუთრივ იმერეთში V საუკუნის დარბაზულ ეკლესიად არის მიჩნეული კაცხის სვეტზე არსებული ნაგებობა [ცინცაძე ვ. 1964:16]. ჩვენი აზრით, სწორედ დასავლეთ საქართველოს ამ ადრეულ ეკლესიებს შორის ეძებნება ადგილი ღვანკითის ეკლესიასაც და მისი თარიღი VI საუკუნის 20—იან წლებს არ უნდა სცილდებოდეს. მიგვაჩნია, რომ ამ ძეგლის თარიღი პირდაპირ უკავშირდება VI საუკუნის 20—იანი წლების დასავლეთ საქართველოში განვითარებულ მოვლენებს და სწორედ ამ ისტორიულ პროცესში უნდა ვეძებოთ პასუხი კითხვაზეც, თუ რატომ არ აშენდა ეს ეკლესია.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ VI საუკუნის 20-იანი წლებიდან საკმაოდ გამწვავდა დამოკიდებულება ირანსა და ბიზანტიას შორის და ამ დაპირისპირებაში ჩართული აღმოჩნდა ორივე ქართული სამეფოც (ქართლი და ეგრისი). ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინე II ეგრისში ჯარები შეიყვანა და ქართლის მოსაზღვრე ციხეებში, შორაპანსა და სკანდაში, ჩააყენა. პროკოპი კესარიელის გადმოცემით, ამ ციხეების დაცვა ოდითგანვე ადგილობრივი მოსახლეობის საზრუნავად ითვლებოდა და კეისრის ამ ნაბიჯმა ისინი გაანაწყენა. თუმცა, მეტი გზა არ იყო და ამ კუთხის მოსახლეობაც შეეგუა შექმნილ ვითარებას და მეტიც, მათვე იკისრეს ბიზანტიელთა ჯარის მომარაგება სურსათით. ასე გრძელდებოდა ერთხანს, მაგრამ ეგრი-

სელებს მობეზრდათ გარნიზონების შენახვა და ასეთ სამსახურზე ხელი აიღეს. სანოვაგის გარეშე დარჩენილმა ბიზანტიელთა ჯარმა კი ციხეები დატოვა. ამით ისარგებლეს ირანელებმა, ქართლიდან გადმოვიდნენ, შორაპნისა და სკანდის ციხეები სრულიად უბრძოლველად დაიკავეს და შიგ საკუთარი გარნიზონები ჩააყენეს [პროკოპი კესარიელი. 1965:51]. ეს ამბავი 523 წელს მოხდა და ამ დროიდან 532 წლამდე, “საუკუნო ზავის” დადებამდე, აღმოსავლეთ ეგრისში ირანი გაბატონდა. ჩვენი აზრით, სწორედ აღნიშნულ მოვლენებს უნდა უკავშირდებოდეს ღვანკითის ეკლესიის მშენებლობის პერიპეტიებიც. მივიჩნევთ, რომ მისი აგება დაიწყო 523 წლამდე, ან ზუსტად ამ წელს და შეჩერდა ამ მხარეში ირანელების შემოსვლისთანავე. ცნობილია, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ირანის სამეფო კარი რელიგიურ ფაქტორს საკუთარი პოლიტიკური მიზნების განხორციელების საქმეში და ამ რეალობიდან გამომდინარე სრულიად ლოგიკურია, რომ შორაპნისა და სკანდის სასიმაგრო ზოლში მდებარე ღვანკითში მათ აეკრძალათ ქრისტიანული ტაძრის მშენებლობა. სხვა ისტორიული ახსნა ამ ვითარებას არ გააჩნია. მართალია, 532 წლის ზავით ბიზანტიამ უკან დაიბრუნა შორაპნისა და სკანდის სანახები, მაგრამ ღვანკითის ეკლესიის მშენებლობის გაგრძელებულა და ეს ადგილი თანდათან მიწით დაიფარა. აღნიშნულის გამო ადგილობრივმა მოსახლეობამ დაივიწყა მშენებარე ეკლესია და უკვე განვითარებულ შუა საუკუნეებში (XII-XIII სს.), აქვე, ასიოდ მეტრის მოშორებით ახალი დარბაზული ეკლესია ააგო. ისტორიული პარალელების გარდა, ღვანკითის ეკლესიის შემოთავაზებულ თარიღს მხარს უჭერს I ფენის არქეოლოგიური მასალაც, რომელიც სტრატოგრაფიულად სწორედ ამ ნაგებობას უკავშირდება.

I ფენის არქეოლოგიური მონაპოვარი მართალია მრავალრიცხოვანი არ არის, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ აღმოსავლეთ ეგრისში ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალის საერთო სიმწირეს, მისი მეცნიერული ღირებულება მნიშვნელოვანია.

I ფენის არქეოლოგიურ მასალაში გამოიყოფა კერამიკული ნაწარმის ორი პირობითი

ჯგუფი. ესაა უხეში, ცუდად განლექილი და ქარსმინარევიანი თიხისგან დამზადებული ჭურჭლები და მოჩალისფროდ და მოწითალოდ გამომწვარი, თხელკეციანი, კარგად განლექილი, სუფთა თიხისგან დამზადებული ეგზემპლარები. ორივე პირობითი ჯგუფის სამეთუნეო ნაწარმი მხოლოდ სამეურნეო და სუფრის ჭურჭლებითაა წარმოდგენილი. სამეურნეო დანიშნულების კერამიკიდან გამოიყოფა ქვევრი, რომელიც წარმოდგენილია სქელკეციანი, მოწითალო—მოაგურისფრო, რელიეფურღარიანი გვერდის ფრაგმენტით (ტაბ. II). ღვანკითში მოპოვებული ქვევრის ფრაგმენტი მიეკუთვნება იმ ტიპს, რომელსაც გ. ლომთათიძე გარედან ნიბოშემოვლულ ქვევრების ჯგუფში აერთიანებდა [ლომთათიძე გ. 1955:175]. რ. რამიშვილის ვარაუდით, გარედან ნიბო ჭურჭლებს უკეთებოდა პრაქტიკული დანიშნულების მიზნით, რათა მტკიცედ ყოფილიყო მიწაში ჩადგმული, რადგან მაშინ ჯერ კიდევ არ იცოდნენ ქვევრების ჩაკირვა [რამიშვილი რ. 1983:16]. ღვანკითის ქვევრის ანალოგები მრავლადაა გამოვლენილი საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე. ისინი ნაპოვნია ქუთაისში [ლანჩავა ომ. 1996:159], ვარდციხეში [ჯაფარიძე ვ. 1989:67-68], ნოქალაქევი [ზაქარაია პ. და სხვ. 1977:105], რუსთავში [ლომთათიძე გ. 1955:174-175], ურბნისში [ჭილაშვილი ლ. 1964:75], ახალ ჟინვალში [რამიშვილი რ. 1983:116] და ყველგან V—VIII საუკუნეებით თარიღდება. ყველაზე ახლო ანალოგებს ღვანკითური ცალი იჩენს საირხის მარნიგორის ბორცვზე [ბრაგვაძე ზ., გაგოშიძე გ. 2002:143-147], სტირფაზსა [Texov B. 1985:71] და ახალ ჟინვალში [რამიშვილი რ. 1983:116] გამოვლენილ ნიმუშებთან, რომლებიც დათარიღებულია IV—VI საუკუნეებით. ვფიქრობთ, სწორედ ამავე პერიოდით უნდა განისაზღვროს ღვანკითში აღმოჩენილი ქვევრის ასაკიც.

სასუფრე ჭურჭლები მხოლოდ ხელადების პირებითა და ძირების ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი. როგორც აღინიშნა, მათ შორის გამოიყოფა თხელკეციანი, მოწითალო და მოჩალისფრო და შედარებით უხეში თიხისგან დამზადებული ეგზემპლარები. მათგან

ყურადღებას იქცევს მსხლისებურკორპუსიანი ხელადების ფრაგმენტები, რომლებიც ძირებითა და გვერდებითაა წარმოდგენილი (ტაბ. II). მათი ერთი ნაწილი მოჩალისფრო, ხოლო მეორე ნაწილი მონითალო კეცით ხასიათდება. ამ ჭურჭლების ფორმები სათავეს იღებს გვიანანტიკური ხანიდან და წამყვანი ფორმაა IV-VI საუკუნეების იმერეთის, განსაკუთრებით ზემო იმერეთის არქეოლოგიური ძეგლებისათვის. ამ ნიმუშების პოპულარობაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ისინი მოიპოვება როგორც სამარხებში, ასევე ნამოსახლარ ფენებშიც. ამ სახის კერამიკა მრავლად მოიპოვება როგორც დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე. მსხლისებურკორპუსიანი დოქები და ხელადები აღმოჩენილია: რუსთავში [ლომთათიძე გ. 1955:182-183], მცხეთაში [უგრელიძე ნ. 1987:57-58], ურბნისში [ჭილაშვილი ლ. 1964:75], ოჩამჩირეში [Качарова Д. 1973:29], ძეგრში [ფუთურიძე რ. 1959:74], ნებელდაში [Воронов Ю. и др. 1970:183], სოხუმში [Трапш М. 1974:339], სტირფაზში [Техов Б. 1985:ტაბ.49,71,78,82], გველეთის სამაროვანზე [მინდორაშვილი დ. 2005:ტაბ. XIV] და სხვ. როგორც უკვე ითქვა, მსხლისებურკორპუსიანი კერამიკის სიმრავლით ხასიათდება ღვანკითის მოსაზღვრე, ზემო იმერეთის არქეოლოგიური ძეგლები, სადაც ისინი გვხვდება მოდინახეზე [ნადირაძე ჯ. 1975:46-96], რგანის სამაროვანზე [ბრაგვაძე ზ. 2000:118-120], წინსოფლის ციხეზე, ჯიეთში (მასალები ინახება ხელოვნების მუზეუმის არქეოლოგიის ფონდში) და IV-VI საუკუნეებით თარიღდება.

მსხლისებურკორპუსიანი დოქები აღმოჩენილია საქართველოს ფარგლებს გარეთაც. კერძოდ, ისინი მოიპოვება სომხეთში, გარნის სამაროვანზე [Хачатриан Ж. 1976:ტაბ.V] და ჩრდილოეთ კავკასიაში [Уварова П. 1900:39-46]. გარნის მსხლისებურკორპუსიანი დოქების დათარიღებისათვის უ. ხაჩატრიანი გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებს სწორედ საქართველოში აღმოჩენილ (ურბნისი) დოქებს [Хачатриан Ж. 1976:48]. შეიძლება არც გამოირიცხებოდეს მსხლისებურკორპუსიანი კერამიკის ქართულ წარმომავლობა და მათი

ექსპორტი მეზობელ რეგიონებში (სომხეთი, ჩრდილოეთ კავკასია).

მ. სინაურიძე აღნიშნავდა, რომ მსხლისებურკორპუსიანი კერამიკა დამახასიათებელი მოვლენაა ადრე შუა საუკუნეების სანყისი (IV—VII) საუკუნეებისათვის [სინაურიძე მ. 1966:65]. ამ ქრონოლოგიური შკალის ზედა თარიღს ვ. ჯაფარიძის მიხედვით მიეკუთვნება ვაშნარის, ციხისძირის, ნებელდისა და ვარდციხის დოქები [ჯაფარიძე ვ. 1989:80]. ღვანკითში აღმოჩენილი მსგავსი ნიმუშები ფორმის, კეცისა და ფაქტურის მიხედვით V-VI საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ანალოგიური პერიოდიტვე განისაზღვრება მეორე კერამიკული ჯგუფის (შედარებით უხეში თიხისგან დამზადებული დოქების) თარიღიც. მათ შესახებ ზოგადად შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ დამზადებულია საკმაოდ უხეში თიხისაგან, ქარსისა და კვარცის მაღალი პროცენტული შემცველობით და ადვილად შლადია. ამ თიხის ჭურჭლების ნიშან-თვისებები ზოგადად დამახასიათებელია გვიანანტიკური-ადრე შუა საუკუნეების თუნის ნაწარმისათვის. აღნიშნულია, რომ ამ პერიოდის თიხის ჭურჭლები დამზადებულია თითქმის განუღებავი, ან ცუდად განღებულ უხეში თიხისაგან. თიხა მარცვლოვანია და ხასიათდება ქარსის მაღალი პროცენტული შემცველობით. დამაკმაყოფილებელი არ არის არც გამოწვის ტექნოლოგიური დონე. გამოწვის ხარისხი სუსტია, რის გამოც ჭურჭლები ადვილად შლადი და აღდგენის უუნაროა. თიხის ჭურჭლები ძირითადად მონითალო-მოაგურისფროა, ზოგჯერ - გამავებულიც, კეცი უმეტესწილად მოყავისფრო, ან მონითალოა და ნაწარმის უმეტესობა სკელკეციანობით ხასიათდება [ბრაგვაძე ზ. 1997:20]. ანალოგიური ნიშან-თვისებები ახასიათებს ღვანკითის I ფენის მეორე ჯგუფის თუნის ნაწარმსაც.

ამრიგად, არაერთი პარალელის გათვალისწინებით, ღვანკითის I ფენის თიხის ჭურჭლების თარიღი V-VI საუკუნეებს მოიცავს. შემოთავაზებულ თარიღს გარკვეულწილად მხარს უჭერს ამავე ფენაში აღმოჩენილი ორი არტიფაქტიც. ესენია შურდულის ქვა (ტაბ. II,8) და საბეჭდავის ნატეხი (სურ. 1). მსგავსი შურდულის ქვები საქართველოს ადრეული

შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლებიდან ჩვენთვის ცნობილია ურბნისის ნაქალაქარის ზედა ფენის მასალიდან [ჭილაშვილი ლ. 1964:ტაბ.XIV]. შურდულის ქვის აღმოჩენის ფაქტმა თავისთავად გააჩინა კითხვა, რას უნდა მიეწეროს მისი დადასტურება ღვანკითის ეკლესიასთან. კატეგორიული მსჯელობისა და შორს მიმავალი დასკვნების გამოტანისაგან ამ ეტაპზე თავს შევიკავებთ. თუმცა, ერთს კი აღვნიშნავთ, რომ არ გამოვრიცხავთ რაღაც მცირე საომარ მოქმედებებს, მით უმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ ირანის ჯარის უტყუარ ყოფნას ამ ტერიტორიებზე.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვან აღმოჩენად გვესახება საბეჭდავის ფრაგმენტი, რომელიც დამზადებულია აგატის ქვისგან და როგორც ჩანს, ჰქონდა ელიფსური ფორმა (სურ. 1). ზუსტად ანალოგიური საბეჭდავი აღმოჩენილა ამავე სოფელში და იგი ან განსვენებულ ფილოსოფოსს, ღვანკითის მკვიდრს გივი მარუაშვილს 1956 წელს ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმისთვის ჩაუბარებია. სამწუხაროდ, ნივთის აღმოჩენის ზუსტი ადგილი ჩვენთვის უცნობია. ეს ნივთი შეისწავლა მ. ნონელიამ და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ იგი წარმოადგენს სასანური ეპოქის ნიმუშს, რომლის სიუყუეტის ზუსტი ანალოგი ცნობილი არ არის და ზოგადად მიეკუთვნება V-VII საუკუნეებს [Tsotselia M. 2002:121-123]. ჩვენს მიერ აღმოჩენილ ნიმუშზე აშკარად განირჩევა წარწერის ფრაგმენტი, რომელიც, ბუნებრივია, ცალკე კვლევას საჭიროებს. ამჟამად კი შეიძლება აღინიშნოს, რომ საბეჭდავი სასანური წარმომავლობის ნივთია და იგი კიდევ უფრო ამაგრებს ჩვენს მიერ გამოთქმულ ვარაუდს ღვანკითის ეკლესიის მშენებლობის პერიპეტივებთან დაკავშირებით. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ღვანკითის I ფენის თარიღად V-VI, უფრო კი VI საუკუნის პირველ მეოთხედს მივიჩნევთ და მას ნაგებობის თანადროულად განვიხილავთ.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნაგებობის ჩრდილოეთ კედელთან გაკეთებული სტრატეგრაფიული ჭრილის მიხედვით, II ფენის სიმაღლე კი 40-50 სმ-ს აღწევდა და განფენილი იყო კედლის გასწვრივ. იგი ხასიათებოდა მოშავო ფერის, ბათქაშებნარევი მინით და I ფენისგან იმიჯნებოდა დაახლოებით 20-25 სმ-ის სისქის სტერილური შრით (ტაბ. 1,2). არქეოლოგიური მასალა მხოლოდ თუნის ნაწარმით, სასუფრე ჭურჭლებითაა წარმოდგენილი. დასტურდება დოქები, რომლებიც შემორჩენილია პირის, ყელისა (ტაბ. III) და ქუსლიანი ძირების სახით (ტაბ. III), და ზოომორფული და სადა ყურების ფრაგმენტები (ტაბ. III). ჭურჭლები დამზადებულია მოშავო-მორუხო ფერის, განლექილი თიხისაგან, ქარსის მცირე მინარევებით. ყურის ორი ზოომორფული და ერთი სადა ფრაგმენტისთვის კი დამახასიათებელია მოაგურისფრო თიხა.

II ფენის არქეოლოგიური ნაწარმის დათარიღებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ზოომორფულ ყურებსა და ქუსლიანი დოქის ფრაგმენტებს. მსგავსი არქეოლოგიური მასალა უხვად არის გამოვლენილი დასავლეთ საქართველოს ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ძეგლებზე. ღვანკითის მონაპოვარი ანალოგიურია საირხის საბადურის გორა I [ნადირაძე ჯ. 1990:8-10], მოდინახე II [ნადირაძე ჯ. 1975:16-20], რვანის ნამოსახლარის [მახარაძე გ. 2000:17-31] ფენებში მიკვლეული არქეოლოგიური მასალისა. ანალოგიური თუნის ნაწარმი დიდი რაოდენობით გვხვდება კოლხეთის ცენტრალურ და ზღვისპირა ზოლშიც. შეგვეძლო დაგვესახელებინა ისეთი ცნობილი ძეგლები როგორებიცაა: მთისძირი [გამყრელიძე გ. 1982:45], ურეკი, ნიგვზიანი [მიქელაძე თ. 1985:ტაბ. XXIII—XXVI], დაბლაგომი [თოლორდავა ვ. 1977:79], ნოსირი, მუხურჩა [Гогодзе Е. 1984:52-53], ფიჩორი [Барамидзе М. 1990:237-238], ვანი [Толордава В. 1990:261], ნამჭედური [Микеладзе Т., Хахутаишвили Д. 1985:23-27] და სხვ., სადაც გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის უდიდეს ნაწილს შეადგენს სწორედ ღვანკითის II ფენისთვის დამახასიათებელი კერამიკა და ამ ძეგლების თარიღი ძვ.წ. VIII—VII საუკუნეებით განისაზღვრება. როგორც ვხედავთ, ღვანკითის II ფენის ნაწარმი საკმაოდ პოპულარულია წინარე ანტიკური ხანის კოლხეთში და შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ისინი კოლხური კერამიკის წამყვანი ფორმები და სახეობებია. ასე რომ, ღვანკითის აღმოჩენებმა კიდევ უფრო გაამყარა

შეხედულება ამ პერიოდის კოლხეთში ძვ.წ. VIII—VII საუკუნეების კულტურული ფენების გავრცელების ინტენსივობის შესახებ.

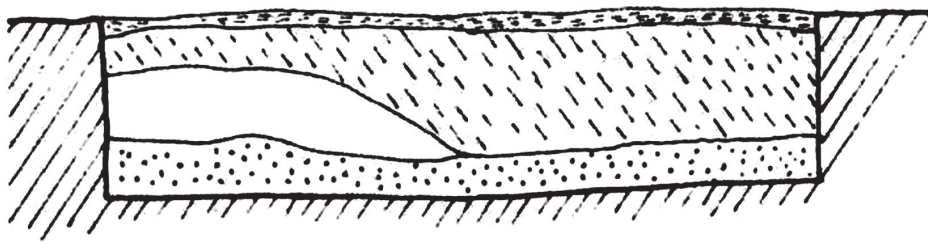
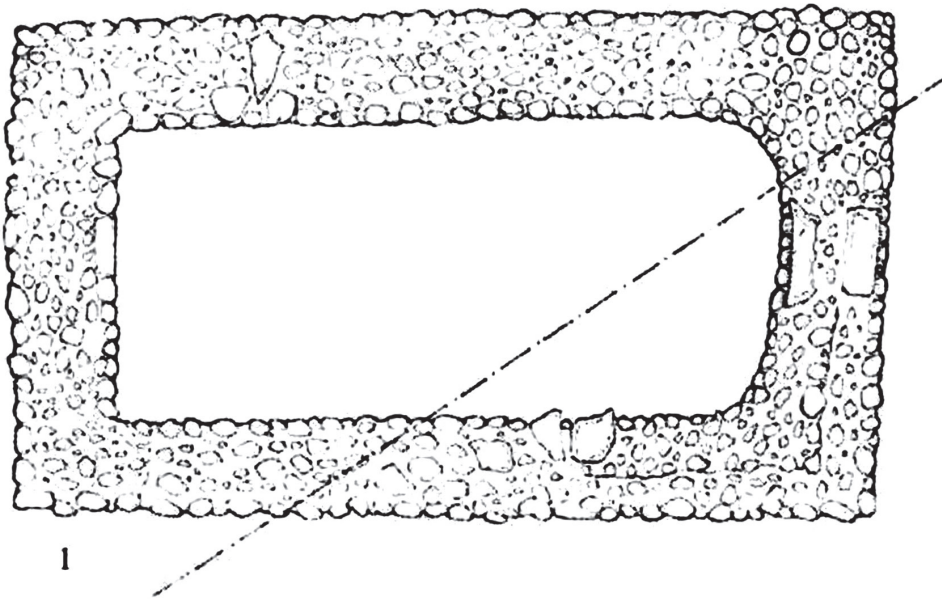
ლიტერატურა:

ბრაგვაძე ზ. 1997: ჩხარის სამაროვანი. თბილისი.
ბრაგვაძე ზ. 1998: არქეოლოგიური გათხრები ძვერსა და ღვანკითში. - შ. ამირანაშვილის სახ. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის XVI სამეცნიერო სესია (თეზისები). თბილისი. გვ. 10-14.
ბრაგვაძე ზ. 2000: რგანის სამაროვანი. - არქეოლოგიური ჟურნალი. ტ. I. თბილისი. გვ. 91-151.
ბრაგვაძე ზ., გაგოშიძე გ. 2002: საირხის ადრე შუა საუკუნეების ნამოსახლარი. - არქეოლოგიური ჟურნალი. ტ. II. თბილისი. გვ. 143—147.
გამყრელიძე გ. 1982: ცენტრალური კოლხეთის ნამოსახლარები (სოფ. მთისძირი). თბილისი.
ზაქარაია პ., ლომოური ნ., ლექვინაძე ვ., გვინჩიძე გ. 1977: ნოქალაქევის ექსპედიციის 1974—1975 წლების მუშაობის მოკლე ანგარიში. - სსმე, ტ. V. თბილისი. გვ. 102-108.
ზაქარაია პ. 1987: ნოქალაქევი 1978—1982 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში. - ნოქალაქევი I. თბილისი. გვ. 49—62.
თოლორდავა ვ. 1977: არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში. - ვანი III. თბილისი. გვ. 71-83.
კაპანაძე თ. 1987: ნოქალაქევის ბაზილიკები. - ნოქალაქევი I. თბილისი. გვ. 92-107.
ლანჩავა ო. 1996: ქუთაისი ეგრის—ლაზიკის ციხე—ქალაქთა სისტემაში. ქუთაისი.
ლომთათიძე გ. 1955: რუსთაველი წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები. - მსკა, ტ. I. თბილისი. გვ. 164-182.
მახარაძე გ. 2000: ყვირილის ხეობის ნამოსახლართა ქრონოლოგია (ძვ.წ. I ათასწლეულის I ნახევარი). - საქართველოს შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, VI. თბილისი. გვ. 17—32.
მინდორაშვილი დ. 2005: არქეოლოგიური გათხრები ხევში. თბილისი.
მიქელაძე თ. 1985: კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები. თბილისი.
ნადირაძე ჯ. 1975: ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
ნადირაძე ჯ. 1990: საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბილისი.
პროკოპი კესარიელი. 1965: ომი გუთებთან. - გეორგიკა II. თბილისი.
რამიშვილი რ. 1983: ახალი ჟინვალის ნამოსახლარი და სამაროვანი 1971—73 წლების განათხარის მიხედვით. - ჟინვალი I. თბილისი. გვ. 109-142.
სინაურიძე მ. 1966: აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე ფეოდალური ხანის კერამიკა. - მასალები

საქართველოსა და კავკასიის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. I. თბილისი. გვ. 53-89.
უგრელიძე ნ. 1987: ადრეულ შუა საუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის. თბილისი.
ფუთურიძე რ. 1959: გვიანანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. - მსკა, ტ. II. თბილისი. გვ. 54-91.
ციცაძე ვ. 1964: კაცხის სვეტი. - საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ტ. VII. თბილისი. გვ. 9-17.
ციციშვილი ი. 1977: ბიჭვინთის საკულტო ნაგებობათა კომპლექსი. - დიდი პიტიუნტი II. თბილისი. გვ. 95-107.
ჭილაშვილი ლ. 1964: ნაქალაქარი ურბნისი. თბილისი.
ჯაფარიძე ვ. 1989: ვარდციხის ნაქალაქარი. თბილისი.
Барамидзе М. Б. 1990: Пичорское поселение. - Материалы V международного симпозиума по древней истории Причерноморья, Тбилиси, с. 234-239.
Воронов Ю.Н., Вазнюк А.С., Юшин В.А. 1970: Апуштинский могильник IV-VI вв. н.э. в Абхазии. - СА. №1. Москва, с. 181-189.
Гогодзе Е.М. 1984: К вопросу о хронологии и периодизации памятников колхидской культуры. - სსმე, ტ. XXVII. თბილისი. გვ. 37—59.
Качаравა Д.Д. 1973: Город Гиенос в античную эпоху. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси.
Леквинадзе В.А. 1963: О постройках Юстиниана в западной Грузии. -Византийский Временник. т. 34. Москва, с. 174-186,
Микеладзе Т.К., Хахуаишвили Д.А. 1985: Древнеколхидское поселение Намчедური, Тбилиси.
Техов Б.В. 1985: Материальная культура населения среднего течения реки Большой Лиахви в I-VIII вв. Тбилиси.
Толордава В.А. 1990: Культурный комплекс VIII-VII вв. до н.э. из Вани. - Материалы V международного симпозиума по древней истории Причерноморья, Тбилиси, с. 259-265.
Трапш М.М. 1974: Древний Сухуми. Труды. Т. 2. Сухуми.
Уварова П.С. 1900: Могильники Северного Кавказа. - МАК, т. 8, Санкт Петербург, с. 31-56.
Хачатриан Ж.Д. 1976: Античный некрополь. Гарни. V. Ереван.
Tsotselia M. 2002: A Seal Of Sasanian Period From The Village Gvankiti. - საისტორიო ვერტიკალები, №3 თბილისი. გვ. 121-123.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

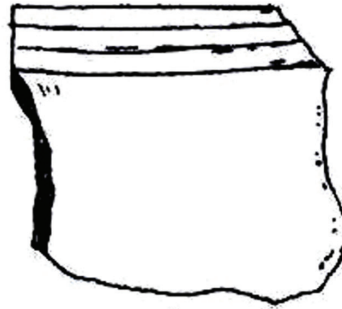
ტაბულა I - 1. ღვანკითი. გათხრებით გამოვლენილი ნაგებობის გეგმა; 2 - სტრატეგრაფიული ჭრილი.
ტაბულა II - პირველი ფენის არქეოლოგიური მასალა.
ტაბულა III - მეორე ფენის არქეოლოგიური მასალა.

II

1

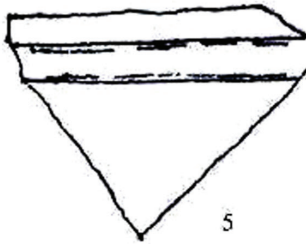
2

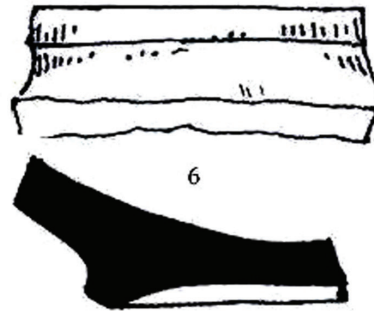
4

3

5

6

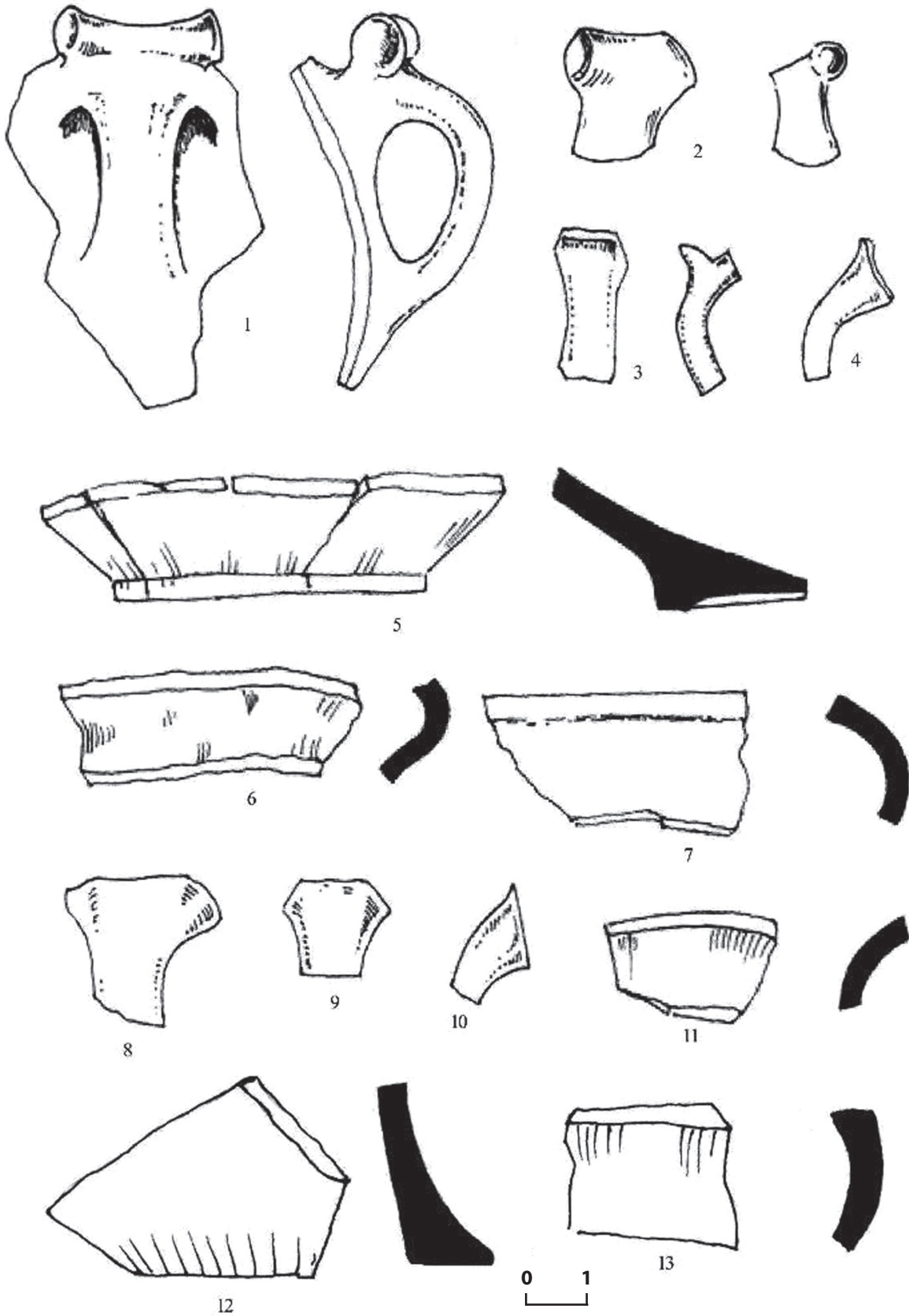
7

8

III

საქართველო და “ბერძნულ-სპარსული” გემები

ბერძნულ-სპარსული გემები საქართველოდან მიმართებაში პირველად მოიხსენიეს ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის წინ ბორის კუფტინმა და მარია მაქსიმოვამ, რომლებმაც საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ლურჯი მინის მრავალნახნაგები (ტაბლოიდები) დაუკავშირეს ბერძნულ-სპარსულ გლიპტიკას [Куптин Б. 1941:31-32; Максимова М. 1941:72-92] (ტაბ. II, 1-3). იმავე ფორმის ქვის საბეჭდავები მაშინ ცნობილი იყო მცირე აზიიდან და თარიღდებოდა დროის მოკლე მონაკვეთით ქ.წ. V ს-ის მეორე ნახევარსა და ქ.წ. IV ს-ის პირველ ნახევარს შორის. სწორედ ამიტომ მიიჩნია მ. მაქსიმოვამ ლურჯი მინის ტაბლოიდები მცირეაზიული ქვის ათნახნაგა საბეჭდავების ასლებად და ისინიც იმავე გვიანაქემენიდური პერიოდით დაათარიღა [Максимова М. 1941:72-92].

მარგარიტა ლორთქიფანიძესაც ლურჯი მინის ტაბლოიდები მცირეაზიული ქვის საბეჭდავების მექანიკურ ასლებად მიაჩნდა, მაგრამ იგი, მ. მაქსიმოვასაგან განსხვავებით, თვლიდა, რომ ლურჯი მინის მრავალნახნაგების წარმოება იბერიაში გრძელდებოდა ქ.წ. V ს-დან ქ.წ. I ს-მდე. მანვე პირველმა შენიშნა, რომ მინის რამდენიმე მრავალნახნაგა ერთი და იგივე ყალიბშია ჩამოსხმული და, ამდენად, მათზე არსებული გამოსახულებებიც იდენტურია [ლორთქიფანიძე მ. 1963:136-158; ლორთქიფანიძე მ. 1969:49] (ტაბ. II, 2-3). ამჟამად ცნობილია 19 სხვადასხვა ყალიბში ჩამოსხმული მინის 80-ზე მეტი მრავალნახნაგა და მათი აბსოლუტური უმრავლესობა აღმოჩენილია ქართლის სამეფოს (იბერიის) ისტორიულ ტერიტორიაზე. ამასთან დასტურდება სხვადასხვა ყალიბში ჩამოსხმულ მრავალნახნაგათა სისტემური თანხვედრა არქეოლოგიურ კომპლექსებში (ტაბ. I). ეს გარემოება კი იმის უტყუარი საბუთია, რომ მინის ტაბლოიდები დროის შედარებით მოკლე პერიოდში უნდა იყოს დამზადებული, რადგანაც ძნელი წარმოსადგენია, რომ ერთი და იგივე ყალიბი

ჩამოსახმელად ხუთი საუკუნის განმავლობაში გამოეყენებინათ. და ხაზგასმით ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არცერთი არქეოლოგიური კომპლექსი, რომელშიც ლურჯი მინის მრავალნახნაგაა წარმოდგენილი, არ თარიღდება ქ.წ. II ს-ის დასასრულზე უფრო ადრეული ხანით, ხოლო მინის ტაბლოიდთა საკმაოდ დიდი ნაწილი ქ.წ. I ს-ის სამარხებშია მოპოვებული არქეოლოგიური გათხრებით.

ამგვარად უეჭველია, რომ ლურჯი მინის ტაბლოიდების წარმოება უნდა დათარიღდეს ქ.წ. I ან II-I ს-ით [Гагошидзе Ю. 1975]. მაგრამ თუკი ეს ასეა, მაშინ როგორღა ავხსნათ ამ ტაბლოიდების გამოსახულებათა თემატური და სტილისტური მსგავსება ე.წ. “ბერძნულ-სპარსულ” გლიპტიკასთან, რაც შენიშნულია არაერთი ავტორიტეტული მკვლევარის მიერ?

გვიანაქემენიდური ხანის მცირე აზიის გლიპტიკაში ა. ფურტვენგლერმა ჯერ კიდევ 1900 წელს გამოჰყო ორი მხატვრული ტენდენცია – აღმოსავლურ-იონიური და ბერძნულ-სპარსული [Furtwängler A. 1900:116].

მეცნიერ-მკვლევართა ნაწილი (ფურტვენგლერი, რიხტერი, ოსბორნი) თვლის, რომ ბერძნულ-სპარსულ საბეჭდავებს მცირე აზიაში სპარსელთა დაკვეთით კვეთდნენ სპარსელთა სამსახურში მყოფი ბერძენი ხელოსნები, მაშინ როცა სხვებს (ფოვილი, კნიპოვიჩი, მაქსიმოვა, სერიგი) მიაჩნიათ, რომ ეს საბეჭდავები შექმნილია ბერძნული ხელოვნების გავლენის ქვეშ მყოფი სპარსელი ხელოსნების მიერ (დანვრილებით იხ.: [Никулина Н. 1966]). მაგრამ ნ. ნიკულინა არცერთ ამ მოსაზრებას არ ეთანხმება და წერს, რომ ბერძნულ-სპარსული საბეჭდავები მცირე აზიის იმ ადგილობრივ მოსახლეთა შემოქმედების პროდუქტია, რომლებიც ერთდროულად განიცდიდნენ როგორც ბერძნული, ისე ირანული ხელოვნების გავლენას [Никулина Н. 1966:20].

მ. მაქსიმოვამ პირველმა გამოჰყო მცირე-აზიულ ათნახნაგა საბეჭდავთა ერთი ჯგუფი,

რომელიც ფორმითა და გამოსახულებათა მოტივებით ბაძავს ბერძნულ და სპარსულ საბეჭდავებს, მაგრამ დიდად ჩამოუვარდება მათ კვეთის ტექნიკისა და არტისტიზმის დონის თვალსაზრისით. ეს მრავალნახნაგა საბეჭდავები ზომითაც უფრო პატარებია და მათ გამოსახულებაც მხოლოდ ერთ, ქვედა ნახნაგზე აქვთ ამოკვეთილი. ამგვარ საბეჭდავებს მ. მაქსიმოვა ბერძნულ-სპარსული გემების თანადროულად თვლიდა, მაგრამ მიაჩნდა, რომ ისინი შექმნილია არა ბერძენი და არა სპარსელი, არამედ ადგილობრივი, მცირეაზიელი ხელოსნების მიერ [Максимова М. 1941:78-79]. მ. მაქსიმოვას და მ. ლორთქიფანიძის თანახმად, ლურჯი მინის მრავალნახნაგები სწორედ ამ საბეჭდავების ასლებია [Максимова М. 1941:90; ლორთქიფანიძე მ. 1969:49].

ჯონ ბორდმანმა საგანგებო გამოკვლევა მიუძღვნა ბერძნებისა და სპარსელების შეხვედრა-თანამშრომლობის შედეგად შექმნილ გლიპტიკას და მასში გამოჰყო სამი კლასი: სასახლის სტილი, ბერძნული სტილი და შერეული სტილი. ეს უკანასკნელი, შერეული სტილის კლასი, რომელიც გაერთიანებულია ფორმის, სტილისა და მოტივების ერთიანობის საფუძველზე, თავისთავად 11 ჯგუფად იყოფა [Boardman J. 1970:303-322]. ერთი მათგანი, ბერძნის ჯგუფი განსაკუთრებულ მსგავსებას იჩენს ლურჯი მინის იბერიული ტაბლოიდების გამოსახულებებთან. ბერძნის ჯგუფი, როგორც ჩანს, მოიცავს იმ გემებს, რომელთაც მ. მაქსიმოვა და მ. ლორთქიფანიძე ადგილობრივი, მცირეაზიელი ხელოსნების ნაწარმად თვლიან და ჯ. ბორდმანიც ამავე ბერძნის ჯგუფის მრავალნახნაგა გემებთან აკავშირებს ლურჯი მინის ტაბლოიდებს [Boardman J. 1970:320-322].

ჯ. ბორდმანის კვლევის შედეგად გაირკვა, რომ შერეული სტილის გლიპტიკური ძეგლების გავრცელების არეალი დიდად სცილდება მცირე აზიის ფარგლებს და ისეთ შორეულ პუნქტს აღწევს აღმოსავლეთით, როგორიცაა ტაქსილა პენჯაბში (პაკისტანი). გაფართოვდა ამ გემების ქრონოლოგიაც: ბერძნისა და ტაქსილას ჯგუფების გემებს ჯ. ბორდმანი პოსტაქემენიდურ და ელინისტურ პერი-

ოდებს აკუთვნებს [Boardman J. 1970:318-322; Boardman J. 1990:401].

კიდევ მეტი. ჯ. ბორდმანმა დაგვანახა, რომ მიუხედავად იმისა, თუ ვისი ნაკვეთია გემა, ბერძენის, რომელიც არაბერძნული ბაზრისთვის მუშაობდა, თუ აღმოსავლელისა, რომელმაც მეტ-ნაკლები ნარმატებით აითვისა ბერძნული მანერა და მოდელები, შედეგი ტიპოლოგიურად მაინც ერთი და იგივეა: მიიღება შერეული სტილის პროდუქცია, რომელსაც უპრიანია ენოდოს “ბერძნულ-აღმოსავლური”, რადგანაც ხსენებული ტანდემის მეორე, აღმოსავლელი მონაწილე უმეტეს შემთხვევაში ეთნიკურად არასპარსელი ხელოსანია [Boardman J. 1970:312-313; Boardman J. 1990:401].

ძველი საქართველო – კოლხეთი და იბერია – ისეთი ქვეყანაა, სადაც აღმოსავლური და ბერძნული კულტურების კონტაქტი ხორციელდებოდა უკვე აქემენიდურ ხანაში. “აღმოსავლური” მოიცავს საკუთრივ ქართულ კულტურასაც, რომელსაც იმ დროისათვის უკვე განცდილი ჰქონდა სპარსული გავლენა და აქემენიდური კულტურული კოინეს ნაწილს შეადგენდა [Gagoshidze J. 1996:125-136].

ამ კონტაქტებმა ასახვა ჰპოვა ლითონის (ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოს) ფარაკიან საბეჭდავ-ბეჭდებში, რომლებიც კოლხეთისა და იბერიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი და ქ.წ. V-III საუკუნეებით თარიღდება (ტაბ. II, სურ. 4-14, 18). ბევრი ამ საბეჭდავთაგან საკმაოდ მაღალხარისხოვანი ნაწარმია და მათი აღმოჩენის წერტილები მთელ საქართველოს ჰფარავს – აფხაზეთიდან მოკიდებული კახეთამდე, ჩათვლით [ლორთქიფანიძე მ. 1969:39-48].

ეს ფარაკიანი ბეჭდები, ყველა მონაცემით, ჯ. ბორდმანის მიერ გამოყოფილ ბერძნულ-აღმოსავლური საბეჭდავების წრეში ექცევა: მათი საერთო ფორმა და გამოსახულებათა კვეთის ტექნიკა აშკარად ბერძნულია, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ ისინი ბერძენი ხელოსნების ნაწარმი არ უნდა იყოს, იმ ფაქტის მიუხედავად, რომ ერთ-ერთ მათგანზე ბერძნული წარწერაც კი არის ამოკვეთილი [ლორთქიფანიძე მ. 1975:92-93]; მათ ფარაკებზე ნაკვეთი გამოსახულებების თემატიკა კი ნამდვილად აღმოსავლურია და მათ შორის

წმინდა აქემენიდური მოტივებიც გვხვდება (ტაბ. II, სურ. 8, 14).

ლითონის ფარაკიანი საბეჭდავი-ბეჭდების ამ მრავალრიცხოვან ჯგუფში რამდენიმე ქვეჯგუფის გამოყოფაა შესაძლებელი რკალისა და ფარაკის ფორმის, დამზადების ტექნიკის ან რაიმე სხვა კრიტერიუმის მიხედვით, მაგრამ არსებობს ისეთი სახასიათო დეტალებიც, რომლებიც მათ აერთიანებს. მაგალითად, ერთი ამგვარი დეტალია ასტრალური სიმბოლიკა – ნახევარმთვარე და ვარსკვლავი, რომლებიც ხშირად არის წარმოდგენილი ამ ბეჭდებზე მაშინ, როცა საქართველოს ფარგლებს გარეთ ისინი პრაქტიკულად არ გვხვდება. ბეჭდის გახსნილი რკალი და ლითონის ფირფიტისაგან გამოჭრილი ბეჭედიც, თითქოს, მხოლოდ საქართველოსთვისაა დამახასიათებელი.

სხვადასხვა ფორმის საბეჭდავები – ფარაკიანი ბეჭდები, სკარაბეოიდები, ტაბლოიდები, რომლებიც ყველა ნიშნით უნდა გაერთიანდნენ ბერძნულ-აღმოსავლური გემების წრეში, მზადდებოდა საქართველოს ტერიტორიაზე მთელი ელინისტური ხანის განმავლობაში ადრერომაულ ხანის ჩათვლით. აქემენიდური პერიოდიდან მომდინარე ამ ძველი ტრადიციული წარმოების გახანგრძლივებას ხელს უწყობდა ყოფაში შემონახული ძველი ნივთების არსებობა: საქართველოში საკმაოდ ხშირია გვიანდელ არქეოლოგიურ კომპლექსებში ძველი, აქემენიდური და ბერძნულ-აღმოსავლური გლიპტიკური ძეგლების აღმოჩენის ფაქტები. მაგალითისათვის შეიძლება გავიხსენოთ ბერძნულ-სპარსული ტაბლოიდის (ათნახნაგა საბეჭდავის) აღმოჩენა მცხეთაში, ბაიათხევის კრამიტსამარხში, რომელიც ქ.შ. II ს-ით თარიღდება [ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ. 1995:120]. ახლახან საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში კახეთიდან შემოვიდა ქ.შ. I ს-ის არქეოლოგიურ ნივთებთან ერთად აღმოჩენილი საბეჭდავი – ბერძნულ-აღმოსავლური შერეული სტილის ბერძნული ჯგუფის ქალცედონის სკარაბეოიდი (განსაზღვრა ქეთევან ჯავახიშვილმა).

ასე რომ, აქემენიდური ხანის ბერძნულ-აღმოსავლური ტრადიცია ქართულ ხელოვნებაში წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე ჯერ

კიდევ ცოცხალი იყო, ხოლო ლურჯი მინის ტაბლოიდები ქვის საბეჭდავების მექანიკური ასლები კი არ არის, არამედ ისინი უნდა განხილულ იქნენ, როგორც გვიანი ხანის ბერძნულ-აღმოსავლური წრის გემების თავისთავადი ჯგუფი, რომელიც შეიქმნა ქ.წ. I ან II-ს-ში, მაგრამ ყოფაში დარჩა ქ.შ. I-II ს-მდე.

ამ ტაბლოიდების გამოსახულებათა თემატიკა, წარმოშობით ბერძნულ-აღმოსავლური, სრულიად ორგანულია ისეთი უეჭველად იბერიული ნაწარმისათვის, როგორცაა საქართველოში ფართოდ გავრცელებული ბრინჯაოს ჭვირული ბალთები და ქ.შ. I ს-ის ძვლის გრავირებული ფირფიტები, აღმოჩენილი დედოფლის გორაზე, სამთავროში, უფლისციხეში, ბამბებში, ნასტაგისში (ტაბ. II, სურ. 15-16). ამ გამოსახულებათა სიუჟეტებსა და სტილისტიკაში გამოირჩევა აღმოსავლური ტენდენციაც, რომელიც უნდა განხილულ იქნეს, როგორც აქემენიდური ხელოვნების შორეული რემინისცენცია, და ბერძნულ-ელინისტური ხელოვნების გავლენაც, ე.ი. აქ წარმოდგენილია ხელოვნებათა ისეთი სინთეზი, როგორც საერთოდ ძველი ქართული ხელოვნებისთვის არის დამახასიათებელი.

იგივე შეიძლება ითქვას როგორც ამ პერიოდის საქართველოს ხუროთმოძღვრების შესახებ (გგულისხმობ დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსს [Gagošidze J. 1992]), ისე ტორეტიკაზეც: ქ.წ. V ს-ში აქემენიდური ირანიდან იმპორტირებული ტიპი ზურგმედრეკილი სამაჯურებისა საქართველოში შემორჩა ქ.შ. I-II ს-მდე, მაშინ როცა სპარსეთში – ტიპის სამშობლოში იგი კარგა ხნის დავინწყებული იყო.

დასასრულ, არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ საქართველოში აღმოჩენილი აქემენიდური ეპოქის ერთ-ერთი ფარაკიანი საბეჭდავი-ბეჭდის ჯ. ბორდმანისეულ ბერძნულ-აღმოსავლურ გემებთან მსგავსება შენიშნული აქვს მ. ლორთქიფანიძეს და მან კოლხეთის საბეჭდავი-ბეჭდებისადმი მიძღვნილ წიგნში ძალიან ფრთხილად დაწერა კიდევ, რომ ამ ბეჭედთან მიმართებაში შეიძლება საუბარი ბერძნულ-კოლხური სტილის შესახებ [ლორთქიფანიძე მ. 1975:112].

და ამ მოკლე წერილის ბოლოს კიდევ ერთ საკითხს უნდა შევეხო. მიხეილ როსტოვცევი აღნიშნავს, რომ ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის რომაული ხანის კედლის მხატვრობაში მოულოდნელად იჩენს თავს აღმოსავლური, ძველი ირანული მოტივები და 1914 წელს მან გამოსთქვა ვარაუდი, რომ ხელოვნების ძველი ირანული ტრადიციები უნდა შემონახულიყო რომაულ ხანამდე სადღაც პართიაში და კავკასიაში (საქართველოს ჩათვლით), საიდანაც ამ ტრადიციებმა შეაღწია შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე [Ростовцев М. 1914:321].

ქ.შ. III ს-ში ჩამოყალიბდა სპარსულ-სასანური ხელოვნება, რომელსაც განიხილავენ, როგორც აქემენიდური ხელოვნების თავისებურ რენესანსს. მე არ ვაპირებ ვამტკიცო, თითქოს სასანური რენესანსი საქართველოდან დაიწყო, მაგრამ თავს უფლებას ვაძლევ ვივარაუდო, რომ აქემენიდური და ბერძნულ-სპარსული ტრადიციების კონსერვაცია შეიძლებოდა მომხდარიყო და, როგორც ჩანს, მოხდა კიდევ ელინისტური სამყაროს სამხრეთ პერიფერიაზე, სადღაც ფარსში, ისევე როგორც ეს მოხდა ამავე სამყაროს ჩრდილო განაპირა მხარეში, საქართველოში. მხოლოდ საერთო ფესვების არსებობით შეიძლება აიხსნას ის გასაოცარი მსგავსება, რასაც იჩენს პირველი საუკუნის ძვლის ფირფიტების ქართული გრაფირებული მხატვრობა III-IV ს-ის სასანურ ხელოვნებასთან (ტაბ. II, სურ. 15-16).

ლიტერატურა:

- ლორთქიფანიძე მ. 1963:** გვიანაქემენიდური ხანის მცირეაზიური საბეჭდავების იბერიული პირები – ლურჯი მინის მრავალნახნაგა საბეჭდავები. – სმამ, 6, თბილისი, გვ. 136-152
- ლორთქიფანიძე მ. 1969:** ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი, I, თბილისი.
- ლორთქიფანიძე მ. 1975:** კოლხეთის ძვ.წ. V-III სს. საბეჭდავი-ბეჭდები, თბილისი.
- ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ. 1995:** ბაიათხევი. – მცხეთა X, თბილისი, გვ. 97-133.
- Гагошидзе Ю. 1975:** К датировке могильника Нерон Дереси. - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა "მაცნე", №2, გვ. 90-103.
- Куфтин Б. 1941:** Археологические раскопки в Триалети. Опыт периодизации памятников, Тбилиси.

- Максимова М. 1941:** Стекланные многогранные печати. – ენიმკის მოამბე, X, თბილისი, გვ.72-92.
- Никулина Н. 1966:** Малоазийская глиптика второй половины V-IV вв. до н.э. и проблема восточно-греческого и греко-персидского искусства. Автореферат диссертации, Москва.
- Ростовцев М. 1914:** Античная декоративная живопись на юге России, Санкт-Петербург
- Boardman J. 1970:** Greek Gems and Finger Rings, London.
- Boardman J. 1990:** Greco-Oriental Gems of the Hellenistic Period. – Acten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie (Berlin, 1988), Mainz am Rhein, p. 401.
- Furtwängler A. 1900:** Die anticken Gemmen, Leipzig.
- Gagošidze J. 1992:** The Temples at Dedoplis Mindori. – "East and West", Vol. 42, №1, p. 27-48.
- Gagoshidze J. 1996:** The Achaemenid Influence in Iberia. – "Boreas", Band 19, Münster, S. 125-136.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

- ტაბ. I.** ლურჯი მინის ტაბლოიდების ურთიერთთანხვედრების ცხრილი.
- ტაბ. II.** 1-3 - ქ.წ. I ს-ის ლურჯი მინის ტაბლოიდები: 1 - ნე-რონ დერესიდან; 2 - ნე-რონ დერესიდან, აბელიიდან და არკნეთიდან; 3ა - ნე-რონ დერესიდან, აბელიიდან, ტუიაქოჩორიდან, ლოჭინიდან და აზერბაიჯანიდან (ყარაქოფაქთეფე); 3ბ - ლოჭინიდან, ურბნისიდან, სოხტიდან, ბრილიდან, ნასტაგისიდან, ოსეთიდან და სომხეთიდან (ლენინაკანი, გელადირი); 4-14 - ქ.წ. IV ს-ის ფარაკიანი საბეჭდავი-ბეჭდები: 4-6 - საქეგურიდან, ვერცხლი; 7-8 - საქეგურიდან, ოქრო; 5-9 - ყანჩათიდან, ვერცხლი; 10,12,13,14 - ტახტიძირიდან, ვერცხლი; 11,18 - ტახტიძირიდან, ბრინჯაო; 15,16,17 - ქ.შ. I ს-ის ძვლის გრაფირებული ფირფიტები დედოფლის გორიდან.

 <p>01</p>	 <p>02</p>	 <p>03 a 03 б</p>
 <p>04</p>	 <p>05</p>	 <p>06</p>
 <p>07</p>	 <p>08</p>	 <p>09</p>
 <p>13</p>	 <p>11</p>	 <p>12</p>
 <p>16</p>	 <p>14</p>	 <p>15</p>
 <p>10</p>	 <p>17</p>	 <p>18</p>

01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
																			NERON DERESI
																			ABELIA
																			ARKNETI
																			GOMARETI
																			TSITSAMURI
																			SAMTAVRO
																			BAIATKHEVI
																			TUJAKOCHORA
																			LOTCHINI
																			URBNISI
																			UPLISTSIKHI
																			NICHIBISI
																			METEKHI
																			SOKHYA
																			BRILI
																			AKHALTSIKHI
																			DUISI
																			QANDAURA
																			DMANISI
																			DIGHOMI
																			ZHINVALI
																			AGHAIANI
																			NASTAKISI
																			KAVTISKHEVI
																			OSETIA
																			MINGECHAUR
																			GARAKOPAKTEPE
																			GARNI
																			LENINAKAN
																			KARCHAGHBLUR
																			GEHADIR
																			OSIAKAN
																			DVIN
																			KERCHI
																			NAKHICHEVAN

ირმა ბერძენიშვილი

სოხუმის ადრექრისტიანულ ტაძართა შესახებ

სოხუმის, ანტიკურ წერილობით წყაროებში სებასტოპოლისის, გეგმაზომიერი არქეოლოგიური შესწავლა XX ს-ის 50-იანი წლებიდან დაიწყო. 1958-59 წლებში სოხუმის ციხის გათხრების (ა. აფაქიძე, ოთ. ლორთქიფანიძე, ვ. ლექვიანიძე, მ. თრაფში, ლ. სოლოვიოვი, ლ. შერვაშიძე) შედეგად ოთხი კულტურული ფენა გამოიყო, რამაც აღნიშნული პუნქტის ადრეანტიკური ხანიდან ვიდრე გვიან შუა საუკუნეებამდე ფუნქციონირება და უაღრესად დიდი მნიშვნელობა დაადასტურა.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩენას ადგილი ჰქონდა ლ. სოლოვიოვისა და ლ. შერვაშიძის მიერ სოხუმის ციხის გათხრების დროს. აქ, სხვა მნიშვნელოვან ნაგებობებთან ერთად, №1 კოშკთან აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით მოზაიკის კენჭები. გამთხრელებმა ისინი გარეგნული ფორმით წრომის მოზაიკას (VII ს.) მიახლოეს და აქ ეკლესიის არსებობა ივარაუდეს; საყურადღებოა, რომ აქვე გაითხარა რამდენიმე ქრისტიანული სამარხიც [Шервашидзе Л., Соловьев Л. 1960:175].

მკვლევართა ვარაუდი, სოხუმში ადრექრისტიანული ტაძრის არსებობის შესახებ მოგვიანებით, 1987-1990 წლებში დადასტურდა, სოხუმის ციხის ტერიტორიაზე მ. გუნბას ხელმძღვანელობით ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების დროს, როცა აღნიშნულ ადგილას სხვადასხვა ნაგებობებთან ერთად (სამეურნეო, საცხოვრებელი, აბანო) ეკლესიის ნაშთიც გამოვლინდა [Гунба М. 1987; Гунба М. 1990 - ვსარგებლობ არქეოლოგიის ცენტრის დოკუმენტაციისა და პუბლიკაციის განყოფილებაში დაცული მ. გუნბას საველე ანგარიშებით]. გათხრების მთელ ტერიტორიაზე ორი კულტურული ფენა გამოიკვეთა. პირველი, ანუ ზედა ფენა განეკუთვნება განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნეებს, რომელიც ძირითადად კერამიკული ნაწარმითაა წარმოდგენილი; მეორე, ანუ ქვედა ფენა

– ადრეზიზანტიურ პერიოდს (VI ს-ის ბოლო - VII ს-ის დასაწყისი); რაც შეეხება VIII-IX სს-ებს – ქრონოლოგიური წყვეტილია.

აღნიშნული ეკლესია სოხუმის ციხის სამხრეთ ნაწილში მდებარეობს. ნაგებობა გეგმაში ოქტაგონალურია. ნაგებობის ცენტრში 8 ბურჯია გამოვლენილი, რომელიც 45-50 სმ სიმაღლეზეა შემორჩენილი, სავარაუდოდ ისინი გუმბათის საყრდენ ბურჯებს წარმოადგენდნენ; ყველა მათგანს შიდა მხრიდან რკალისებური ფორმა აქვს. ისინი აგურითა და ქვითაა ნაგები კირხსნარზე [Гунба М. 1990:4-5; Khroushkova L. 2006:57-59]. ნაგებობას გალერეა ანუ ღიათაღებიანი სტოა გააჩნდა. ოქტაგონს ოთხი მინაშენი ჰქონია, რომელიც გეგმაში ჯვრის ფორმას ქმნიდა. მათგან სამხრეთ-აღმოსავლეთი მინაშენი სავარაუდოდ მარტირიუმს წარმოადგენდა, აქვე გაითხარა რამოდენიმე სამარხი [Khroushkova L. 2006:59-60].E

2001-2003 წლებში სოხუმის ციხის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლინდა კიდევ ერთი ეკლესია, რომელიც ოქტაგონალური ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს. ესაა მომცრო ზომის (ექსტერიერის სიგრძე 17 მ) სამნავიანი ბაზილიკა ხუთნახნაგოვანი შვერილი აფსიდით. ნაგები ერთმანეთისაგან სვეტების სამი რიგითაა გამოყოფილი. კედლები რიყის ქვითა და კირხსნარითაა ნაგები, შემორჩენილია 35-40 სმ სიმაღლეზე [Безрученко И., Бжания Д., Горлов Ю., Поротов А. 2002:255-256]. ბაზილიკის იატაკი მოპირკეთებული ყოფილა opus sectile-ის წყობით. საინტერესოა, რომ ანლოგიური opus sectile-ის წყობა დადასტურებულია ბობოყვათში, ციხისძირის მახლობლად, IV ს-ის ნაგებობის გათხრის დროს. აღნიშნულ პერიოდში opus sectile-ის წყობა ძალზედ გავრცელებულ დეკორს წარმოადგენდა სირიიდან ვიდრე მაკედონიამდე. სოხუმის ბაზილიკის მოტივთან კი უშუალო

სიახლოვეს ამჟღავნებს კურიონისა და სოლოის ბაზილიკებში (კვიპროსზე) და ანტიოქიის რიგ ძეგლებზე გამოვლენილი მოტივები [Khroushkova L. 2006:62].

აღნიშნული ტაძრები, ლ. ხრუშკოვას აზრით, ერთ სატაძრო კომპლექსს წარმოადგენს და V ს-ის დასაწყისში ან მის პირველ ნახევარშია აგებული, იუსტინიანეს დროისათვის კი უკვე განადგურებული ჩანს, რასაც, ნგრევის ფენაში აღმოჩენილი მონეტები ადასტურებენ. აღმოჩენილ მონეტათაგან ექვსი განსაზღვრულია, მათ შორის უძველესი იმპერატორ ადრიანეს (117-138 წწ.) მიერაა კაბადოკიის კესარიასში მოჭრილი, ხოლო ყველაზე მოგვიანო - იუსტინიანე I (527-565 წწ.) მიერ 546-547 წლებში ანტიოქიაშია მოჭრილი [Khroushkova L. 2006:67].

აღნიშნულ ეკლესიათა მშენებლობას, შესაძლოა, მართლაც V ს-ის დასაწყისში ჰქონოდა ადგილი, მაგრამ ჩვენთვის კარგადაა ცნობილია V საუკუნისათვის რეგიონში არსებული პოლიტიკური სიტუაცია, რომელიც რამდენადმე გართულებული იყო ჰუნთა დამარბეველი თავდასხმების გამო; რაც კარგად ჩანს ბიჭვინთის მაგალითზე, რომელიც აღნიშნულ პერიოდში არქეოლოგიურად სუსტადაა შესწავლილი. ეს დამანგრეველი თავდასხმები, სავარაუდოდ, სებასტოპოლისსაც შეეხებოდა. შესაბამისად, ეკლესიათა მშენებლობის გარკვეულ ფაზას, ვინაიდან აქ მართლაც ნაგებობათა კომპლექსთან გვაქვს საქმე, VI ს-ში უნდა ჰქონოდა ადგილი; მით უფრო, რომ ცნობილია იუსტინიანეს მიერ სებასტოპოლისში აღმშენებლობითი სამუშაოების ჩატარების შესახებ [გეორგიკა, 1962:222], რაც, სავარაუდოდ, ეკლესიათა მშენებლობასაც გულისხმობდა.

საყურადღებოა, რომ ეკლესიის გათხრებისას აღმოჩნდა კრამიტის ფრაგმენტი რომაული ლეგიონის დამლით XV Legio Apollinaris [Khroushkova L. 2006:64]. ანალოგიური დამლიანი (LEG XV) კერამიკული ფილები ცნობილია ბიჭვინთის კასტელუმიდანაც [თოდუათ. 2003:27], რაც კიდევ ერთ დასტურად შეიძლება ჩაითვალოს აქ რომაული გარნიზონების არსებობისა აღნიშნულ პერიოდში.

საინტერესოა, რომ 1988 წელს ოქტაგონალური ეკლესიის გათხრების დროს აღმოჩნდა სამარხის სტელა ბერძნული წარწერით. სტელა ქვიშაქვის მონოლითისგანაა დამზადებული, ნაკლულია, შემორჩენილი ნაწილის სიმაღლეა 41 სმ, მაქსიმალური სიგანე 33 სმ, სისქე კი – 15 სმ. წარწერა ცხრასტრიქონიანია და შემდეგი შინაარსისაა: “აქ განისვენებს ჯარისკაცი-ლეგიონერი ორესტი, რომლის მოსაგონრადაც აღვმართეთ ეს ეკლესია”. სტელა არა in situ ვითარებაშია აღმოჩენილი, იგი გალერეის პილასტრის ფუნდამენტში იყო ჩაშენებული. სავარაუდოდ, თავდაპირველად იგი ე.წ. მარტირიუმში გამოვლენილ სამარხზე უნდა ყოფილიყო გამართული [Габелия А., Ветроградова В. 2004:218-222; Khroushkova L. 2006:66]. კიდევ ერთი ბერძნულწარწერიანი ქვა იგივე სოხუმის ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა 1999 წელს. წარწერა 5 სტრიქონიანია, ქვა ნაკლულია და წარწერაც სრულად არ იკითხება, თუმცა შემორჩენილი ნაწილებით ირკვევა, რომ იგი რომელიღაც საზოგადო მოღვაწის განსაზღვრულად იყო შექმნილი. წარწერა სტილისტური მონაცემებით II ს-ით თარიღდება [Габелия А., Ветроградова В. 2004:218-222].

XX ს-ის 80-იან წლებში სოხუმის ციხის ტერიტორიაზე ჩატარებული გათხრების შედეგად გამოვლენილია საინტერესო არქეოლოგიური მასალა, ქრისტიანული სიმბოლოებით შემკული კერამიკული ნაწარმი. ისინი ძირითადად გვიანანტიკური ხანის ნგრევის ფენაშია აღმოჩენილი. ესაა ამფორის ფრაგმენტები ბერძნული წარწერითა და ქრიზმით; კერამიკული ხუფის ფრაგმენტი, ასევე ბერძნული წარწერით, ჯვართან ერთად; ნითელლაკიანი ჯამის ფრაგმენტი ზედ ამოკვეთილი ასოებით ΧΡ [Гунба М., Хрушкова Л. 1990:37]; ნითელლაკინი ჯამის ფრაგმენტი ძირზე ჯვრის გამოსახულებით [Гунба М. 1987:5, рис. 9], ანალოგიური ბიჭვინთაში აღმოჩენილი ჯამებისა. ეს ფენა იუსტინიანეს დროინდელი 544-545 წწ-ში მოჭრილი ბრინჯაოს მონეტით თარიღდება (მონეტა განსაზღვრა ს. შამბამ). ამავე ფენაში აღმოჩნდა ანასტასიუს I (491-518 წწ.) და იუსტინიანე II (565-578 წწ.) კონსტანტინოპოლში მოჭრილი

ბრინჯაოს მონეტა, იუსტინიანე II და სოფიას (574-575 წწ.) მიერ თესალონიკში მოჭრილი ბრინჯაოს მონეტა და ერთიც კაბადოკიის კესარიასში მოჭრილი მონეტა არა უგვიანეს III ს-სა [Гунба М., Хрушкова Л. 1990:37].

სოხუმის ციხის ტერიტორიაზე ადრეც აღმოჩენილა IV-VI საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი კერამიკის ფრაგმენტები ქრისტიანული სიმბოლოებით [Воронов Ю. 1969:52].

ოქტაგონალური ეკლესიის სიახლოვეს რამდენიმე ადრექრისტიანული, უინვენტარო სამარხი გაითხარა. სამარხები ბრტყელი აგურითა და კირხსნარითაა ამოყვანილი და გადახურული. ერთ-ერთი მათგანი თავთან რამდენადმე ფართოა, ბოლოსკენ კი ვიწროვდება. აღნიშნული სამარხის იატაკი აგურითაა მოგებული, კედლები კი კირხსნარითა და ბრტყელი აგურით ამოყვანილი. სამარხები IV-V სს-ის ფენაშია ჩაჭრილი. გამთხრელის აზრით, სამარხები უფრო ადრეული უნდა იყოს, ვიდრე თავად ეკლესია. სტრატეგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით სამარხები V ს-ის მეორე ნახევრითაა დათარიღებული [Гунба М. 1990:4-5]. მსგავსი ფორმის, აგურით ნაგები სამარხები, იგივე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ჩვენთვის ცნობილია ოჩამჩირიდან, ბიჭვინთიდან და განთიადიდან და VI ს-ით თარიღდება.

დღეისათვის ცნობილია, რომ პირველი ქრისტიანული ორგანიზაცია დასავლეთ საქართველოში ბიჭვინთაში ჩნდება, რომელიც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში უძველეს საეკლესიო ცენტრს წარმოადგენდა. მაგრამ, VI საუკუნის 40-იანი წლებიდან, ბიჭვინთა, როგორც ქრისტიანული ცენტრი, კარგავს თავის პირველობას. კერძოდ, 542 წლიდან, როცა ლაზთა მეფის თხოვნით, ირანელებმა ლაზიკაში ილაშქრეს, ხოლო რომაელებმა, იმის შიშით, რომ ირანელები ხელში ჩაიგდებდნენ ბიჭვინთასა და სებასტოპოლისს, თავად დაწვეს და დაანგრეს ეს სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი პუნქტები [გეორგიკა 1962:137]. ამის შემდეგ ბიზანტიის საიმპერატორო კარი ბიჭვინთას თითქმის აღარ აქცევს ყურადღებას და იუსტინიანეს მიერ ჩატარებული დიდი აღმშენებლობითი სა-

მუშაოები მხოლოდ სებასტოპოლისს შეეხო. პროკოფი კესარიელი მოგვითხრობს: ...იუსტინიანე მეფემ მთელი ეს სებასტოპოლისი განაახლა, ზღუდისა და სხვა სასიმაგრო შენობათა ნყალობით უძლეველი გახადა და გაამშვენიერა ის გზებითა და სხვა ნაგებობებით, რის გამოც ის სილამაზითა და სიდიდით ყველაზე უფრო ღირსშესანიშნავ ქალაქად იქცა [გეორგიკა 1962:222].

როგორც ჩანს, სწორედ ამ დროს დაწინაურდა სებასტოპოლისი, როგორც საეკლესიო ცენტრი. თუ ნიკეის საეკლესიო კრების დროს ბიჭვინთის ეპისკოპოსი პოლემონის პონტოს ეპარქიის შემადგენლობაში შედის, შემდეგი დროის საეკლესიო ნუსხათაგან უადრესში, რომელიც VII საუკუნით თარიღდება (VII ნოტიცია), ბიჭვინთის ეპისკოპოსი აღარაა მოხსენებული, კონსტანტინოპოლისის საპატრიარქოზე დამოკიდებულთა შორის დასახელებულია ჯერ სებასტოპოლისის საეპისკოპოსო, შემდეგ კი ავტოკეფალური საარქიეპისკოპოსო. ამიერიდან ბიზანტიის ხელისუფლება ყოველმხრივ უწყობს ხელს სებასტოპოლისის დაწინაურებას. VI ს-ის 60-70-იან წლებში უნდა მომხდარიყო სებასტოპოლისის ეპისკოპოსის არქიეპოსკოპოსის ხარისხში აყვანა, რადგან დიდი ტრადიციებისა და ავტორიტეტის მქონე ბიჭვინთის საეპისკოპოსოსათვის პირველობის წართმევა სხვანაირად გაძნელებოდა და მეორეც, ბიზანტიას ირანთან განიანურებული და წარუმატებელი ომის პირობებში ერთგული და ძლიერი მხარდამჭერი სჭირდებოდა ეკლესიის სახით. ამის მოგვარება კი საარქიეპისკოპოსოს შექმნით შეიძლებოდა, რადგან არქიეპისკოპოსებს, როგორც ეპარქიათა ხელმძღვანელებს, ემორჩილებოდნენ ეპისკოპოსები და ქორეპისკოპოსები [დიასამიძე ბ. 2001:158].

სებასტოპოლისის დაწინაურება მისი გეოგრაფიული მდებარეობით იყო განპირობებული. IV ს-ის II ნახევარში რომაელი გეოგრაფის კასტორიუსის მიერ შედგენილი "Tabula Peutingeriana", რომელიც საგზაო რუკას წარმოადგენს, აღნიშნულია დასავლეთ საქართველოზე გამავალი სავაჭრო გზები. ერთი ასეთი გზა ტრაპეზუნტიდან მოდის, ფასისზე

გაივლის და სებასტოპოლისში მთავრდება. მეორე გზა იმავე სებასტოპოლიდან იწყება და სომხეთის ქალაქ არტამატისკენ მიემართება [ჯანაშია ს. 1949:47]. სებასტოპოლიდან უკვე მაშინ, ისე როგორც შემდეგში, გზა გადიოდა ჩრდილოეთ კავკასიაში. ეს გზა კოდორის ხეობას მიჰყვებოდა და ყუბანის ზემოთა შენაკადების ხეობებში გადადიოდა ქლუხორის ზეკარით [იხ. ჯანაშია ს. 1949:47]. ამ გზას „აფხაზეთის გზას“ უწოდებდნენ. როგორც ჩანს, ამ გზამ დიდი როლი ითამაშა განსაკუთრებით VI საუკუნიდან სებასტოპოლისის დაწინაურებაში, რადგან ე.წ. „აბრეშუმის გზის“ ჩრდილოეთით გადანაცვლების შემდეგ ვაჭრები ჩრდილოეთ კავკასიიდან შავ ზღვაზე მდ. კოდორით გადიოდნენ და აქ მთავარი ნავსადგური სებასტოპოლისი იყო.

დღეისათვის არქეოლოგიური გათხრები სოხუმის ციხის ტერიტორიაზე დასრულებული არ არის. აქ გამოვლენილ ეკლესიათა ნაშთები და ჩვენს მიერ მოყვანილი არქეოლოგიური მასალა კი, მხოლოდ დასტურად შეგვიძლია მივიჩნიოთ საეკლესიო ეკთები-სებში დაცული ცნობებისა.

ლიტერატურა:

- გეორგიკა 1962:** ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანიურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, ტ. 2, თბილისი.
- დასამიძე ბ. 2001:** ქრისტიანობა დასავლეთ საქართველოში (I-X საუკუნეებში), ბათუმი.
- თოდუა თ. 2003:** რომაული სამყარო და კოლხეთი I-IV სს. თბილისი.
- ჯანაშია ს. 1949:** შრომები. ტ. 1, თბილისი.
- Безрученко И., Бжания Д., Горлов Ю., Поротов А. 2002:** Исследования Черноморской экспедиции ИА РАН в 2001 г. – АО 2001 года, с. 255-256. Москва.
- Воронов Ю. 1969:** Археологическая карта Абхазии. Сухуми.
- Габелия А., Вертоградова В. 2004:** Новая греческая надпись из раскопок сухумской крепости. - Кавказ: история, культура, традиции, языки. По материалам Международной научной конференции, посвященной 75-летию Абхазского института гуманитарных исследований им. Д. Гулиа АНА 28-31 мая 2001 г. с. 218-222. Сухум.
- Гунба М. 1987:** Краткий отчет об археологических раскопках на территории Сухумской крепости в 1987 году.

Гунба М. 1990: Краткий отчет об археологических раскопках на территории Сухумской крепости в 1990 году.

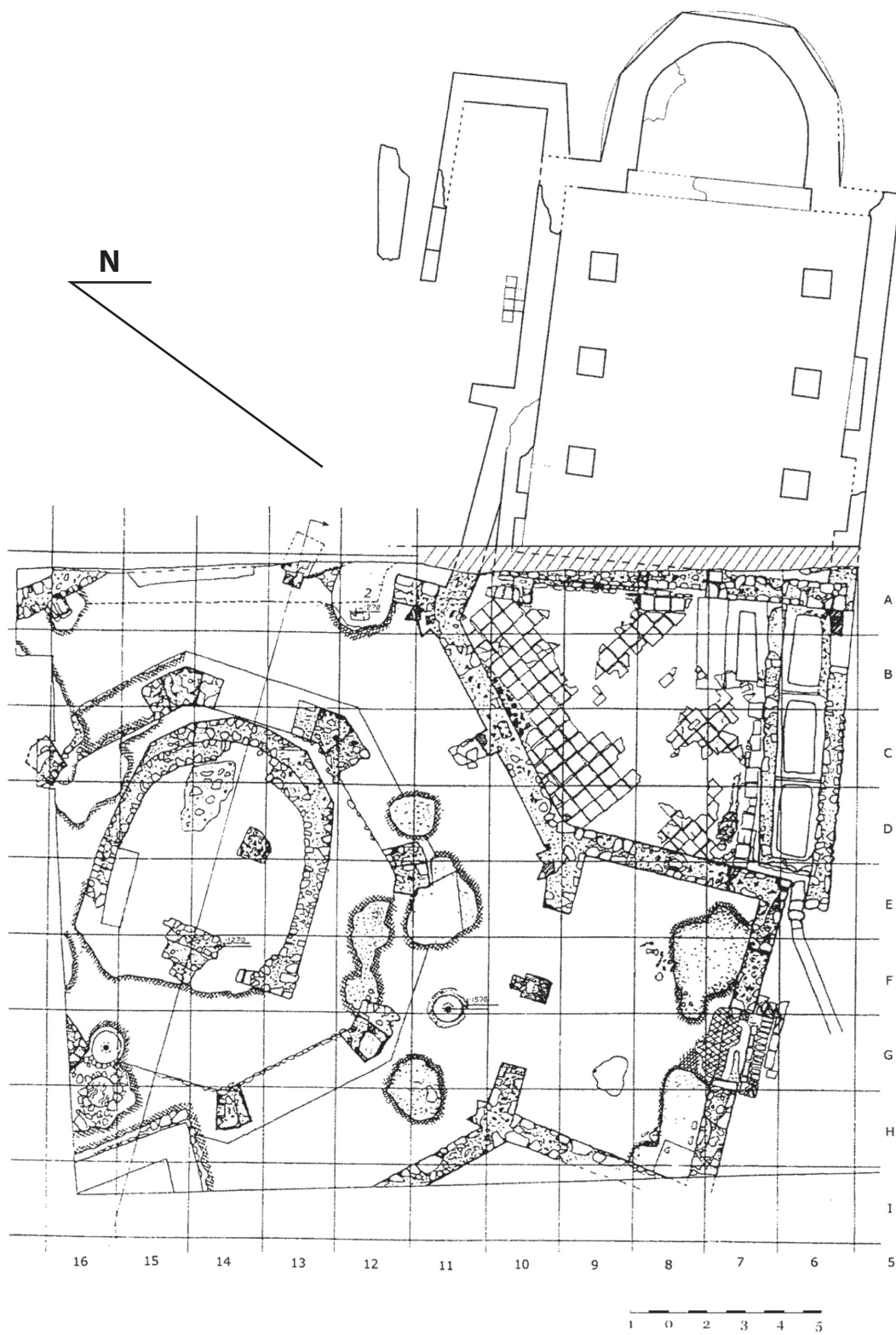
Гунба М., Хрушкова Л. 1990: Археологическое исследование Сухумской крепости.- Археологические открытия в Абхазии, 1986-1987 гг. с. 35-39. Тбилиси.

Шервашидзе Л., Соловьев Л. 1960: Исследование древнего Себастополеса, СА, 3, с. 171-179.

Khroushkova L. 2006: Les monuments chrétiens de la côte orientale de la mer noire. Abkhazie. IVe-XIVe siècles. - Bibliothèque de l'antiquité tardive, 9. Brepols: Turnhout.

ილუსტრაციების აღწერა:

ტაბ. I. სოხუმის ადრექრისტიანულ ტაძართა კომპლექსი.

ბერძნული იმპორტული კერამიკა ანყურიდან

ანყური ერთ-ერთი სოფელია სამხრეთ საქართველოში. სამხრეთ საქართველო უძველესი დროიდან არის ცნობილი გარე სამყაროსთვის. სტრაბონი მას მოსხეთის ქვეყანას უწოდებდა (სტრაბონი XI, II, 17), ხოლო ჰეროდოტე მის მოსახლეობას მოსხების სახელით მოიხსენიებდა (Геродот III, 94). ანყური ბორჯომის ხეობის დასაწყისში, მთებს შორის გაშლილ ველზე, მდინარე მტკვრის ორივე ნაპირზე, ზღვის დონიდან 900 მეტრზე მდებარეობს. ანყურს ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა გააჩნია. წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან აღმოსავლეთ ანატოლიიდან მომავალი ერთ-ერთი სავაჭრო გზა გადიოდა. როგორც ჩანს, მოხერხებულმა განლაგებამ და სავაჭრო მიმოქცევაში ჩართვამ განაპირობა ანყურის ეკონომიკურად და კულტურულად განვითარებულ დასახლებად ჩამოყალიბება. ქართული ისტორიული ტრადიციის მიხედვით ანყური სამხრეთ საქართველოს პოლიტიკურ და რელიგიურ ცენტრს წარმოადგენდა. “ქართლის ცხოვრებაში” ის ანყურის სახელით მოიხსენიება, რომელსაც პირველად სოსანგეთი ეწოდებოდა [ქართლის ცხოვრება 1955:39].

თანამედროვე სოფელ ანყურის ტერიტორიაზე, მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე დაახლოებით ძვ.წ. VI-I საუკუნეების ნამოსახლარის გათხრები მიმდინარეობდა. ნამოსახლარის ფენებში სხვადასხვა ადგილობრივად დამზადებულ არტეფაქტთან ერთად ბერძნული იმპორტული კერამიკაც აღმოჩნდა [Licheli V. 1998:25].

ნაშრომის მიზანს ანყურში გამოვლენილი ბერძნული იმპორტული კერამიკის სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა წარმოადგენს. ამიტომ, ეს კერამიკა საწარმოო ცენტრებისა და ქრონოლოგიის მიხედვით განისაზღვრა. შესწავლილმა მასალამ კი სამხრეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის ზოგიერთი ასპექტი წარმოაჩინა.

ანყურში აღმოჩენილი ბერძნული კერამიკა ორ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: აღმოსავლურ-ბერძნული და ატიკური. აღმოსავლურ-ბერძნული კერამიკა რამდენიმე, სხვადასხვა ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტით არის წარმოდგენილი (ტაბ. I, 1, 2, 3; ტაბ. II, 1, 2, 3). მათგან ყველაზე თვალსაჩინო კილიკის პირ-გვერდისა და ყურის ფრაგმენტია, რომელსაც მოყავისფრო ლაკის ჰორიზონტალური ზოლები შემოუყვება (ტაბ. I, 1; ტაბ. II, 1). კილიკის ფრაგმენტულობის გამო რთულდება მთლიანი ფორმის რეკონსტრუქცია. რაც მნიშვნელოვნად ართულებს მის დათარიღებას და მიკუთვნებას რომელიმე კონკრეტული აღმოსავლურ-ბერძნული სამრეწველო ცენტრისადმი. ანყურის კილიკის ფრაგმენტი მსგავსია სადა ზოლებიანი კილიკებისა, რომლებიც აღმოჩენილია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის არქეოლოგიურ ძეგლებზე. მაგალითად, მირმეკონსა და ტირიტაკაში [Шмидт P. 1952:239-240], პანტიკაპეონში [Сидорова Н. 1962:146-147], კეპში [Кузнецов В. 1991:43-44] და ხმელთაშუა ზღვის აუზში, როდოსზე, ტოკრაში [Bordman J., Hayes J. 1966:28-29, pl.38, 746, 762, fig. 28, 746, fig. 29, 762]. ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთში აღმოჩენილი კილიკების წარმომავლობა და თარიღი უცნობია. მხოლოდ კეპის სადა ზოლებიანი კილიკი თარიღდება ძვ.წ. VI საუკუნის მეორე ნახევრით [Кузнецов В. 1991:43-44]. ყველაზე ახლო ანალოგს კი ანყურის კილიკი ტოკრას კილიკთან პოულობს, რომლის საწარმოო ცენტრად როდოსია მიჩნეული, ხოლო თარიღი ძვ.წ. VI საუკუნით არის განსაზღვრული [Bordman J., Hayes J. 1966:38].

დანარჩენი ფრაგმენტების იდენტიფიცირება არ ხერხდება მცირე ზომების გამო. მხოლოდ იმის აღნიშვნა შეიძლება, რომ ისინი კარგად განლექილი თიხისგან არიან დამზადებულნი, კეცი მოაგურისფრო ან მონაცრისფრო აქვთ და ლაკის ჰორიზონტალური, ზოგჯერ ტალღოვანი ზოლები შემოუყვებათ.

ანყურის აღმოსავლურ-ბერძნული კერამიკული ჯგუფი თავისი მოხატულობის გამო სადაზოლებიან კერამიკას უნდა მიეკუთვნოს და შეიძლება ზოგადად ძვ. წ. VI საუკუნის მეორე ნახევრით დათარიღდეს.

საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. VI საუკუნის აღმოსავლურ-ბერძნული სადაზოლებიანი კერამიკა სიმაგრის ბორცვზე [მიქელაძე თ. 1978:65-68] და ბათუმის ციხეზეა [კახიძე ამ., ხახუტაიშვილი დ. 1989:86-89] მოპოვებული.

ანყურში აღმოჩენილი ატიკური ნანარმი, თავის მხრივ, წარმოდგენილია მოხატული და შავლაკიანი კერამიკით. ვინაიდან კერამიკული ფორმების დადგენა ძლიერი ფრაგმენტულობის გამო ძალზედ გართულდა, მისი განსაზღვრა, როგორც ატიკური ნანარმისა და მიკუთვნება ათენის საწარმოო ცენტრისადმი, ძირითადად თიხისა და ლაკის ხარისხმა განაპირობა. მხოლოდ რამდენიმე ფრაგმენტი იძლევა კერამიკული ფორმების გარკვევის საშუალებას. წარმოდგენილ ჭურჭლებზე აშკარად შეიმჩნევა ატიკური ნანარმისათვის დამახასიათებელი კარგად განლექილი თიხა, მონითალო-მოყავისფრო კეცი და პრიალა, მბზინავი ლაკი. ატიკური მოხატული კერამიკიდან შავფიგურული სკიფოსის პირ-გვერდისა და ლეკითოსის ყელის ფრაგმენტების იდენტიფიცირება იქნა შესაძლებელი. სკიფოსი Lancut-ის ჯგუფს განეკუთვნება (ტაბ. I, 4; ტაბ. II, 4) და ძვ.წ. 480-470 წწ. თარიღდება [Moore M., Philippides M. 1986:61, pl.104, No 1540], ხოლო ლეკითოსი (ტაბ. I, 5; ტაბ. II, 5) - ძვ.წ. 500-450 წწ-ით [Johnston A. 2000:25].

დანარჩენი ატიკური მოხატული კერამიკა ჩვენამდე უსახო ფრაგმენტების სახით არის მოღწეული. ასე რომ, მათი განსაზღვრა და დათარიღება არ ხერხდება.

ატიკური შავლაკიანი კერამიკა წარმოდგენილია ძალზედ ფრაგმენტირებული კილიკების, სკიფოსების, ჯამებისა და თეფშების სახით (ტაბ. I, 6-13; ტაბ. II, 6-9). მაგრამ შესაძლოა ზოგიერთი მათგანის პარალელების მოძებნა, რაც ჭურჭლის მთლიანი ფორმების წარმოსახვის საშუალებას იძლევა. მაგალითად, კილიკის ძირ-ქუსლის ფრაგმენტი უფეხო კილიკთა (Stemless Cup) Large:Inset Lip-ის

კლასს განეკუთვნება (ტაბ. I, 9; ტაბ. II, 6) და ძვ.წ. 480-470წწ. თარიღდება [Sparkes B., Talcott L. 1970:102, pl.22, fig. 5, No 469]; თეფშის პირ-გვერდის ფრაგმენტი Rolled Rim-ის ჯგუფს განეკუთვნება (ტაბ. I, 12; ტაბ. II, 7) და ძვ. წ. 400-375წწ. თარიღდება [Sparkes B., Talcott L. 1970:147, pl. 36, fig. 10, No1047]; ჯამის პირ-გვერდის ფრაგმენტი (ტაბ. I, 7; ტაბ. II, 8) Viccup-ის კლასს განეკუთვნება და ძვ. წ. 475 წ. თარიღდება [Sparkes B., Talcott L. 1970:93 pl. 20, fig. 10, No 434]. ნაჭდევებიანი ჯამის ფრაგმენტს (ტაბ. I, 13; ტაბ. II, 9) კი პარალელები ვანში, ისტრიასა და ლათეში (ანტიკური ქალაქი ხმელთაშუაზღვისპირეთში) აღმოჩენილ ატიკურ შავლაკიან ჯამებთან ეძებნება. ვანის ნიმუში ძვ. წ. III საუკუნით თარიღდება [მათიაშვილი ნ., 1983:60, ტაბ. 30, სურ. 274], ისტრიის - ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლო მეოთხედით [Alexandrescu P. 1978:15, fig.15, No 598], ხოლო ლათეს - ძვ. წ. 325-300 წლებით [Sabatini M. 1995:178, fig.10, No 1393]. აღსანიშნავია, რომ ანყურის ატიკური შავლაკიანი კერამიკიდან მხოლოდ ნაჭდევებიანი ჯამის ეს ფრაგმენტი გამოირჩევა დაბალი ხარისხის ლაკით. ამიტომ, ის ძვ. წ. III საუკუნით შეიძლება დათარიღდეს. დანარჩენი ფრაგმენტების იდენტიფიცირება არ ხერხდება მცირე ზომების გამო. მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ ისინი კარგად განლექილი თიხისაგან არიან დამზადებულნი, აქვთ მონითალო-მოყავისფრო კეცი და კარგი ხარისხის შავი ლაკით არიან დაფარულნი. ასეთ შემთხვევაში მათი დათარიღება ძნელდება. მაგრამ, ვინაიდან ისინი ამ ნიშნების გამო ატიკური შავლაკიანი კერამიკის ჯგუფს განეკუთვნებიან, მათი ქრონოლოგიური ამპლიტუდა ძვ. წ. V საუკუნის პირველი მეოთხედიდან ძვ. წ. IV საუკუნის პირველ მეოთხედიამდე პერიოდს უნდა მოიცავდეს.

როგორც ვნახეთ, ანყურის ბერძნული იმპორტული კერამიკა წარმოდგენილია ძირითადად სუფრის ჭურჭლით (კილიკი, ჯამი, სკიფოსი და სხვა) და განეკუთვნება არქაულ, კლასიკურ და ელინისტურ პერიოდს. აღნიშნული პერიოდების თანადროული 12 ძეგლია გამოვლენილი სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე [ПАИ в 1986 г. 1991:115-128].

მათგან მხოლოდ ერთ პუნქტში, ანყურში აღმოჩნდა ბერძნული იმპორტული კერამიკა. ასეთი ვრცელი ქრონოლოგიური ჩარჩო და ის ფაქტი, რომ ბერძნული კერამიკა სამხრეთ საქართველოში მხოლოდ ანყურშია მოპოვებული მეტყველებს იმაზე, რომ ბერძნული კერამიკა აქ შემთხვევით მოხვედრილი არ უნდა იყოს. ანყურში მისი კონცენტრირება ხანგრძლივი პროცესის შედეგია, რასაც თავისი ობიექტური მიზეზები გააჩნდა.

ერთ-ერთი მიზეზი სწორედ ის უნდა იყოს, რომ იმპორტული სუფრის ჭურჭლის მომხმარებელი მთელს ამ რეგიონში, მხოლოდ ცენტრის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი ანუ წარჩინებული ფენა იყო. ფენა, რომელიც არსებობდა რამდენიმე საუკუნის მანძილზე და გააჩნდა ძვირადღირებული, იმპორტული ნივთები. თავისმხრივ, ეს ფაქტი მეტყველებს იმაზე, რომ ანყური სამცხის სოციალურ-ეკონომიკურად დანინაურებული ცენტრი იყო წინარე და ადრეანტიკურ პერიოდში. ამასვე მოწმობს ნასახლარის ახლოს აღმოჩენილი მდიდრული სამარხები.

აღსანიშნავია, რომ კოლხეთში ატიკური იმპორტი ძირითადად საქალაქო ტიპის დასახლებებზე ან ადგლობრივ წარჩინებულთა მდიდრულ სამარხებში გამოვლინდა. რაც მიუთითებდა იმაზე, რომ ამ ნივთებს კოლხეთის მოსახლეობის წარჩინებულთა ფენის წარმომადგენლები ფლობდნენ [Лордкипანიძე О. 1979:167].

ზოგადად, ბერძნული იმპორტული კერამიკის აღმოჩენის ფაქტები მცირეა საქართველოს აღმოსავლეთ და მთიან რეგიონებში. ხოლო როგორც ავღნიშნეთ, ანყურში გამოვლენილი ბერძნული კერამიკა დღემდე ერთადერთი შემთხვევაა ბერძნული იმპორტის აღმოჩენისა სამხრეთ საქართველოში. ამის გამო, მიჩნეული იყო, რომ ბერძნული იმპორტის არეალი ძირითადად კოლხეთით შემოიფარგლებოდა.

ამრიგად, ანყურის აღმოჩენამ გვიჩვენა, რომ ბერძნული იმპორტული კერამიკა ადრეანტიკურ პერიოდში სამხრეთ საქართველოშიც აღწევდა. მართალია, ეს არ იყო საბერძნეთთან უშუალო კონტაქტის შედეგად იმპორტირებული ნივთები, მაგრამ, როგორც

ჩანს იგი დასავლეთ საქართველოს სამეფოდან, კოლხეთიდან შემოდიოდა.

საინტერესოა, კოლხეთის კერძოდ რომელი პუნქტიდან ვრცელდებოდა ანყურის ნასახლარზე ბერძნული კერამიკა. როგორც არქაული, ასევე კლასიკური და ელინისტური პერიოდის ბერძნული იმპორტული კერამიკა აღმოჩენილია დასავლეთ საქართველოს მრავალ არქეოლოგიურ ძეგლზე, მაგალითად, ეშერა [Шамба Г. 1980:8-21, таб. XXIX], გუადიხუ [Трапш М. 1969:223-256], სიმაგრის ბორცვი, სოფელი მთისძირი [გამყრელიძე გ. 1982:88, სურ.42], პალიასტომის ტბასთან მდებარე ნატეხების ნამოსახლარი [Гамкრелиძე Г. 1992:131, рис. 5], ვანი [Kacharava D. 1995:68-69], ნოქალაქევი [ლომიტაშვილი დ. 1998:19] ქობულეთ-ფიჭვნარი [სიხარულიძე თ. 1988:62-70, ტაბ. XXXVIII-XXXIX], ბათუმის ციხე და სხვა. ამათგან ქობულეთ-ფიჭვნარსა და ვანში კლასიკური და ელინისტური პერიოდის ბერძნული კერამიკა ყველაზე ჭარბად არის აღმოჩენილი. სიმაგრის ბორცვსა და ბათუმის ციხეზე კი კლასიკური და ელინისტური პერიოდების თიხის ნაწარმთან ერთად არქაული აღმოსავლურ-ბერძნული კერამიკაც ვლინდებოდა. არქაული აღმოსავლურ-ბერძნული კერამიკა ძირითადად შავი ზღვის სანაპირო ზოლში მდებარე არქეოლოგიურ ძეგლებზეა მოპოვებული. ეს ნაწარმი კოლხეთის შიდა რაიონებში არ გვხვდება.

სწორედ ამიტომ, სავარაუდოა, რომ ბერძნული იმპორტული კერამიკა ვანიდან [Licheli V. 1999:101-105], ქობულეთ-ფიჭვნარიდან, სიმაგრიდან ან ბათუმის ციხიდან ვრცელდებოდა სამხრეთ საქართველოში. დღესაც არსებობს ის საგზაო კომუნიკაციები, რისი მეშვეობითაც ეს რეგიონები ერთმანეთს უკავშირდებოდნენ წარსულში. გოდერძის უღელტეხილი სამხრეთ საქართველოს აჭარასთან აკავშირებს, ხოლო ზეკარის უღელტეხილი კოლხეთის შიდა რაიონებთან, რომლის ცენტრსაც ძველი ვანი წარმოადგენდა. საფიქრებელია, რომ ბერძნული იმპორტული კერამიკის გავრცელების მარშრუტებიც სწორედ ეს იყო.

ამრიგად, ბერძნული იმპორტული კერამიკის აღმოჩენა ანყურში მნიშვნელოვნია,

მიუხედავად მისი შედარებითი სიმცირისა, რადგანაც ეს ფაქტი მიუთითებს, რომ ანწყურის დასახლება ჩართული იყო იმდროინდელ გაცვლით ურთიერთობებში.

ლიტერატურა:

- გამყრელიძე გ. 1982:** ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები. თბილისი.
- კახიძე ამ., ხახუტაიშვილი დ. 1989:** მასალები ბათუმის ძველი ისტორიისათვის (წინაანტიკური და ანტიკური ხანა) I, სდსძ, ტ. XVIII. თბილისი.
- ლომიტაშვილი დ. 1998:** საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ძვ.წ. III-I ს.ს. კოლხეთში. — ძველის მეგობარი №3 (102). თბილისი. გვ. 18-29.
- მათიაშვილი ნ. 1983:** ძვ.წ. III-I საუკუნეების შავლაკიანი კერამიკა. — ვანი, VII, არქეოლოგიური გათხრები. თბილისი. გვ. 51-75.
- მიქელაძე თ. 1978:** არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე. თბილისი.
- სიხარულიძე თ. 1988:** ატიკური მოხატული კერამიკის ახალი ნიმუშები ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვნიდან. — სდსძ, ტ. XVII. თბილისი. გვ. 62-70.
- ქართლის ცხოვრება. 1955:** ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი.
- Гамкрелидзе Г. 1992:** К археологии долоины Фазиса. Тбилиси.
- Кузнецов В. 1991:** Кепы: ионииская керамика. – СА, 4. Москва. с. 36-53.
- Лордкипანიძე О. 1979:** Древняя Колхида. Миф и Археология. Тбилиси.
- Полевые Археологические исследования в 1986 г. 1991:** Тбилиси. с. 115-128.
- Сидорова Н. 1962:** Археологическая керамика из Пантикапея. – МИА, 103. Москва. с.94-149.
- Трапш М. 1969:** Труды. т.2. Сухуми.
- Шамба Г. 1980:** Эшерское городище. Тбилиси.
- Шмидт Р. 1952:** Греческая архаическая керамика из Мирмекии и Тиритаки. - МИА 25. Москва-Ленинград. с. 223-249.
- Alexandrescu P. 1978:** La céramique D'époque archaïque et classique (VIIe-IVe-s.). - Histria IV. Paris.
- Boardman J., Hayes J. 1966:** Excavations at Torca 1963-1965. London.
- Johnston A., Souyouzoglou-Haywood C. 2000:** Corpus Vasorum Antiquorum. Ireland. Fascicule 1. Dublin.
- Kacharava D. 1995:** Greek Imports of Archaic and Classical Times in Colchis. - AA. Heft 2. Berlin-New York. pp. 63-73.
- Licheli V. 1998:** St. Andrew in Samtske - archaeological proof?. - Ancient Christianity in the Caucasus. London. pp. 44-57
- Licheli V. 1999:** The Black Sea - Vani - Samtskhe, the Spreading Route of Black-Glazed Pottery. - La Mer Noire Zo-

ne-de Contacts. Actes du VIII Symposium de Vani 1999. Paris. pp. 101-105

Moore M., Philippides M. 1986: Attic Black-Figured Pottery. The Athenian Agora. volume XXIII. Princeton.

Sabattini M. 1995: La céramique Attique du IVe-s. à Lattes. Actes du colloque international organisé par la Céntré Camille Jullian. Arles.

Sparkes B., Talcott L. 1970: Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries BC. The Athenian Agora. volume XII. Princeton.

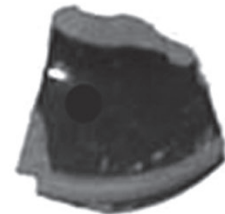
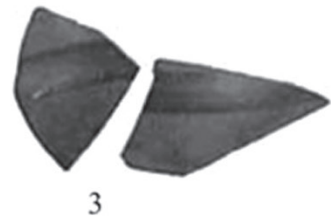
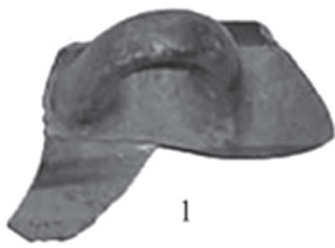
ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბ. I. ბერძნული იმპორტული კერამიკა: 1. არქაული აღმოსვლურ-ბერძნული სადაზოლიანი კილიკის პირის და ყურის ფრაგმენტი; 2. არქაული აღმოსვლურ-ბერძნული სადაზოლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი; 3. არქაული აღმოსვლურ-ბერძნული სადაზოლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები; 4. ატიკური მოხატული სკიფოსის პირის-კიდისა და ყურის ფრაგმენტი; 5. ატიკური მოხატული ლეკითოსოს ყელის ფრაგმენტი; 6. ატიკური შავლაკიანი ჭურჭლის პირის ფრაგმენტი; 7. ატიკური შავლაკიანი ჯამის პირის ფრაგმენტი; 8. ატიკური შავლაკიანი ჭურჭლის ყურის ფრაგმენტი; 9. ატიკური შავლაკიანი უფეხო კილიკის ძირი; 10. ატიკური შავლაკიანი ჭურჭლის ქუსლის ფრაგმენტი; 11. ატიკური შავლაკიანი ჭურჭლის ქუსლის ფრაგმენტი; 12. ატიკური შავლაკიანი თეფშის ფრაგმენტები; 13. ატიკური შავლაკიანი, ნაჭდეგებიანი ჯამის ფრაგმენტი.

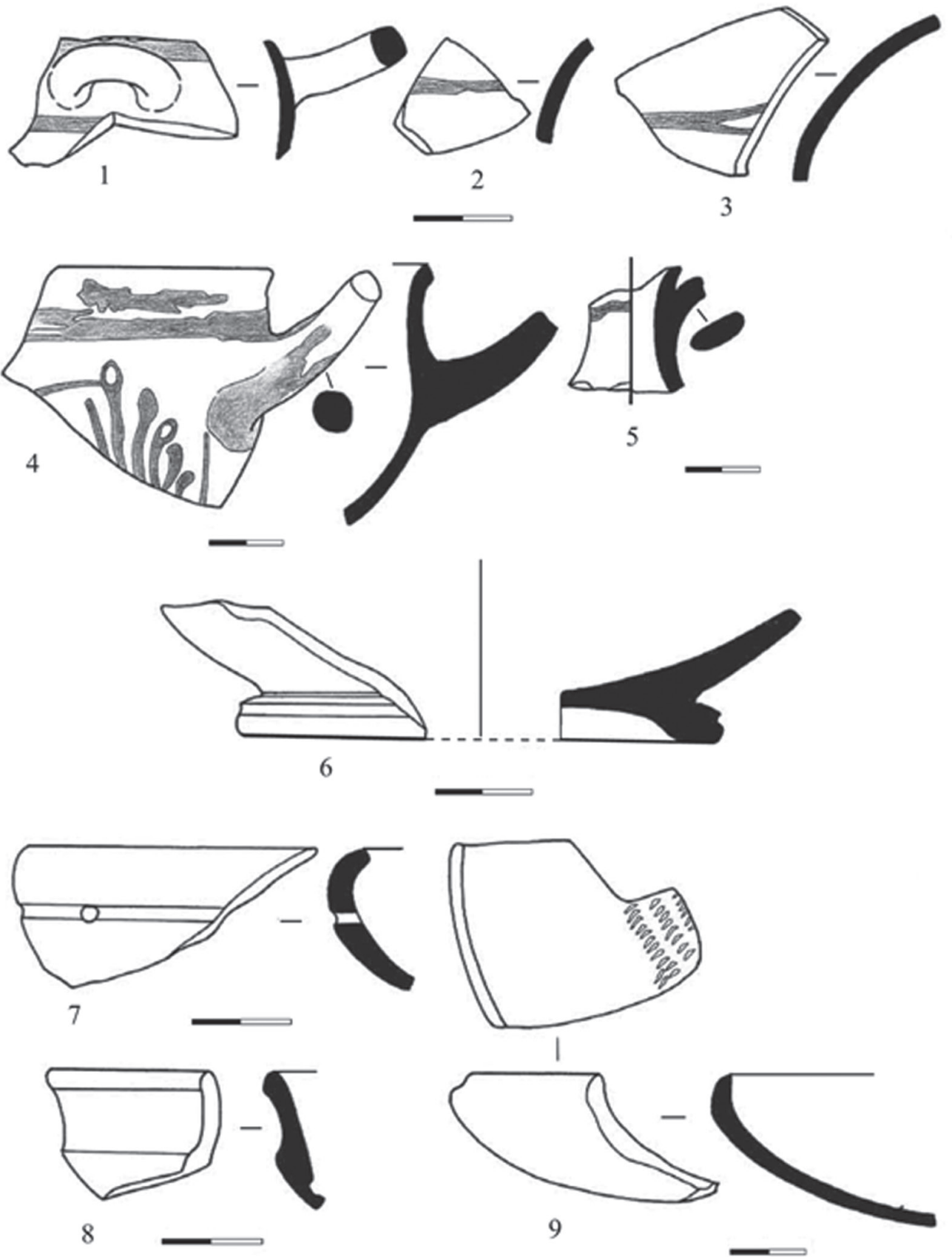
ტაბ. II. ბერძნული იმპორტული კერამიკა: 1. არქაული აღმოსვლურ-ბერძნული სადაზოლიანი კილიკის პირის და ყურის ფრაგმენტი; 2. არქაული აღმოსვლურ-ბერძნული სადაზოლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი; 3. არქაული აღმოსვლურ-ბერძნული სადაზოლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი; 4. ატიკური მოხატული სკიფოსის პირის და ყურის ფრაგმენტი; 5. ატიკური მოხატული ლეკითოსოს ყელის ფრაგმენტი; 6. ატიკური შავლაკიანი უფეხო კილიკის ძირი; 7. ატიკური შავლაკიანი თეფშის ფრაგმენტები; 8. ატიკური შავლაკიანი ჯამის პირის ფრაგმენტი; 9. ატიკური შავლაკიანი, ნაჭდეგებიანი ჯამის ფრაგმენტი.

I. Demetradze

I

II

რევაზ კვიციანი

მესხეთ-ჯავახეთის პრაისტორიული და კლასიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლების რუკა

ისტორიული მესხეთ-ჯავახეთი, რომელიც მოიცავს დღევანდელ ბორჯომის, ადიგენის, ახალციხის, ასპინძის, ახალქალაქის და ნინოწმინდის რაიონებს, ძალზე მდიდარია პრეისტორიული და კლასიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლებით.

წინამდებარე ნაშრომში თავმოყრილია და სქემატურ რუკაზე დატანილია სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა მკველვარებისა და არქეოლოგიური ექსპედიციების მიერ მიკვლეული და შესწავლილი ძეგლები, აგრეთვე, შემთხვევით აღმოჩენილი მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური კოლექციები, რომლებიც ასახულია სამეცნიერო ლიტერატურაში.

რუკები შედგენილია რაიონების მიხედვით. ძეგლები დატანილია მიახლოებითი სიზუსტით, მითითებულია მათი ხასიათი, ზოგადი თარიღი და ის ლიტერატურა, რომელშიც, ჩვენის აზრით, ყველაზე უკეთაა ძეგლი აღწერილი (ძირითადად საანგარიშო ხასიათის ნაშრომები).

უნდა ითქვას, რომ ეს არ არის ამ რეგიონის არქეოლოგიური ძეგლების რუკაზე დატანის პირველი მცდელობა. პირველი რუკა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 50-იან წლებში გამოქვეყნდა [Чубинишвили Т. и др. 1957:117]. ჯავახეთის მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლების რუკა გამოაქვეყნა ბ-ნ ალ. ორჯონიკიძემ [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20]. მაგრამ პირველ მათგანზე მხოლოდ 19 პუნქტია დატანილი, ხოლო მეორეზე, ნაშრომის ხასიათიდან გამომდინარე, მხოლოდ ერთი პერიოდის ძეგლები და ისიც შედარებით ლოკალურ ტერიტორიაზე. არც ჩვენს ნაშრომს აქვს სრულყოფილების პრეტენზია, ვინაიდან საქართველოს სხვადასხვა მუზეუმების ფონდებში შესაძლოა ინახებოდეს ისეთი კოლექციები, რომლებიც სამეცნიერო მიმოქცევაში არ არიან შესული, ან არიან და ჩვენ ვერ მივაკვლიეთ. მიუხედავად ამისა, ვფიქრობთ, რომ იგი გარკვეულ დახმარებას გაუწევს რეგიონის უძველესი წარსულით დაინტერესებულ მკვლევარებს და ფართო საზოგადოებას.

ბორჯომის რაიონი (ტაბ I)

1. **ბაკურიანი** (ბოტანიკური ბაღი). გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [Гамбашидзе О. и др. 1991:33].

2. **ბალანთა** (ოქროსქვების მღვიმე). ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა. გვიანბრინჯაოს ხანის ნივთების კოლექცია [Насидзе Г. и др. 1980:292-298].

3. **ბოზათხევი** (სოფ. ჭობისხევის მახლობლად). გვიანბრინჯაოს ხანის კენოტაფი. ანტიკური ხანის ნამოსახლარი [Насидзе Г. 1981:185].

4. **ბორნილელე**. გვიანბრინჯაო-ადრერეკინის ხანის სამაროვანი [Гамбашидзе О. и др. 1986:22-27; Гамбашидзе О. и др. 1987:29-30; Гамбашидзе О. и др. 1991:27-32; Гамбашидзе О. и др. 1995:48-51; Гамбашидзе О. и др. 1997:44-46].

5. **ბორჯომი** (ძველი აბანო). გვიანბრინჯაოს ხანის ნივთების კოლექცია [ნიორაძე გ. 1944:186].

6. **ბორჯომი** (პარკი). ახ. წ. I ს. აბაზანის ნაშთი [ნიორაძე გ. 1944:186].

7. **გომნა** (ყვერბილი). გვიანბრინჯაო-ადრერეკინის ხანის სამაროვანი [ნიორაძე გ. 1944:199-213; ღამბაშიძე ი. 1969:19].

8. **ღვირი**. სამარხი-ქვაყუთი. (პერიოდი დაუდგენელია) [ნიორაძე გ. 1944:218].

9. **ღვირი** (სილის ხევი). ადრესამინათმოქმედო კულტურის ხანის კერამიკული ჭურჭლისა და ძვ.წ. VIII-VI სს. ნივთების კოლექცია [Гамбашидзе О. и др. 1973:40].

10. **დიდი ცემი** (საჯვარე, ნაქერალა). ბრინჯაოს ხანის ნივთების კოლექცია [ღამბაშიძე ი. 1969:18—20].

11. **ვარდევანი**. ძვ.წ. VIII-VI სს. სამაროვანი [Гамбашидзе О. и др. 1991:33].

12. **თავკვეთილი**. შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [ღამბაშიძე ი. და სხვ. 2003b].

13. **თელოვანი**. ბრინჯაოს ხანის ნივთების კოლექცია [ნიორაძე გ. 1944:190-194].

- 14. თისელის სერი.** ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი და სამაროვანი [Гогочури Г. и др. 2007:60-61].
- 15. თოფი-ოლი.** შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხი და კულტურული ფენა [ლამბაშიძე ი. 2004].
- 16. კვირაცხოველი** (სათიხის ღელე). გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამაროვანი [Гамбашидзе О. и др. 1981:57-62; Гамбашидзе О. и др. 1982:29-30; Гамбашидзе О. и др. 1985:34-35; Гамбашидзе О. и др. 1986:21-22].
- 17. კვირიკიანი** (სოფ. ჭობისხევი). გვიანბრინჯაო — ადრერკინის ხანის კულტურული ფენა [ლამბაშიძე ი. 1969:18-20].
- 18. კოდიანი.** შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხი [ლამბაშიძე ი. და სხვ. 2004 b].
- 19. ლარები.** ახ.წ. I საუკუნის სპილენძის, ვერცხლის და თიხის ჭურჭლის კოლექცია [ნიორაძე გ. 1944:216].
- 20. მაჭარწყალი.** გვიანბრინჯაო—ადრერკინის ხანის სამაროვანი [Гамбашидзе О. и др. 1984:30; Гамбашидзе О. и др. 1986:27-28].
- 21. მზეთამზე.** ადრებრინჯაოს, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის და ანტიკური ხანის სამაროვანი [Насидзе Г. и др. 1995:101-103; Насидзе Г. и др. 1997:89-91].
- 22. მიტარბი.** გვიანბრინჯაოს ხანის ნივთების კოლექცია [ნიორაძე გ. 1944:194].
- 23. მოლითი** (ციხე). კრემაციული ურნები (სავარაუდოდ ძვ.წ. VIII-V სს.) [ჩუბინიშვილი ტ. და სხვ. 1965:8].
- 24. მოლითი** (ჯალილი). ბრინჯაოს ხანის ყორღანი და ნაგებობები [ლამბაშიძე ი. და სხვ. 2004 a, b].
- 25. მოლითი.** შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [ლამბაშიძე ი. და სხვ. 2003 b].
- 26. რველი** (ბანისხევი). გვიანბრინჯაო-ადრერკინის და აქემენიდური ხანის სამაროვანი [ნიორაძე გ. 1944:182; ლამბაშიძე ი. 1971:42-44; ლამბაშიძე ი. და სხვ. 1972:21; Гамбашидзе О. и др. 1973:37-39; Гамбашидзе О. и др. 1981:57-73].
- 27. სათიხე.** სამეთუნეო სახელოსნოს ნაშთი [ლამბაშიძე ი. 1969:18-20].
- 28. საკირე** (სანაცრეები). ელინისტური ხანის სამაროვანი [ლამბაშიძე ი. და სხვ. 2007 a, b].
- 29. საკირე.** გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი და სამაროვანი [Гамбашидзе О. и др. 1986:31-36].
- 30. საკოჭავი** (ბაკურიანის ანდეზიტი). ქვის, ბრინჯაოს და ანტიკური ხანის კულტურული ფენები. ქვისა და მეტალურგიული სახელოსნოების ნაშთები [ლამბაშიძე ი. და სხვ. 1972:20-21].
- 31. სლესის ციხე.** სამარხი-ქვაყუთები (პერიოდი დაუდგენელია) [ნიორაძე გ. 1944:219].
- 32. ტაბანყური.** შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები და დიდი რაოდენობით (112 კგ.) ბრინჯაოს ნიდა [ნიორაძე გ. 1944:195-196; Жоржикашвили Л. и др. 1974:26-27].
- 33. ტიმოთესუბანი** (ქვევრების სერი). ანტიკური ხანის ორმოსამარხი, პართიის მეფის ოროდ II-ის მონეტით [Гамбашидзе О. и др. 1987:31].
- 34. ქვაბისხევი.** გვიანბრინჯაოს ხანის კრემაციული ურნა-ქოთნები და ბრინჯაოს ნივთების და თიხის ჭურჭლის კოლექცია [ნიორაძე გ. 1944:186].
- 35. ქურუხეთი** (ჭობისხევი). ანტიკური ხანის ნაგებობები და კულტურული ფენა [Насидзе Г. и др. 1980:292-294; Насидзе Г. 1981:184].
- 36. ქციის მინდორი** (სოფ. ტაბანყურთან). ძვ.წ. VII-V სს. ნამოსახლარი [ლამბაშიძე ი. 2004 a].
- 37. ლიტორას მინები.** შუაბრინჯაოს ხანის სამარხი [Гамбашидзе О. и др. 1984:21].
- 38. ყვიბისი.** ბრინჯაოს ხანის ნივთების კოლექცია [ნიორაძე გ. 1944:183].
- 39. ჩითახევი** (ჩითახევის მინები). ადრებრინჯაოს და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამაროვანი [Гамбашидзе О. и др. 1973:37-40; Гамбашидзе О. и др. 1976:51-52; Гамбашидзе О. и др. 1974: 22-26].
- 40. ცემი.** ბრინჯაოს ხანის ნივთების კოლექცია [ნიორაძე გ. 1944:187].

41. წალვერი. ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი, სამაროვანი და მეტალურგიული სახელოსნო [ნიორაძე გ. 1944:174—179].

აღიგანის რაიონი (ტაბ. I)

1. ამხერის გორა (სოფ. ლელოვანთან). პალეოლითის, ნეოლითის, ადრებრინჯაოს და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურული ფენები. ძვ.წ. VII-VI სს. სამაროვნის ნაშთი [Гамбашидзе О. и др. 1995:54; Гамбашидзе О. и др. 1997:47].

2. ბენარა. ბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა [Бибилури Т. и др. 1987:35-36].

3. ვარხანი (საბუზარა). ზიკურატის ტიპის შენობა და სხვა ნაგებობათა ნაშთები [Гамбашидзе О. и др. 1995:53-54].

4. უდე. გვიანბრინჯაოს ხანის განძი [Чубинишвили Т. и др. 1957:116-117].

5. ფარეხა (ფარეხას გორა). ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [Гамбашидзе О. и др. 1981:63].

6. ყანობილი. ენეოლითის და ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა [Пхакадзе Г. и др. 1982:20-21].

7. ხევაშენი. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამაროვანი [Гамбашидзе О. и др. 1995:53-54].

ასლციხის რაიონი (ტაბ. III)

1. ამირანის გორა (ახალციხე). ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი და სამაროვანი [ჩუბინიშვილი ტ. 1963].

2. აწყური. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნივთების კოლექცია. ანტიკური ხანის ნამოსახლარი (ნაქალაქარი) და სამაროვანი [ნიორაძე გ. 1944:196; ლიჩელი ვ. და სხვ. 1997:20; ლიჩელი ვ. 2000:108-110].

3. ბოშა—მაილა. (ახალციხე). ადრებრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა [Квиჯინაძე К. 1986:29].

4. ბუზა. ბრინჯაოს ხანის სამარხი-ქვაყუთი [ნიორაძე გ. 1944:220].

5. ზიკილია. სხვადასხვა პერიოდის კულტურული ფენები [ნიორაძე გ. 1944:220].

6. კლდე. გვიანანტიკური ხანის ნამოსახლარი და სამაროვანი [ლამბაშიძე ი. და სხვ. 2007 a, b].

7. ლოდობანა. ენეოლითის, ადრებრინჯაოს, შუაბრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენები. ანტიკური ხანის სამაროვანი [დედაბრიშვილი შ. 1963:17-19].

8. მუსხი. ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა (სკოლის ეზო, ფულის მთა). ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი (მაჭიხეთი) [Гамбашидзе О. и др. 1982: 30].

9. ორჭოსანი. ადრებრინჯაოს და შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. გვიანანტიკური ხანის სამაროვანი [ბარამიძე მ. და სხვ. 2007; ორჯონიკიძე ალ. 2005:69-73; Пхакадзе Г. 2004:120-121].

10. ფერსა. ძველი ქვის ხანის ნივთების კოლექცია [გაბუნია მ. 2000:79].

11. წნისი. ანტიკური და ელინისტური ხანის სამაროვანი [Гамбашидзе О. и др. 1984:20; Гамбашидзе О. и др. 1985: 33-35; Квиჯინაძე К. 1987:32-35].

12. ჭორატი. ძველი ქვის ხანის ღია სადგომი. ანტიკური ხანის სამაროვანი [გაბუნია მ. 2006:17-19; ბარამიძე მ. 2005].

13. ხაკი (ციხის ყელი). ძველი ქვის ხანის კოლექცია. ადრესამინათმოქმედო კულტურის ხანის გორა-ნამოსახლარი [Гамбашидзе О. и др. 1980:78-85].

14. ჯულღა. შუაბრინჯაოს ხანის ნივთების კოლექცია [Гамбашидзе О. и др. 1984:18-21].

ასპინძის რაიონი (ტაბ. II)

1. აგარა. ენეოლითისა და ურარტული პერიოდის ნამოსახლარი [Чубинишвили Т. и др. 1957: 120-121].

2. ასპინძა (კულტურის სახლი). ელინისტური ხანის ქვევრსამარხები [ლამბაშიძე ო. და სხვ. 2004:47].

3. ასპინძა (ლოდოვანი). შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981:17].

4. ახჩია. შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981:19-78].

5. ახჩიის გადასახედი. შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხი [ლამბაშიძე ო და სხვ. 2004:46-47].

6. ბერთაყანები (კეთილეთი, ბერთაყანა, კოჭრები). ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981:78-98].

7. ზველი (რაბათი, საყრდიყანები, კომკები, გოხები). შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები. ადრებრინჯაოს და გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი და კულტურული ფენები [Гамбашидзе О. и др. 1979:22-26; Гамбашидзе О. и др. 1980:78-85; Гамбашидзе О. и др. 1981:57-62; Гамбашидзе О. и др. 1985:35-36; ლამბაშიძე ო. და სხვ. 2004:44-45].

8. ზედა თმოგვი. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20].

9. თოკი (ციხის ყელი) ადრებრინჯაოს, შუაბრინჯაოს და გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენები [ლამბაშიძე ო. და სხვ. 2004:50; Гамбашидзе О. и др. 1997:46].

10. ნიალა (დუმეილა, პოკუანთ კოჭრები, ყაჩაღები). შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981:108-135]. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები (დუმეილასა და გელასს შორის და ნიალასა და ლეპისს შორის) [ორჯონიკიძე ალ. 2000:18].

11. ოქროყანა (ვარძია-მირაშხნის გზაზე). შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [Гамбашидзе О. и др. 1991:32-33; ლამბაშიძე ო. და სხვ. 2004:45-46].

12. სარო (ბერბუკები, ციხიყელა, წერაკუნტა, ოდისები, წყალსაქაჩი). გვიანბრინჯაოსა და ელინისტური ხანის სამაროვანი, ადრებრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენები. სავარაუდოდ ყორღანული სამარხები [ლამბაშიძე ო. და სხვ. 2000:115-184; ლამბაშიძე ო. და სხვ. 2004:47-50].

13. ხიზაბავრა (თაობები, ვარანტა). ყორღანული გორასამარხები [ლამბაშიძე ო. და სხვ. 2004:50].

14. ჭაჭკრები—ნაკალოები. შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981:98-135].

ახალქალაქის რაიონი (ტაბ. II)

1. ახალქალაქი I-V. ძველი ქვის ხანის სადგომები [გრიგოლია გ. 1961:17-18; გრიგოლია გ. 1965:5-15; გაბუნია მ. 2004:5-7].

2. ახალქალაქის ამირანის გორა. ძველი ქვის ხანის კოლექცია. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [გაბუნია მ. 2000:77-79; გაბუნია მ. 2004:5-6; ჩუბინიშვილი ტ. 1963:11-15].

3. ბავრა (ფარდული, მღვიმე). ზედა პალეოლითისა და მეზოლითის ხანის სადგომები [Габунія М. 1987: 15-16; Габунія М. 1995:5-7; Габунія М. и др. 1984:4-5].

4. ბარალეთი (გრძელი გოხი, სირგვი, საყარაულო მთა, ნაცარგორა, ამაღლების გორა). ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები. გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენები [ლამბაშიძე ო. 1969:18-20; ლაფაჩი ც. 2000:103-107].

5. განდეგილის მღვიმე (სოფ. ბავრასა და ხულგუმოს შორის). ძველი ქვის (მუსტიე) და მეზოლითის ხანის სადგომები. ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა [Габунія М. 1997:13-14; გაბუნია მ. 2004:5].

6. დანკალა (ჯიუთმაღას გორა). ადრებრინჯაოსა და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენები [ლამბაშიძე ო. 1969:20].

7. დილისკა. ძველი ქვის ხანის კოლექცია [გაბუნია მ. 2000:77].

8. ზრესი. ადრებრინჯაოს ხანის გორანამოსხლარი [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20].

9. კარნახი. ადრებრინჯაოს ხანის გორანამოსახლარი [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20].

10. კოთელია. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20].

11. კუმურდო. ძველი ქვის ხანის (მუსტიე) კოლექცია [გრიგოლია გ. 1961:17-18].

12. მურჯი. ძვ.წ. VIII-V სს. სამარხი და კულტურული ფენა [ჩუბინიშვილი ტ. და სხვ. 1965:8-11].

13. ოკამი (წითელი გორა, ჰასან-ჩაუ). ადრებრინჯაოს, შუაბრინჯაოს, გვიანბრინჯაოს და ელინისტური ხანის კულტურული ფენები. ელინისტური ხანის სამარხი [ლამბაშიძე ო. 1969:18-20; ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981:140-143].

14. პტენა. ძვ.წ. VI-IV სს. ნივთების კოლექცია [Чубинишвили Т. и др. 1957:126].

15. ჩუნჩხა. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20].

16. ხულგუმო (ჭაჭკარი). ძვ.წ. XV-XIV სს. ყორღანული სამარხები [ქიქოძე ზ. და სხვ. 1978:25].

ნიონეინდის რაიონი (ტაბ. III)

1. ავჩალგიოლი (განძა — ეშტიას გზაზე). ყორღანული სამარხები [ქიქოძე ზ. და სხვ. 1978:25]

2. გონდრიო. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20].

3. დიგაშენი I-V (სოფ. ხორენიასა და ჯიგრაშენს შორის). ადრებრინჯაოს და გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები და სამაროვანი [ორჯონიკიძე ალ. 1997:6; ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20; Орджоникидзе А. 1995:82].

4. კონდურა (სურბ-სარი). ადრებრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20].

5. მალარადერესი. ქვის ხანის მღვიმეები [ქიქოძე ზ. და სხვ. 1978:23-25].

6. პატარა ხორენია. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი [ორჯონიკიძე ალ. 2000:16-20].

7. როდიონოვკა (კიოუნდალი, ინიაკდალი). პალეოლითის, მეზოლითისა და ნეოლითის ხანის სადგომები და სახელოსნო [ქიქოძე ზ. და სხვ. 1978:20].

8. როდიონოვკა-ფოკის გზა. ყორღანული სამარხები [ქიქოძე ზ. და სხვ. 1978:25].

9. სათხე. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი და ყორღანი [ორჯონიკიძე ალ. 1997:7].

10. ტამბოვკა (შაორი, ყურე). ქვისა და ადრესამინათმოქმედო კულტურის ხანის ნივთების კოლექცია [ქიქოძე ზ. და სხვ. 1978:19-20].

11. ფარავანი I. ქვის ხანის იარაღების კოლექცია [ქიქოძე ზ. და სხვ. 1978:20-23].

12. ფარავანი II. გვიანმეზოლითისა და უკერამიკო ნეოლითის ხანის ნივთების კოლექცია [ქიქოძე ზ. და სხვ. 1978:25].

13. ფარავანი. შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები [Жоржикашвили Л. и др. 1974:26-27; გოგაძე ელ. 1980:42-045].

14. ფარავანი. შუაბრინჯაოსა და ადრე-ყორღანული ხანის ყორღანული სამარხები [Kvavadze E. and oth. 2007:97-107].

15. ქაჩალ-გორა. ყორღანული სამარხები [ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981:16].

16. ჭიქიანი. ძველი ქვის ხანის ნივთების კოლექცია. [Кикодзе З. 1986:55-64; გაბუნია მ. 2000:77].

17. ჯიგრაშენი (სოფ. ჯიგრაშენისა და პატარა ხორენიას მიმდებარე ტერიტორია.) ძვ.წ. XV-XIV სს. ყორღანები და ქვაყრილიანი ორმოსამარხები [ორჯონიკიძე ალ. 1997:6].

ლიტერატურა:

ბარამიძე მ., ჯიბლაძე ლ., ორჯონიკიძე ა., თოდუა თ. 2007: შეფასებითი მონაცემთა ამოღების არქეოლოგიური კვლევები IV-323 (248+800KP) სოფ. ორჭოსანთან, ახალციხის რაიონში, სამცხის რეგიონში. თბილისი (ხელნაწერი). (ხელნაწერების გაცნობა შესაძლებელია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში).

ბარამიძე მ. 2005: ახალციხის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2004 წლის მუშაობის შედეგები. კლდე. ჭორატის ნასახლარი და სამაროვანი. თბილისი (ხელნაწერი).

გაბუნია მ. 2000: უძველესი ადამიანი სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონში. — მესხეთი. ისტორია და თანამედროვეობა. გვ. 77-81. ახალციხე.

გაბუნია მ. 2004: სამხრეთ საქართველოს მთიანეთის ექსპედიცია. — სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში. - ოთ. ლორთქიფანიძე და სხვ. (რედ). გვ. 5-7. თბილისი.

გაბუნია მ. 2006: ჭორატის ქვედაპალეოლითური ღია ადგილსამყოფელი. — ძიებანი №17-18, გვ. 12-17. თბილისი.

გოგაძე ელ. 1980: ფარავნის ყორღანის გათხრები (1997). სსმაე. VII. გვ. 42-45. თბილისი.

გრიგოლია გ. 1961: ჯავახეთის პალეოლითური ძეგლები (1960 წ. დაზვერვების შედეგები). — ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი (რედ.)- საქართველოში 1960 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. გვ. 17-18. თბილისი.

გრიგოლია გ. 1965: ჯავახეთის ქვედა პალეოლითური ძეგლები. მსკა. ტ. VII. გვ. 5-14. თბილისი.

დედბერიშვილი მ. 1963: მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაზვერვების წინსწარი ანგარიში. — სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წლის სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. გვ. 17-19. თბილისი.

ლაფაჩი ც. 2000: ადრებრინჯაოს ხანის გორანამოსახლარები ბარალეთის ტერიტორიაზე. — მესხეთი, ის-

- ტორია და თანამედროვეობა. გვ. 103-110. ახალციხე.
- ლიჩელი ვ. 2000:** ანდრია მოციქული - არქეოლოგიური რეალობა. – მესხეთი, ისტორია და თანამედროვეობა. გვ. 108-110 ახალციხე.
- ლიჩელი ვ., ფოსი ჯ., მორინი ყ. 1997:** საქართველო-კანადის სამცხის, ერთობლივი ექსპედიციის 1993-1996 წ.ნ. მუშაობის ანგარიში — კავაკსიის არქეოლოგია: უახლოესი აღმოჩენები და პერსპექტივები. გვ. 19—21. თბილისი.
- ნიორაძე გ. 1944:** არქეოლოგიური დაზვერვები მტკვრის ხეობაში (ბორჯომ-ახალციხის მიმართულებით). — სსმმ. ტ. XIII B. გვ. 173-235. თბილისი.
- ორჯონიკიძე აღ. 1997:** ზოგი რამ ბრინჯაოს ხანის შესწავლის ისტორიიდან სამცხე-ჯავახეთში. (პრეპრინტი). თბილისი.
- ორჯონიკიძე აღ. 2000:** მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები ჯავახეთის პლატოდან. — ძიებანი №6. გვ. 16-20. თბილისი.
- ორჯონიკიძე აღ. 2005:** ორჭოსნის ნამოსახლარის ადრეული კომპლექსები. — ძიებანი №15-18. გვ. 69-78. თბილისი.
- ქიქოძე ზ., ქორიძე ი. 1978:** ფარავნის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1997 წელს ჩატარებული სამუშაოების მოკლე ანგარიშები. — სსმაე VI. გვ. 19-26. თბილისი.
- ლამბაშიძე ირ. 2004:** ბორჯომის არქეოლოგიური ექსპედიცია 2003 წლის აგვისტო-ოქტომბერში. KP161-165 ჩატარებული კვლევა—ძიების ანგარიში (ხელნაწერი).
- ლამბაშიძე ირ., მაისურაძე ბ., გოგოჭური გ., პაპუაშვილი რ. 2003a:** ბორჯომის არქეოლოგიური ექსპედიციის მოლითის რაზმის 2002 წლის მუშაობის ანგარიში (ხელნაწერი).
- ლამბაშიძე ირ., მაისურაძე ბ., გოგოჭური გ., პაპუაშვილი რ. 2003b:** ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის ბორჯომის რაიონის მონაკვეთზე (თავკვეთილი—მოლითი) III ფაზით გათვალისწინებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში (ხელნაწერი).
- ლამბაშიძე ირ., კახიანი კ. 2004a:** ბორჯომის არქეოლოგიური ექსპედიციის მოლითის რაზმის მიერ 2003 წლის სექტემბერ—ოქტომბერში ჩატარებული სავსე სამუშაოების ანგარიში (ხელნაწერი).
- ლამბაშიძე ირ., გოგოჭური გ. 2004b:** ბორჯომის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წლის ივლის-აგვისტოში (KP 179, 193) ჩატარებული გათხრების ანგარიში (ხელნაწერი).
- ლამბაშიძე ირ., გოგოჭური გ. 2007a:** კომპლექსური ტექნიკური ანგარიში შეფასებითი და მონაცემთა ამოღების არქეოლოგიური კვლევის უბანზე IV-338, KP 195+320-ზე სოფ. საკირესთან, ბორჯომის რაიონში, სამცხის რეგიონში (ხელნაწერი).
- ლამბაშიძე ირ., მინდიაშვილი გ. 2007b:** შეფასებათა მონაცემთა ამოღების არქეოლოგიური კვლევები უბანზე IV-217 (KP 225) ახალციხის რაიონში, სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში (ხელნაწერი).
- ლამბაშიძე ო. 1967:** ბორჯომისა და ახალციხის რაიონებში 1966 წ. ჩატარებული დაზვერვების წინასწარი ანგარიში. — XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის სავსე არქეოლოგიური კვლევა—ძიების შედეგებისადმი. გვ. 48-50 თბილისი.
- ლამბაშიძე ო. 1969:** მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სადაზვერვო რაზმის წინასწარი ანგარიში. — XVIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი საქართველოში 1968 წელს წარმოებული სავსე არქეოლოგიური კვლევა—ძიების შედეგებისადმი. გვ. 18-20. თბილისი.
- ლამბაშიძე ო. 1971:** ბორჯომის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ანგარიში. ა. აფაქიძე (რედ.). არქეოლოგიური კვლევა—ძიება საქართველოში 1969 წელს. გვ. 42-44. თბილისი.
- ლამბაშიძე ო., თუშიშვილი ნ., ხუბუტია გ. 1972:** ბორჯომის ხეობის 1971 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში. — ა. აფაქიძე (რედ.). არქეოლოგიური კვლევა—ძიება საქართველოში 1971 წელს. გვ. 20-21. თბილისი.
- ლამბაშიძე ო., ლამბაშიძე ირ., კვირკვია რ. 2000:** არქეოლოგიური კვლევა—ძიება სოფ. საროში. — ასპინძა—სამცხისა და ჯავახეთის საზღვარზე. გვ. 115-184. ახალციხე.
- ლამბაშიძე ო., ლამბაშიძე ირ., კვირკვია რ., კვიციანი დ. 2004:** მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. 1989-1991 წწ. — ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.). სავსე არქეოლოგიური კვლევა—ძიება 1989-1992 წლებში. გვ. 44-51 თბილისი.
- ჩუბინიშვილი ტ. 1963:** ამირანის გორა. თბილისი.
- ჩუბინიშვილი ტ. 1964:** მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები. — XIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წლის სავსე არქეოლოგიური კვლევა—ძიების შედეგებისადმი. გვ. 8-10. თბილისი.
- ჩუბინიშვილი ტ., ლამბაშიძე ო. 1965:** მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1964 წლის სავსე მუშაობის შედეგები. — XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის სავსე კვლევა—ძიების შედეგებისადმი. გვ. 8-10. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი., ავალიშვილი გ., წერეთელი ა. 1981:** მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები. თბილისი.
- Бибилури Т., Бенашвили О., Гватуа Н., Маисурашвили Н. 1987:** Работы Заденгорского отряда Месхет-Джавახетской экспедиции. — О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1984–1985гг. с. 35-36. Тбилиси.
- Габуния М., Каландадзе К. 1984:** Исследование памятников каменного века на территории Южно-Грузинского нагорья.- О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1981 г. с. 4-5. Тбилиси.
- Габуния М. 1985:** Итоги работ экспедиции Южно-Грузинского нагорья.- О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1982 г. с. 6-8. Тбилиси.
- Габуния М. 1986:** Экспедиция Южно-Грузинского нагорья. — О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1983 г. с. 5-6. Тбилиси.
- Габуния М. 1987:** Экспедиция Южно-Грузинского нагорья. — О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1984-1985 гг. с. 15-17. Тбилиси.

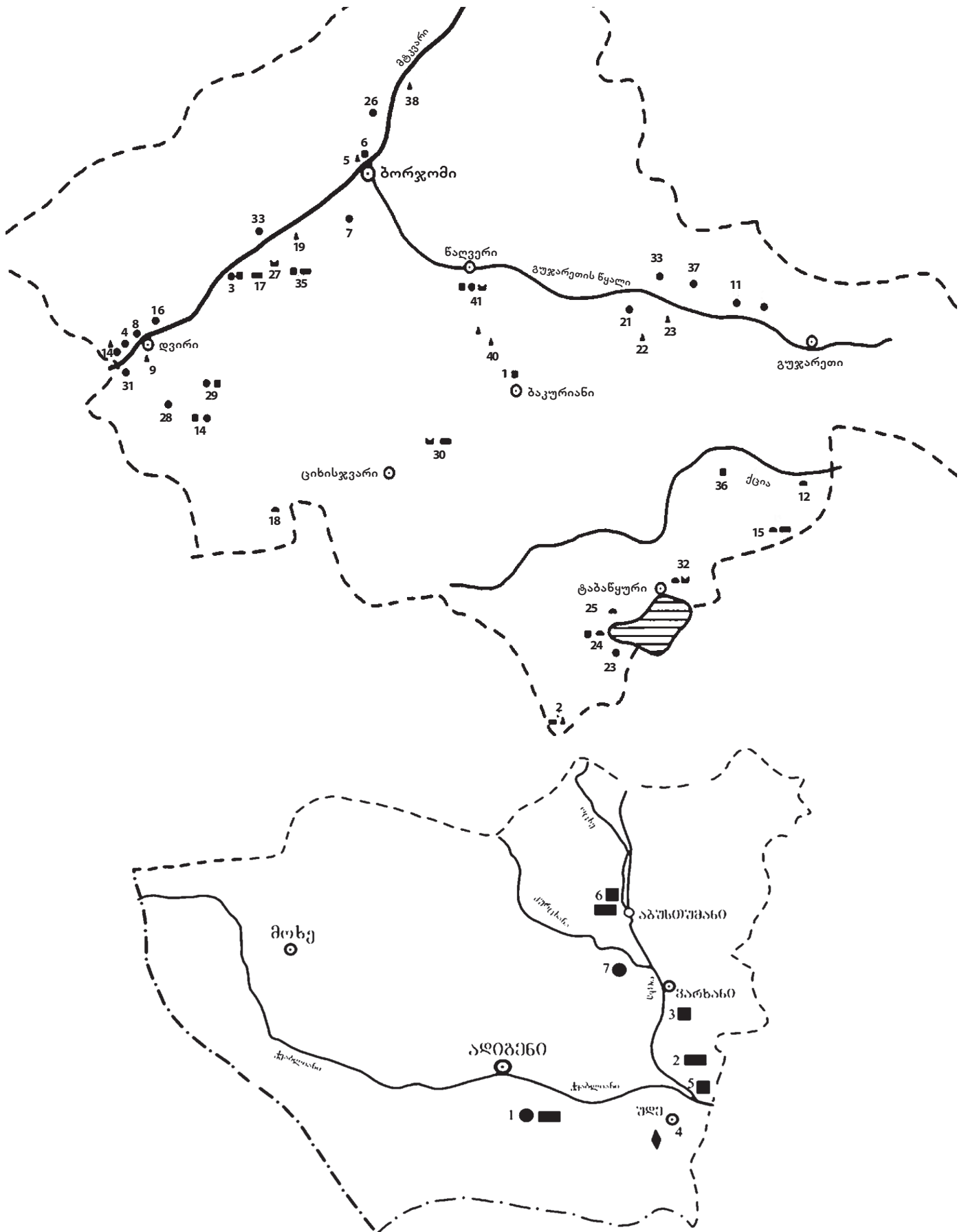
- Габунია М. 1995:** Экспедиция Южно-Грузинского нагорья. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1987 г. с. 5-6. Тбилиси.
- Габунია М. 1987:** Археологические исследования Южно-Грузинского нагорья. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1988 г. с. 13-16. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Артилакვა В. 1973:** Итоги Месхет-Джавахетской Археологической экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1972 г. с. 37-40. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Артилакვა В. 1974:** Предварительный отчет о работе проведенной Месхет-Джавахетской Археологической экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1973 г. с. 24-26. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Артилакვა В. 1976:** О работе Месхет-Джавахетской экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1974 г. с. 51-54. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Квижинадзе К. 1979:** Работы Месхет-Джавахетской экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1976 г. с. 55-60. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Квижинадзе К., Орджоникидзе А. 1980:** Отчет работы Месхет-Джавахетской Археологической экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1977 г. с. 78-85. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Квижинадзе К. 1981:** Отчет Месхет-Джавахетской экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1979 г. с. 57-73. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Квижинадзе К. 1982:** Месхет-Джавахетская экспедиция. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1980 г. с. 29-31. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Квижинадзе К., Ткешелашвили О., Личели В. 1984:** Месхет-Джавахетская экспедиция. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1981 г. с. 16-19. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Квижинадзе К., Абрамишвили М. 1985:** Отчет о работе Месхет-Джавахетской экспедиции в 1982 году. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1982 г. с. 31-36. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Гамбашидзе И. 1986:** Работы Месхет-Джавахетской экспедиции в 1983 году. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1983 г. с. 21-27. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Гамбашидзе И. 1987:** Месхет-Джавахетская экспедиция в 1984 году. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1984-1985 гг. с. 28-32. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Квижинадзе К., Гамбашидзе И. 1991:** Основные результаты Месхет-Джавахетской экспедиции в 1985-1986 гг. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ 1985-1986 гг. с. 27-34. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Гамбашидзе И. 1995:** Работы Месхет-Джавахетской экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1987 г. с. 48-54. Тбилиси.
- Гамбашидзе О., Гамбашидзе И. 1997:** Месхет-Джавахетская экспедиция. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). ПАИ в 1988 г. с. 44-47. Тбилиси.
- Гогочури Г., Орджоникидзе А. 2007:** Новый памятник Куро-аракской культуры Боржомского ущелья. – Археология, этнология, фольклористика Кавказа. с. 60-61. Махачкала.
- Жоржикашвили Л., Гогадзе Э. 1974:** Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тбилиси.
- Квижинадзе К. 1986:** Работы Цнисисхевского отряда Месхет-Джавахетской экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). Паи в 1983 г. с. 27-29. Тбилиси.
- Квижинадзе К. 1987:** Отчет о работе Цнисского отряда. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). Паи в 1984-1985 гг. с. 32-35. Тбилиси.
- Кикодзе З. 1986:** Бифаз – колун в ашеле Кавказа. ВГМГ. 38 В. с. 55-64. Тбилиси.
- Насидзе Г., Артилакვა В. 1980:** Итоги работы Тори – Ликанской Археологической экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). Паи в 1977 г. с. 292-298. Тбилиси.
- Насидзе Г. 1981:** Работы Тори-Ликанской экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). Паи в 1978 г. с. 183-185. Тбилиси.
- Насидзе Г., Личели В. 1995:** Тори-Ликанская экспедиция. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). Паи в 1987 г. с. 101-103. Тбилиси.
- Насидзе Г. 1997:** Отчет о работе Тори-Ликанской экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). Паи в 1988 г. с. 89-91. Тбилиси.
- Орджоникидзе А. 1995:** Работы Джавахетской экспедиции на памятниках бронзового века. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). Паи в 1987 г. с. 80-82. Тбилиси.
- Пхакадзе Г. 2004:** Новый очаг раннеземледельческой культуры южной Грузии – Археология, этнология, фольклористика Кавказа. 120. Тбилиси.
- Пхакадзе Г., Каландадзе К., Орджоникидзе А. 1982:** Результаты работ Абастуманской экспедиции. – О. Лордкипанидзе и др. (ред.). Паи в 1980 г. с. 20-21. Тбилиси
- Чубинишвили Т., Татишвили Т., Гамбашидзе О. 1957:** Археологической разведки в южных районах Грузии. (Месхет-Джавахети) в 1953- 1955 гг. – СА № 4, с.116-127. Москва.
- Kvavadze E., Kakhiani K., Pataridze N., Connor S. 2007:** The results of investigation of Paravani Kurgan – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ბიოლოგიის სექცია. B. №2, Vol 5. p. 97-107. თბილისი.

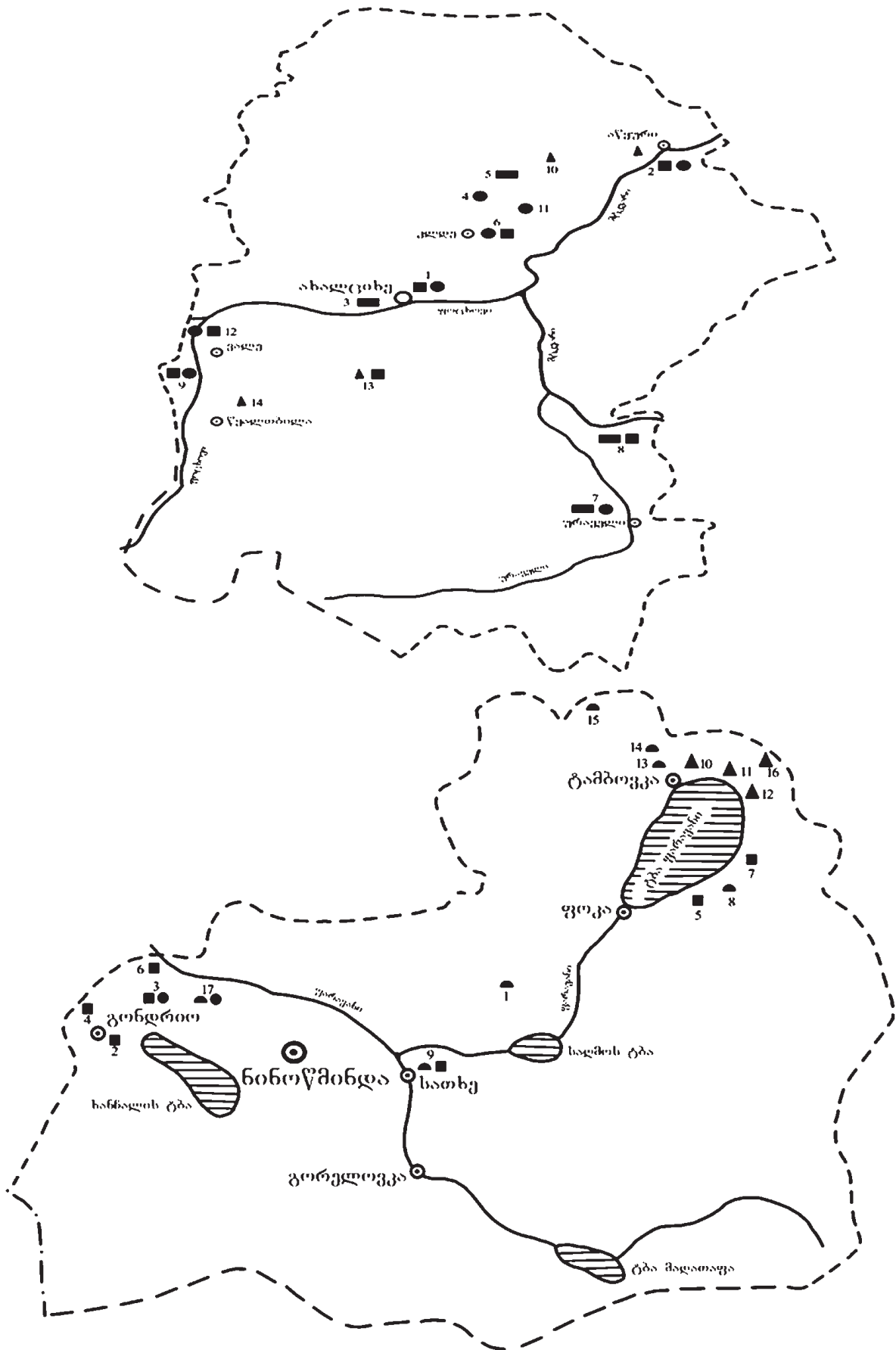
ილუსტრაციების აღწერილობა:

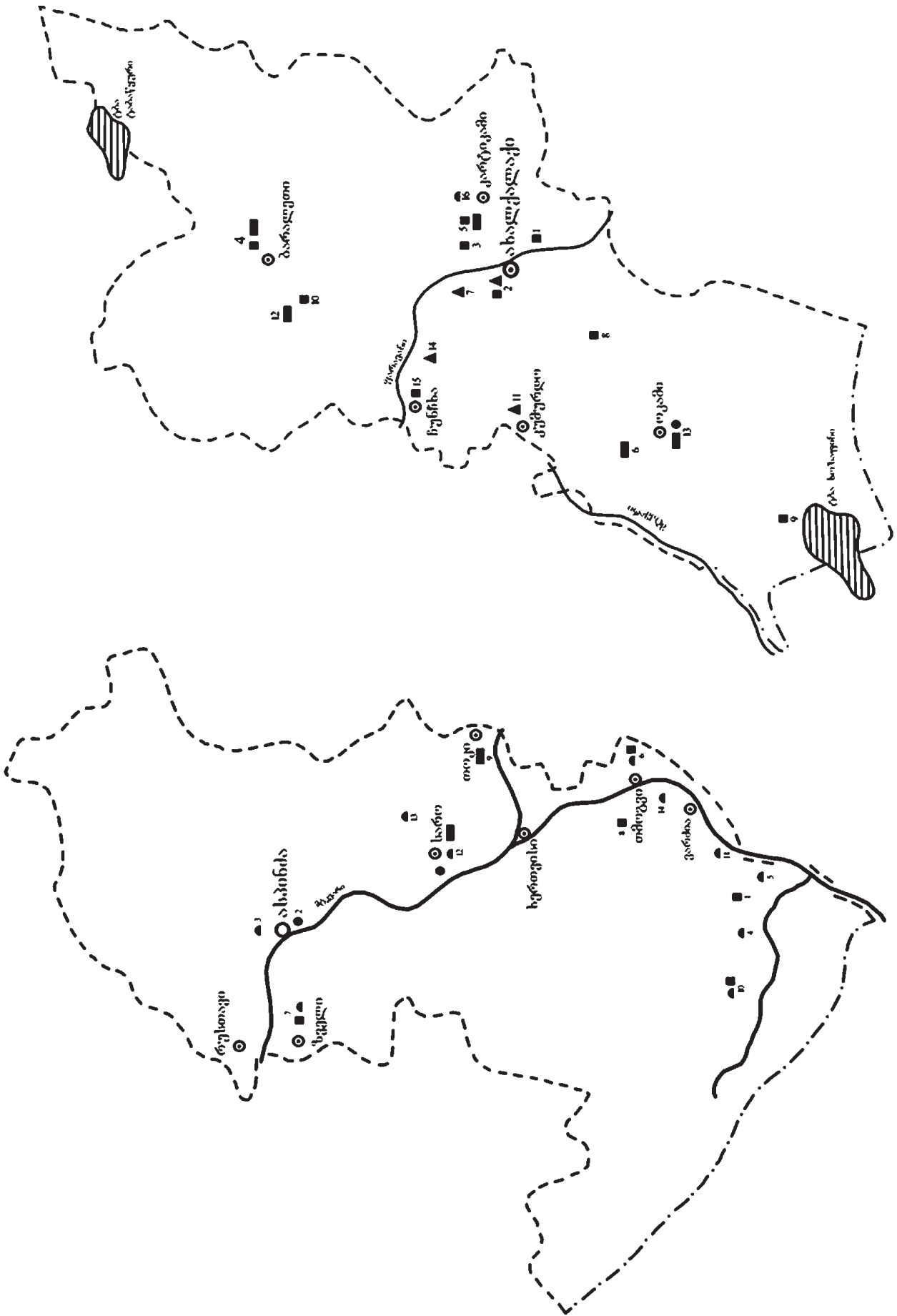
- ტაბ. I** – ბორჯომის და ადიგენის რაიონების რუკები.
ტაბ. II – ახალციხისა და ნინოწმინდის რაიონების რუკები.
ტაბ. III – ასპინძისა და ახალქალაქის რაიონების რუკები.

პირობითი ნიშნები

- – სამაროვნები და სამარხები
- ◐ – ყორღანული სამარხები
- – ნამოსახლარები და ნაგებობები
- ▼ – სანარმოო ნაშთები
- – კულტურული ფენები
- ▲ – არქეოლოგიური კოლექციები
- ◆ – განძები

სამედიცინო ანთროპოლოგიური კვლევის პარსკაქტივა ქველი კოლხეთის მებალითზე

დღეს ანთროპოლოგია მეცნიერების ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვან და აქტუალურ დარგად ითვლება. ის აერთიანებს ფიზიკურ, სოციალურსა და კულტურულ, var. სოციოკულტურულ ანთროპოლოგიას, მოიცავს მეცნიერების ისეთ დარგებს როგორც არის ანთროპოლოგიური ლინგვისტიკა, არქეოლოგია, ეთნოლოგია და სხვ. აღნიშნული მეცნიერებები ემსახურება ანთროპოლოგიის საბოლოო მიზანს — შეისწავლოს ადამიანი ყოველმხრივ როგორც ფიზიკურად, ისე სოციალურ და კულტურულ ჭრილში. ანთროპოლოგიური კვლევა სამედიცინო ასპექტებსაც გულისხმობს, რაც ერთიანდება მეცნიერების უკვე დამოუკიდებელ დარგში, რომელსაც სამედიცინო ანთროპოლოგია ეწოდება. სამედიცინო ანთროპოლოგია შეისწავლის ადამიანის ჯანმრთელობასა და დაავადებას, ჯანმრთელობის დაცვის სისტემას, ბუნებრივ და სოციოკულტურულ გარემოსთან ადამიანის ბიოკულტურულ ადაპტაციას. სამედიცინო ანთროპოლოგია განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებს მედიცინის სოციოკულტურულ ასპექტებზე, რადგან „დაავადება და მკურნალობა მხოლოდ აბსტრაქტულად არის სუფთა ბიოლოგიური პროცესი... სად გახდა ავად ადამიანი, რა სახის დაავადება შეეყარა მას და რა სახის მკურნალობა სჭირდება, ხშირად განპირობებულია სოციალური ფაქტორებით“ [Lieban R. 1977:15].

ადამიანის და, საერთოდ, საზოგადოების ცხოვრების წესი, ბევრად არის დამოკიდებული ადამიანის ჯანმრთელობის მდგომარეობაზე, დაავადებათა გავრცელების ინტენსივობაზე. თუნდაც რა როლს თამაშობს დაავადება ეკოლოგიურ და ევოლუციურ პროცესებში, ასევე ადამიანის მიერ სამყაროს აღქმაში, სოციალური სისტემების შექმნაში, სოციოკულტურული ღირებულებების ჩამოყალიბებაში... თუ სამედიცინო ანთროპოლოგიას ამ კუთხით შევხედავთ, დავინახავთ, რომ იგი იკვლევს არა მხოლოდ ადამიანის ჯანმრთელობის მდგომა-

რეობას საზოგადოებაში, დაავადების გამომწვევ მიზეზებს, მკურნალობის საშუალებებსა და შედეგებს, არამედ მთელ საზოგადოებას, მის სამედიცინო ასპექტებს — მედიცინას, როგორც სოციალურ მოვლენას.

სამედიცინო ანთროპოლოგიის კვლევის სფერო კიდევ უფრო ფართო და მნიშვნელოვანია, რადგან მას დაავადება აინტერესებს როგორც ფენომენი, რომელსაც შეუძლია გავლენა იქონიოს სოციოკულტურულ მოვლენებსა და პროცესებზე, საზოგადოების ისტორიულ განვითარებაზე.

დღეს უკვე დადგენილი ფაქტია, რომ დაავადებათა გავრცელებამ, ეპიდემიებმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა საზოგადოების განვითარების პროცესში. არის მოსაზრება, რომ ტროპიკული მალარიის გავრცელების არეალმა გარკვეული გავლენა იქონია ინდოევროპული ტომების პირველადი ადგილსაცხოვრების ტერიტორიის შერჩევაზე ევრაზიაში [Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж., Барникот Н., Рейнолдс В. 1970:570; Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч. 1984: 915-916]. ასევე გარკვეული ისტორიული მოვლენები დაავადებებით იყო განპირობებული. ცნობილია, რომ პელოპონესის ომის დროს ათენში ძვ.წ. 429 წელს ეპიდემიამ იფეთქა. დღემდე გაურკვეველია თუ რა ეპიდემია იყო: შავი ჭირი, მალარია, ყვავილი თუ სხვ. ამ ეპიდემიამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ომის მსვლელობაში და მანვე შეინირა ათენელთა ცნობილი მხედართმთავარი პერიკლე. მიიჩნევენ, რომ 1167 წელს რომი სწორედ მალარიის ეპიდემიამ იხსნა ფრიდრიხ ბარბაროსას თავდასხმისაგან. რომის კედლებთან მიმდგარ გერმანელთა ჯარში მალარია გავრცელებულა და გერმანელები იძულებულები გამხდარან უკან დაეხიათ. ბევრი ასეთი მაგალითის მოყვანა შეიძლება იმის საჩვენებლად, თუ რა როლს თამაშობს დაავადება საზოგადოების განვითარების ისტორიაში.

სამედიცინო ანთროპოლოგიური კვლევისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენი-

ჭება ისტორიულ წყაროებს. არქეოლოგიური, წერილობითი თუ ეთნოგრაფიული მონაცემების გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა ძველი საზოგადოებების სამედიცინო კულტურის შესწავლა, დაავადებისა თუ მედიცინის როლის გარკვევა ძველ კულტურებში. სწორედ არქეოლოგების, ანთროპოლოგებისა და პალეოპათოლოგების ერთობლივი კვლევის შედეგად დადგინდა უძველესი სახის დაავადებანი, გამოვლინდა მკურნალობის უძველესი საშუალებანი: თავის ქალის ტრეპანაცია თუ სხვა. ამ მხრივ საქართველოშიც არის კვლევა ჩატარებული. მიღებულია მნიშვნელოვანი დასკვნები. სამედიცინო თვალსაზრისით შესწავლილია კრანიოლოგიური და ოსტეოლოგიური მასალა, გამოვლენილია პათოლოგიები, მკურნალობის მეთოდები, არის ცდა სამედიცინო კულტების დადგენისა. აღნიშნული საკითხების კვლევაში ქართველ არქეოლოგებთან ერთად განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვით ანთროპოლოგებსა და პალეოპათოლოგებს.

დაავადებებმა, განსაკუთრებით კი ეპიდემიებმა, რა თქმა უნდა, გარკვეული როლი ქართველი ხალხის ისტორიაშიც ითამაშა, განსაკუთრებით კი მიგრაციულ პროცესებში, მაგრამ ეს საკითხი სერიოზული კვლევის საგანი ჯერჯერობით არ ყოფილა. საქართველოს ისტორიის ამ ასპექტით კვლევა კი პერსპექტიულია და ვფიქრობთ მნიშვნელოვან შედეგებს მოიტანს.

„ძველი კოლხეთის ბიოგეოგარემოს წერილობითი და არქეოლოგიური მიმოხილვიდან ნათლად ჩანს, რომ ბიოგეოგარემომ წამყვანი როლი ითამაშა კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესში. კოლხეთი მთებითა და დაზღვით კარგად შემოსაზღვრული ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი იყო, რაც გეოპოლტიკურად გარკვეულ ბუნებრივ დამცავ არეს ქმნიდა. ნოყიერი ნიადაგი, მრავალფეროვანი რელიეფი, ზომიერი კლიმატი, ჰიდრორესურსების სიმრავლე, მადნეულის სიუხვე, ფლორის და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების პროგრესისთვის კარგ საფუძველს იძლეოდა. უპირატესად კი ამაზე არის დამოკიდებული საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური, დემოგრაფიული, ფიზიოლოგიურ-ფსიქიკუ-

რი, ინტელექტუალურ-ტექნიკური, სავაჭრო-კომუნიკაციური, გეოპოლტიკურ-სტრატეგიული, სულიერ-კულტურული განვითარების მაღალი დონე“ [გამყრელიძე გ. 1993:41].

იმავდროულად „ძველი კოლხეთის ისტორიულ განვითარებაში ანგარიშგასაწევია ზოგიერთი ფაქტორ-კომპონენტის უარყოფითი მხარე... დასავლეთ კოლხეთის ჭაობიანობა იწვევდა სხვადასხვა დაავადებას, რაც... უარყოფითად იმოქმედებდა მოსახლეობის გამრავლებაზე“ [გამყრელიძე გ. 1993:40].

ამგვარად, ბიოგეოგარემო ხშირ შემთხვევაში ამა თუ იმ დაავადების ხელშემწყობია. ერთ-ერთი ასეთი — მალარიაა, რომელიც სპეციფიკურ გარემოში, კერძოდ კი ჭაობიან ადგილებში მცხოვრებ საზოგადოებაში ვრცელდება. მალარიას გეოგრაფიული გარემოს დაავადებადაც მიიჩნევენ [Бродель Ф. 2002:71].

მალარია საქართველოში ფართოდ გავრცელებული ენდემური დაავადებაა. იგი უძველესი დროიდან გვხვდება კოლხეთის დაბლობზე, სადაც მალარიის საუკეთესო ხელშემწყობი პირობები იყო. „...კოლხეთის ეს ზონა (იგულისხმება ზღვის სანაპირო ზოლი ნ.მ.) ...უახლოეს წარსულში მალარიის ბუდეს წარმოადგენდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთივე იყო იგი ჰოლოცენის ყველა ტრანსგრესიულ მონაკვეთზე“ [ხახუტაიშვილი დ. 1995:19].

უძველესი წერილობითი ინფორმაცია საქართველოს ტერიტორიაზე მალარიით დაავადებულთა შესახებ ჰიპოკრატეს ეკუთვნის: „...ხოლო ვინც ფასისში ცხოვრობს, მათ შესახებ [შემდეგი მაქვს სათქმელი]: ეს ქვეყანა ჭაობიანია, თბილი და ტყიანი. წლის ყოველ დროს იქ ხშირი წვიმები მოდის. ადამიანებს საცხოვრებელი ჭაობებში აქვთ, და [მათი] ხისა და ლერწმის სახლები წყალზეა გამართული. ისინი ცოტას დადიან ფეხით ქალაქებსა და ნავთსადგურებში, არამედ დაცურავენ აღმა-დაღმა ერთ ხეში ამოღებული ნავეებით, რადგან არხები ბევრია. ისინი სვამენ თბილსა და დამდგარ წყალს მზისაგან დამპალს და წვიმისაგან ადიდებულს. თვითონ ფასისი კი ყველა მდინარეთა შორის ყველაზე უფრო დინჯია და ძალიან მდორედ მიედინება. ...წყლებისაგან ამ ქვეყანას დიდი ნისლი ადგას. ამ მიზეზების გამოა, რომ ფასისელებს სხვა ადამიანებთან

შედარებით დიდად განსხვავებული შესახედაობა აქვთ: ტანად დიდები არიან, სისქით — მეტისმეტად სქელები; არც ერთს არ ემჩნევა არც სახსარი და არც ძარღვი; კანი კი ყვითელი აქვთ, თითქოს სიყვითლე სჭირდეთ. ლაპარაკობენ ადამიანთა შორის ყველაზე ბოხი ხმით, [რადგან] სუფთა ჰაერით კი არ სუნთქავენ არამედ ნოტიოთ და ნესტიანით; ხოლო იმისათვის, რომ სხეულს ჯაფა მიაყენონ, ძალიან ზარმაცები არიან“ [ყაუხჩიშვილი თ. 1965:45,47]. ჰიპოკრატე აღწერს კოლხეთის ბიოგეოგარემოს და ამ კონტექსტში წარმოგვიდგენს ფასისის აუზში მცხოვრებთა ანთროპოლოგიურ სახეს, კონსტიტუციურ ტიპს. მაგრამ რატომღაც არაფერს ამბობს აქ გავრცელებული დაავადების შესახებ. ჰიპოკრატეს ცნობის კომენტარი ეკუთვნის თ. ყაუხჩიშვილს, რომელიც შემდეგნაირად ხსნის ზემოაღნიშნულ გარემოებას — „როგორ ახასიათებს ფასისელებს ჰიპოკრატე — ისინი ტანმალლები, მსუქნები და ჩაყვითლებულები არიან. ლაპარაკობენ ბოხი ხმით, საგანგებოდ არის აღნიშნული მათი სიზარმაცე. სიყვითლე, ჩანს, იმათი იქნა შემჩნეული, ვისაც მალარია სჭირდა და ასეთი ბევრი იქნებოდა ჭაობებში მცხოვრებთაგან. რაც შეეხება მეტისმეტ სიმსუქნესა და სიზარმაცეს, ამაზე ჭირს რაიმეს თქმა, რადგან ქართველი ხალხი და მით უმეტეს დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა, თავისი სისხარტითა და სიცქვიტით არის განთქმული. შესაძლოა ჰიპოკრატეს მეტისმეტად მსუქანი (ან დასიებული) და ზარმაცი ისევე ავადმყოფები ეჩვენენ, რომლებიც მას, როგორც ექიმს, უთუოდ უფრო აინტერესებდა, ვიდრე ჯანღონით სავსე მშრომელი ხალხი, რომლის დაკვირვების საშუალება ექიმს ნაკლებად ექნებოდა“ [ყაუხჩიშვილი თ. 1965:21]. ამგვარად, თ. ყაუხჩიშვილი ჰიპოკრატეს ცნობას კოლხეთის დაბლობზე მალარიის გავრცელების დასტურად მიიჩნევს.

ამავე ცნობის საფუძველზე, მედიცინის ისტორიკოსი მ. შენგელია განსხვავებულ მოსაზრებას გამოთქვამს: „ბუნებრივია, აღიძვრება საკითხი — რა დაავადებასთან ან დაავადების რა ენდემურ კერასთან უნდა ჰქონოდა საქმე ჰიპოკრატეს? ის ხომ იმ დროის გამოჩენილი ექიმი იყო, რომელიც მალარიასა და მის კლინიკას კარგად იცნობდა. ამიტომ, უნდა

ვიფიქროთ, ძველი კოლხეთის მცხოვრებთა აღწერისას ის ამ სურათს მალარიასა და მალარიულ ანემიას დაუკავშირებდა, მაგრამ ჩანს, ჰიპოკრატე არ თვლის მას მალარიულ „სიყვითლედ“ ანუ მალარიულ ანემიად. იგი არაფერს ამბობს მალარიული „ციებ-ცხელების“ შესახებაც, რომელიც თან ახლავს ამ დაავადებას და ადვილად გამოსაცნობს ხდის მას. ეს დაავადება არც ეპიდემიური სიყვითლეა, ამას თვით ჰიპოკრატე გამორიცხავს. ცხადია, რომ იგი ჰიპოკრატესთვის ნაკლებად ცნობილი დაავადებაა, და ალბათ ისეთი დაავადება, რომელიც საერთოდ იმდროინდელი მედიცინისათვის ნაკლებად ცნობილი და გამოუვლინებელი იყო.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ჰიპოკრატეს თავის ზემოხსენებული აღწერილობით, მოცემული აქვს ანკილოსტომიდოზის ენდემური კერა. ანკილოსტომიდოზი უძველესი დაავადებაა, მაგრამ XIX საუკუნის ბოლომდე შეუსწავლელი იყო, თუმცა, როგორც აღნიშნავენ, ამ დაავადების ცალკეული ნიშნები ასახვას პოულობდა თვით ჰიპოკრატეს, გალენის, ავიცენასა და სხვათა შრომებში, მაგრამ თვით დაავადება, როგორც ნოზოლოგიური ერთეული, ამ დაავადების არსი, მათთვის უცნობი იყო” [შენგელია მ. 1966:56].

მართლაც სინტერესოა, რატომ არაფერს ამბობს ჰიპოკრატე ფასისის აუზში გავრცელებული დაავადების შესახებ. ჰიპოკრატე მალარიით დაავადებულებს, რომ აღწერს, საეჭვო არ არის. როგორც ვთქვით, მალარია კოლხეთის დაბლობზე უძველესი დროიდან იყო გავრცელებული და XX საუკუნის I მეოთხედიდან დასავლეთ საქართველოს ბარის მთელი რიგი რეგიონების მოსახლეობას საფრთხეს უქმნიდა. ამას აღნიშნავს თითქმის ყველა უცხოელი, რომელიც დასავლეთ საქართველოს ამ რეგიონებში მოხვედრილა. მათ შორის აღსანიშნავია XIX ს-ის მეცნიერისა და მოგზაურის კარლ კოხის ცნობა, რომელიც ძალიან ახლოს დგას ჰიპოკრატეს მონაცემებთან. იგი შემდეგნაირად აღწერს აქ გავრცელებული დაავადების სიმპტომებს და დაავადებასაც მალარიად მიიჩნევს — „ციება აქ (იგულისხმება ფოთი - ნ.მ.) და ნიკოლაიში (შეკვეთილი - ნ.მ.)... ყველაზე საშიში მტერია, ფოთში ეს ნა-

წილობრივ ადგილმდებარეობითაც აიხსნება. მის გარშემო ნიადაგი ჭაობიანია. გარდა ამისა, ზღვიდან უბერავს ქარი, რომელსაც გამოაქვს მავნე ანაორთქლით გაჟღენთილი ნოტიო ჰაერი... ვისაც ეს ავადმყოფობა შეიპყრობს, მთელი თავისი სიძლიერით, ხშირად მისი პირველივე შეტევის მსხვერპლი ხდება. ჩვენ ისეთი შემთხვევის მოწმენი ვიყავით, რომ ხშირად ვერ ვანსხვავებდით თუ რა ჭირდა ადამიანს, ეპილეფსია თუ ცხელებისაგან შემცვივნება, რადგან კიდურები უცახცახებდათ. ისინი კი, ვისაც ამ ავადმყოფობის მწვავე ფორმა არა აქვთ, თანდათანობით იხოცებიან. ხშირად შეხვდებით შესიებულ, ფერმკრთალ, ჩაყვითლებულ სახეებს, რომლებიც გარე სამყაროს მიმართ ინდეფერენტულები არიან. მათი გამომეტყველება ოდნავადაც არ იცვლება: ფართო ფოსოებიდან უსიცოცხლო თვალები იყურება, ხელები უკანკალებთ, სიარული უჭირთ” [კოხი კ., სპენსერი ო. 1981:168]. კოხი აშკარად განასხვავებს ციების ორ ფორმას: „მწვავესა“ და „არამწვავეს“, ამ უკანასკნელის სიმპტომები კი, როგორც ვხედავთ, მსგავსია ჰიპოკრატეს მიერ აღწერილ ფასისელთა გარეგნული ნიშნებისა. ამგვარად, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამ შემთხვევაში ჰიპოკრატემ ნახა „არამწვავე“, ქრონიკული ციებით დაავადებულნი. ნიშანდობლივია, რომ მალარიის სხვადასხვა ფორმები აღწერილია შუა საუკუნეების ქართულ სამედიცინო ხელნაწერებში და აღნიშნულია მალარიის ზოგიერთი ფორმის ხანგრძლივობის შესახებაც — „ესე ცხრო ეგების ორსა წელიწადსაცა არ გაეყაროს“ [ქანანელი 1940:131]. ზოგიერთი ფორმის სიმპტომები, რომლის შესახებ ცნობებს სამედიცინო დარგის სპეციალისტები გვანვდიან, სავსებით ემთხვევა ჰიპოკრატეს აღწერილობას. „ავადმყოფი უხალისოდაა, (იგულისხმება მალარიით დაავადებული ნ.მ.) მოწყენილია, მადა დაკარგული აქვს („ნაღვლიანად იყოს ამის პატრონი“ ... „საუბარი არ მოუნდებოდეს, და არცა მოუნდებოდეს საჭამადი“) [ქანანელი, 1940:124], „არა ჰნებავს მას კაცსა საძრახავი და არცა მოუნდების საჭამადი“ [ფანასკერტელ-ციციშვილი ზ. 1950:397]. „სულის შევიწროება მწოვედ ექნების“ [ბაგრატიონი დ. 1938:492])... ვითარდება ანემია და სიყვითლე

(„თვალსა თეთრი გაუყვითლდეს...თავი სუბუქად ედგას“) [ქანანელი, 1940:124]), რასაც მოსდევს ორგანიზმის საერთო დასუსტება და სხეულის შეშუპება („ზოგჯერ ხელნი და ფერხნი გაუსივდენ“) [ფანასკერტელ-ციციშვილი ზ. 1950:397] [აბულაძე ს., ბაქრაძე გ. 1960:20].

მალარიის „არამწვავე“ ფორმის ე.წ. ჩუმი ციების შესახებ ცნობას გვანვდის იულ. ლომოური: „ჩვენში გავრცელებული ყოფილა ე.წ. ჩუმი ციება, ციების ქრონიკული ფორმა, როდესაც ციება აშკარად არ მჟღავნდება, ჩუმად არის სხეულში გაყურებული და ფარულად მიმდინარეობს“ [ლომოური იულ. 1925:63]. ციების ერთ-ერთი გართულება წყალმანკი იყო, რომელიც დაავადებულის შეშუპებას იწვევდა და მალარიის გართულებული, შეასაძლებელია ქრონიკული ფორმის სხვა სიმპტომებთან ერთად, სავსებით ემთხვევა ჰიპოკრატეს მიერ აღწერილ ფაზისის აუზის მოსახლეობის დაავადებული ნაწილის გარეგნულ ნიშნებს. ამგვარად, კოლხეთის დაბლობზე სპეციფიკური ბიოგეოგრაფიული გარემოს გამო ძველთაგანვე გავრცელებული იყო მალარიის მწვავე და არამწვავე, ქრონიკული ფორმები. ამ უკანასკნელს ქართველი ხალხი, როგორც ჩანს, ჩუმ ციებას უწოდებდა. ციება დაღს ასვამდა კოლხეთის დაბლობის მოსახლეობის გარეგნობას და არა მარტო გარეგნობას, მალარიას, რომელიც ათეული საუკუნეების მანძილზე კოლხეთის დაბლობის პრობლემას წარმოადგენდა არ შეიძლება კვალი არ დაეტოვებინა ამ არეალში მოსახლე საზოგადოების ცხოვრებაზე. სამედიცინო ანთროპოლოგიური კვლევის საფუძველზე მიჩნეულია, რომ კულტურულ მოდელში, სადაც მალარია არის გავრცელებული, საზოგადოების განვითარება „მალარიის კონტროლის ქვეშ მიმდინარეობს [Packard R., Brown P. 1997:187], ე.ი. მალარია არეგულირებს საზოგადოების ცხოვრების წესს. ისიც აღსანიშნავია, რომ მალარია, ქინაქინის აღმოჩენის შემდეგ, ეპიდემიების სახით ნაკლებად დასტურდება და, რა თქმა უნდა, მისი გავლენაც „კულტურულ მოდელში“ ნაკლებად ჩანს.

რა როლი ითამაშა მალარიამ ქართველთა ცხოვრებაში? ეს საკითხი ჯერ-ჯერობით შესწავლილი არ არის, მაგრამ გარკვეული მოსაზრებები გამოთქმულია. საყურადღებოდ მიგ-

ვაჩნია კავკასიის საიმპერატორო სამედიცინო საზოგადოების წევრის ექიმისა და სამედიცინო გეოგრაფიის სპეციალისტის ი. პანტიუხოვის მოსაზრება. მან 1899 წელს გამოაქვეყნა ნაშრომი „მალარიის გავლენა კავკასიის კოლონიზაციაზე“, სადაც აღნიშნა, რომ კავკასიის „ყელის“ მოსახლეობას: კოლხებს, ლაზებს, აბაზებს, სვანებსა თუ სხვებს უძველესი დროიდან თავს ესხმოდა სხვადასხვა ხალხი და ეს ხალხი, ცოტა თუ დიდი ხნის მანძილზე გარკვეულ როლს თამაშობდა მათ ცხოვრებაში. „მაგრამ, რომ არ შევეხოთ ქვისა და ბრინჯაოს ეპოქებს“, წერს იგი, „ისტორიულ პერიოდში ამ თავდასხმებმა კავკასიის ეთნოგრაფიაზე განსაკუთრებული მნიშვნელობის გავლენა არ მოახდინა. შავი ზღვის აუზში, მიმდინარე საუკუნეშიც (იგულისხმება XIX ს. - ნ.მ.) კი ცხოვრობენ ისეთივე კოლხები, ლაზები, აბაზები, სვანები... როგორებიც ცხოვრობდნენ ჰეროდოტეს დროს და კიდევ უფრო ადრე. არმენიის ზეგანზე ცხოვრობენ ისეთივე სომხები, ქურთები, თითქმის ისეთივე მდგომარეობაში და ისეთივე საცხოვრებლებში, როგორც აღწერილი აქვს ქსენოფონტეს. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიზეზი კავკასიელი აბორიგენული მოსახლეობის გამძლეობისა და საიმედო დამახმარე უცხოელ დამპყრობლებთან ბრძოლაში იყო კავკასიის მთელ ნაყოფიერ ველებზე მძვინვარე მალარია“ [Пантюхов И. 1899:52]. შეიძლება შეედავო ავტორს კავკასიის მოსახლეობის ტრადიციული ყოფის კონსერვატიულობის შესახებ, მაგრამ მალარიამ რომ გარკვეული როლი ითამაშა ამ მოსახლეობის ისტორიაში, მართებულობას მოკლებული არ არის, მით უმეტეს, რომ აქ ლაპარაკია ერთ-ერთ და არა ერთადერთ და ძირითად მიზეზზე, რომელიც მალარიას უკავშირდება. ფაქტია, რომ XIX საუკუნეშიც კი შავი ზღვისპირა რეგიონებში უცხოელებს ცხოვრება მეტად უჭირდათ, რაზეც სხვა მრავალ მაგალითთან ერთად, მეტყველებს შეკვეთილში (სანკტ-ნიკოლაი) მყოფი რუსი ოფიცრის მიერ კარლ კოხისადმი მიცემული რჩევა: „ვინც ქალაქ სანკტ-ნიკოლაიში ფეხის შემოდგმას გაბედავს იგი უვნებელი ვეღარ დაბრუნდება უკან. საჩქაროდ გაეცალეთ აქაურობას, მყრალ ადგილს, რომელსაც ოხში-

ვარი ასდის და სხეულში სიკვდილის ჩანასახს თესავს“ [კოხი კ., სპენერი ო. 1981:180-181].

მალარიის გავლენის კვალი აშკარად ჩანს კოლხეთის დაბლობის მოსახლეობის ყოფით კულტურაზე. ამ კუთხით საინტერესოა საქართველოში, განსაკუთრებით კი შავი ზღვისპირა რეგიონის მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი ერთი უძველესი წესი, რომელსაც პირობითად მომთაბარეობას უწოდებენ. ეს წესი გულისხმობს საცხოვრებლად მოსახლეობის სეზონურ გადაინაცვლებას ბარიდან მთაში და პირიქით. აქაური მოსახლეობა ზაფხულში მთიან ადგილებში მიდიოდა საცხოვრებლად, ზამთარში კი დაბლობს უბრუნდებოდა. ცხოვრების ეს წესი კოლხეთის დაბლობზე, არქეოლოგიური მონაცემებით, ჯერ კიდევ ადრენეოლითის ხანაში დასტურდება. „ქობულეთის სამოსახლო ადრენეოლითში გაფორმებულა და საკმაოდ ხანგრძლივადაც უარსებნია... კინტრიშის ხეობა ადამიანის ცხოვრებისთვის უაღრესად ხელსაყრელი, რბილი კლიმატით გამოირჩევა, რაც განაპირობებს მცენარეული საფარისა და ფაუნის მრავალფეროვნებასა და სტაბილურობას ...ამავე დროს მდინარის სათავეებში განლაგებულია საუცხოო საზაფხულო სანადირო სავარგულები და საძოვრები, საითკენაც ხდებოდა ბარის მოსახლეობის სეზონური გადაადგილება. მსგავსივე ვითარება ჩვენ დადასტურებული გვაქვს აჭარისწყლის ხეობაში, როგორც ჩანს, ამგვარი სურათი დამახასიათებელი იყო მთელი კოლხეთის ბარისათვის, საიდანაც ზაფხულის თვეებში ხდებოდა მოსახლეობის სეზონური მიგრაცია მთის ზოლისაკენ... თავდაცვითი აღჭურვილობის შეზღუდულობა, სიცივე, დიდთოვლობა და უსაკვებოდ დარჩენილ გარეულ ცხოველთა უმრავლესი სახეების დაბალი ზონისაკენ სეზონური მიგრირება ბუნებრივად კარნახობდა ნეოლითელ ადამიანს ძირითად საბინადროს (ბარს) დაბრუნებოდა. ეს იყო თავისებური მომთაბარეობა, რომლის ტრადიციამ არნახული, მაგრამ სავსებით გასაგები გამძლეობა გამოიჩინა და თითქმის ბოლო დრომდე შემორჩა“ [ხახუტაიშვილი დ. 1995:27]. ამ შემთხვევაში მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული მალარიის ფაქტორიც. სამედიცინო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ XIX საუ-

კუნის ბოლოს გამოითქვა აზრი, რომ თუ არა მომთაბარეობის წესი მალარიული ადგილების მოსახლეობა ამ სენს ვერ გაუძლებდა და მისი დიდი ნაწილი დაიღუპებოდა [ПАНТЮХОВ И. 1899:6]. ეს აზრი გაზიარებულ იქნა ქართველი მედიცინის ისტორიკოსების მიერაც [Шенгелия М. 1990:83]. მომთაბარეობის ამ წესს მალარიას უკავშირებენ უფრო ადრეული ხანის უცხოელი ავტორებიც. ლამბერტი აღნიშნავს, რომ კოლხეთის ჰავა განსაკუთრებით სახიფათოა ზაფხულის თვეებში: „ნოტიო ჰაერი, რომელიც შეპყრობილია ტყეებსა და მთებს შუა მეტად შხამავს ზაფხულსა და ჰბადებს მრავალ ავადმყოფობას, რომელიც უფრო უცხოელებს ვნებს. ზაფხულში ჩამოსული უცხოელები ხშირად კვდებიან აქ. ეს უბედურება რომ თავიდან აიშორონ, უცხოელებმა ზაფხულში ეს საშუალება უნდა იხმარონ; ვაკეზე არ უნდა იცხოვრონ, არამედ მაღლობზე და სრულებით არ სჭამონ ხილი, რომელიც ასე უხვად მოდის აქ და მეტად ვნებს, ვინც ბევრს სჭამს. კოლხიდის ჰავა ვნებს არამც თუ უცხოელებს, თვით ადგილობრივ მცხოვრებლებს იმდენს სხვადასხვა ავადმყოფობებს უჩენს, რომ ძლიერ იშვიათია, რომ იქაურმა ღრმა მოხუცებულობამდე მიაღწიოს. თითქმის საყოველთაო სენია კოლხიდელების ტყირპი, რომელიც, თუ დროზე შესაფერი წამლებით არ მოსპეს, წყალმანკად იქცევა. ციება, რომელიც ყოველ სამ-ოთხ დღეში, მეორდება, ისე ჩვეულებრივია, რომ პაროქსიზმების დროს აქცევენ მას ყურადღებას, თორემ სხვა დროს მუშაობასაც არ ანებებენ თავს. შემოდგომას კი ყოველდღე სტანჯავს მათ ციება“ [ლამბერტი არქ. 1991:151]. მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია ვახუშტის ცნობაც, რომელიც მართალია კახეთს ეხება და არა კოლხეთის დაბლობს, მაგრამ საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც მალარიის სეზონურ ხასიათსა და მასთან დაკავშირებულ ტრადიციას ლაპარაკი — „ხოლო იორს არა-რაი ვითარი მდინარე ერთვის ანუ ხევი საგარეჯომდე, და არს მუნამდე ალაზნიდამ ველი. და არს ადგილი ესე ზამთარ თბილი, ბალახიანი, მცირე-თოვლიანი, ნადირ-ფრინველიანი, ჰავითა მშუენი. ხოლო ზაფხულის ცხელი, ხაშიანი, გაუძლისი. იორის პირს ყოფილა სასახლე, და ამჟამად, აწინდელთა კახთა მეპატ-

რონეთა, საზამთროთ ნადირობსათვის“... [ბატონიშვილი ვ. 1973:528]. ე.ი. ხაშიანი ადგილს, რომლისთვისაც „დამპალა“ შეურქმევიათ, ქართველი დიდებულები ზაფხულობით თავს არიდებდნენ და მას იყენებდნენ მხოლოდ „საზამთრო ნადირობისათვის“, როდესაც ციების საშიშროება აღარ იყო.

მალარიამ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა კოლხეთის დაბლობის მკვიდრთა ყოფითი კულტურის სხვა მხარეებზეც. რაც შეემაჩნეველი არ დარჩენიათ დასავლეთ საქართველოში ნამყოფ მოგზაურებს, მეცნიერებსა თუ მისიონერებს. მოვიყვანთ ზოგიერთი მათგანის მონაცემებს. მაგ. შარდენი სამეგრელოს მცხოვრებთა ზოგიერთ თავისებურებას აქ გავრცელებული დაავადებებით ხსნის, რომელთა შორის მალარიაც იგულისხმება. იგი წერს: „ აქ ჰაერი ძალიან ნოტიოა. წვიმს თითქმის გადაუღებლად. ზაფხულში ნესტიანი მინა, გახურებული მწვავე მზით, წამლავს ჰაერს და ინვევს მრავალ დაავადებას — ხშირად შავჭირსაც... ჰაერის ამ ტემპერატურას ვთვლი მეგრელებში გავრცელებული ავადმყოფობის — წყალმანკის (მალარიის ერთ-ერთი გართულება - ნ.მ.) — მიზეზად, რომელიც ეპიდემიურ ხასიათს ატარებს. ამ უკანასკნელს ისინი ებრძვიან არა მარტო მუდმივი მოძრაობით, როდესაც ცხენზე ამხედრებულები დაჰქრინან გზებსა და მინდვრებში და სამ-ოთხ დღეზე მეტს ერთ ადგილზე არ ჩერდებიან, არამედ დიდი რაოდენობით მარილის მიღებით და მუდმივად ცეცხლთან ყოფნითაც“ [შარდენი ფ. 1975:109]. უნდა აღინიშნოს, რომ სამეგრელოში არა მხოლოდ „მარილის მიღებას“, არამედ წინაკის ჭარბ გამოყენებასაც საკვებში ციების პროფილაქტიკას უკავშირებენ. საინტერესოა გამზას ცნობები იმერლების შესახებ. გამზა, ისევე როგორც შარდენი, იმერელთა ყოფის ზოგიერთ თავისებურებას მალარიას უკავშირებს. იგი წერს: „იმერლები სამეურნეოდ დაბლობს იყენებენ, მაგრამ სახლ-კარად მაღალ პლატოებს ირჩევენ წყაროებთან ახლოს. ციებისაგან თავის დასაცავად ამ წინდახედულების გარდა ისინი კიდევ ბევრ სხვა ზომას მიმართვენ: სახლებში ცეცხლი დღედაღამ უნთიათ. ეს ჰაერის განმენდის ყველაზე უფრო საუკეთესო საშუალებაა და ამასთანავე, მიწის

სინესტესაც შთანთქავს. იმერლების საკვებია ღომის და ფეტვის ფაფა და სიმინდის გაღებები. ხორცს მაინცადამაინც არ ეტანებიან; ძალიან უყვართ მჟავე. ღვინოს ბევრს სვამენ. მათი ტანსაცმელი, განსაკუთრებით კი თხის ბენვისაგან დამზადებული ქეროს მოსასხამები, მათ ტემპერატურის მკვეთრ დაცემას იოლად გადაატანინებს ხოლმე. ამის გამო მათ ციება არ ემართებათ. სწორედ ამან შეუნარჩუნა ამ ხალხს სილამაზე და სილაღე, რის გამოც მათ ადამიანთა მოდგმის ნიმუშად თვლიან“ [გამბა ფ. 1987:176]. ცნობილია, რომ არც მეგრელები და გურულები ჩამორჩებიან იმერლებს სილამაზითა და სილაღით, ეს კი იმას ნიშნავს, რომ მათ მართლაც შეიმუშავეს ცხოვრების ისეთი წესი, რომელიც წინ აღუდგებოდა მალარიას, ადაპტაციას მოახდენდა მის ხელშემწყობ ბიოგეოგარემოსთან. სწორედ ამიტომ, მალარიას გადაურჩა მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი, მიუხედავად იმისა, რომ ამ მძიმე დაავადებას საკმაოდ დიდ მსხვერპლი მოჰყვება და ადამიანის ჯანმრთელობას სერიოზულ დაღს ასვამს. ამას კი თავისი მიზეზი ჰქონდა. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველი ხალხი ოდითგან მალარიას სპეციფიკურ გარემოს უკავშირებდა, რაზედაც, სხვა რომ არაფერი ვთქვათ, მიუთითებს მალარიის ერთ-ერთი ძველი ქართული სახელწოდება ხაშმი, სიხაშმე. ხაშმი ჭაობის ორთქლის აღმნიშვნელი სიტყვაა. გარდა ტრადიციული ცხოვრების წესისა, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, მალარიის ხელშემწყობ გარემოსთან ადაპტაციასაც გულისხმობდა, მოსახლეობას უთუოდ უნდა შეემუშაებინა მალარიასთან ბრძოლის რაციონალური საშუალებები. ცნობილია, რომ ქინაქინის აღმოჩენამდე, აბზინდამ საკმაოდ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა მალარიით დაავადებულთა მკურნალობის საქმეში. აბზინდა [Artemisia absinthium] მრავალმხრივი თვისების სამკურნალო მცენარეა. ეთნოგრაფიული მომაცემებით, საქართველოში იგი სხვადასხვა დაავადების, მათ შორის მალარიის სამკურნალოდაც გამოიყენებოდა. საინტერესოა, რომ პონტოს აბზინდას მოიხსენიებს პლინიუს უფროსი და აღნიშნავს, რომ იგი საუკეთესოა აბზინდას სხვა სახეობებს შორის [Скрежинская М. 1977:105]. პლინიუსის ცნობით, შავი ნალვე-

ლის სიჭარბე არის მიზეზი ბევრი დაავადებისა და პონტოს რაიონში არსებულ იმ ცხოველებს, რომლებიც აბზინდას ჭამენ ასეთი დაავადებები თავიდან აცილებული აქვთ [Скрежинская М. 1977:105]. მალარიის სამკურნალო საშუალებათა შორის ლამბერტი მოიხსენიებს რევანდს [Rheum]. იგი წერს: „ვინც იშოვნის რევანდს, სულ რომ პანანინა იყოს და ჭიით დახრულიც, შეინახავს, ვითარცა ძვირფას ნამალს, ციების წინააღმდეგს. მერე როგორ აძლევენ ამ ნამალს? არც გამოხარშავენ და არც დანაყავენ, არამედ როგორც არის, ისე მთლად ჩააგდებენ ერთი ლამით წყალში; მეორე დილას ამოიღებენ რევანდს, წყალს ასმევენ ციებიანს და რევანდს კი შეინახავენ სხვომისთვის“ [ლამბერტი არქ. 1991:91]. დასავლეთ საქართველოში მალარიის სამკურნალოდ იყენებდნენ უცუნას, რომლის ლათინური სახელწოდებაცაა *Colchicum speciosum*. იგი კოლხურ სამყაროსთანაა დაკავშირებული. დღეს ეს მცენარე გამოიყენება მედიცინაში. მალარიის სამკურნალო მცენარეები მედეას ბაღის მცენარეთა შორისაც არის მოხსენებული [ორფიკული არგონავტიკა 1977:108-109; Шенгелия М. 1990:108]. უნდა ვივარაუდოთ, რომ სხვა ნამალ-სანამლავებთან ერთად, მალარიის სამკურნალო მცენარესაც ინახავდა თავის ყუთში მედეა. არის მოსაზრება, რომ სოხუმის ცნობილ სტელაზე ამოკვეთილი ქალის ფიგურა, რომელსაც ხელში ყუთი უჭირავს კოლხი მედეა უნდა იყოს და „ბალახებთან, გველებთან და ე.წ. ფრიგიულ ქუდთან ერთად, ნამლების ყუთი მის ერთ-ერთ ატრიბუტად უნდა მივიჩნიოთ“ [იხ. გამყრელიძე გ. 2002:134]. როდესაც ძველი კოლხეთის სამკურნალო მცენარეებზე ვლაპარაკობთ, უნდა მივიხსენიოთ სელის ზეთი, რომელიც ფართოდ გამოიყენება ხალხურ და ოფიციალურ მედიცინაშიც. შეიძლება ძველი კოლხები ამ საშუალებასაც იყენებდნენ მალარიის, ან მისი რომელიმე გართულების სამკურნალოდ. მიჩნეულია, რომ კოლხეთიდან გაჰქონდათ სელის ზეთი, რომელსაც საკვები, სანათი და სამკურნალო დანიშნულება ჰქონდა [მოლოდინი ლ. 1963:54] ჰქონდა. „ფიქრობენ, რომ სელის წარმოებით განთქმულ კოლხეთში როგორც სამკურნალო, ისე სურნელოვანი ზეთის შემზადება სელის ზეთის საფუძველზე იყო აღმოცენე-

ბული“ [ლორთქიფანიძე. ოთ. 2002:201]. ამჯერად ფართოდ არ შეეხებები მალარიის სამკურნალო საშუალებებს, აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ ეს საშუალებები მრავალ ხალხურ ტრადიციასთან ერთად, რომლებიც სპეციფიკურ ბიოგეოგარემოსთან ადაპტაციას გულისხმობენ, ხელს უწყობდა მალარიასთან ბრძოლას დასავლეთ საქართველოს ბარში.

ცნობილია, რომ მალარია ე.წ. ბუნებრივ „დაავადებათა სფეროს განეკუთვნება, ამიტომ მას ზებუნებრივ სამყაროსთან ნაკლებად აქვს კავშირი და მისი სამკურნალო საშუალებებიც რაციონალურია“ [Sigerist H. 1951:202]. მიუხედავად ამისა, იქ, სადაც მალარია იყო გავრცელებული ხშირად დასტურდება მასთან დაკავშირებულ ღვთაებათა კულტი. მაგ., რომში, რომელიც მალარიის ერთ-ერთ ცნობილ კერას წარმოადგენდა, თაყვანს სცემდნენ სამდლიანი და ოთხდლიანი მალარიის ქალღვთაება ფებრისს. ფებრის ტერცანეს და ფებრის კვარტანას ტაძრები რომის ბორცვებზე იყო აღმართული. მალარიასთან მიმართებაში განიხილება აგრეთვე ქალღვთაება მეფიტისი, რომელიც მოხსენიებულია ვერგილიუსის ენიდაში [ვერგილიუსი, 1976:VII, 84]. მეფიტისი დედამიწის ცუდ ამონაბოლქვთან, ცუდ ორთქლთან — ხაშმთან მეზობლ ქალღვთაებად ითვლებოდა. ტაციტუსის მიხედვით მხოლოდ მეფიტისის ტაძარი გადარჩენილა ძვ.წ. I საუკუნეში სამოქალაქო ომის დროს კრემონას ხანძრისა და დარბევის შემდეგ [Тацит К. 1969: III, 33).

არ არის გამორიცხული, რომ ციების ქალღვთაებათა ტაძრები დაავადების ეპიდემიის შეწყვეტის მიზნით იგებოდა. ეპიდემიების დროს სამლოცველოების აგების ტრადიცია უძველესი დროიდან მომდინარეობს — 430 წელს პელოპონესის ომის დროს, შავი ჭირის ეპიდემიის შეწყვეტის მიზნით, ათენში კიბელას ტაძარი აუგიათ [Naumann Fr. 1983:161]. ასეთივე ტრადიცია იყო საქართველოში - შავი ჭირის ეპიდემიების დროს წმ. ბარბარეს ეკლესიებს აშენებდნენ. ამ კონტექსტში საინტერესოა ს. მაკალათიას ცნობა ძამას ხეობაში **ციების საყდრის** არსებობის შესახებ [მაკალათია ს. 1961:29].

აღსანიშნავია ერთი ფაქტი. საქართველოში, განსაკუთრებით კი დასავლეთში, ფართოდ იყო გავრცელებული ე.წ. უჟმური. რა დაავადება იყო უჟმური ჯერ-ჯერობით გარკვეული არ არის. თუმცა იგი ციების ერთერთ ფორმადაც განიხილება. არ არის გამორიცხული, რომ ეს იყო ლეიშმანიოზი, რომელიც მალარიის თანმდევი დაავადებაა [Маруашвили Г. 1968:120] და კლინიკით გარკვეულწილად მალარიის მსგავსია. თავად მოსახლეობა უჟმურს დამოუკიდებელ დაავადებად განიხილავდა და მის გამომწვევად მიწის ავი სული — უჟმური მიაჩნდა. ხალხური წარმოდგენით, უჟმურის ადგილსამყოფელი, ნესტიანი, ჭაობიანი ადგილებია, მისი „აყოლის“ დრო კი საღამო. მზის ჩასვლის შემდგომი პერიოდია „უჟამო ჟამი“, „უდროო დრო“. შესაძლებელია სწორედ ამიტომ, საქართველოში საღამოს მზის ჩასვლის შემდეგ ბავშვს, განსაკუთრებით კი ჩვილს, გარეთ არ გაიყვანდნენ, სახლში შემოსულ სტუმარს კი ნაკვერჩხლებზე გადაატარებდნენ. ეს ნესი რაციონალურობას არ იყო მოკლებული, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ციების გამომწვევი კოლოს აქტიურობის პერიოდი სწორედ საღამო, ღამეა. ასეთივე ტრადიცია იყო რუსეთში, რაც ციებ-ცხელების შიშით აიხსნებოდა. რუსეთში ციების ღვთაებად „პარასკევა“ იყო მიჩნეული, რომლის გენეზისს ნესტისა და წყლის სამხრეთსლავურ ღვთაებას — მოკოტას უკავშირებენ.

უჟმურთან მიმართებაში საინტერესოდ იკვეთება ჰეკატეს კულტი, რომელიც, როგორც ცნობილია, ღამის დემონურ ძალებს განაგებდა. ჰეკატეს, რომლის ქურუმი მედია იყო, კავშირი კოლხურ სამყაროსთან დღეს ეჭვს არ იწვევს.

ამგვარად, ჯერჯერობით არ არის გარკვეული, წარმოადგენს თუ არა უჟმური ციების გარკვეულ ფორმას. უშუალოდ მალარიასთან დაკავშირებული ხალხური რწმენა-წარმოდგენები და ნეს-ჩვეულებები კი საქართველოს მოსახლეობას ნაკლებად შემორჩა, რაც შესაძლებელია აიხსნას მალარიის შესახებ არსებული ემპირიული ცოდნით — თუნდაც დაავადების ხელშემწყობი ბუნებრივი პირობების შესახებ. მნიშვნელოვანია ის ფაქტიც, რომ ქინაქინით მკურნალობის დანერგვამდე, ნატუ-

როპათიური მკურნალობის ხალხური საშუალებებით, გარემოსთან შეგუების ხალხური ტრადიციებით ხერხდებოდა ციების გარკვეულ დონეზე ნეიტრალიზება. მაგრამ ემპირიული ცოდნის დაგროვებას, ჭაობიან რელიეფთან ადაპტაციის რაციონალური ტრადიციების შემუშავებასა და მალარიის მკურნალობის ეფექტური საშუალებების მიგნებას საკმაოდ ხანგრძლივი დრო სჭირდებოდა. ამიტომ არ არის გამორიცხული, რომ ძველ კოლხეთში, რომელიც მალარიის ენდემურ კერას წარმოადგენდა, ციებასთან დაკავშირებული კულტი არსებულებოდა. შესაძლებელია რომელიმე ქალღვთაებას ადამიანის მალარიისგან დაცვის ფუნქცია ჰქონოდა ან ძველი კოლხების თაყვანისცემის ობიექტი მალარიის ქალღვთაებაც ყოფილიყო, რომელიც აბზინდით ან უცუნას ყვავილით იქნებოდა შემკული. ნიშანდობლივია, რომ იზიდას ქურუმი ქალები აბზინდის გვირგვინებს ატარებდნენ. ხოლო იზიდას ერთ-ერთი ფუნქცია მკურნალობა იყო. ზემოხსენებულს და მალარიასთან დაკავშირებულ ბევრ სხვა მნიშვნელოვან საკითხს საქართველოში არქეოლოგთა და სამედიცინო ანთროპოლოგიის სპეციალისტთა ერთობლივმა კვლევამ შეიძლება მოჰფინოს შუქი.

ლიტერატურა:

აბულაძე ს., ბაქრაძე გ. 1960: მალარიოლოგიის ზოგიერთი საკითხი ქართული კარაბადინების მიხედვით (XI—XVII სს.). თბილისი.

ბაგრატიონი დ. 1938: იადიგარ დაუდი. თბილისი.

ბატონიშვილი ვ. 1990: აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი.

გამბა ფ. 1987: მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. თბილისი.

გამყრელიძე გ. 2002: კოლხეთი, კულტურულ-ისტორიული ნარკვევები. თბილისი.

გამყრელიძე გ. 1993: ისტორიულ - ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი. თბილისი.

ვერგილიუსი. 1976: ენეიდა. ლათინურიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო რომან მინოშვილმა. თბილისი.

კოხი კ., სპენსერი ო. 1981: ცნობები საქართველოს შესახებ, გერმანიიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლონდა მამაცაშვილმა. თბილისი.

ლამბერტი არქ. 1991: სამეგრელოს აღწერა. თბილისი.

ლომოური იულ. 1925: ციებცხელება ანუ მალარია საქართველოში. თბილისი.

ლორთქიფანიძე ოთ. 2002: ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი.

მაკალათია ს. 1961: ძამას ხეობა. თბილისი.

მოლოდინი ლ. 1963: ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ქართული ზეთსახდელები). თბილისი.

ორფიკული არგონავტიკა, 1977: ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა დაურთო ნათელა მელაშვილმა. თბილისი.

ფანასკერტელ-ციციშვილი ზ. 1950: სამკურნალო წიგნი. თბილისი.

ქანანელი 1940: უსწორო კარაბადინი. თბილისი.

ყაუხჩიშვილი თ. 1965: ჰიპოკრატე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბილისი.

შარდენი ჟან, 1975: მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ) ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბილისი.

შენგელია მ. 1966: ჰიპოკრატეს ცნობების ინტერპრეტაციის საკითხისათვის საქართველოს შესახებ. - საბჭოთა მედიცინა, № 2, გვ. 51-56. თბილისი.

ხახუტაიშვილი დ. 1995: ქობულეთის ქვეყანა. I. თბილისი.

Бродель Ф. 2002: Средиземное море и Средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Москва.

Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч. 1984: Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси.

Маруашвили Г. 1968: Висцеральный лейшманиоз. Тбилиси.

Пантюхов И. 1899: Влияние малярии на колонизацию Кавказа, Тифлис.

Скрежинская М. В. 1977: Северное прчерноморье в описании Плиния Старшего. Киев.

Тацит К. 1969: Сочинения в двух томах, том второй, История, издание подготовили Кнабе Г.С., Грабарь М.Е., Бобович И.М. Москва.

Шенгелия М. 1990: Древняя колхо-иберийская медицина. Тбилиси.

Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж., Барникот Н., Рейнолдс В. 1970: Биология человека. Москва.

Lieban R. W. 1977: The Field of Medical Antropology.- David Langli (Ed.). Cultura, Disiese and Healing. p.13-30. New-York.

Naumann Fr. 1983: Die Ikonographie der Kibele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst. Tübingen.

Packard R.M., Brown P.J. 1977: Rethnking Health, Development, and Malaria: Historicizing a Cultural Model in International Health.-Brown P.J.(ed.), Medical Anthropology, Special issue, Malaria & Development, p. 181-194. Netherlands.

Sigerist H. 1951: A History of Medicine, vol. I. New-York

ურეკის გვიანანტიკური ხანის ძეგლები

გვიანანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლების აღმოჩენა ურეკში XX ს-ის 30-იან წლებს უკავშირდება.

1936 წელს, დაბა ურეკში (ოზურგეთის რ-ნი), მდ. კუჩხისაბანოს მარცხენა სანაპიროზე, სადაც სანერგე მეურნეობის სამმართველო და საცხოვრებელი სახლებია გამართული დიუნაზე, არქეოლოგიური ნივთები აღმოჩენილა, რომლებიც ოზურგეთის მუზეუმში ჩაბარდა [Хоштариа Н. 1955:119].

იმავე წელს ადგილ კაპროვანაში, მდ. სეფას მარცხენა სანაპიროზე, დიდი დიუნის აღმოსავლეთი კალთის ქვემოთ, თიხის სარკოფაგს წააწყდნენ [იხ. Хоштариа Н. 1955:61].

1942 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტს აკად. სიმონ ჯანაშიას ურეკში “განძის” აღმოჩენის შესახებ ეცნობა. აკად. ს. ჯანაშიამ მასალის გაცნობა, აღმოჩენის ვითარების შესწავლა და ქუთაისიდან განძის თბილისში გადმოტანა სპეციალურ კომისიას დაავალა [აფაქიძე ან. 1947:90]. კომისიის წევრებიდან (პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, გ. ლომთათიძე და დ. კაპანაძე) გ. ლომთათიძე და დ. კაპანაძე ჩასულან ურეკში და აღმოჩენის ადგილი საფუძვლიანად შეუსწავლიათ.

1942 წელს ურეკში აღმოჩენილი “განძი” საქართველოს ეროვნულ მუზეუმის “ოქროს” ფონდში ინახება.

1948 წელს ურეკში, ერთ-ერთი ბორცვის მოსწორებისას, ჭრილში აღმოჩნდა ძვირფასი ნივთებით წარმოდგენილი “განძი”. განძის ძირითადი ნაწილი — ოზურგეთის მუზეუმში, ნაწილი კი ბათუმის მუზეუმში მოხვდა [Хоштариа Н. 1955:52-55].

1949 წელს ურეკის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გრიგოლეთის დასახლებაში, მდ. სუფსის მარცხენა სანაპიროზე ერთ-ერთი გლეხის ეზოში ამფორას მიაკვლია. ნ. ხოშტარიას აზრით, ზემოაღნიშნული ამფორა, „განძთან“ ერთად აღმოჩენილი ამფორის ანალოგს უნდა წარმოადგენდეს [Хоштариа

Н. 1955:59]. ამავე წელს სოფ. გრიგოლეთში აღმოჩნდა ოვალური ფორმის, ალმანდინის ქვებით შემკული ოქროს ბალთა, რომელიც ამჟამად საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება.

1948 წელს “განძების” სიახლოვეს გამოვლინდა რკინის შუბისპირი; ხოლო 1950 წელს დაზვერვების დროს ექსპედიციამ რკინის მახვილსა და სეპტიმიუს სევერუსის ვერცხლის მონეტას (ახ.წ. 193-211 წწ.) მიაკვლია. საყურადღებოა, რომ ამავე ტერიტორიაზე წინა წლებში აღმოჩენილი მონეტები ბათუმის მუზეუმშია დაცული.

XX ს. 40-იან წლებში ასევე შემთხვევითაა მოპოვებული მდ. კუჩხისაბანოსთან და ადგილ კაპროვანაში რკინის ცულები, ვერცხლის ფიბულები (ტაბ. II, 7-9), სამაჯურები და სხვ. [Хоштариа Н. 1955:63-66].

როგორც ზემოთ აღინიშნა, მდ. კუჩხისაბანოს მარცხენა სანაპიროზე არსებული დიუნის დაზიანებულ ჭრილში აღმოჩნდა საინტერესო არქეოლოგიური ნივთები, რომლებიც ნ. ხოშტარიასათვის გადაუციათ [იხ. Хоштариа Н. 1955:67]. ესენია: 1. მინის საცრემლე; 2. მინის ჭურჭელი; 3. თიხის ქოთანის; 4. ვერცხლის ორი რგოლი; 5. ბრინჯაოს სამაჯური; ასევე რამდენიმე არტეფაქტი, რომლებსაც ნ. ხოშტარია დიუნაზე არსებული კულტურული ფენის კუთვნილებად მიიჩნევდა [Хоштариа Н. 1955:66].

სავარაუდოდ სამარხის ინვენტარს უნდა ეკუთვნოდეს 1. მინის ჭურჭელი – “საცრემლე”, რომელსაც ახასიათებს მაღალი ყელი და პატარა მუცელი; 2. მინის “საცრემლე” – დაბალი ყელითა და ბირთვისებრი მუცლით; 3. ბრინჯაოს სამაჯური; 4. კვირისტავი; 5. ნითელაკიანი თიხის ჯამი; 6. მინისებრი პასტის მძივები. საყურადღებოა, რომ ჩამოთვლილი ექსპონატების უმეტესი ნაწილი 1938 წელს ოზურგეთის მუზეუმის გამოფენაზე იყო წარმოდგენილი [Хоштариа Н. 1955:67]. ზემოაღნიშნულ ძეგლს მკვლევარი იქ დადას-

ტურებული წითელლაკიანი ჯამისა და ბრინჯაოს სამაჯურის საფუძველზე ახ.წ. პირველი საუკუნეებით ათარილებს [Хоштариа Н. 1955:67]. ვფიქრობთ, ამ კომპლექსის კუთვნილებას უნდა წარმოადგენდეს ვერცხლის ორი დაზიანებული რგოლი - ბეჭედი. ამრიგად, ფაქტობრივი მონაცემებით კიდევ ერთხელ დასტურდება ნ. ხოშტარიას მიერ გამოთქმული მოსაზრება სანერგე მეურნეობის ტერიტორიაზე ახ.წ. საწყისი საუკუნეების ხანის სამაროვნის არსებობის შესახებ. მით უმეტეს, რომ სწორედ აქ, მაღალი დიუნის ქვეშ, 100-150 მ-ის დაშორებით 1942 და 1948 წლებში აღმოჩნდა მდიდრული არტეფაქტებით წარმოდგენილი ორი სამარხეული (?) კომპლექსი, ე.წ. "განძი". როგორც ზემოთ აღინიშნა "განძი" აღმოჩნდა ადგილ კუჩხისაბანოსთან ქვიშაზვინულში, ტრიგონომეტრიული პუნქტის სამხრეთით, დაახლოებით 30 მ-ის დაშორებით [აფაქიძე ან. 1947:90-91]. იქ თხრილის ამოღებისას 1,3 მ. სიღრმეზე დადასტურებულა რკინის დასაკეცი სარეცელი, რომელზედაც ვერტიკალურად იდგა ამფორა; გვერდით თიხის ქოთანის და მინის ჭურჭელი, ხოლო დასავლეთით ასე 0,7 მ-ზე, დაახლოებით 0,2 მ. სიღრმეზე, დანარჩენი არქეოლოგიური ნივთები [აფაქიძე ან. 1947:90-91]. კომპლექსი ან. აფაქიძემ შეისწავლა [აფაქიძე ან. 1947:89-111], თუმცა მისი კვლევის არეალში რატომღაც არ მოხვდა ქუთაისის მუზეუმში დაუნჯებული რკინის სარეცლის ნაშთი, თიხის ამფორა და მინის ორი ჭურჭელი [Хоштариа Н. 1955:56-58].

სარეცელი დამზადებულია რკინისაგან ორი გადაჯვარებული ფეხი (ინვ. №1, ტაბ. I, 1) ძლიერ არის დაზიანებული; შემორჩენილი სიგრძე 0,5-0,52 მ-ია. სარეცელი 2 მ. სიგრძისა და 0,5 მ. სიგანისა უნდა ყოფილიყო [Хоштариа Н. 1955:56-57].

ამფორა (ინვ. №2, ტაბ. I, 2), რომელიც სარეცელზე იდგა, მოვარდისფრო-მოყავისფროდაა გამომწვარი, დაზიანებულია, ახასიათებს წელში გამოყვანილი რელიეფური სარტყლებით შემკული მუცელი და კონუსისებრი ძირი; ზუსტი ასლები აღმოჩენილია შავი ზღვის სანაპირო ზოლში და ზოგადად III-IV სს. თარიღდება [Хоштариа Н. 1955:39-61]. არის

მოსაზრება, რომ ამ ტიპის ამფორები ახ.წ. IV და შედარებით გვიანდელი კომპლექსებისთვისაცაა დამახასიათებელი [Леквинадзе В. 1975:195; დანვრ. იხ. Зеест Н. 1960:39-61].

ქუთაისის მუზეუმში "განძიდან" (?) დაცულია მინის ოთხი (ინვ. №3-6) ჭურჭელი (მათი დაზიანებისა და ფრაგმენტულობის გამო გვიჭირს ზუსტი ანალოგების მოძიება). ოთხივე მოზრდილია, ბოთლისებრი; ძირი შიგნითაა შეზნექილი; ახასიათებს პირთან შესქელებული ბაკო და ლენტისებრი ყური. მინა მომწვანო-მოცისფროა, ნახევრად გამჭვირვალე [Хоштариа Н. 1955:58]. ან. აფაქიძე დამატებით მცირე ზომის ტლანქად დამზადებულ ქოთანზეც (ინვ. №7) ამახვილებს ყურადღებას [აფაქიძე ან. 1947:90]. ამავე კომპლექსს უკავშირდება ოქროს ბეჭედი (ინვ. №8; ტაბ. I, 3), რომლის ოვალურ თვალბუდეში მუქი მოყავისფრო აქატის თვალი ზის; აღსანიშნავია, რომ იგი (3,8X2,9 სმ, წონა 63-78 გრ) ასფარუგ ერისთავის ბეჭედზე დიდია და მასიური [აფაქიძე ან. 1947:92].

მეორე ოქროს ბეჭდის (ინვ. №9; ტაბ. I, 4) ღერო განივკვეთში ოვალურია; კოლოფისებრ ბუდეში ჩასმულია ლუქისებრი იასპის თვალი, გამოსახულებებით (ინტალიო). გამოსახულებები ტლანქია, ამოკვეთილია ჰერმესი და ფორტუნა; დამატებით ფორტუნას მარცხენა მხართან ხუთქიმიანი ვარსკვლავი აქვს დატანილი (ტაბ. I, 5). სცენის სიტლანქე და თემატურობა ე.წ. სასანურ გემებთან მისი ახლოვებზე უსვამს ხაზს [აფაქიძე ან. 1947:93]. მ. ლორთქიფანიძე სიუჟეტისა და სტილის მიხედვით ანალოგებს ახ.წ. III ს. გემებთან უძებნის [ლორთქიფანიძე მ. 1961:139].

იქვე აღმოჩნდა ოქროს ორი სამაჯური (ინვ. № 10, 11, ტაბ. I, 6, 7). დამზადებულია კუთხეებმომრგვალებული, ოთხნახნაგოვანი, მსხვილი მავთულისგან, რკალი ოვალურია, ოდნავ ასიმეტრიული; ერთი სრულიად სადაა (ტაბ. I, 6); მეორე, პირველისგან განსხვავებით, ბოლოებში ოდნავაა დაბრტყელებული და სხვადასხვა ფორმის, მათ შორის ნუშისებრი მოყვანილობის, 6-6 ალმანდინის (ძონის ?) თვალი ამკობს (ტაბ. I, 7). მათი ზუსტი ანალოგები არაა ცნობილი, თუმცა ლ. მაცულევიჩის გამოკვლევაზე დაყრდნობით, ვ. ლექვინა-

ქე ურეკის სამაჯურების ჩრდილო შავიზღვისპირულ წარმომავლობაზე მიგვანიშნებს [Леквинадзе В. 1975:202].

საავგაროზე (ინვ. №12; ტაბ. I, 8) დამზადებულია ოქროს თხელი ფურცლისაგან; წარმოადგენს საკმაოდ მოგრძო, რვანახნაგოვან პრიზმას; საკიდებად გააჩნია სამი ყუნწიანი ზურგდაღარული სალტე. არმაზისა და ბორის ანალოგიურ საავგაროზეებისაგან განსხვავებით [აფაქიძე ან. 1947:96-97; აფაქიძე ან. 1955:71] ურეკისეული ზომით დიდია.

საავგაროზეს, რომელშიც ამულეტი ან წარწერიანი ფირფიტა უნდა ყოფილიყო დაცული, გააჩნდა სარქველი, რომელიც მუზეუმში არ ჩაუბარებიათ. აღსანიშნავია რომ დასახელებული საავგაროზეების ფუნქციონირების ხანა მოიცავს ძვ.წ. III - ახ.წ. III საუკუნეებს, თუმცა იშვიათად, შედარებით გვიანაც გვხვდება. ამ ტიპის საავგაროზე ფართოდაა გავრცელებული გვიანანტიკურ ხანაში. სავარაუდოდ ეს ნივთი რომელიმე დაზიანებული საკიდის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა [Леквинадзе В. 1975:199].

საკიდის ნაწილი, 4 ცალი (ინვ. №13-16; ტაბ. I, 9,11), წარმოადგენს ოქროს სალტეს, რომელსაც ყუნწი გააჩნია და ყავისფრად მოელვარე მარკეზიტის ნატეხზეა შემოგარსული. თვით მარკეზიტი გამოფიტულია [აფაქიძე ან. 1947:98]. ამ ტიპის სამკაული მცხეთაში, არმაზისხევის მე-13 სამარხიდანაა ცნობილი (ერთ შემთხვევაში მთის ბროლისაა, მეორე შემთხვევაში კი პირიტის. მსგავსი მძივი-ამულეტი ზოგადად ყელსაბამშია ჩართული [Макимова М. 1962:226; Леквинадзе В. 1975:199].

ოქროს ყელსაბამი (ინვ. №17; ტაბ. I, 12) შედგება მასიური ოთხხანაგა, არათანაბარი ზომის ოცდაორი მძივისაგან. ამ ტიპის ყელსაბამს ზუსტი ანალოგი ბორის განძში ეძებნება [აფაქიძე ან. 1947:99]. არმაზში დადასტურდა მსგავსი ფორმის, მაგრამ არა ოქროს, არამედ სხვადასხვა მასალისაგან შედგენილი სამკაული, რომელიც “ყელზე უტარებიათ” [აფაქიძე ან. 1947:99]. ან. აფაქიძე სწორედ ამ არტეფაქტების მსგავსებაზე დაყრდნობით აღნიშნავდა, რომ “ამჟამად ჩვენ მეტი საშუალება გვაქვს საერთოდ ურეკის კულტურა

ბორისა და კლდეეთის გზით, ზოგიერთ ხაზებში მაინც იბერიის სამეფო ცენტრის კულტურას დავუახლოვოთ” [აფაქიძე ან. 1947:99]. როგორც ვ. ლექვენძე აღნიშნავს ახ.წ. III ს. დათარიღებული მსგავსი მძივები აღმოჩენილია არჩარასა და ნიკოლაევოში (თრაკია) [Леквинадзе В. 1975:199; დანვ. იხ. Филов Б. 1913:25].

ოქროს საყურე (ინვ. №18,19; ტაბ. I, 13), ორი ცალი, სამწილადი; შედგება ლალის თვალბუდიანი ვარდულის, ოქროს ჩამოსაკიდი ღერაკისა და თვალბუდის ქვედა კიდეზე მიმაგრებული სამი საკიდისაგან. ერთი ძლიერაა დაზიანებული. ზუსტი ანალოგი ჩვენთვის უცნობია. ერთი აშკარაა, დახასიათებული საყურე ქალს ეკუთვნოდა [ფუთურიძე რ. 1959:63].

ოქროს აგრაფი (ინვ. №29, ტაბ. I, 14), ორწილადი; ძირითადი ნაწილი ოვალური ფორმის დაფანჯრული ვარდულია. იგი ორგანულად უკავშირდება დიდ თვალბუდეს, რომელშიაც აქატის ოვალური ფორმის ქვაა ჩასმული (4X5,6 სმ). მეორე ნაწილი წარმოადგენს ოქროს ძენკვებს (14 ც.), რომელშიაც ჩართულია ლურჯი პასტის თეთრად ინკრუსტირებული მძივები, ბოლოში მავთულის ნნულზე დაკიდული ნითელი თვლებით შედგენილი ამფორისებრი საკიდები და ცვარით შემკული ოქროს ფირფიტის ჯამები (ტაბ. I, 14). მედალიონს ზურგის მხარეს მირჩილული აქვს შესაკრავი ენა. აღსანიშნავია, რომ ამ ტიპის აგრაფები არც ისე ბევრია; მსგავსი მოსასხამის შესაკრავი ცნობილია ციხისძირის, ურბნისისა და არაგვისპირის კომპლექსებიდან [ინაიშვილი ნ. 1993:23]. თუმცა ურეკის ზუსტი ანალოგი ჩვენთვის უცნობია. იგი გარკვეულწილად მსგავსია სირიული აგრაფის, რომელიც ახ.წ. III ს. მეორე ნახევრით, ან შედარებით გვიანი ხანით თარიღდება [Greifenhagen A. 1970:74].

ზემოაღნიშნული აგრაფის ფუნქცია-დანაშინულების დასადგენად საყურადღებოა ციხისძირის მედალიონზე გამოსახული პიროვნება (ზოგიერთი მკვლევარის ვარაუდით ლუციუს ვერუსი), რომელსაც მხართან, სამოსელის შესაკრავად მსგავსი აგრაფი ამკობს [ინაიშვილი ნ. 1993:23].

თუ გავიზიარებთ მკვლევართა ერთი ნა-
ნილის აზრს, რომ ციხისძირის ბუნიკი, ასე-
ვე ბერსუმა პიტიასხმის სატევარი [აფაქიძე
ან. 1955: ტაბ. III] წარჩინებული პიროვნების
ინსიგნიის ნიშნებს წარმოადგენდნენ [ინა-
იშვილი ნ. 1993:32], მაშინ ზემოაღნიშნული
აგრაფიც ამავე კონტექსტში უნდა გავიაზ-
როთ, მით უმეტეს, რომ მსგავსი შესაკრავი
ოქროს მონეტებზე გამოსახულ მეფეთა ნა-
მოსასხამებს ამკობს [აფაქიძე ან. 1947:108;
Леквинадзе В. 1975:199].

ოქროს კოლოფისებრი კილიტებით (50 ც.)
შედგენილი ბალთა (ინვ. №21, ტაბ. II, 1-3). კი-
ლიტები ორი ტიპისაა (დმ. 1,8-2 სმ), პირველი
- 17 ცალია (ტაბ. II, 2), ექვსნახნაგა ფორმის,
დატიხრული, შიგ ჩასმული წითელი მინის(?)
თვლებით; მეორე - ფორმით პირველის მსგავ-
სია, სულ 33 ცალი (ტაბ. II, 3), განსხვავდება
ცენტრში მოთავსებული ოვალური თვალბუ-
დით, რომელშიც კონუსისებრი წითელი ქვაა
ჩასმული; ქვას მშვილდისებურად მოხრილი
ექვსი ოქროს მავთულის ტიხარი ეყრდნობა
[აფაქიძე ან. 1947:102]. ზურგის მხარეს პა-
რალელურად მიჩრილი წყვილი მილაკი
აქვს (საერთო წონა 314,22 გრამია). ამ ტიპის
სამკაული იშვიათია. არის მოსაზრება, რომ
დამზადების ტექნიკის მიხედვით იგი აქემე-
ნიდური ირანის ზეგავლენის ქვეშ მოქცეული
სამყაროსათვისაა (შუა აზია და სხვ.) დამახა-
სიათებელი [Леквинадзе В. 1975:203].

საყურადღებოა კლავდიუს ტაციტუსის
ოქროს მონეტა (268-270 წწ.)? (ინვ. №22). რო-
გორც პროფ. გ. დუნდუა აღნიშნავს, რომაუ-
ლი ოქროს მონეტების აღმოჩენის შემთხვე-
ვები დასავლეთ საქართველოში იშვიათია.
სულ სამ შემთხვევას ჩამოთვლის, რომელთა-
გან მესამე, ურეკში აღმოჩენილი ტაციტუსის
აურეუსია [დუნდუა გ. 1996:103]. მკვლევარი
განსაკუთრებულად ამახვილებს ყურადღე-
ბას მეორე ოქროს მონეტაზე (ინვ. №23). იგი
ან. აფაქიძისა და დ. კაპანაძის განსაზღვრით,
“ბარბაროსული წარმოშობისა უნდა იყოს»
[აფაქიძე ან. 1947:103]; ხოლო გ. დუნდუას მი-
ხედვით აურეუსის მინაბაძია და შედგენილო-
ბით სუბერატულია; მსგავსი მინაბაძი, სულ
12 ცალი, იბერიაშია დადასტურებული [დუნ-
დუა გ. 1996:103]. მონეტის ავერსზე მარჯვე-

ნივ პროფილში ქალია გამოსახული, რევერ-
სზე კი შუბის მტყორცნელი მეომარი.

გ. დუნდუას აზრით, ურეკში აღმოჩენილი
აურეუსი კოლხეთში რომაული ოქროს მონე-
ტის იმიტაციის პოვნის პირველი და ჯერჯე-
რობით ერთადერთი შემთხვევაა [დუნდუა გ.
1996:103].

მნიშვნელოვანია ვერცხლის ბეჭედი (ინვ.
№24; ტაბ. II, 4), რომლის ოვალურ თვალბუ-
დეში შავი ფერის თვალია ჩასმული; მასზე
უხეში კვეთით სერაპისის გამოსახულებაა
დატანილი. ძეგლის შესწავლის პროცესში
მ. ლორთქიფანიძე გემის მცირეაზიულ წარ-
მომავლობაზე მიგვანიშნებს, ხოლო ბეჭდის
ფორმის საფუძველზე, III-IV სს. ათარიღებს
[ლორთქიფანიძე მ. 1961:71].

ამ კომპლექსებს უნდა ეკუთვნოდეს ვერ-
ცხლის ილარი (ინვ. №25, ტაბ. II, 5), რომე-
ლიც ნახნაგოვანდეროიანია, რომლის ერთი
ბოლო ყურის საჩიჩქნია, მეორე კი ფოთლი-
სებრი ფორმის ჭვირული სახითაა შემკული.
ასევე ვერცხლის მეორე ილარის ფრაგმენტი
(ინვ. №27,28; ტაბ. II, 6), ვერცხლის სარტყლის
ნაწილები (ინვ. №30; ტაბ. II, 11-13), წვრილი
ძენკვი, სარდიონისა და ბროლის, ასევე ქარ-
ვის მძივები (ტაბ. II, 10), თიხის კვირისტავი და
ვერცხლის 5 მონეტა.

დასახელებული ვერცხლის მონეტებიდან
სამი - კეისარ ადრიანეს (117-138 წწ.) სახელ-
თანაა დაკავშირებული [დუნდუა გ. 1996:102],
მეოთხე კესარიული დიდრაქმაა, ხოლო მე-
ხუთე კარაკალას (211-217 წწ.) დრაქმა უნდა
იყოს [დუნდუა გ. 1996:102].

ზემოაღნიშნული ჩამონათვალი – აღწერი-
ლობა მიგვანიშნებს, რომ ურეკში 1942 წელს
აღმოჩენილ კომპლექსში “ვხვდებით განსხვა-
ვებული რიგის, ტექნიკის, დანიშნულებისა და
წარმოშობის ნივთებს” [აფაქიძე ან. 1947:108].

ჩვენი აზრით, სრულიად დასაშვებია, რომ
“განძში” ორი ან მეტი სამარხიდან მომდინა-
რე ნივთები იყოს თავმოყრილი. ზოგიერთი
არტეფაქტის ქრონოლოგიური დიაპაზონი
კლავდიუს ტაციტუსის ოქროს მონეტა (275-
276 წწ.), ადრიანეს (117-128 წწ.) დიდრაქმა;
ვერცხლის ბეჭედი (III-IV სს.), მინისებრი პას-
ტის მძივები და სხვ. [აფაქიძე ან. 1947:102-
107; დუნდუა გ. 1966:102]; ასევე აღმოჩენის

ადგილი (ორი მეტრი ფართობი); სარეცელსა და სხვა ნივთებს შორის არსებული დაშორებობა და დონეებს შორის განსხვავება [აფაქიძე ან. 1947:91] ზემოაღნიშნულ მოსახრებას არსებობის უფლებას აძლევს. ვფიქრობთ, ნივთების უმრავლესობა მაინც ერთი სამარხეული კომპლექსის კუთვნილებაა.

აქ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორიცაა გასათვალისწინებელი, ან. აფაქიძის დაკვირვებით, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება “თითქოს პოლიქრომული რიგის ნივთები უახლოეს ანალოგს პოულობენ არმაზისა და სამთავროს ნივთებს შორის. . . იქნებ გარკვეულ ზეგავლენასაც კი, “. . . მაშინ, როცა მეორე ჯგუფის სადა და მასიური სამკაულებისათვის ასე ახლო ანალოგის მოძებნა ძნელდება“ [აფაქიძე ან. 1947:108].

სრულიად ბუნებრივია, აღმოსავლეთ საქართველოსთან მჭიდროდ დაკავშირებული კოლხეთი, ან დასაშვებია საკვლევი მიკრორეგიონი ერთგვაროვანი ნივთების არსებობით, თითქოს კულტურულ და პოლიტიკურ ერთობასაც ამჟღავნებს. სადა და მასიური ოქროს სამკაული კი კოლხური ტრადიციული ოქრომჭედლობის ნივთიერ გამოხატულებად უნდა ჩაითვალოს [აფაქიძე ან. 1947:108].

ძირითადი სამარხეული კომპლექსის თარიღად საავგაროზეს, მინის ჭურჭლისა და მონეტების საფუძველზე III ს-ის ბოლო და IV ს-ის დასაწყისი უნდა მივიჩნიოთ“ [აფაქიძე ან. 1947:110; Хоштариа Н.В. 1955:26,61; დუნდუა გ. 1996:102].

დახასიათებული ძეგლის ურეკის ტერიტორიაზე აღმოჩენა სრულ უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ საზოგადოების პოლიტიკურად, ეკონომიურად და სოციალურად დაწინაურებული წევრისა ან წევრების განსასვენებლის (ნეკროპოლის) არსებობა [Иващенко М. 1980:97]. ამ მასალების საფუძველზე უნდა ვიგულისხმოთ სუფსა-ნატანების ორმდინარეთში პოლიტიკური (საპიტი-ახშოს ?) ცენტრის არსებობა, სამაროვნის შესაბამისი და შესატყვისი მძლავრი ქალაქური ტიპის დასახლებით (ვაშნარის ციხე-ქალაქი). ზემოაღნიშნულზე მიგვითითებს 1948 წლის შემდგომი აღმოჩენაცა და იმავე ტერიტორიაზე

ამოვლენილი შემთხვევითი მონაპოვარი.

ურეკში 1948 წელსაც გაკეთდა მნიშვნელოვანი აღმოჩენა. ცალკეული ძვირფასი ნივთები გამოვლინდა მდ. სუფსისა და მდ. კუჩხისაბანოს ორმდინარეთიდან [Хоштариа Н. 1955.:26]. აღმოჩენის ადგილიდან 1948 წელს გამოვლენილი კომპლექსი დაშორებულია 150 მ-ით; აღსანიშნავია რომ მათ შორის არსებულ ტერიტორიაზე დადასტურდა ცალკეული მონაპოვარი. ნ. ხოშტარიას დაკვირვებითაც სავარაუდოდ ძველად ამ ადგილას მდიდრული სამარხებით წარმოდგენილი სამაროვანი-ნეკროპოლი იყო გამართული [Хоштариа Н.1955:26].

ძეგლის აღმომჩენის გადმოცემით დიუნის ზედაპირიდან 2 მ-ის ქვემოთ, დამხობილი ვერცხლის ლანგარი, მინის ჭურჭელი, ვერცხლის კოვზი და ჯამი დაფიქსირდა, მეორე დღეს დამატებით კიდევ რამდენიმე ნივთი აღმოჩნდა. ნ. ხოშტარიას ოზურგეთის მუზეუმში დაცული ნივთების შესწავლის პროცესში უნახავს ჩაბარების აქტი [Хоштариа Н. 1955:52,53]. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს ოქროს ნივთები ზემოაღნიშნულ სიაში არ შესულა.

ჩაბარების აქტის საფუძველზე “განძი“ შემდეგი ნივთებისაგან შედგებოდა: 1. მოქრული ვერცხლის ლანგარი; 2. ვერცხლის დამტვრეული ფიალა; 3. ვერცხლის კოვზი; 4. ვერცხლის ჯაჭვი; 5. მინის ჭურჭელი. ზემოაღნიშნულს, მკვლევარის აზრით, უნდა დაემატოს მუზეუმში 1948 წელს შესული “იმავე კომპლექსისეული“ რამდენიმე არტეფაქტი, ესენია: 6. ოქროს ნახევარსფერული, აღმანდინებით შემკული ნივთი; 7. ოქროს ღილი – 54 ცალი; 8. ოქროს პატარა ბალთა; 9. ნითელი ქვებით შემკული ოქროს სამაჯურის ნაწილი. ამავე კომპლექსს ეკუთვნის ბათუმის მუზეუმში დაცული “ოქროს სამკაული“ [Хоштариа Н. 1955:54]. ეს არტეფაქტი ოზურგეთის მუზეუმში დაუნჯებული ოქროს ნახევარსფერული ნივთის ზუსტ ასლს წარმოადგენს. როგორც ჩანს “განძის“ ნივთების ძირითადი ნაწილი ოზურგეთის მუზეუმში ჩაბარდა, ხოლო რამდენიმე მათგანი ბათუმის მუზეუმს [Хоштариа Н. 1955:54,55].

1. ვერცხლის მოოქრული ლანგარი (ინვ. №1, ტაბ. III, 1), ძირი ბრტყელია შუაში, ოდნავ გამოყვანილი, ახასიათებს აჟურული კალთა და ნაკვეთილი ფიგურული ბაკო. ფსკერზე ნნევით გამოყვანილი წრეები, ხოლო ცენტრში წრეში ჩანერილი რვასხივა ვარსკვლავია გამოყვანილი [Хоштариа Н.В. 1955:41; ფუთურიძე რ. 1963:64; Мачабели К. 1972:11].

ფსკერზე მსგავსი შემკულობის მედალიონის მქონე ლანგარები IV ს. მეორე ნახევრის და V ს. დასაწყისის მდიდრული კომპლექსებიდანაა ცნობილი [Леквинадзе В. 1975:206].

2. ვერცხლის კოვზი (ინვ. №2), გააჩნია მუხლიანი გრძელი სატარე, რომელიც თხის ჩლიქისებრი გამოსახულებით მთავრდება; კოვზი ბაგინეთის, სამთავროს, ურბნისის, ბორის, ზღუდრის, სარგვეშისა და ციხისძირის კომპლექსებშია დადასტურებული [აფაქიძე ან. 1955; აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ. 1966: ტაბ. 1; Tschoubinashwiili G. 1925:83,84; ინაიშვილი ნ. 1993:40], ხოლო ურეკის ზუსტი ანალოგი ბორის, ზღუდრის, ციხისძირის, რიყიანის და მცხეთა-სამთავროს სამაროვნებზეა გამოვლენილი [ინაიშვილი ნ. 1993:40; Иващенко М.1980:325; აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ. 1996: ტაბ. 1,2].

3. ვერცხლის ფიალა (?) დამტვრეულია (ინვ. №3), ამიტომ მისი დახასიათება ძნელდება. აქვს ჰორიზონტალურად დამაგრებული ორი ყური. მას ხობის მონასტერთან შესწავლილ ახ.წ. პირველი საუკუნეებით დათარიღებულ სამაროვანზე აღმოჩენილ ფიალას ამსგავსებენ; [Хоштариа Н. 1955:54; მაჩაბელი კ. 1983:37-40].

4. ვერცხლის ჯაჭვის ფრაგმენტი (ინვ. №4), შედგება ვერცხლის რგოლებისაგან, რომელსაც ბოლოში ოვალური ფორმის ფირფიტები ამკობს; მსგავსი აღნაგობის ოქროს ჯაჭვი აღმოჩენილია “ახალგორის განძში” [Хоштариа Н. 1955:54].

5. მინის ჭურჭელი, სამი ცალი (ტაბ. III, 2-4), როგორც ზემოთ აღინიშნა ორი მთელია, მესამე ნაკლული [Хоштариа Н. 1955:58; ტაბ. XVII, 1].

პირველი ჭურჭელი (ტაბ. III, 2) მოზრდილია, ორყურა, ერთი ყური მოტეხილი აქვს; ფორმით ბოთლისებრი, ბაკო – სქელი, ლილ-

ვაკისებრი; პირი - მკვეთრად გადაშლილი, ყელი - დაბალი, გამოყვანილი, მუცელი - ცილინდრული, ძირი - ბრტყელი, შიგნით შეზენილი; მუცელს ნალარი ზოლები ამკობს; “ბრტყელი” ლენტისებრი ყური პირსა და მხარზეა დაძერწილი. სიმაღლე 33,5 სმ.

დანარჩენი მინის ორი ჭურჭლიდან ერთი ნაკლულია (ტაბ. III, 3), მეორეს აქვს (ტაბ. III, 4) სქელი, ლილვაკისებრი ბაკო, ფართოდ გადაშლილი პირი, გრძელი, ოდნავ გამოყვანილი ყელი, მომრგვალებული მუცელი და ფართო, შიგნით შეზენილი ძირი. ზემოაღნიშნული მინის ჭურჭელი ფართოდთაა გავრცელებული I-III საუკუნეების არქეოლოგიურ კომპლექსებში: სამთავრო (Иващенко М. 1980:147-149,154,155,159), ურბნისი [საგინაშვილი მ. 1970: ტაბ. II, 3-5] და სხვ. აღსანიშნავია, რომ სამაროვნის IV-VIII სს. კომპლექსებში ამ ტიპის სანელსაცხებლე აღარ გვხვდება [უგრელიძე ნ. 1967:24-80]. ვ. ლექვინაძე ეყრდნობა რა ლესინგის გამოკვლევებს, ბოთლისებური მინის ჭურჭელს IV ს. მიწურულით ათარიღებს [Леквинадзе В. 1975:206; Lesings G. 1957:157-158].

6. ოქროს ნახევარსფერული ფორმის სამკაულიდან (ინვ. №8) ერთი ოზურგეთის, ხოლო მეორე - ბათუმის მუზეუმშია დაცული; ოზურგეთის მუზეუმის ფონდში დაუნჯებული ექსპონატის. შუბლის მხარე შუაში ოდნავაა ამოზურცული და აღმანდინის ქვებითაა შემკული; გვერდებზე დატანილია სამი გამჭოლი მრგვალი ნახვრეტი (დმ. 7,7; სიმაღლე – 2 სმ; ნონა – 20,75 გრ.); ბათუმის მუზეუმში დაცული ნივთი ანალოგიურია; განსხვავება მხოლოდ ნონაშია; როგორც აღინიშნა პირველი ინონის 20.75 გრ, ხოლო მეორე – 18 გრ [Хоштариа Н. 1955:54].

7. ოქროს ღილი – 54 ცალი (ინვ. №19), კონუსისებრი, ზურგის მხარეს ოქროს ღერაკი აქვს მიჩრილული. ნონა 0,3 გრ. ამ ტიპის, მაგრამ ნახევარსფერული ფორმის ღილი-კილიტი ცნობილია მცხეთა-არმაზის, ბორის, ვანისა და ჩხორონყუს სამარხეული კომპლექსებიდან [Хоштариа Н. 1955:55].

8. ოქროს ბალთა-აბზინდა (ინვ. №10, ტაბ. III, 5) წარმოადგენს ოვალური ფორმის რგოლს, რომელსაც შედარებით სწორი მხრი-

დან ოქროს ღერაკი – ენა აქვს შებმული. ტიპოლოგიურად მსგავსი აბზინდა ასპარუგ ერისთავის სამარხიდანაა ცნობილი [აფაქიძე ან. 1955: ტაბ. XXXIX, 2ა,2ბ; ტაბ. XL,9,10]. შესაძლოა ბალთა-აბზინდა ტყავის ფეხსაცმლის შესაკრავად გამოიყენებოდა [Хоштариа Н. 1955:55].

9. ოქროს სამაჯური (ინვ. №11), დაზიანებულია, დამზადებულია განივკვეთში ოთხკუთხა, ფუყე ღეროსაგან; ზედაპირი ალმანდინის, ოთხკუთხედის ფორმის თვლებით იყო შემკული. როგორც შემორჩენილი ნაწილიდან ჩანს, იგი ორნაწილად შედგენილ სამაჯურს წარმოადგენდა. შემორჩენილი სიგრძე 4,5 სმ, სიგანე - 1,7-1 სმ.

ამრიგად, როგორც ზემოთ დავინახეთ, გვიანანტიკური ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებულია მდ. კუჩხისაბანოს მარცხენა სანაპიროზე არსებული სამაროვანი. ჩვენი ვარაუდით, მაღალი სახელისუფლებო რანგის მოხელეთა რამდენიმე სამარხეული კომპლექსი მიგვანიშნებს, რომ მდინარეთა სუფსა-ნატანების შორისი, ზღვის სანაპირო ზოლი, ახ.წ. II-IV სს-ში გარკვეული პოლიტიკური ცენტრის – რეზიდენციის სიახლოვეს არსებულ ნეკროპოლს წარმოადგენდა. ოქროს აგრაფი-ინსიგნია და კეთილშობილი ლითონისაგან დამზადებული სხვადასხვა სამკაული ზემოაღნიშნულზე მიგვანიშნებენ [აფაქიძე ან. 1947:108; აფაქიძე ან. 1955; Леквинадзе В. 1975:204-205; ინაიშვილი ნ. 1993:32].

სამწუხაროდ, ნეკროპოლი დღეისათვის არაა სრულად შესწავლილი; აღმოჩენების საფუძველზე ცნობილია მდებარეობა, მაგრამ არაა გარკვეული გავრცელების არეალი, უცნობია სტრატეგრაფია, სამარხთა აღნაგობა, დაკრძალვის წესი და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ამ რანგის სინქრონული დასახლებები.

თუმცა ამავე მიკრორეგიონში გამოვლენილი გვიანანტიკურ-ადრეშუასაუკუნეების ხანის მოედნისა და ომფარეთის სასიმაგრო სისტემა, ვაშნარ-სპონიეთის ციხე-ქალაქი, გრიგოლეთის სამაროვანი, შუხუთის, ომფარეთის, მოედნისა და ოზურგეთის აბანოები, გამოთქმული მოსაზრების სავარაუდო დასტურია [სადრაძე ვ. 1996:26]

ინფორმაციის სიმწირის მიუხედავად, საკვლევი რეგიონი ელინისტური ხანიდან თუ არა, გვიანანტიკურიდან მაინც გარკვეული პოლიტიკური ერთეულის გურიის საერისთავო – საპიტიახშოს თანდათანობით ჩამოყალიბებაზე უნდა მიგვანიშნებდეს (არიანე 1961:43; ვახუშტი 1941:175-176; აფაქიძე ან. 1947:108). არაა გამოსარიცხი, ზემოაღნიშნული პოლიტიკური ერთეულის ჩამოყალიბებაში იბერიის (ქართლის) შავი ზღვის სანაპიროზე გასვლის სასიცოცხლო აუცილებლობით ყოფილიყო განპირობებული [არიანე 1961:43; აფაქიძე ან. 1947:108].

ლიტერატურა:

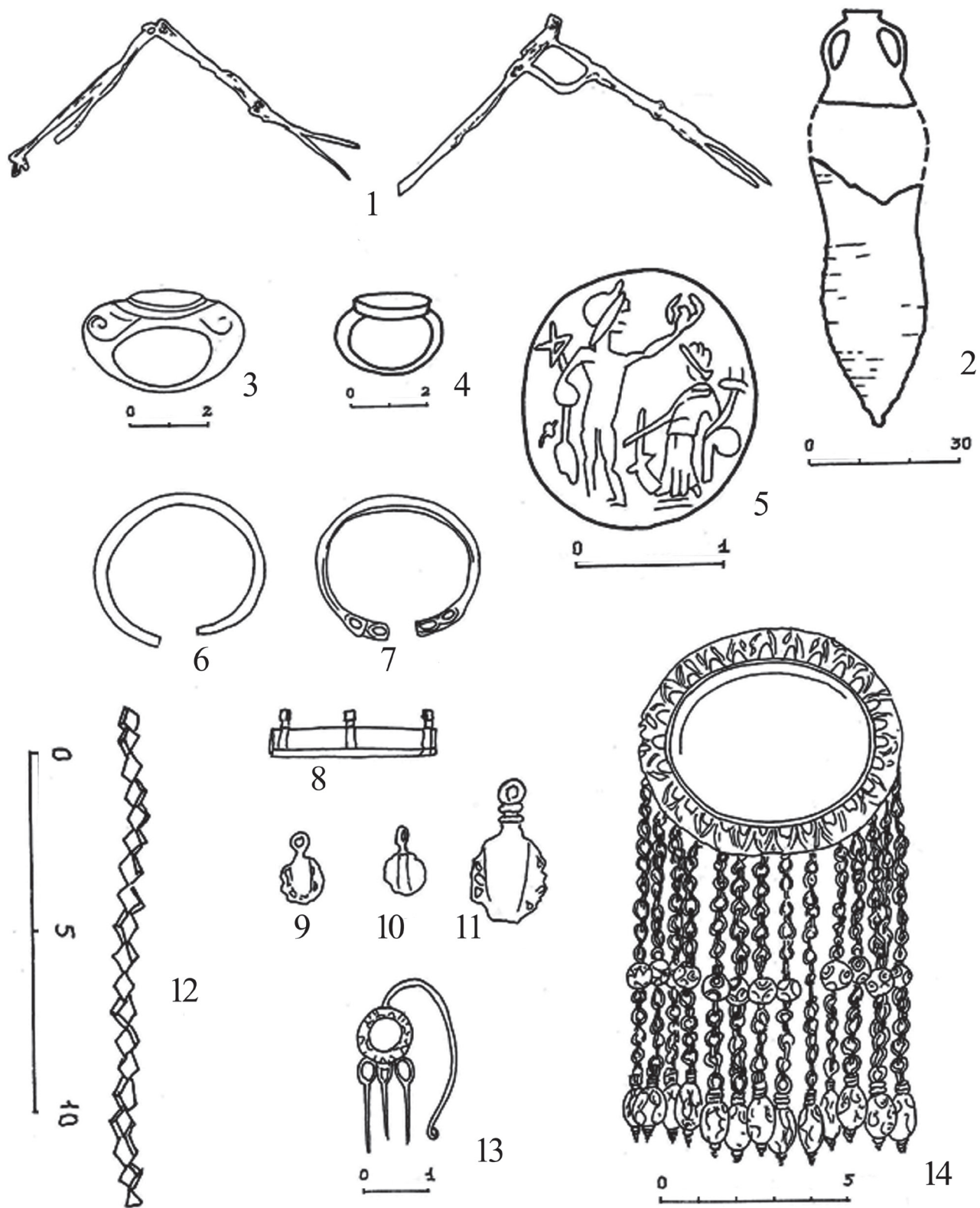
- არიანე ფლავიუსი. 1961:** მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგ. ნ. კეჭალაძე, თბილისი.
- აფაქიძე ან. 1947:** გვიანანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ურეკიდან. სსმმ, ტ. XIV-B, გვ. 82-112, თბილისი.
- აფაქიძე ან., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე აღ., ლომთათიძე გ. 1955:** მცხეთა-არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბილისი.
- აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ. 1996:** მცხეთის წარჩინებულთა განსასვენებელი ახ.წ. III საუკუნისა – აკლდამა 905. - ან. აფაქიძე (რედ.). მცხეთა, XI. გვ. 7-42, თბილისი.
- დუნდუა გ. 1996:** გურიის ნუმიზმატიკური მასალა. - ან. აფაქიძე (რედ.) გურია, I. გვ. 100-116, თბილისი.
- ვახუშტი ბატონიშვილი 1941:** აღწერა სამეფოსა საქართველოსა – თ. ლომოური, ნ. ბერძენიშვილი (რედ.), გვ. 174-176. თბილისი.
- ინაიშვილი ნ.** ციხისძირის ახ.წ. I-IV სს. არქეოლოგიური ძეგლები, 1993, თბილისი.
- ლორთქიფანიძე მ. 1961:** საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები. III, თბილისი.
- მაჩაბელი კ. 1983:** ძველი საქართველოს ვერცხლი, თბილისი.
- საგინაშვილი მ. 1970:** ურბნისის სამაროვნის მინის ჭურჭელი, თბილისი.
- სადრაძე ვ., ჭანიშვილი თ. 1996:** მასალები გურიის მხარის არქეოლოგიური შესწავლის ისტორიისათვის. - ან. აფაქიძე (რედ.). გურია, I, გვ. 41-45, თბილისი.
- უგრელიძე ნ. 1967:** ადრეული შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბილისი.
- ფუთურიძე რ. 1959:** გვიანანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. - მსკა, ტ. II. თბილისი. გვ. 54-91.
- Зеест Н.Б. 1960:** Керамическая тара Боспора. Москва.
- Ивашенко М.М. 1980:** Самтаврские погребения перий трёх веков н.э. - А.М. Апакидзе (ред.) - მცხეთა, III, გვ. 8-227, თბილისი.

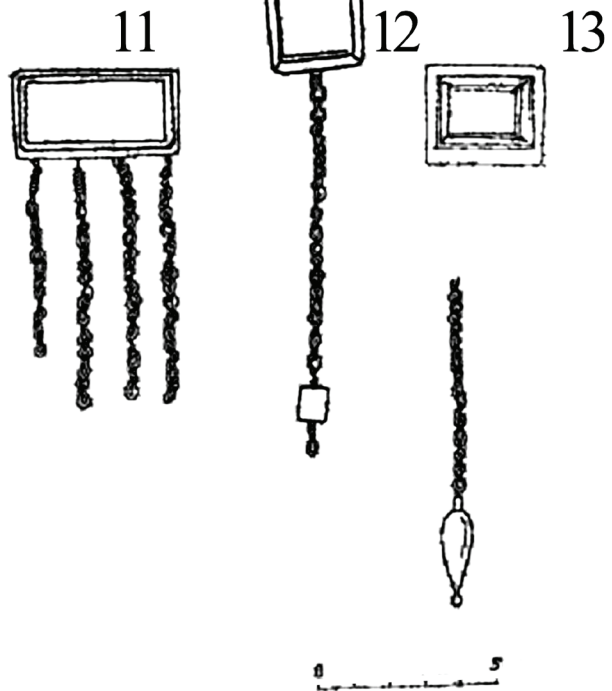
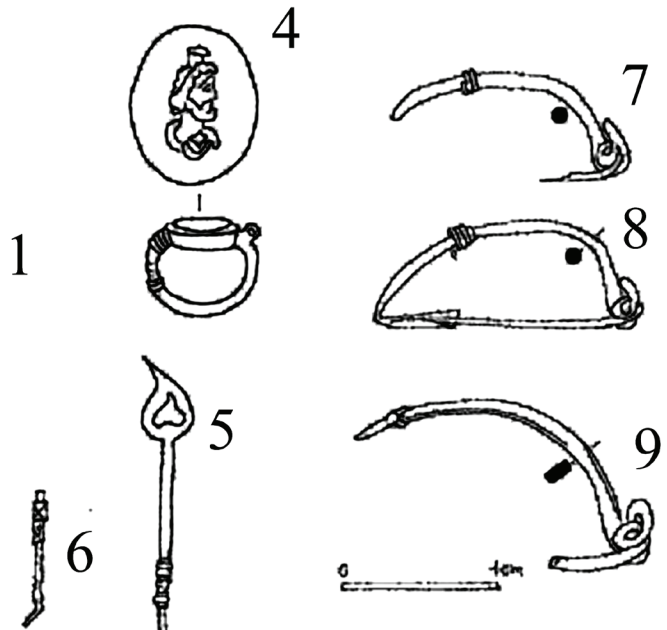
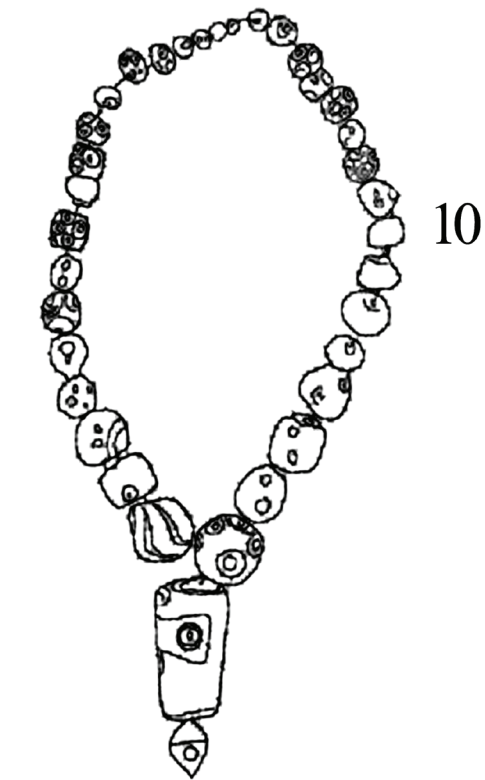
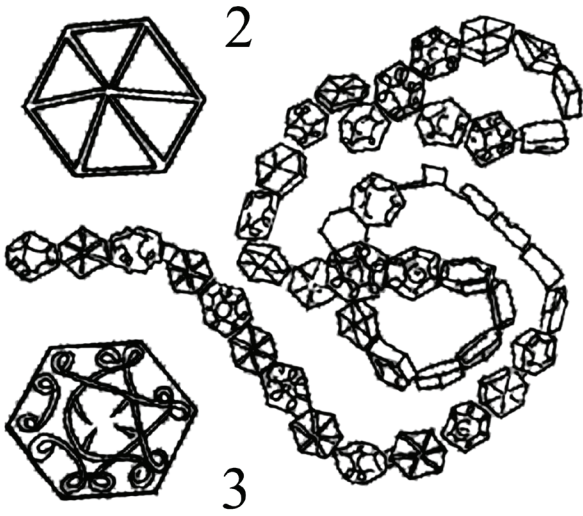
- Леквинадзе В.А. 1975:** Богатое погребение IV в. из Уреки. - А.В Арциховский (ред.) –СА, 4, с. 193-208, Москва.
- Максимова М.И. 1962:** Амулет из Горгиии и так называемые «шарики-подвески». - А.В Арциховский (ред.) СА, 2, с. 226-230, Москва.
- Мачабели К. 1972:** Серебряное блюдо из Уреки. – ვ. ბერიძე (რედ.), “ძეგლის მეგობარი“, 29. გვ. 11-24, თბილისი.
- Филов Б. 1913:** Римского съкровище от Николоего, - ИБАД, 4, Москва.
- Хоштариа Н.В. 1955:** Аахеологическое исследование Уреки. - მსკა. I, გვ. 25-75, თბილისი.
- Greifenhagen A. 1970:** Schmutz Arbeiten in edelmetall, Berlin.
- Lesings G. 1957:** Roman Glass from Dated Finds, Groningen -Djakarta.
- Tschoubinaschwili G. 1925:** Der fund von Sargveschi. - ИКИИ, III, თბილისი.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

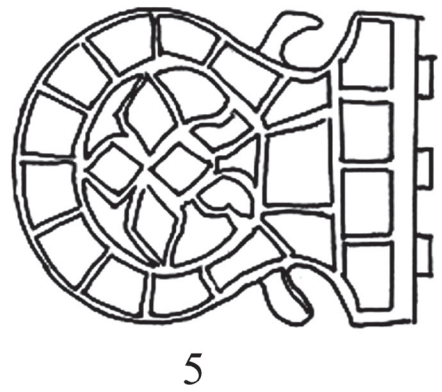
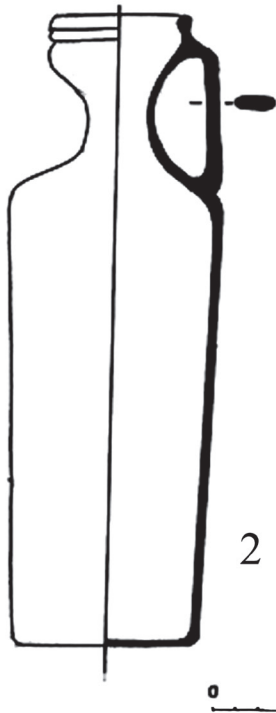
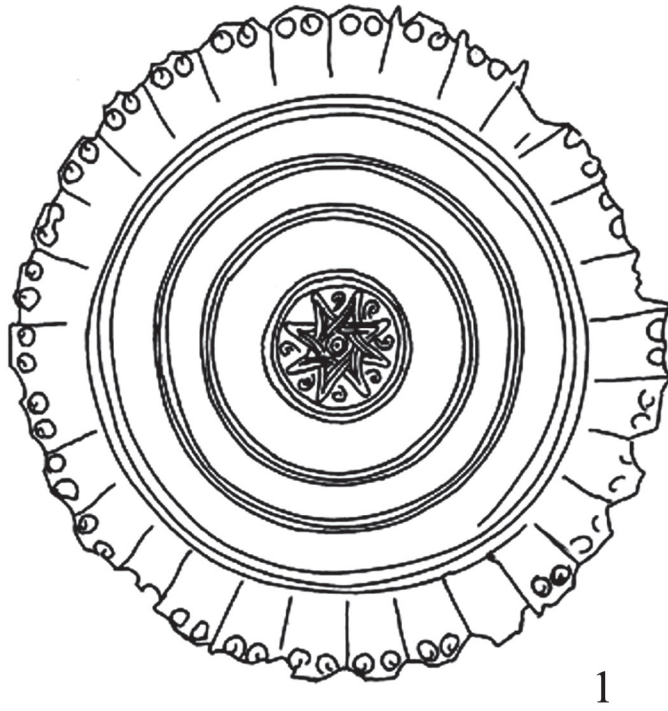
- ტაბ. I.** 1 – ურეკი, 1942 წელი, ე.წ. “განძიდან“ მომდინარე რკინის სარეცელის ნაშთი; 2 – თიხის ამფორა; 3 – ოქროს ბეჭედი; 4,5 – გემიანი ოქროს ბეჭედი; 6 – ოქროს სამაჯური; 7 – ალმანდინის თვლებით შემკული ოქროს სამაჯური; 8 – ოქროს საავგაროზე; 9-11 – მარკეზიტის ქვიანი ოქროს საკიდის ნაწილი; 12 – ოქროს ყელსაბამი; 13 – ოქროს ლალისთვლიანი სამწილადი საყურე; 14 – ოქროს აგრაფი.
- ტაბ. II.** 1-3 – ოქროს კილიტებით შედგენილი ბალთა; 4 – გემიანი ვერცხლის ბეჭედი; 5, 6 – ვერცხლის ილარი; 7-9 – ვერცხლის ფიბულები; 10 – მძივები; 11-14 – ვერცხლის საკიდის ნაწილები.
- ტაბ. III.** 1 – ვერცხლის ლანგარი; 2-4 – მინის ჭურჭელი; 5 – ალმანდინის ქვებით შემკული ოქროს ბალთა “ყვავილნარიდან“.

II

III

ოქტავიანი ავგუსტუსის დენარებისა და მისი აღბილობრივი მინაბაძების შესახებ

ქართლის სამეფო (იბერია) ძველი და ახალი ნელთალრიცხვების მიჯნაზე წარმოადგენდა სოციალ-ეკონომიკურად და პოლიტიკურად დანიშნულ, მჭიდროდ დასახლებულ ქვეყანას, რომელსაც უკვე კარგად განვითარებული ფულადი მეურნეობა ჰქონდა. თუმცა, საკითხი ადგილობრივი ემისიის შესახებ დღემდე ბუნდოვანია.

ახ.წ. I ს-ის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოს ფულადი ურთიერთობების საფუძველი იყო პართული, ძირითადად ოროდ II-ის (ახ.წ. 57-38 წწ.) დრაქმები, ალექსანდრე მაკედონელისა და ლისიმაქეს სტატერების ადგილობრივი ბარბაროსული მინაბაძები, რომაული მონეტები.

ახ.წ. I ს-ის მეორე ნახევრიდან მინაბაძები ნელ-ნელა ქრება მიმოქცევიდან და სამონეტო ცირკულაციაში პრივილეგირებული ხდება ერთი მხრივ პართული, ე.წ. გოტარზესის, დღეისათვის მიღებული ატრიბუციით, არტაბან II-ის (ახ.წ. 10-38 წწ.) დრაქმა [Sellwood D. 1971:185; Sherozia M., Doyen J. 2007:104] და მეორეს მხრივ, ოქტავიანი ავგუსტუსის (ძვ.წ. 27- ახ.წ. 14) რომაული დენარი, რომელიც შემდეგნაირად გამოიყურება:

შუბლი: ავგუსტუსის დაფნის გვირგვინიანი თავი მარჯვნივ, ირგვლივ წრიული წარწერა: CAESAR AVGUSTUS DIVI F. PATER PATRIAE. (კეისარი ავგუსტე ღვთაებრივი მამა სამშობლოსი).

ზურგი: გაიუს და ლუციუს ცეზარები მოსასხამებითა და თავსაბურავებით დგანან ერთმანეთის პირისპირ, ხელით ეყრდნობიან ურთიერთმორის მოთავსებულ ფარებს. მათ შორის შუბებია გადაჯვარედინებული, შუბებს შორის, ზემოთ გამოსახულია მარჯვნივ - სიმპულუმი (simpulum - შესანიერი ჩამჩა პონტიფიკებისა), მარცხნივ - ლიტუსი (litus - მოღუნული კვერთხი ავგურისა). ირგვლივ წრიული ზედწერილი: C.L. CAESARES AVGUSTI F. COS, DESIA. PRINC. IVVENT. (C(ajus)(et) L (ucius) Caesares Augusti F(iliae) Cos (=Cosulatus)

(aliciu) Desig (natus) Pric(eps) juvent(utis) = გაიუსი (და) ლუციუსი კეისარ ავგუსტეს შვილები კონსულებად დეზიგნირებულნი (არჩეულნი) ტახტის მემკვიდრეები [Mattingly H. 1965:89, №519 ტაბ. 13 №9; Robertson A.S. 1962:41, ტაბ. 7 № 218].

ცნობილია, რომ ეს ტიპი ფართოდ გავრცელებული საფასი იყო მთელს იმდროინდელ ცივილიზებულ სამყაროში, მათ შორის კავკასიაში.

დღეისათვის საქართველოს ტერიტორიაზე 360-ზე მეტი პასპორტიზებული ეგზემპლარია აღმოჩენილი. ეს არის ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი რომაული პერიოდის საფასეების ნახევარზე მეტი.

მონეტათა რაოდენობრივი შეფარდება ასეთია: დედაქალაქ მცხეთასა და მის შემოგარენში 200-მდე ეგზემპლარია აღმოჩენილი, ე.ი. ნახევარზე მეტი. შემდეგ მოდის არაგვის ხეობა (რომლის გასწვრივაც გადიოდა ჩრდილოეთისაკენ მიმავალი სატრანზიტო მაგისტრალი), კერძოდ, დაბა ჟინვალის მიმდებარე ტერიტორია - 55; ზღუდერი - 31, სოფელი ალაიანი - 18, სოფელი ბორი - 16, ერწო-თიანეთის ქვეყანა - 15, კლდეეთი - 14, ურბნისი - 9 და შემდეგ დანარჩენ პუნქტებში თითო-ოროლა ცალი. ხშირია აღმოჩენები სვანეთში. განძად აღმოჩენის ერთადერთი შემთხვევა არის დაფიქსირებული. 1944 წელს არქეოლოგიური გათხრების დროს მცხეთაში, ბაგინეთზე (შიდა ციხე), თავდაცვითი კედლის ძირში გამოვლინდა 22 ცალი ავგუსტუსის დენარი [მცხეთა I, 1955:179].

მიუხედავად მონეტების ერთგვაროვნებისა, მათ შორის მაინც შეიძლება რამდენიმე ვარიანტის გამოყოფა. ჰ. მატინგლი [Mattingly H. 1965:89] გამოყოფს a, b, c, d ვარიანტებს. კლასიფიკაცია ეყრდნობა რელიგიური სიმბოლოების — სიმპულუმისა და ლიტუსის ურთიერთგანლაგებას მონეტის ზურგის გამოსახულებაზე (სიმპულუმი და ლიტუსი არის ემბლემები ქურუმთა ორი უმაღლესი წოდე-

ბისა - პონტიფიკებისა და ავგურებისა, რომლებსაც ეკუთვნოდნენ ახალგაზრდა პრინცები) [Grant M. 1954:78]. მონეტათა უმეტესობაზე მარცხნივ არის სიმპულუმი, მარჯვნივ - ლიტუსი, ერთმანეთისკენ მიმართული. ვარიანტი a - მარცხნივ სიმპულუმი მარჯვნივ ლიტუსი, მაგრამ ისინი ზურგშექცევით არიან გამოსახული; ვარიანტი b - მარცხნივ სიმპულუმი, მარჯვნივ ლიტუსი ერთმანეთისკენ მიმართული, მათ ქვემოთ ნიშანი x; ვარიანტი c - მარცხნივ ლიტუსი, მარჯვნივ სიმპულუმი, ქვემოთ ნიშანი x; ვარიანტი d - მარცხნივ ლიტუსი, მარჯვნივ სიმპულუმი. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ დენარებს შორის არ შეგვხვდრია ვარიანტი a, დანარჩენი ვარიანტები ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. თუმცა, დიდი უმრავლესობა არის ჩვეულებრივი ტიპი, ე.ი. მარჯვნივ სიმპულუმი, მარცხნივ ლიტუსი, მიმართული ერთმანეთისკენ.

დღეისათვის გაურკვეველია, რას უნდა ნიშნავდეს მონეტის ზურგის გამოსახულებაზე x-ის აღნიშვნა. ადრეულ რომაულ მონეტებზე იგი ღირებულების აღმნიშვნელი იყო, რაც უდრიდა 10 ასს. მაგრამ ძვ.წ. II ს-დან ეს წესი ქრება და იგი კვლავ თავს იჩენს ბიზანტიის ეპოქაში. მ. გრანტი [Grant M. 1954:79] გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ სავარაუდოდ ეს ვარიანტი განსაზღვრული იყო რომელიმე ერთი ოლქისათვის, შესაძლებელია გერმანიისათვის. ამ ვარიანტის წილი მიმოქცევაში ჩვენში პატარაა, მაგრამ მაინც არის (ტაბ. I, № 6,7). შეინიშნება აგრეთვე ამ ვარიანტის მინაბაძები (ტაბ. I № 9,17).

აღნიშნული საფასეები საქართველოს სამონეტო ურთიერთობებში იმპერატორის გარდაცვალებიდან დიდი ხნის შემდეგ ერთვება, დაახლოებით I საუკუნის შუა წლებიდან. ამ დროს მისი როლი სამონეტო მიმოქცევაში ჯერ კიდევ უმნიშვნელოა. პირველი საუკუნით დათარიღებულ სამარხებში იგი თავს იჩენს აქა-იქ თითო ეგზემპლარის სახით. მაგალითად, I ს-ით თარიღდება 1986 წ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ წინამურის III უბანზე გათხრილი სამარხი № 12, რომელშიც ოროდ II-ის 5 დრაქმა და ავგუსტუსის 1 დენარი აღმოჩნდა, იქვე სამარ-

ხი № 24 — ავგუსტუსის დენარი და ფრაატ III დრაქმა [მცხეთა X, 1995:76]. I ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება 1951 წელს მცხეთაში გათხრილი აკლდამა რკინიგზის სადგურთან, რომელშიც 63 მონეტა აღმოჩნდა, აქედან მხოლოდ ერთი იყო ავგუსტუსის დენარი [Капанадзе Д. 1955:172]. ასევე I ს-ით თარიღდება კასპის რაიონის სოფელ ალაიანში, რიყიანების ველის სამაროვანზე აღმოჩენილი სამარხი № 3 (პართია, ფრაატ IV (38-2 წწ.) და ავგუსტუსის დენარი); სამარხი № 7 (ოროდ II (57-38 წწ.), ავგუსტუსის დენარი (2 ცალი) და კალიგულას კესარიული დრაქმა (ძვ.წ. 37-38წ.წ.)); სამარხი № 10 (ალექსანდრე მაკედონელის სტატერის მინაბაძი, პართული ფრაატ IV დრაქმა, ოროდ II დრაქმა (3 ცალი), ფრაატ III (70-57 წწ.) დრაქმა, ავგუსტუსის დენარი (2 ცალი)) [მირიანაშვილი ნ. 1983:24,32-33]. აღნიშნული საფასეების უმეტესობა აღმოჩენილია II და III საუკუნით დათარიღებულ სამარხებში.

ავგუსტუსის დენარის პარალელურად ქართლის სამეფოს სამონეტო ბაზარს იპყრობს პართული, არტაბან II (10—38 წწ.) დრაქმა. ავგუსტუსის დენარის და არტაბან II დრაქმის მიმოქცევის არეალი და გავრცელების ქრონოლოგიური ჩარჩოები ერთმანეთს ემთხვევა. არტაბან II დრაქმა თითქოს ავგუსტუსის დენარზე ოდნავ გვიან ჩნდება მიმოქცევაში. დღემდე მოპოვებულია 235 ცალი პასპორტიზირებული ეგზემპლარი. აქედან უმეტესობა აღმოჩენილია მცხეთასა და მის შემოგარენში. მრავლად არის აღმოჩენილი არაგვის ხეობაში, ჟინვალის სამაროვანზე.

როგორც აღინიშნა, ავგუსტუსის დენარებისა და არტაბან II დრაქმების 90% მოპოვებულია II და III საუკუნეებით დათარიღებულ კომპლექსებში. ორივე წარმოადგენდა მოსახლეობის ფართო მასებისათვის ხელმისაწვდომ საფასს, რაზეც მიუთითებს მათი აღმოჩენა როგორც ქართლის ერისმთავართა, მაგალითად არმაზისხევის, ბაგინეთის მდიდრულ სარკოფაგებში, ასევე მოსახლეობის ფართო ფენებისათვის განკუთვნილ სამაროვნებზე. მაგალითად:

1. 1938 წ. მცხეთა-სამთავროს სამაროვნის სამხრეთი უბანი, კრამიტსამარხი № 30, აქ

სხვადასხვა არქეოლოგიურ ნივთებთან ერთად აღმოჩნდა ავგუსტუსის 3 ცალი დენარი, არტაბან II 5 დრაქმა, ანტონინე პიუსის (138-161 წწ.) 1 დენარი [Иващенко М. 1980:98].

2. 1940 წ. მცხეთა-არმაზისხევი, სამარხი № 6 - ავგუსტუსის 3 დენარი, ნერონის (54-68 წწ.), გალბას (68-69 წწ.), ადრიანეს (117-138 წწ.), ანტონინე პიუსის (138-161 წწ.), კომოდის (180-192 წწ.) თითო-თითო აურეუსი და არტაბან II 11 ცალი დრაქმა [მცხეთა I, 1955:46];

3. 1985 წ. მცხეთა-სამთავრო, აკლდამა № 905, ავგუსტუსის 15 ცალი დენარი, ნერონის (54-68 წწ.) 2 ცალი აურეუსი, ტრაიანეს (98-117 წწ.) კვინარიუსი, ადრიანეს (117-138 წწ.) აურეუსი და 15 ცალი არტაბან II დრაქმა [მცხეთა XI, 1996:20].

4. 1940 წ. მცხეთა-არმაზისხევი, სამარხი № 3, ავგუსტუსის 3 ცალი დენარი, არტაბან II დენარი, გორდიანე III (238-241 წწ.) 2 აურეუსი, ფილიპე უფროსის (244-249 წწ.) 3 აურეუსი (აქედან 2 იმიტაცია), ტრაიანე დეცის (249-251 წწ.) აურეუსი, ჰოსტილიანეს (251 წ.) აურეუსი [მცხეთა I, 1955:46];

5. 1939 წ. მცხეთა-სამთავრო, სამხრეთის უბანი, ორმოსამარხი № 89 — ავგუსტუსის დენარი 2 ცალი, შაპურ I სასანიდის (238-269 წწ.) დრაქმა [Иващенко М. 1980:198].

ფაქტობრივი მასალები გვაძლევს საშუალებას დავასკვნათ, რომ პირველი სამი საუკუნის განმავლობაში სავაჭრო-ფულად ურთიერთობებში წამყვანი როლი ეჭირათ ავგუსტუსის დენარებსა და არტაბან II დრაქმებს. საფასები მიმოიქცეოდა პარალელურად და წარმოადგენდა მოსახლეობის ფართო მასებისათვის ხელმისაწვდომ საფასს. ასეთი ვითარება ლოკალურია იბერიისათვის და არ ვრცელდება ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებზე, კერძოდ მეზობელ სომხეთსა და ალბანეთზე [შეროზია მ. 2003-2004:14].

მეზობელ სომხეთშიც მიმოიქცეოდა ავგუსტუსის დენარი, მაგრამ ამ მიმოქცევას არ ჰქონდა ისეთი ფართო ხასიათი, როგორც იბერიის ტერიტორიაზე. რაც შეეხება არტაბან II დრაქმას, მისი კვალი სომხეთის სამონეტო მიმოქცევაში საერთოდ არ ჩანს. დღემდე სომხეთში წარმოებულ არქეოლოგიურ გათხრებს არ გამოუვლენია არც ერთი

ეგზემპლარი. 1965 წელს ქალაქ ერევნის მახლობლად შემთხვევით აღმოჩნდა არტაბან II დრაქმა, რომელსაც აქვს ყუნწი, რაც მის სამკაულად გამოყენებას ადასტურებს. ეს არის ერთადერთი შემთხვევა. ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ ახ.წ. I ს. ჩათვლით პართული მონეტები მიმოიქცეოდა სომხეთში, ხოლო გვიან, II-III საუკუნეებში მათი კვალი აღარ ჩანს [Саркисян Г. 1979:249; შეროზია მ. 2003-2004:17].

ალბანეთის სამონეტო ბაზარი გვიანრომულ ხანაში კარდინალურად განსხვავებულია იბერიისა და სომხეთის სამონეტო ბაზრისაგან. კავკასიის ალბანეთი მოიცავდა ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის მნიშვნელოვან ნაწილს, ზღვისპირა დაღესტანსა და ალაზნის ველის ნაწილს. აქ სამონეტო ურთიერთობების საფუძველს წარმოადგენდა პართული მონეტები, რომელთა შორის რიცხოვრივი უპირატესობა აქვს არტაბან II დრაქმას. აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი განძების შინაარსი მიგვანიშნებს იმაზე, რომ III საუკუნეში არტაბან II მონეტა ჯერ კიდევ არის მიმოქცევაში, თუმცა იგი აღარ თამაშობს ფულად ურთიერთობებში მნიშვნელოვან როლს. აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია ავგუსტუსის დენარის აღმოჩენის ხუთი შემთხვევა. დენარები აღმოჩენილია აზერბაიჯანის დასავლეთ ნაწილში, რომელიც საქართველოს ესაზღვრება. ავგუსტუსის დენარებისა და არტაბან II დრაქმების ერთდროული აღმოჩენა აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არ გამოვლენილა [Халилов Д.А. 1985:17; Голенко К., Раджабли А. 1975:71].

იბერიის სამონეტო მიმოქცევაში ავგუსტუსის დენარები იმდენად ხანგრძლივად და ფართოდ იყო ჩართული, რომ ამის გამო დ. კაპანაძემ წამოაყენა მოსაზრება აღნიშნული დენარების, აგრეთვე არტაბან II დრაქმების ერთი ნაწილის ადგილობრივ მოჭრის შესაძლებლობის შესახებ [კაპანაძე დ. 1969:44], რასაც ჩვენც ვეთანხმებით. მისი აზრით, გარე სამყაროდან ხსენებული ტიპის შემოზიდვის შეწყვეტამ გამოიწვია ადგილობრივი მინაბაძების მოჭრის დაწყება. მინაბაძების პირველი საფეხურები ბევრად არ შორდება ორიგინალს, მაგრამ დროთა განმავლობა-

ში მინაბაძი განიცდის დეგრადაციას და მისი უკანასკნელი ცალები უხემ სქემად იქცნენ. დ. კაპანაძე უხემ მინაბაძებს IV—V საუკუნეებში ათარილებს [Капанაძე Д. 1962:63].

მოსაზრებას იმაზე, რომ ხარისხობრივად უკეთესი ცალები უფრო ძველია, ხოლო დეგრადირებული ცალები უფრო ახალგაზრდა, ეჭვის ქვეშ აყენებს ის გარემოება, რომ ხშირად გვიანდელ სამარხში დაცულია იდეალურ მდგომარეობაში მყოფი და დევალირებული ცალი. მაგალითად: 1977 წელს მცხეთაში, მოგვთაკარის სამაროვანის № 4 სამარხში აღმოჩენილი დენარი (მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია, შემდგომში მან) № 63 დეგრადირებულია, № 64 უნაკლოა. სამარხი თარიღდება II საუკუნით [მცხეთა VII, 1985:109]. ასეთი ვითარება გვაფიქრებინებს, რომ გვიანდელ სამარხებში აღმოჩენილი უნაკლო ცალები ვერ იქნება ავგუსტუსის ეპოქაში მოჭრილი. მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1975—1985 წლებში სხვადასხვა უბანზე მოიპოვა 45 ცალი ავგუსტუსის დენარი. აქედან აშკარა დეგრადაციის კვალი ეტყობა მხოლოდ 4 ცალს. დაახლოებით ამდენივე შესრულებულია მაღალმხატვრულ დონეზე და ეჭვს არ იწვევს, რომ მოჭრილია იმპერიის ზარაფხანაში. მონეტების უმეტესობა შესრულებულია საშუალო დონეზე, ხშირად გვხვდება ცალები, რომლებიც ჩვენი აზრით, არ შეესაბამება სტანდარტებს (ტაბ. I, № 8-18). შესაძლებელია, ეს ცალები ადგილობრივი პროდუქცია იყოს, თუმცა მათ შორის ორი ერთნაირი ეგზემპლარის მოძებნა ვერ შევძელით.

მინაბაძების დათარიღების საკითხს მეტ-ნაკლებად ნათელს ჰფენს უკანასკნელ პერიოდში გამოვლენილი ნიმუშები: 1971 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს მოქალაქე ალექო მიქაბერიძემ შემოსწირა ხაშურის რაიონის სოფელ ყელეთში შემთხვევით ნაპოვნი ვერცხლის ჰიბრიდული მინაბაძი – მარკუს ავრელიუსი (161—180წ.წ.) + ოქტავიანე ავგუსტუსის დენარის ზურგის მოტივი. წ. 3,78 გრ, ზ. 20 მმ.

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული წვეროსანი იმპერატორის გამოსახულება, გარშემო დამახინჯებული ლათინური ზედწერილი, რომელშიც მოიხსენიება მარკუს ავრელიუსი.

ზურგი: ფარებზე დაყრდნობილი გაიუს და ლუციუს ცეზარები და დამახინჯებული წარწერა. გამოსახულების ქვემოთ იკითხება AVGUSTI [დუნდუა გ. 1972:40]. მონეტას არ მოეძებნება ანალოგი. სავარაუდოდ იგი ადგილობრივი პროდუქციაა და გვამცნობს, რომ არაუგვიანეს მარკუს ავრელიუსის ეპოქისა, ხმარებაში იყო ჩვენთვის საინტერესო ვერცხლის მონეტის ტიპის ზურგის მოტივის შემცველი სიქა (ტაბ. I №17, განძების ფონდი, შემდგომში გ.ფ. №22623).

1986 წელს კახეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, პროფესორ კიაზო ფიცხელაურის ხელმძღვანელობით, სოფელ ჭერემში №2 სამარხში აღმოაჩინა ავგუსტუსის დენარის სუბერატული ცალი (გ.ფ. №25755. წონა 1,78 გრ, ზომა: 18-19 მმ). მონეტა სპილენძისაგანაა დამზადებული და დაფარული იყო ვერცხლის თხელი ფენით. მხატვრული თვალსაზრისით იგი არ ჩამორჩება ორიგინალს, მაგრამ ზურგის წარწერა დამახინჯებულია (ტაბ. I. №18).

შუბლი: იმპერატორის პორტრეტი მარჯვნივ. თავზე, პირისახეზე და კისერზე სპილენძისფერი ლაქები. პორტრეტის წინ წარწერა არ მოსჩანს DIVI F PATER.

ზურგი: ტიპიური. ხაზს ქვემოთ AESAE...; AVCVSTIDIDEISPR. C L CAESARES; AVGVSTI F. COS. DESING. PRINS. IVVENT.

ჩვენს მიერ შესწავლილ ნიმუშებს შორის ეს ერთადერთი შემთხვევაა ლეგენდის დამახინჯების. ცხადია, სიქა დაამზადა ხელოსანმა, რომელსაც არ ესმოდა წარწერის შინაარსი, თუმცა ასოები საკმაოდ მკვეთრია. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ მონეტა აღმოჩნდა კახეთის მაღალმთიან ზოლში.

დღევანდელი სოფელი ჭერემი მდებარეობს გურჯაანის რაიონში. აქ III საუკუნეში ჩნდება ქალაქური ტიპის დასახლება, რომელიც შემდგომ გადაიქცა ქალაქად. იგი აღმოსავლეთიდან მომავალ მნიშვნელოვან სავაჭრო მაგისტრალზე მდებარეობდა. სოფლის ტერიტორიაზე გათხრილია III-IV საუკუნეების მდიდრული ქვასამარხები. სხვადასხვა არქეოლოგიურ მასალასთან ერთად გამოვლენილია 6 ცალი მონეტა, ორი პართული, არტაბან II დრაქმა (გ.ფ. №25752, №25754), 4 რომაული დენარი, აქედან 3 ავგუსტუსის,

მათ შორის ერთი ზემოთხსენებული სუბერატი (გ.ფ. №25751, 25753, 25755) და ერთიც კარაკალასი (211 -217 წწ.) (გ.ფ. №25750) [Мамаиашвили Н. 1987:93].

ზემოთ აღწერილი მონეტა ჩვენი აზრით, III საუკუნით უნდა დათარიღდეს, იგი საესებით შესაძლებელია ადგილობრივი პროდუქცია იყოს. მსგავსი არასტანდარტული ნიმუშები თავის დროზე გამოაქვეყნა დავით კაპანაძემ [კაპანაძე დ. 1969: ტაბ. II, №23], ა. ზოგრაფმა [Зограф А. 1945:44].

საქართველოს ტერიტორიაზე აგრეთვე მიმოქცევაში იყო ავგუსტუსის დენარის გაიუს და ლუციუს ცეზარების გამოსახულებიანი უკიდურესად უხეში, ბარბაროსული მინაბადები, რომლებიც ადგილობრივ პროდუქციად უნდა მივიჩნიოდ, მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული მონეტის მსგავსი კატეგორიის ბარბაროსული მინაბადები იმპერიის სხვა პერიოდებშიც იჭრებოდა, სავარაუდოდ ცენტრალურ ევროპაში და შესაძლებელია ინდოეთშიც.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ნუმისმატიკურ ფონდებში დაცული 15 ცალი ბარბაროსული მინაბადი განსხვავებულია ბრიტანეთის მუზეუმის კატალოგში [Mattingly Н. 1965: ტ. I, ტაბ. 14, №5,6,7] გამოქვეყნებული ნიმუშებისაგან, აგრეთვე ვ. კროპოტკინის [Кропоткин В. 1961:16] ნაშრომში გამოქვეყნებული 33 მინაბადისაგან, რომელთა მოპოვების გარემოება და დღევანდელი ადგილსამყოფელი ცნობილი არ არის.

ამ 15 მონეტიდან მხოლოდ 5 ცალს აქვს ცნობა აღმოჩენის გარემოების შესახებ. ესენია: ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი (შემდგომში ქ.დ.) №1705 წ.3,84 გრ, ზ.19|20 მმ. აღმოჩენილია ჭიათურაში; გ.ფ. № 5103 წ. 2,93 გრ, ზ.18|19მმ. აღმოჩენილია სვანეთში, სოფელ ცხუმურში; გ.ფ. № 9446 წ.1.28გრ, ზ.19მმ. აღმოჩენილია დაბა ცაგერში (ლენხუმი); გ.ფ. № 25444 წ. 2.97 გრ, ზ.18|17 მმ. აღმოჩენილია სოფელ ბაგაში (ბაგიჭალა) დუშეთის რაიონი; გ.ფ. №26274 წ. 3.12 გრ. ზ.19 მმ. სოფელი დოღლაურა (დედოფლის გორა) ქარელის რაიონი; დანარჩენ ცალებს დაკარგული აქვთ ცნობები მოპოვების გარემოებათა შესახებ. ესენია: ქ.დ. №54 წ. 3.33 გრ, ზ.19 მმ; ქ.დ. №1704 წ. 3,42გრ,

ზ.19 მმ; ქ.დ. №3372 წ. 3,55 გრ, ზ.18|19 მმ; ქ.დ. №3425 წ. 2.23 გრ, ზ.11|13 მმ (გაურკვეველი); ქ.დ. № 4049 წ. 2,59 გრ, ზ. 20 მმ; ქ.დ. №4050 წ. 3.25 გრ, ზ.20|19 მმ; ქ.დ. №4051 წ. 3,51 გრ, ზ.19 მმ; ქ.დ. №4052 წ. 3,24 გრ, ზ.20 მმ; ქ.დ. №4053 წ. 3,10 გრ, ზ.18 მმ; ქ.დ. №4054 წ.3,02 გრ, ზ.18 მმ; (ეს ექვსი მონეტა №4049-4054 არის პროფესორ ევგენი პახომოვის კოლექციიდან, რომელიც მან უანდერძა მუზეუმს).

სავარაუდოდ ქ.დ. №54 უნდა იყოს აღმოჩენილი ახალციხის რაიონში, ნაყილია ადგილობრივი შემგროვებლისაგან [Зограф А. 1945:77, №165.]. ზოგრაფი ამ ეგზემპლარს ათარიღებს I საუკუნით. აქვე ნახავთ ინფორმაციას იმის შესახებ, რომ ანალოგიური მინაბადი დაახლოებით 1930 წელს აღმოჩნდა გორის რაიონის სოფელ უფლისციხეში [Зограф А. 1945:77, №164; Пахомов А.Н. 1938:13, №343]. ეს ცალი აღმოჩნდა სამარხში, მიცვალებულს ედო პირში. ა. ზოგრაფი ამ ცალსაც I საუკუნით ათარიღებს. 1939 წელს დაბა ნალკის მახლობლად, ასევე სამარხში, აღმოჩნდა ბარბაროსული მინაბადი. ეს ცნობა ზოგრაფისათვის მიუწოდებია ბ. კუფტინს [Зограф А. 1945:77].

ჩვენი აზრით, მონეტების ამ ჯგუფს ეკუთვნის ეროვნული მუზეუმის ქართული მონეტების ფონდში დაცული კიდევ ერთი ბარბაროსული მინაბადი (ქ.დ. №53 წ.1,85 გრ, ზ.17|18 მმ), რომელსაც სრულიად დაკარგული აქვს მსგავსება ორიგინალთან. მონეტის შუბლზე გამოსახულება უფრო მცენარეს გავს, ვიდრე ადამიანის თავს. მარცხნივ თითქოს ჩანს დიადემის ბაფთები. მონეტის ზურგზე სრულიად გაურკვეველი ნაკანრებია (ტაბ. II, №36).

ზემოთ ჩამოთვლილი აღმოჩენებიდან, ინფორმაციის თვალსაზრისით ყველაზე მნიშვნელოვანია ბოლო პერიოდის ორი აღმოჩენა: 1982 წელს ჟინვალის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი პროფესორი რ. რამიშვილი) დუშეთის რაიონის სოფელ ბაგიჭალაში, 17-ე ქვასამარხში სხვადასხვა არქეოლოგიურ ნივთებთან ერთად მოიპოვა ავგუსტუსის დენარის ბარბაროსული მინაბადი (გ.ფ. №25444) და ფრაატ IV (ძვ.წ. 37—2 წწ.) პართული დრაქმა. ორივე მონეტა მიცვალებულს პირში ედო. მინაბადი ასე გამოიყურება:

შუბლი: იმპერატორის უკიდურესად სქემატური გამოსახულება მარჯვნივ.

ზურგი: ორი ფიგურის იმიტაცია, მათ შორის ფარები და შუბები; შუბებს შორის თითქოს რალაც ნიშნებია ამოკანრული. ხაზს ქვემოთ წარწერის მაგივრად 7 ხაზია მოცემული. გამოსახულების ირგვლივ ასოების მაგივრად ასეთივე ხაზებია ამოკანრული.

ბაგიჭალაში აღმოჩენილი ცალი განსხვავდება დანარჩენი ცალებისაგან. მონეტა დამზადებულია მაღალი სინჯის ვერცხლისაგან. ჩვენი აზრით, იგი შედარებით ადრეული ნიმუშია ზემოთ მოხსენიებულ საფასებს შორის. მონეტა II საუკუნის პირველი ნახევრის პროდუქცია უნდა იყოს. ამაზე სამარხეული ინვენტარი და უპირველეს ყოვლისა, მასში ფრაგმენტ IV პართული დრაქმის აღმოჩენა მიგვანიშნებს. აღნიშნული საფასი იბერიაში ბრუნავდა I საუკუნეში. II საუკუნის სამონეტო მიმოქცევაში იგი, როგორც წესი, აღარ მონაწილეობს.

2004 წელს შიდა ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი პროფესორი იულონ გაგოშიძე) ქარელის რაიონის სოფელ დოღლაურაში, დედოფლის გორაზე, №15-ე ოთახის შემოკრებილ ნანგრევში იპოვა უკიდურესად დაზიანებული მონეტა, რომელიც ცეცხლში ყოფნის კვალს ატარებდა.

ძეგლის გამთხრელის პროფესორ იულონ გაგოშიძის მოსაზრებით [Gagoshidze I. 2004: 172], სასახლე, სადაც აღმოჩნდა მონეტა, წარმოადგენს ძვ.წ. I – ახ.წ. I სს-ის ნაგებობას. ახ.წ. I საუკუნის ბოლოს სასახლე ხანძარმა იმსხვერპლა. ხანძარი იმდენად ძლიერი ყოფილა, რომ შენობიდან თითქმის ვერაფრის გატანა ვერ მოუხსნრიათ.

რადგან სასახლე დაინვა I საუკუნის ბოლოს, ეს მინაბაძი და მისი იდენტური ცალები, ვერ დათარიღდება I საუკუნეზე გვიანი დროით. რაც იმის თქმის საშუალებას გვაძლევს, რომ ავგუსტუსის ამ ტიპის დენარის მიმოქცევაში ფართოდ ჩართვისთანავე ჩნდება მისი ადგილობრივი მინაბაძები.

დედოფლის გორაზე აღმოჩენილი მონეტა (გ.ფ. №26274), ანალოგიურია ქართული მონეტების ფონდში დაცული №4049, №1704 (ევ. პახომოვის კოლექციიდან) და №3372 მო-

ნეტებისა და ასე გამოიყურება: შუბლი: მამაკაცის მარჯვნივ მიმართული პორტრეტი დიდი ცხვირით, თავზე დაფნის გვირგვინით, რომლის ბაფთები კეფაზე იკვრება. მოსჩანს ბაფთის ბოლო. არის წარწერის გადმოცემის მცდელობა. თავს უკან გამოსახულია სამი გადაჯვარედინებული ხაზი (XXX). პროფილის წინ ასოების მოხაზულობა თითქმის ემსგავსება ლათინურს VI ...IX...; გამოსახულებას შემოუყვება წერტილოვანი რკალი. ოთხივე მონეტის შუბლის სიქა იდენტურია.

ზურგი: მოჩანს პრინციების სქემატური გამოსახულება, მათ შორის ორი ფარი და ორი შუბი. შუბებს შორის მაღლა სიმბოლოები და ლიტუსი (აღსანიშნავია, რომ მხოლოდ ამ ჯგუფის მინაბაძებზეა გამოსახული ეს სიმბოლოები, დანარჩენ შემორჩენილ ცალებზე ისინი აღარ ჩანს). პრინციების ზურგს უკან წარწერის იმიტაციის მცდელობა (ეს არის რევერსზე წარწერის გამოსახვის მცდელობის ერთადერთი შემთხვევა). გამოსახულებას შემოუყვება წერტილოვანი რკალი.

ამ ოთხი მინაბაძის რევერსის შემთხვევაში ერთი და იგივე სიქა არ არის გამოყენებული, მაგრამ მსგავსია. აშკარაა, რომ ერთი სახელოსნოს ნაწარმია.

ამ მინაბაძების ანალოგიურია ერეენის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ნუმიზმატიკის ფონდში დაცული, უპასპორტო ეგზემპლარი (№14362. წ.3,77 გრ, ზ.19 მმ. ტაბ. II, 24) და ქალაქ მოსკოვის ა.ს. პუშკინის სახელობის სახვითი ხელოვნების მუზეუმში დაცული ასევე უპასპორტო ეგზემპლარი (წ. 4.14 გრ), რომელიც გახვრეტილია, ეტყობა მედალიონად იყო გამოყენებული. ამავე დროს, მას უჩვეულოდ მაღალი წონა აქვს (წ.4.14გრ. ტაბ. II,23). ორივე მონეტა ეჭვგარეშე საქართველოშია აღმოჩენილი.

ამგვარად, ეს ექვსი მინაბაძი ქმნის პირველ ჯგუფს (ექვსივეს ავერსი ერთიდაიმავე სიქითაა შესრულებული), რომელიც, როგორც ჩანს, ყველაზე ადრეულია და თარიღდება ახ.წ. I საუკუნის მიწურულით. დ. კაპანაძე ამ ჯგუფს III საუკუნით ათარიღებს [კაპანაძე დ. 1969:228].

ასევე ექვსი ცალის ოდენობითაა დღე-ისათვის შემორჩენილი მინაბაძების მეორე ჯგუფი. ყველა მათგანი უპასპორტოა, ქ.დ. №№ 4050, 4051, 4052, 4053, 4054, 54; შესრულებულია უკიდურესად უხეშად, შუბლის გამოსახულებას პირობითად თუ მივიჩნევთ ადამიანის გამოსახულებად. ლითონში ვერცხლის შემცველობა ძალიან დაბალია, მონეტებს სპილენძის ფერი დაჰკრავთ.

შუბლი: ადამიანის(?) თავის სქემატური გამოსახულება მიმართული მარჯვნივ, დაფენის გვირგვინის იმიტაცია. პროფილის წინ თითქოს რაღაც ასობია გამოსახული. გამოსახულებას შემოუყვება წერტილოვანი რკალი. ექვსივე საფასი ერთდაიგივე სიქით უნდა იყოს ნაკრავი.

ზურგი: ორი სქემატური ფიგურა, მათ შორის ფარებისა და შუბების იმიტაცია. ირგვლივ მსხვილი წერტილები, პირველ სამ შემთხვევაში 28 წერტილი (იხ. ტაბ. II, №25-27), შემდეგ 29 (იხ. ტაბ. II, №28) და 25 წერტილი (იხ. ტაბ. II, №29). შესაძლებელია წარწერის მაგივრად. სიმპულუმი და ლიტუსი არცერთ მათგანზე აღარ არის გამოსახული.

ქ.დ. №4050, 4051, 4052 როგორც ავერსის, ასევე რევერსის მხრივ იდენტურებია, აქ უდაოდ ერთი და იგივე სიქებია გამოყენებული.

ჩვენი აზრით, მსგავსებას იჩენენ და ცალკე ჯგუფს ქმნიან შემდეგი მონეტები: ქ.დ. №1705 აღმოჩენილი ჭიათურაში, გ.ფ. №9446 აღმოჩენილი დაბა ცაგერში (ლენჩხუმი). მონეტები სპილენძისფერია, ვერცხლის შემცველობა ლითონში უკიდურესად დაბალია. ეს ორი მონეტა შესრულების უკიდურესი პრიმიტიულობით გამოირჩევა, განსაკუთრებით რევერსი. მონეტის შუბლზე თითქოს ქალია გამოსახული, მიმართული მარცხნივ. გამოსახულებებს შუბლზე და ზურგზე უხეში, მსხვილი წერტილები შემოუყვება (ტაბ. II, 31, 32).

მონეტები, რომლებიც დამზადებულია დაბალი სინჯის ვერცხლისაგან, ამ სერიის ყველაზე გვიანდელი ნიმუშები უნდა იყოს და შესაძლებელია დათარიღდეს III საუკუნით. თითქოს განსხვავებულია და ცალკე ჯგუფს ქმნის გ.ფ. №5103, რომელიც 1947 წელს, სვანეთში, სოფელ ცხუმურის მახლობლად მდინარე ენგურის ტერასებზე ოქროს ძიების

დროს აღმოჩნდა. ზემოთ აღწერილი ნიმუშებისაგან იმით განსხვავდება, რომ შუბლის გამოსახულება ყველაზე მეტად ინარჩუნებს ადამიანის იერს. მიმართულია მარჯვნივ, თითქოს მოსჩანს დიადემა, რომელიც კეფაზე იკვრება.

ზურგის გამოსახულება სქემატურია, პრინციპის ფიგურებს შორის ერთი ფარი მოსჩანს, შუბებს შორის ზემოთ, ძალიან სქემატურად სიმპულუმი და ლიტუსია გამოსახული. მარცხენა ფიგურის თავს უკან თითქოს ჯვარია გამოსახული, რაც წარწერის შესრულების მცდელობა უნდა იყოს. გამოსახულებას წერტილოვან-ხაზოვანი რკალი შემოუყვება (ტაბ. II, 34).

ბარბაროსული მინაბაძების გავრცელების არეალი საკმაოდ ფართო ყოფილა, იგი თითქმის ფარავს საქართველოს მთელს ტერიტორიას: სვანეთი (სოფელი ცხუმური), ლენჩხუმი (ცაგერი), ჭიათურა, სოფელი ბაგიჭალა (დუშეთის რაიონი), სოფელი დოღლაურა (ქარელის რაიონი), ახალციხის რაიონი, სოფელი უფლისციხე (გორის რაიონი), დაბა წალკა (წალკის რაიონი) და ა.შ. მინაბაძების მიმოქცევის არეალი ემთხვევა ზოგადად ავერსტუსის დენარის მიმოქცევის არეალს. მას იყენებენ საქარონე მონეტად, რაც იმის მიმანიშნებელიც არის, რომ მისი წილი მიმოქცევაში მთლად უმნიშვნელო არ იყო.

რაც შეეხება დათარიღების საკითხს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დ. კაპანაძე მათ III - V სს. ათარიღებს [Капанაძე Д. 1962:63]. ა. ზოგრაფის აზრით, ეს მინაბაძები მზადდებოდა მთელი I ს-ის განმავლობაში, ხოლო მიმოქცევა გრძელდებოდა მნიშვნელოვნად დიდხანს [Зюграф А. 1945:45]. ავტორს მიაჩნია, რომ ყველა მინაბაძი დამზადებულია I საუკუნეში. პროფესორები გიორგი და თედო დუნდუები თვლიან, რომ ამ მონეტების მკვეთრმა შემცირებამ III საუკუნის შუა ხანებიდან გამოიწვია მათი ადგილობრივი იმიტაციის გენეზისი [დუნდუა გ., დუნდუა თ. 2007:126].

უკანასკნელმა აღმოჩენამ დედოფლის გორაზე, დათარიღებულ ფენაში, დაადასტურა ზოგრაფის მოსაზრება აღნიშნული მინაბაძების ერთი ჯგუფის I საუკუნით დათარიღების შესახებ. როგორც ჩანს, მინაბა-

ძები ჩნდება ავგუსტუსის დენარის ფართოდ გავრცელებისთანავე და ამ მოვლენას ადგილი ჰქონდა მთელი იმ დროის განმავლობაში, ვიდრე იყო მოთხოვნა თავად ორიგინალზე, ე.ი. პირველი საუკუნის მიწურულიდან III საუკუნის ჩათვლით.

მსგავსი კატეგორიის ბარბაროსული მინაბაძების მოჭრა, ჩვენი აზრით, არ იყო იბერიის სამეფოს ცენტრალური ხელისუფლების პრეროგატივა. ამას ჩადიოდნენ კერძო პირები, ძირითადად პროვინციებში, ეპიზოდურად.

უფრო რთულად არის შუალედური ცალების წარმომავლობის საკითხი. მონეტების გარკვეული კატეგორია იმდენად დაბალ დონეზეა შესრულებული, რომ საეჭვოა ისინი იმპერიის ცენტრალურ ზარაფხანაში იყოს დამზადებული (ტაბ. I, №8-18). ადვილი შესაძლებელია, ეს ნიმუშები და ბევრი მათი მსგავსი, ადგილობრივი წარმომავლობის იყოს და მას აწარმოებდა ადგილობრივი ხელისუფლება. რაც შეეხება სომეხი ნუმისმატის ხ. მუშეგიანის [Мушегян Х. 1975:18] მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ ამიერკავკასიაში მბრუნავი ავგუსტუსის დენარების ნაწილი შესაძლებელია სომხეთში იჭრებოდა და შემდგომ შემოდიოდა იბერიის სამეფოში, არამართებულად მიგვაჩნია. ვითარების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ კავკასიაში ასეთი ცენტრი შესაძლებელია ყოფილიყო იბერია. ასეთია ვარაუდი. ვიმედოვნებთ, შემდგომი არქეოლოგიური კვლევები გამოავლენს ახალ მასალას, რომელიც ბოლომდე ნათელს მოჰფენს ამ და რიგ სხვა საკითხებს.

შენიშვნა:

გ.ფ. – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია, განძების ფონდი.

ქ.ძ. – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია, ქართული მონეტების ძირითადი ფონდი.

მაე – მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია

ლიტერატურა:

- დუნდუა გ. 1972:** სოფ. ყელეთში 1971 წელს აღმოჩენილი რომაული დენარის იშვიათი მინაბაძი, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს, თბილისი.
- დუნდუა გ., დუნდუა თ. 2007:** ქართული ნუმისმატიკა, თბილისი.
- კაპანაძე დ. 1969:** ქართული ნუმისმატიკა, თბილისი.
- მირიანაშვილი ნ. 1983:** შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი.
- მცხეთა I, 1955:** აფაქიძე ა. გობეჯიშვილი გ. კალანდაძე ა. ლომთაძე გ. თბილისი.
- მცხეთა VII, 1985:** — ა. აფაქიძე (რედ), თბილისი.
- მცხეთა X, 1995:** — ა. აფაქიძე (რედ), თბილისი.
- მცხეთა XI, 1996:** — ა. აფაქიძე (რედ), თბილისი.
- შეროზია მ. 2003-2004:** ავგუსტუსის დენარებისა და გოტარხესის დრაქმების გავრცელება სომხეთის ტერიტორიაზე, სსმმ, 45, თბილისი.
- Голенко К.В. 1964:** Денежное обращение Колхиды в Римское время, Ленинград.
- Голенко К., Раджабли А. 1975:** Али Баирамлинский клад и некоторые вопросы обращения Парфянских монет в Закавказье - ВДИ, № 2, с. 71-93.
- Зограф А. 1945:** Распространение находок античных монет на Кавказе, - ТОНГЕ, т. I, Ленинград.
- Ивашенко М. 1980:** Самтаврские погребения первых трех веков н.э. - мцხეთა III. თბილისი.
- Капанაძე Д.Г. 1962:** О продолжительности обращения денариев Августа и драхм Готарза в древней Иберии. СА. № 4, с. 63.
- Капанაძე Д.Г. 1955:** Монетные находки Мцхетской экспедиций (1937-1948 и 1951 г.), ВДИ, № 1.
- Кропоткин В.В. 1961:** Клады Римских монет на территории СССР, Москва.
- Мамаишвили Н.Ф. 1987:** Раскопки на городище Черемы, - ПАИ в 1984-1985, с. 93.
- Мушегян Х.А 1975:** Денежное обращение в античной и средневековой Армении по нумизматическим данным (V в. до н.э. - XIV в. н.э.). Автореферат, Ереван.
- Пахомов Е.Н. 1938:** Монетные клады Азербайджана и Закавказье, Труды общества обследования и изучения Азербайджана, Вып. II. Баку.
- Раджабли А. 1997:** Нумизматика Азербайджана, Баку.
- Саркисян Г.В. 1979:** Монеты с изображением Августа и Армения, Проблемы античной истории и культуры, Доклады XIV международной конференции античников социалистических стран. „Эирене“. Ереван.
- Халилов Д.А, 1985:** Материальная культура Кавказской Албаний, Баку.
- Gagoshidze I. 2004:** The Royal palace of the first century B.C - Journal of Georgian Archeology, VI.
- Grant M. 1954:** Roman imperial money, London.
- Mattingly H. 1965:** Coins of the Roman Empire in the British Museum. London.

Robertson A.S. 1962: Roman imperial Coins in the Hunter coin cabinet University of Glasgow, I, Oxford.
Sellwood D. 1971: An introduction to the coinage of Parthia, L.
Sherozia M., Doyen J. 2007: Marc Les Monnaies Parthes du Musee De Tbilissi (Georgie) Moneta, Wetteren, Belgium.

29. ქ.დ.ფ. №4054.
 30. ქ.დ.ფ. №54.
 31. ჭიათურა, ქ.დ.ფ. №1705.
 32. დაბა ცაგერი, ლენხუმი, 1946: გ.ფ. №9446
 33. სოფელი ბაგა [ბაგიჭალი], დუშეთის რაიონი, 1982: სამარხი №17, გ.ფ. №25444
 34. სვანეთი, სოფელი ცხუმური, გ.ფ. №5103
 35. ქ.დ.ფ. №3425
 36. ქ.დ.ფ. №53

ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბ. I -

1. მცხეთა, ბაიათხევი, 1986: სამარხი №23, მაე №131.
2. მცხეთა, სამთავრო, 1976: თიხისფილა სამარხი №126, მაე №339.
3. წინამური, II, 1985: სამარხი №3, მაე №40.
4. უინვალი, დუშეთის რაიონი, 1979: ორმოსამარხი №248, გ.ფ. №25340.
5. მცხეთა, სამთავრო, 1976: ფილასამარხი №164, მაე №334.
6. მცხეთა, ნატახტარი I, 1981: ორმოსამარხი №5, მაე №31.
7. მცხეთა, კარსნისხევი, 1976: ორმოსამარხი №35, მაე №397.
8. მცხეთა, სამთავრო, 1939: ქვასამარხი №144, გ.ფ. №10011.
9. მცხეთა, სამთავრო, 1939: ქვასამარხი №144, გ.ფ. №10010.
10. მცხეთა, სამთავრო, 1939: ქვასამარხი №144, გ.ფ. №10007.
11. მცხეთა, სამთავრო, 1939: ქვასამარხი №144, გ.ფ. №10008.
12. მცხეთა, მოგვთაკარი, 1977: კრამიტსამარხი №6, მაე №35.
13. მცხეთა, მოგვთაკარი, 1977: კრამიტსამარხი №3, მაე №20.
14. მცხეთა, მოგვთაკარი, 1977: კრამიტსამარხი №3, მაე №22.
15. მცხეთა, სამთავრო, 1939: კრამიტსამარხი №116, გ.ფ. №9981.
16. მცხეთა, სამთავრო, 1938: კრამიტსამარხი №32, გ.ფ. №9953.
17. სოფელი ყელეთი, ხაშურის რაიონი, №1971: შემთხვევითი მონაპოვარი, გ.ფ. №22623.
18. სოფელი ჭერემი, გურჯაანის რაიონი, 1986: სამარხი №2, გ.ფ. №25755.

ტაბ. II -

19. დედოფლის გორა, სოფელი დოღლაურა, ქარელის რაიონი, 15-ე ოთახის ნანგრევები. 2004: გ.ფ. №26274.
20. ქ.დ.ფ. №4049.
21. ქ.დ.ფ. №1704.
22. ქ.დ.ფ. №3372.
23. ქ. ერევნის [სომხეთი] ისტორიის მუზეუმი, №14162.
24. მოსკოვის ა.ს. პუშკინის სახ. სახვითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი.
25. ქ.დ.ფ. №4050.
26. ქ.დ.ფ. №4051.
27. ქ.დ.ფ. №4052.
28. ქ.დ.ფ. №4053.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

II

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

მერაბ ძნელაძე, თამარ ხოხობაშვილი

კევირინი სამარხი აბულმუგის

აბულმუგის ხეობაში, ბოლნისი-დმანისის სამანქანო გზიდან 1,2 კმ-ზე, მაშავერას ხეობის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი კ. კახიანი) ძვ.წ. IV-III სს-ის სამაროვანი აღმოაჩინა [ძნელაძე მ., ხუბულური ნ. 1989; Кахиани К. и др. 1991; Dzeladze M., Chubuluri N. 1991; ძნელაძე მ. 2001]. აბულმუგის ხეობა დმანისის რ-ნის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში, დმანისის ნაქალაქარის მახლობლად მდებარეობს. ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით “დმანისს ქუეით არს ჩრდილოთ კერძ ხინის ხევი. მას ქუევით დაბა აბულმუგი. აქ ითხრების ლითონი რკინისა, სპილენძისა და ლაჟვარდისა“ [ბაგრატიონი ვ. 1973:315]. დღეისათვის, აბულმუგის კლასიკური ხანის სამაროვნის შესწავლილი ნაწილი წარმოდგენილია 27 სამარხით, რომელთა შორისაც 25 ქვაყუთია, ორი კი ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხი (№ 5 და № 22). სამარხებში მიცვალებულები დაკრძალული არიან მარჯვენა გვერდზე (ქალიც და მამაკაციც), ხელფეხმოკეცილ პოზაში, NW-SO სიგრძივ დამხრობით, თავით NW მხარეს. სამაროვანზე დადასტურდა სამარხთა როგორც ერთჯერადი, ისე მეორადი გამოყენებაც (№№ 3,4,6,12,16,18,19). აღსანიშნავია სამარხთა (№№ 3,6,12,18) სახურავზე ადამიანის (ერთ შემთხვევაში ორისა - № 6) არასრული ჩონჩხის აღმოჩენა. სამაროვანზე დადასტურებული არქეოლოგიური მასალა ანალოგიებს პოულობს ძვ.წ. IV-III სს-ის საქართველოს, კავკასიისა და შავიზღვისპირეთის თანადროულ სამაროვნებზე აღმოჩენილ მასალებთან.

კევირინი სამარხი (№ 22) აღმოჩნდა XXVI ნაკვეთის IV კვადრატში, მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 80 სმ-ის სიღრმეზე, 0 ხაზიდან 99,93 დონეზე. დამხრობილია NW-SO სიგრძივ ღერძზე. სამარხი ჩაჭრილია ღია მოჩაღისფრო თიხნარ გრუნტში და წარმოადგენს ქვისფილებით გადახურულ ორმოსამარხს. თავდაპირველად გამოჩნდა სამარხის სახურავის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის ქვის-

ფილები, ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილი კი დაუზიანებია გვიანი შუასაუკუნეების დროინდელ ნაგებობის კედელს. სამარხი ამოვსებული იყო მიწით, გაძარცვის ნიშნები არ ეტყობოდა. სამარხის გარე ზომებია: სიგრძე – 200 (ზომები მოცემულია სანტიმეტრებში), სიგანე – 125; შიდა ზომები: 190 X 80, სიღრმე – 65; დასაკრძალავი ნაწილის ზომები: 170 X 75.

სამარხის ორმოში, გრძივ კედლებთან მიდგმულია ქვის ოთხკუთხა ფილები, თავ-კედლებთან კი თაროების მსგავსი მოსწორებული ადგილებია შექმნილი. ისე, რომ იატაკიდან 40 სმ-ის სიმაღლეზე ოთხივე მხრიდან გამართულია საყრდენები რათა მათზე ხის კევირი დადებულიყო – მიცვალებულის ზემოდან გადახურვის მიზნით. კევირის კოხის ქვები სამარხის თითქმის მთელ ფართობზე, სხვადასხვა დონეზე, მიცვალებულის ძვლებზეც იყო მიმობნეული (ტაბ. I, 2).

სამარხში დაკრძალულია 55-60 წლის მამაკაცი. იგი დაუსვენებიათ მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილ პოზაში, NW-SO სიგრძივ ღერძზე დამხრობით, თავით – NW მხარეს, ხელები პირისსახის წინ ეწყო. მიცვალებულისთვის ჩატანებული ხუთი თიხის ჭურჭლიდან ოთხი თავს უკან – სამარხის თავკედელთანაა დალაგებული:

1. ღერგი, მხაე/7-134 (მხაე – მაშავერას ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია; 7 – აბულმუგის უბანი; 134 – ნივთის საინვენტარო ნომერი), მონაცრისფრო, პირყელნაკლული, სფერულმუცლიანი, ძირბრტყელი. სიმაღლე – 23, ყელის დმ. - 10,2; მუცლის დმ. - 21; ძირის დმ. - 12,4.

2. ხელადა, მხაე/7-135, ლევა-მონაცრისფრო, სამტუჩა. ბრტყელი ყური მიძერწილი აქვს პირსა და მხარზე. ყურს სიგრძეზე დაუყვება ორი ფართო კანელური. აქვს სფერული მუცელი და ბრტყელი ძირი. სიმაღლე – 20,1; პირის დმ. - 9,5; მუცლის დმ. - 17,2; ძირის დმ. - 11,2.

3. ქოთანი, მხაე/7-136, ლეგა-მონაცრისფრო, მცირედ პირგადაშლილი, დაბალ ყელს ხორბლის ზომისა და ფორმის ნაჭდე-ვები შემოუყვება. აქვს სფერული მუცელი და ბრტყელი ძირი. ძირგვერდი ცეცხლისაგანაა გაშავებული. სიმაღლე – 17,2; ყელის დმ.- 9; მუცლის დმ.- 17; ძირის დმ.- 10,5; კეცის სის-ქე – 0,5-0,7.

4. კოჭობი, მხაე/7-137, ლეგა-მონაცრიფ-რო, პირგადაშლილი, დაბალყელიანი, სფე-რულმუცლიანი, ძირბრტყელი. სიმაღლე – 10,3; პირის დმ. - 7,3; ყელის დმ. - 6,4; მუცლის დმ. - 11,2; ძირის დმ. - 6,5. მიცვალებული-სათვის “საგზლად“ წვრილფეხა საქონლის – ცხვრის (ბატკნის) ბარკალ-წვივის ნაწილი ჩა-უტანებიათ, რომელიც ტერფებთან - სამარ-ხის სამხრეთ თავკედელთან დადებულ თიხის ჯამზე იდო.

5. ჯამი, მხაე/7-138, ღია მონაცრისფრო, პირმოყრილი, ძირბრტყელი. სიმაღლე – 5,8; პირის დმ.- 17,5; მხრის დმ.- 18,4; ძირის დმ.- 11,8.

6. შუბისპირი, მხაე/7-139, რკინისა, მა-ლაქქედიანი, მასრაგახსნილი. სიგრძე – 26,8; მასრის სიგრძე – 11,4; პირის სიგრძე – 15,3; მხრის სიგრძე – 3,5. აღმოჩნდა მიცვალებუ-ლის ზურგს უკან – გრძივი კედლის გასწვრივ ჩადებული. -

7. რგოლი, მხაე/7-140, ვერცხლის, თავებ-გახვრეტილი, ოვალურგანიკვეთიანი, დმ.- 2,8; აღმოჩნდა მიცვალებულის მარცხენა სა-ფეთქელთან.

8. რგოლი, მხაე/7-141, ვერცხლის, თავე-ბი ერთმანეთზე-გვერდულადაა მიდებული, მრგვალ ზურგზე სამი ბურცობი აქვს მიჩრი-ლული, გვერდები სწორკუთხოვანია. აღმოჩ-ნდა მიცვალებულის მარჯვენა საფეთქელ-თან. ორივე რგოლი თმის ვარცხნილობის ნა-წილს უნდა ეკუთვნოდეს.

9. დანა, მხაე/7-142, რკინის, სწორი ფორ-მის, ცალპირლესილი და სამმანჭვლიანი. აღ-მოჩნდა პირისსახის წინ, ხელის მტევნებთან იდო.

10-11. სამაჯური, 2 ცალი, მხაე/7-143, მხაე/-144, რკინის, დაზიანებულები, წრიული ფორმისა და მრგვალგანიკვეთიანებია. აღ-მოჩნდა მიცვალებულს მაჯებზე (ტაბ. II, 2).

სამარხში სულ აღმოჩნდა კვერისათვის განკუთვნილი 59 ცალი–

12. კოხის ქვა, 59 ცალი, მხაე/7-144. ისინი დამზადებულნი არიან ბაზალტის ქვებისაგან. კოხების შედარებითი სიმცირე გვაფიქრებ-ნებს, რომ მიცვალებულის გადასახურავად ძველი და უკვე მწყობრიდან გამოსული კე-ვრი იქნა გამოყენებული.

№ 22 სამარხს, პირობითად, “მეკალოვეს“ - კვერიანი სამარხი ვუნოდეთ [ხოხობაშვილი თ., ძნელაძე მ. 1999; ძნელაძე მ. 2001]. კვერი-ანი სამარხი საქართველოსა და კავკასიაში, საერთოდაც, მცირე რაოდენობითაა აღმო-ჩენილი (ტაბ. II, 1).

პირველი ცნობა კავკასიაში კვერიანი სა-მარხის აღმოჩენისა მოცემული აქვს ჟაკ დე მორგანს [Morgan J. 1889:19]. მის მიერ XIX ს-ის 80-იანი წლების ბოლოს ახტალაში მდ. დებედ ჩაის მარცხენა სანაპიროზე გამოვლენილი იქ-ნა ქვაყუთი (92X70), რომელშიც მიცვალებუ-ლი კვერზე ესვენა. კვერიანი სამარხის აღმო-ჩენამ დიდი ინტერესი გამოიწვია მეცნიერთა წრეში. ამასთან დაკავშირებით, მოსაზრებანი გამოთქვეს ივ. ჯავახიშვილმა [ჯავახიშვილი ივ. 1937:52] და ბ. პიოტროვსკიმ [Пиотровский Б. 1939:49-50]. სტ. მენთეშაშვილმა კვერთან დაკავშირებულ თავის ნაშრომში ხაზგასმით აღნიშნა, რომ კვერი “იმავე აზრით არის ჩაყო-ლებული მიცვალებულს საფლავში, რა აზრი-თაც არის სხვა იარაღ-სამკაული“ [მენთეშაშ-ვილი ს. 1936:10]. მოგვიანოდ, არტიკში, სომ-ხეთში აღმოჩენილი იქნა კიდევ ერთი კვერი-ანი სამარხის (№ 508) ნაშთი, რომელიც ძვ.წ. XII-XI საუკუნეებით დათარიღდა [Хачатрян Т. 1979:15, 38].

შემდეგი კვერიანი სამარხის აღმოჩენა 1940 წელს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე სო-ფელ ხანლართან ახლოს მოხდა. ი. გუმელმა შეისწავლა № 2 ყორღანში ჩაშვებული ორ-მოსამარხი № 4 (210 X 48, სიღრმე – 65), რო-მელიც ქვის ფილებით იყო გადახურული, დამხრობილი OSO-WNW სიგრძივ ღერძზე. კვლავ, განსაკუთრებული ინტერესი გამოიწ-ვია მიცვალებულის (მამაკაცი) კვერზე დაკ-რძალვის ფაქტმა. იგი დაუკრძალიათ მარ-ცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით დასავლეთ მხარეს. სამარხის შემსწავლელ-

მა მკვლევარმა სცადა აღედგინა თვით კევრის აღნაგობაც, ხოლო სამარხის გამართვა ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულს ივარაუდა [Гумель Я. 1949:55-58].

1948 წელს საქართველოშიც აღმოჩნდა კევრიანი სამარხი. ტ. ჩუბინიშვილმა აღწერა და გამოიკვლია სამთავროს სამაროვნის ჩრდილოეთ უბანზე გათხრილი ორმოსამარხი № 320 (160 X 110) [ჩუბინიშვილი ტ. 1957]. “კევრზე დაკრძალული მიცვალებულის ჩონჩხის მკვეთრად მოხრილი ქვემო კიდურების ძვლები მარცხენა გვერდზე მდებარეობდა, ხოლო ჩონჩხის ზემო ნაწილი, მენჯის ძვლიდან დაწყებული (ხერხემალი, მხრების ძვლები, თავის ქალა და სხვ.); პირქვე იყო დამხობილი“. სამარხში იყო ცხვრის თავ-ფეხი, ხელადა, კოჭობი, ჯამი, ბრინჯაოს რგოლსაკიდები, საკინძები, სამაჯური და პასტის მძივ-სამკაული.“ ამ მასალის მიხედვით სამარხი დათარიღა ძვ.წ. VIII-VI სს-ით. ტ. ჩუბინიშვილმა აღნიშნა, აგრეთვე, საქართველოში კევრიანი სამარხის აღმოჩენის სხვა ფაქტიც – ცხინვალთან ახლოს. «ე.წ. ქულბაქევის სამაროვანზე გამოვლენილი იქნა ძვ.წ. VIII-VI სს. რამდენიმე სამარხი, რომელთა შორისაც ერთში აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით კევრის კოხის ქვები“ [ჩუბინიშვილი ტ. 1957:106].

შემდგომ, საქართველოს ტერიტორიაზე შედარებით მომრავლდა კევრიანი სამარხების აღმოჩენის ფაქტები.

უფლისციხესა და მის მიდამოებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისას (1958-1962 წწ.) კევრი აღმოჩნდა როგორც ნამოსახლარებზე, ისე ძვ.წ. III-II სს. დროინდელ ყათნალიხევის სამაროვანზეც (იხ. ორმოსამარხი №1). სამარხში ჩადებულ “ხმარებაში ნამყოფ წვრილკოხიან კევრზე დაუსვენიათ ორი მიცვალებული, ორივე მარცხენა გვერდზე, თავით SW და სახით W მხარისაკენ. . . . კევრი სამარხში მოხვედრამდე დიდხანს ყოფილა ხმარებაში, რაზედაც კოხების სამუშაო პირის გაცვეთილობა მიუთითებს. . . . სამარხში კევრის დადასტურების ფაქტის საფუძველზე შეიძლება გვეფიქრა, რომ აქ გუთნისდედის სამარხთან გვაქვს საქმე. სავსებით ბუნებრივია, რომ მევენახეთა სამარხების გვერდით, ყოფილიყო გუთნისდედათა სამარ-

ხებიც. ასეთ დაშვებას მხარს უჭერს როგორც მეურნეობის ხასიათი, ისე განვითარების დონე“ [ხახუტაიშვილი დ. 1966:84-85].

კევრიანი ორი სამარხი (ძვ.წ.VII-VI სს.) აღმოჩნდა 1973 წ. მადნეულ-კაზრეთში (ბოლნისის რ-ნი), რომელიც შეისწავლა კაზრეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი მ. სინაურიძე) [იხ. სინაურიძე მ., გიუნაშვილი გ. 1976:96-105].

ორმოსამარხი №1 დამხრობილია W-O სიგრძივ ღერძზე, თავით აღმოსავლეთით. მიცვალებული დაუკრძალავთ მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილ პოზაში. თავთან ედგა თიხის დოქი და ჭინჭილა. თავის არეში აღმოჩნდა სარდიონის, ფერადი და თეთრი პასტის მძივები. ორმოს სამხრეთ კედელთან დაცული იყო ხის ნაშთი, რომელიც კევრის კოხებს შეიცავდა. ორმოსამარხი №4 დამხრობილია SO-NW სიგრძივ ღერძზე, თავით S მხარეს. მიცვალებული დაუსვენებიათ ხელფეხმოკეცილ პოზაში, მარჯვენა გვერდზე. ორმოს აღმოსავლეთ კუთხეში მსხვილფეხა ცხოველის თავი იდო. მის გვერდზე კი, მიცვალებულის ხელის მტევნებთან – მოლუნული რკინის დანა. მარცხენა ხელზე ეკეთა სადა, თავებგახსნილი ბრინჯაოს სამაჯური, მარჯვენა ხელზე კი სარდიონის ცისფერი და თეთრი პასტის მძივებიანი სამაჯური. ყელის არეში აღმოჩნდა ე.წ. შედგენილლერიანი ფიბულა. ორმოსამარხის SW კედლის გაყოლებით, 20-25 სმ-ს სიღრმეზე შერჩენილი იყო ხის ნაშთი კევრის კოხებით. მიცვალებულსა და კევრს შუა იდო რკინის სატევარი, მარჯვენა ფეხის წვივზე კი პატარა სალესი ქვა – თასმის გასაყრელი ნახვრეტი. ორივე სამარხში კევრი ან კევრის ნაწილი დაკრძალულთა ზურგს უკან გვერდულად იყო ჩადგმული. კოხების სიმცირე და მათი გაცვეთილობა სამარხების შემსწავლელთ აფიქრებინებს, რომ მიცვალებულის კევრზე დაკრძალვასთან კი არ გვაქვს საქმე, არამედ ძველი, გამოსაყენებლად უვარგისი კევრით სამარხის გამართვასთან. მათი აზრით: «ამ ორმოსამარხების თანადროული საზოგადოებისათვის უკვე იმდენად ტიპური გამხდარა სამეურნეო საქმიანობაში კევრის გამოყენება, რომ მისი მასიური დამზადება დაუწყიათ, ხოლო კოხებმოცვეთილ კევრებს სხვადასხვა

დანიშნულებისამებრ იყენებდნენ, მათ შორის სამარხების ასაგებადაც. . . გამორიცხულიც არ არის, რომ საიქიოში კვერის გატანება ძველი რწმენა-წარმოდგენების ანარეკლი იყოს» [სინაურიძე მ., გიუნაშვილი გ. 1976:96-105].

კვერით გადახურული ორმოსამარხები გაითხარა 1978-1980 წწ. მცხეთის რაიონში ნასტაკისის ველზე [ნარიმანიშვილი გ. 1990:87-91]. ხის ანაბეჭდებისა და კოხის ქვების განლაგების მიხედვით სამარხები №№ 44, 124, 140, კვერით ყოფილა გადახურული. გადახურვის კონსტრუქცია უშუალოდ მიცვალებულის ზემოთ იყო მოწყობილი. კვერი, როგორც ჩანს, მინაში გამოჭრილ საფეხურებზე (თაროებზე უნდა ყოფილიყო დაყრდნობილი. სამარხები . . . ა.წ. I ს-ით თარიღდება“ [იხ. ნარიმანიშვილი გ. 1990:90].

1983 წელს ძველ ქანდასთან (ძვ.წ. XIV-XIII სს. სამაროვნებზე) აღმოჩენილი იქნა გვიანი ბრინჯაოს ხანის კვერიანი სამარხი. სამარხის ორმო გადახურული იყო კვერით [ბოხოჩაძე ალ., ზანგური ამ. 1987:87-91].

ძველი ქანდის კვერიან სამარხზე ადრეული სამარხი სოფ. წაღვლის მიდამოებში ხაშურის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1984 წელს იქნა აღმოჩენილი. ექსპედიციის ხელმძღვანელი ალ. რამიშვილი სამაროვნის № 94 სამარხს (კვერიანი ორმოსამარხი) ათარიღებს შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულით. მიცვალებული დაკრძალული იყო კვერს ქვეშ. ჩაუყოლებიათ სამკაულები: ბრინჯაოს ორ-ორი, რომბისებრგანივკვეთიანი ბოლოებგახსნილი სამაჯური; თავზე ანთიმონის ბურთულეებნამოცმული საკინძი; ნაპირებზე ცრუგავარსით შემკული საყურე; ბოლოებგაფართოებული ელიფსის ფორმის 1,5 ხვიისებრი შვიდი საკინძი; ანთიმონის, სარდიონის, გიშრისა და პასტის სხვადასხვა ფორმის რამდენიმე ათეული მძივი. გარდა ამისა სამარხში აღმოჩნდა თიხის ხუთი ჭურჭელი (ორყურა და უყურო ქოთნები, კოჭობი, ბადია და ცალყურა სასმისი) [რამიშვილი ალ. 2004:64].

ძვ.წ. XIV ს-ით ათარიღებს მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელი ოთ. ლამბაშიძე ბორჯომის ხეობაში ბორნიღლეს სამაროვანზე აღმოჩენილ № 52 კვერიან ორმოსამარხს. კვერის მდებარე-

ობა აშკარად მიანიშნებს იმაზე, რომ მიცვალებული კვერით იყო გადახურული. ძეგლის მკვლევარი აღნიშნავს, აგრეთვე, რომ სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში მსხვილფეხა საქონლის თავის არსებობა თავისებური ურთიერთობის ამსახველი უნდა იყოს შუა ბრინჯაოს ხანის ქართლში ცნობილ, მიცვალებულთა დაკრძალვის ერთ-ერთი წესისა, რომელშიც თვალში საცემია სამარხთა აღმოსავლეთ ნაწილში მსხვილფეხა რქიანი საქონლის წყვილი თავისქალის აღმოჩენა (თრელი-გორები, ნატახტარი) [ლამბაშიძე ო., ლამბაშიძე ირ. 1987].

დმანისის რაიონის სოფ. განთიადთან მასვერას ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1982 წელს აღმოჩენილი იქნა კვერიანი ორი სამარხი (№№ 120, 140). სამარხებს ათარიღებენ ძვ.წ. XIII-XII სს-ით კვერი მიცვალებულის სარეცლად იყო გამოყენებული, რომელიც თავის მხრივ, სამარხის თავკედლების კუთხეებში დადებულ ქვის ფილებზე იდო, ხოლო მის ქვეშ – თიხის ჭურჭელი ჩაუღებიათ [Кахиანი К. и др. 1985].

1985 წელს ძვ.წ. IV-III სს-ის დროინდელი კვერიანი ორმოსამარხი დმანისის რაიონის ადგილ აბულმუგში იქნა აღმოჩენილი [ძნელაძე მ., ხუბულური ნ. 1989; Кахиანი К. и др. 1991; Dzeladze M., Chubuluri N. 1991; ხოხობაშვილი, ძნელაძე 1999].

1987 წელს კვერიანი სამარხი ჯავახეთში სოფ. დიგაშენში აღმოჩნდა. აქ შესწავლილი იქნა ძვ.წ. XIV-XIII სს-ის ყორღანი და ნამოსახლარი. ორივე ადგილას დადასტურდა კვერის ნაშთები – კოხის ქვები [Орджоникидзе А. 1995:81-82].

უკანასკნელად კვერიანი ორმოსამარხი (2 ცალი) ახალციხის რაიონის სოფ. კლდესთან 2006 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას აღმოჩნდა (ხელმძღვანელი ირ. ლამბაშიძე) [ლამბაშიძე ირ. 2006].

ამრიგად, საქართველოს 12 პუნქტში აღმოჩნდა 17 კვერიანი სამარხი, რომელთა ქრონოლოგიური დიაპაზონია - ძვ.წ. XVII-XVI საუკუნიდან – ახ.წ. V საუკუნემდე მოიცავს. კავკასიაში: სომხეთში – 2 კვერიანი სამარხია აღმოჩენილი, აზერბაიჯანში კი – 1 (ტაბ. I, 1).

1. წაღვლი (ხაშურის რ-ნი) – შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურული (ძვ.წ. XVII-XVI სს.). 2.

ბორნილელე (ბორჯომის რ-ნი) – ძვ.ნ. XIV ს. 3. ძველი ქანდა (მცხეთის რ-ნი) – ძვ.ნ. XIV-XIII სს. 4. დიგაშენი (ნინოწმინდის რ-ნი) – ძვ.ნ. XIV-XIII სს. 5-6. განთიადი (დმანისის რ-ნი) – ძვ.ნ. XIII-XII სს. 7. სამთავრო (მცხეთის რ-ნი) – ძვ.ნ. VIII-VII სს. 8-9. მადნეული-კაზრეთი (ბოლნისის რ-ნი) – ძვ.ნ. VII-VI სს. 10. ქულბაქევი (ცხინვალის რ-ნი) – ძვ.ნ. VII-VI სს. 11. აბულმუგი (დმანისის რ-ნი) – ძვ.ნ. IV-III სს. 12. ყათნალიხევი (უფლისციხე-გორის რ-ნი) – ძვ.ნ. III-II სს. 13-15. ნასტაკისი (მცხეთის რ-ნი) – ახ. ნ. I ს. 16-17. კლდე (ახალციხის რ-ნი) – ახ.ნ. IV-V სს. 18. ხანლარი (აზერბაიჯანი) – ძვ.ნ. II ათასწლეულის დასასრული. 19. არტიკი (სომხეთი) – XII-XI სს. 20. ახტალა (სომხეთი) – ძვ.ნ. I ათასწლეულის დასაწყისი.

1. არსებული მონაცემების მიხედვით, კევრიან სამარხებში გამოიყო კევრის ორნაირი გამოყენების ფაქტი: 1. კევრზე მიცვალებულის დაკრძალვა და 2. კევრით მიცვალებულის გადახურვა.

მიცვალებულის კევრზე დაკრძალვა საქართველოში, ჩვენთვის ცნობილ სამთავროს, განთიადისა და ყათნალიხევის სამაროვნებზეა დადასტურებული.

ჩვენთვის ცნობილი კევრიანი სამარხებიდან მხოლოდ ერთია ქვასამარხი (ქვაყუთი ახტალიდან), რომელშიც მიცვალებული კევრზე იყო დაკრძალული. ყველა სხვა შემთხვევაში ისინი ორმოსამარხთა ტიპისაა.

მკვლევართა მოსაზრებით კევრიან სამარხებში შეიძლება დაეკრძალათ: 1. გუთნისდედა; 2. მეკალოვე-მლენავი; 3. პირები, რომლებიც კალოზე ლენვის პროცესში იღებდნენ მონაწილეობას (მოხუცები, ქალები, ბავშვები) და, შესაძლოა, მუშაობისას შემთხვევით დაღუპულნიც; 4. მეკევრე – კევრის დამამზადებელი; 5. პირი, რომელსაც არავითარი ურთიერთობა არ გააჩნდა კევრთან და მინათმოქმედებასთან (კევრი მხოლოდ ფიცრის მოვალეობას ასრულებდა სამარხში).

მიცვალებულის დაკრძალვა, უმეტესად, გარკვეულ რიტუალთან, ტრადიციასთან იყო დაკავშირებული. გარკვეულ წესებსა და სოციალურ-ეკონომიკურ პირობებს ექვემდებარებოდა სამარხის სახეც (ტიპი). სამარხში

კევრის ჩატანებაც, იმდროინდელი ყოფაცხოვრების ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ალბათ, საეჭვო ხდება კევრი გამოყენებინათ იმ პიროვნებათა დასაკრძალავად, რომელნიც არ იყვნენ დაკავშირებულნი კევრთან, ხორბლის მოყვანა-დამუშავებასთან. ამასთანავე, თუ გავითვალისწინებთ, რომ კევრი მეკევრის შრომის იარაღი არაა და მხოლოდ მისი შრომის შედეგია — გასაცემი-გასაყიდი ნივთია, შეიძლება ნაკლები საფუძველი დარჩეს კევრიან სამარხში ამ ხელობის ადამიანის დაკრძალვისაც. მეკევრე-ხელოსნის კევრიან სამარხში დაკრძალვის “საწინააღმდეგოდ” უნდა მეტყველებდეს ის ფაქტიც, რომ სამარხებში ნახმარი – ძველი კევრებია გამოყენებული (კოხის ქვები გაცვეთილია და რაოდენობითაც ნაკლები).

რადგანაც კევრს სამარხებში გამოიყენებდნენ როგორც სარეცლად, ისე გადასახურავად, ამ სახის სამარხთა აღსანიშნავად, ალბათ აჯობებდა ტერმინის “კევრიანი სამარხი” ხმარება. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია, თუ როგორი ტიპის სამარხში იქნება ის დაფიქსირებული, მაგალითად, “კევრიანი ქვასამარხი”, “კევრიანი ორმოსამარხი” და ა.შ.

ი. კიკვიძე მართებულად აღნიშნავდა, რომ “მიცვალებულის კევრზე დასაფლავება მრავლისმეტყველი ფაქტია”. ამასთანავე, მისი აზრით, «ჩანს, მინათმოქმედი გუთნისდედა ისევე შეიძლება გვარსა და თემში ავტორიტეტული თუ აღზევებული პირი იყოს, როგორც ვთქვათ, კულტის მსახური ან მეომარი. მინათმოქმედ ტომებში პირი, რომელსაც ხვნა-თესვისა და მოსავლის მოწევაში დიდი პრაქტიკული გამოცდილება და უნარი აქვს, ისევე შეიძლება “ნაწილიანი”, ე.ი. ღვთის რჩეული იყოს, როგორც მესაქონლე, მეომარ ტომებში – კარგი მებრძოლი გმირი” [კიკვიძე ი. 1976:96]. გუთნისდედის “დიდი ავტორიტეტი” დიდ ოჯახებში დადასტურებული ფაქტია. საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებულ კევრიან სამარხებში არსებული მასალის სიმწირე და – სხვა დაბალი და საშუალო სოციალური ფენის კუთვნილთა სამარხებისაგან მნიშვნელოვანმა განუსხვავებლობამ,

გარდა კევრის ჩატანებისა, გვაფიქრებინა, რომ გუთნისდედა-მეკალოვე-მლენავი შუა ბრინჯაოს დასასრულიდან მოყოლებულია-რაა განსაკუთრებულად "რჩეული" და, რომ ამ პროფესიის – საქმიანობის მიმდევარი პირი მნიშვნელოვანი, მაგრამ მაინც „ჩვეულებრივი“ პროფესიის წარმომადგენელია, თანაც „დროებითი-ერთჯერადი“ საქმიანობისა. ამდენად, გუთნისდედა-მეკალოვე-მლენავის აღზევებულობა – „ღვთის რჩეულობის“ არსებობა, ალბათ, შედარებით უფრო ადრეულ ხანაში უნდა ვეძიოთ. თუმცა, ისიც უდავოა, რომ გუთნისდედისა და მეკალოვე-მლენავის ავტორიტეტი ყოველთვის დიდი იქნებოდა.

ლიტერატურა:

ბაგრატიონი ვ. 1973: აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქც., IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი.

ბოხორჩაძე ალ., ზანგური ამ. 1987: ძველი ქანდის სამაროვანი. - ნ. კეცხოველი (რედ.), ძმ., №3. თბილისი.

კიკვიძე ი. 1976: მინათმოქმედება და სამინათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი.

მენტეშაშვილი ს. 1936: კევრი. - თ. თუთბერიძე (რედ.), სსმმ, ტ. 9. თბილისი.

ნარიმანიშვილი გ. 1990: ნასტაკისის ანტიკური ხანის სამაროვანი. - რ. რამიშვილი (რედ.), აძ, VII-VIII, თბილისი.

რამიშვილი ალ. 2004: ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები წაღვლში. თბილისი.

სინაურიძე მ., გიუნაშვილი გ. 1976: კაზრეთის გვიან-ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხები - შ. ხანთაძე (რედ.), სსმმ, XXXII. თბილისი.

ლამბაშიძე ო., ლამბაშიძე ი. 1987: ახალი არქეოლოგიური მასალები სამცხე-ჯავახეთიდან - ი. ციციშვილი (რედ.), ძმ., № 4, თბილისი.

ლამბაშიძე ი. 2006 წლის საველე ანგარიში. (ხელნაწერი). თბილისი.

ჩუბინიშვილი ტ. 1957: მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.

ძნელაძე მ., ხუბულური ნ. 1989: ადრეელისტიური ხანის ახლად აღმოჩენილი ძველი ქვემო ქართლიდან (აბულმუგის სამაროვანი) - ი. ციციშვილი (რედ.), ძმ., №83, 1. თბილისი.

ძნელაძე მ. 2001: აბულმუგის სამაროვანი - ჯ. კოპალიანი (რედ.), დმანისი, III. თბილისი.

ხახუტაიშვილი დ. 1966: უფლისციხე, I. თბილისი.

ხოსობაშვილი თ., ძნელაძე მ. 1999: სამარხთა სახეობანი და დაკრძალვის წეს-ჩვეულებანი ძველ საქართველოში - ნ.ხაზარაძე (რედ.), თსტუგ. თბილისი.

ჯავახიშვილი ივ. 1937: ქართველი ერის ისტორია. ტ. I, თბილისი.

Гумель Я.И. 1949: Курган № 2 близ Ханлара. – А.Д. Удальцов (ред.), КСИИМК, вып. XXIV. Москва-Ленинград.

Кахиани К.К., Глигвашвили Э.В., Дзneladze M.C., Каландадзе Г.Г., Цквინიძე З.Р. 1991: Археологическое исследование Машаверского ущелья в 1984-1986 гг. - О.Д. Лордкипанидзе и др. (ред.). – ПАИ в 1986 году. Тбилиси.

Орджоникидзе А.З. 1995: Работы Джавахетской экспедиции на памятниках бронзового века. - О.Д. Лордкипанидзе и др. (ред.). – ПАИ в 1987 году. Тбилиси.

Пиотровский Б.Б. 1939: Урарту – древнейшее государство. Ленинград.

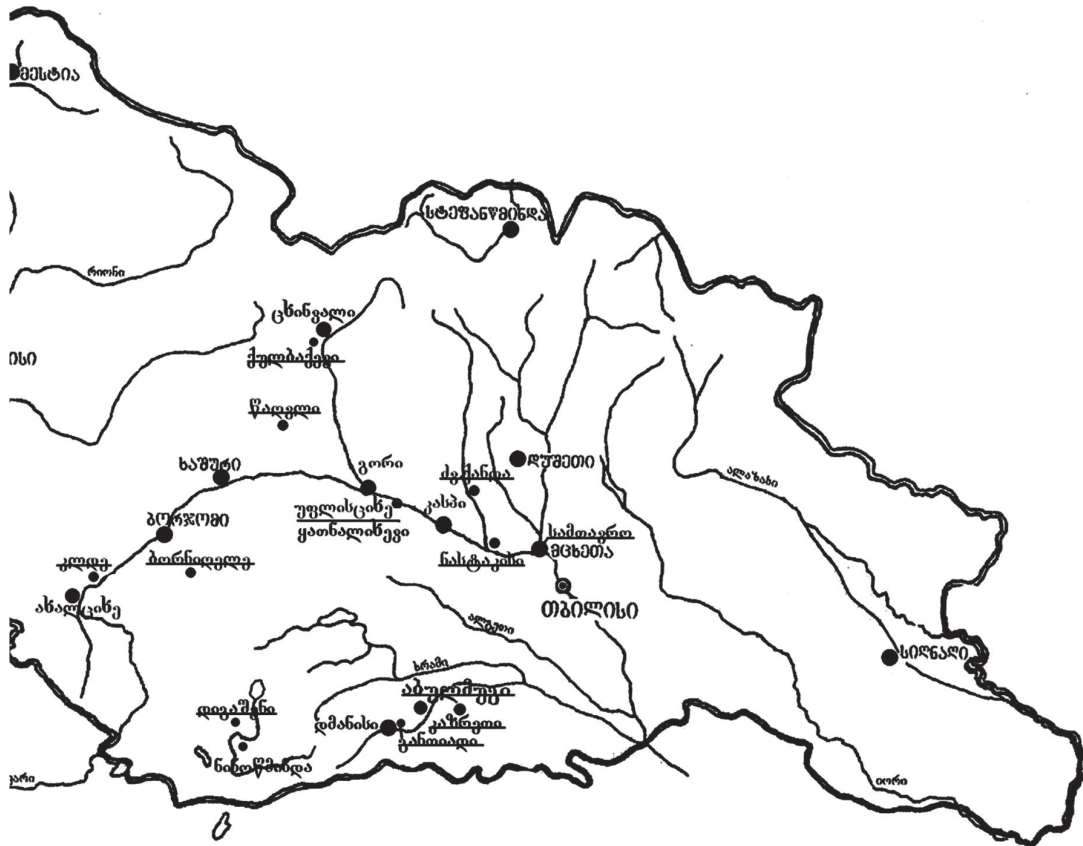
Хачатрян Т.С. 1979: Артикский некрополь. Ереван.

Dzneladze M., Chubuluri N. 1991: Das Fruhhellinisch neuentdeckte Dänkmal aus Kvemo Kartli. აკც., პრეპრინტი. თბილისი.

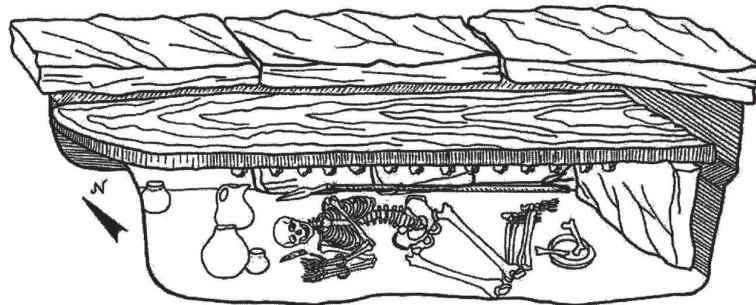
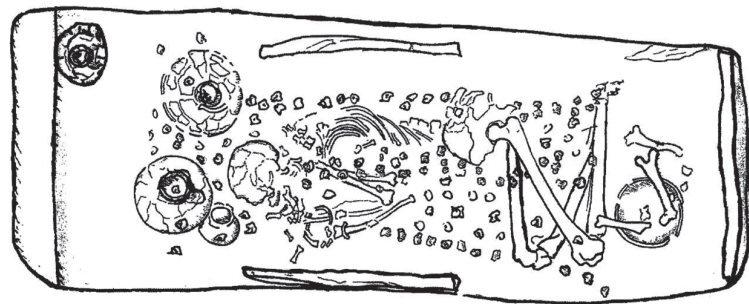
Morgan J. 1989: Mission scientifique au Caucase, t.I. Paris.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

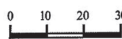
- ტაბ I. 1** - კევრიანი სამარხების აღმოჩენის რუკა.
2 - კევრიანი სამარხი აბულმუგისა №22.
- ტაბ II. 1** - კევრის რეკონსტრუქცია.
2 - სამარხის კომპლექსი.

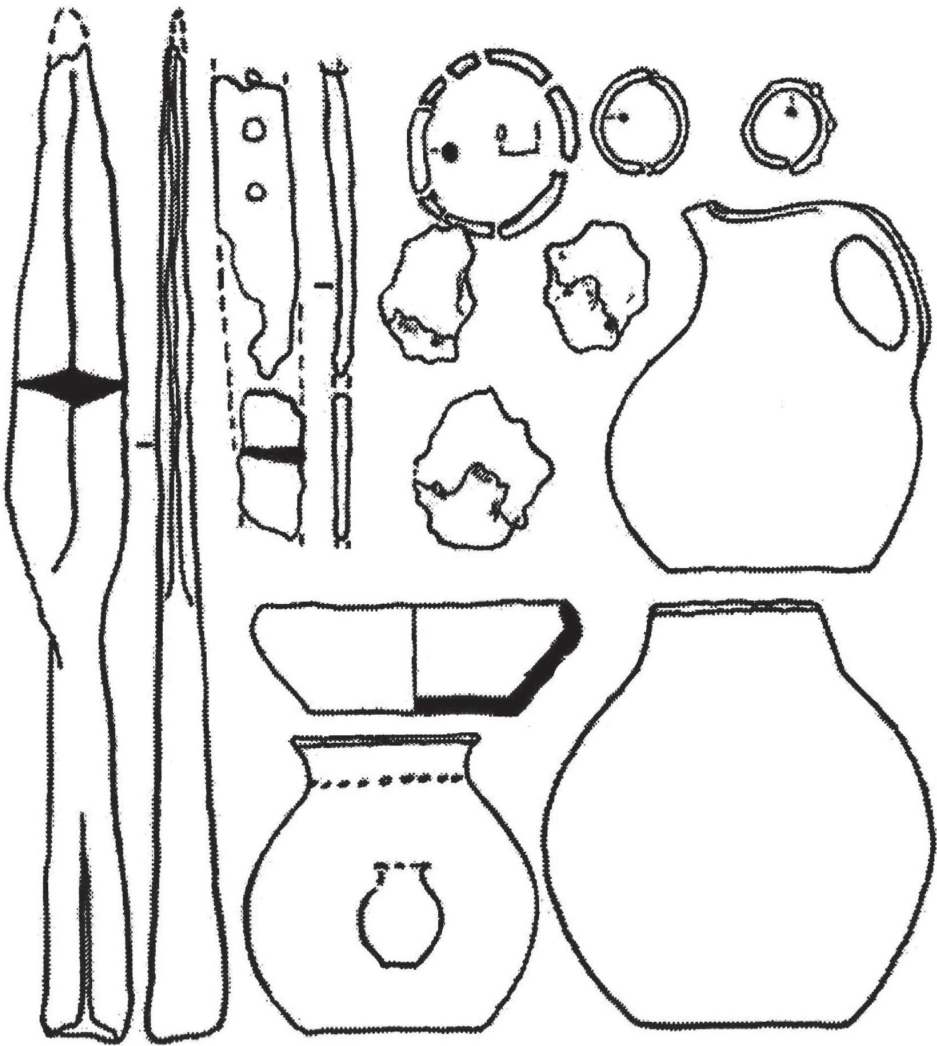
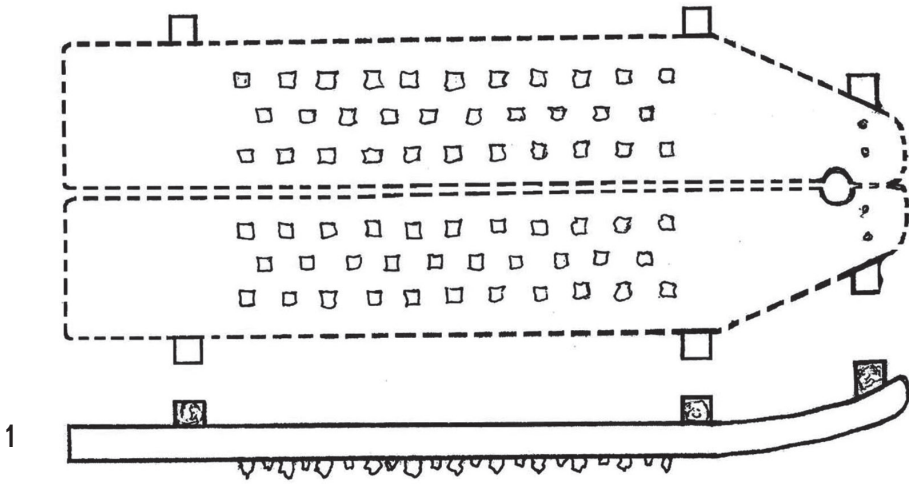

1

2

წითელფიგურული სკიფოსები ვანის ნაქალაქარიდან

ვანში, ახვლედიანების გორაზე, ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე აღმოჩნდა მდიდრული სამარხი (სამარხი №24), სადაც მთავარ მიცვალებულთან ერთად დაკრძალული იყო ოთხი მსახური და ერთი ცხენი. მას ამკობდა 1000-ზე მეტი ოქროს (თავსამკაული, სამაჯურები, სასაფეთქლები, მძივები, საკიდები, მცირე მილაკები), ასობით ვერცხლის სამკაული, მინისა და ქვის 17000-ზე მეტი მძივი. დაკრძალულს ჩატანებული ჰქონდა ვერცხლის სარტყელი, ბრინჯაოს სარკე, ვერცხლის, ბრინჯაოს და თიხის ჭურჭელი. თიხის ჭურჭელში წარმოდგენილი იყო როგორც ადგილობრივი ნაწარმი, ასევე იმპორტიც: ჰერაკლეაში დამზადებული ამფორები, ატიკური შავლაკიანი ჯამი, წითელფიგურული სკიფოსი და ბადისებურორნამენტისანი ლეკითოსები [Kacharava D., Kvirkvelia G. 2008:196, კატ. №49a].

აღმოჩენილი ნივთების ქრონოლოგიური დიაპაზონი ფართოა. ადრეულ ნივთებს შორისაა: ოქროს სამკუთხა საკიდი, რომლის მსგავსი სიმაგრეშია აღმოჩენილი ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებულ კულტურულ ფენაში [მიქელაძე თ. 1978: 61, სურ. 3-4]. მაგრამ სამარხი, რა თქმა უნდა, თარიღდება გვიანდელი ნივთების საფუძველზე, რომელთა შორისაც არის პანტიკაპეიონის მონეტა და მაკედონური ნისკარტისებურცხვირიანი ბრინჯაოს ოინოხოია. მონეტას ათარიღებენ ძვ.წ. 340-330 წწ-ით¹. რაც შეეხება ოინოხოიას, ის ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრის კომპლექსებისთვის არის დამახასიათებელი [Kacharava D. 2005:291-309].

სტატიამი განვიხილავ სამარხში აღმოჩენილ წითელფიგურულ სკიფოსს (ტაბ. I, 1, 2), ღვინის სასმელ ჭურჭელს, რომელიც უკვე გეომეტრიული ხანიდან გვხვდება ბერძნულ სამყაროში, ხოლო ძვ.წ. VI—IV სს-ში ვერც ერთი სხვა ამ დანიშნულების ჭურჭელი ვერ უნევს მას მეტოქეობას ათენში, რაც, ალბათ, მისი ფორმის მოხერხებულობამაც განაპირობა [Sparkes B.A., Talcott L. 1970:81-87, ტაბ 14-

17, სურ 4, 20]. გამოყოფენ სკიფოსის რამდენიმე სახეობას: კორინთულს,² დაცერებულყურებიანს,³ ატიკურს — A ტიპს და B ტიპს,⁴ და კიდევ რამდენიმეს [Sparkes B.A., Talcott L. 1970:81-87].

მოყვანილობის მიხედვით ჩვენი სკიფოსი (ტაბ. I, 2) ატიკურ სახეობას მიეკუთვნება, ხოლო რაც შეეხება მოხატულობას (ტაბ. I, 1), მის ორივე მხარეს ერთი და იგივე სცენაა გამოსახული: ორ-ორი ფიგურა, ერთმანეთის პირისპირ მდგომი, როგორც ჩანს, საუბრობს. ორივე ფიგურა პროფილშია გამოსახული. მარცხენა ფიგურა შიშველია, თითქმის არ გაირჩევა სახის ნაკვთები: წარბი ოდნავი შტრიხით არის გამოსახული, ასევე ბუნდოვნად არის გამოყოფილი ყური — თმის ერთი ზოლის ქვემოთ ჩამონევით. თავს არაბუნებრივი ფორმა აქვს, თვალში საცემია ოთხკუთხედი ფორმის შუბლი. წელი ვიწროა. არაბუნებრივად დახატული მარჯვენა ხელი წინ აქვს განეული. თითქმის არ გაირჩევა თითები ხელის მტევანზე, გარდა ცერისა, რომელიც კაუჭივით არის მოხრილი. მარცხენა ხელი ძირს არის დაშვებული და ოდნავ წინაა გამოწეული, თითქოს მუშტი აქვს შეკრული. ღუნდული მაღლა აწეული, არაპროპორციული და არაბუნებრივია ფეხები: მარცხენა ფეხი წინ არის განეული და მუხლშია მოღუნული.

მეორე, მარჯვენა ფიგურა შემოსილია და, როგორც ითქვა, ასევე პროფილშია დახატული. მასაც შტრიხით აქვს გამოყვანილი თვალი და წარბი. მოუწესრიგებლად აქვს გადმოცემული თმა. სამოსი გრძელია და მთლიანად ფარავს სხეულს, მხოლოდ ფეხის ტერფია შიშველად დატოვებული. სამოსის მოყვანილობით ჩანს, რომ ერთ-ერთი მუხლი მოღუნულია. სამოსის ნაოჭები შტრიხების საშუალებით გაკვრით და ზედაპირულად არის გამოყვანილი.

ორივე ფიგურის ზურგს უკან სპირალური ორნამენტისა დახატული, ხოლო ყურებსქვედა სივრცე პალმეტებით არის შევსებული. ერთ

მხარეს თერთმეტფურცლიანი პალმეტია, მეორე მხარეს კი - ცამეტფურცლიანი.

აღსანიშნავია კიდევ ერთი დეტალი: ორივე ფიგურას ლოყის არეში დატანილი აქვს მუქი ფერის ლაქა, რაც, ერთი შეხედვით, გამოწვევის დეფექტს მოგვაგონებს.

ეს ცნობილი სცენაა, რომელიც პალესტრის სამყაროს უკავშირდება და ხშირად გვხვდება სხვადასხვა დანიშნულების ჭურჭელზე, კრატერებზე და ოინობოიებზე, სადაც კომპოზიცია არ არის შეზღუდული ორი ფიგურით, სკიფოსებზე კი ის კანონიკურ სახეს ღებულობს: აქ კომპოზიცია ორფიგურია, მისი მარჯვენა შემოსილი ფიგურა პედოტრიპია, ხოლო მარცხენა ტანშიშველი – ათლეტი [Sabattini B. 2000:47, 50-57, სურ 3-12, 14]. არსებობს ვაზები, სადაც ორივე ფიგურა შემოსილია. ძირითადად ჭურჭლის ორივე მხარეს ერთი და იგივე სცენა მეორდება. ფიგურებს ხშირად ხელში ატრიბუტები უჭირავთ და სქემატურად არის გამოსახული ფიგურებს შორის რაღაც საგანი. ჩვეულებრივ პედოტრიპს ჯოხი უჭირავს, ხოლო ათლეტს - სტრიგილი, დისკო ან არაფერი. კანონიკურია ფიგურებს უკან სპირალური ორნამენტი და ასევე ყურსქვედა პალმეტი [Sabattini B. 2000:60-64, სურ. 20-27]. ხოლო რაც შეეხება ლაქას ლოყაზე, ასეთი ლაქები ლოყებზე გვხვდება ძვ.წ. V ს-ის მინურულისა და IV ს-ის ვაზათმხატვრობაში, ანუ იმ პერიოდში, როდესაც ნითელფიგურული ტექნიკა უკანსვლას განიცდის. ამ პერიოდს ახასიათებს ასევე დეტალების უხეში გამოყვანა, ლაკით არაზუსტი დაფარვა. ძირითადი თემატიკა ამ პერიოდის ვაზებზე არის დიონისური სცენები; პოპულარულია აგრეთვე ქალღმერთი აფროდიტე. ეს სცენები ჩვეულებრივ ჭურჭლის ცალ მხარეს გვხვდება, ხოლო მეორე მხარეს კი - როგორც წესი, სამი, ძალიან დაუდევრად გამოყვანილი, მანტიასი გამონყოფილი ფიგურა [Cook R. M. 1977:185].

ვანის ამ სკიფოსის განხილვისას მახსენდება სპინას გათხრებისას მოძიებული მასალა, კერძოდ, სკიფოსების მთელი კოლექცია, რომელზეც, ჩვენი სკიფოსის მსგავსად, პალესტრის ორფიგურია სცენაა გამოსახული [Sabattini B. 2000:47-65]. ყველაზე ახლო მსგავ-

სებას ვხედავ სპინას № 277 სამარხში აღმოჩენილ ორ სკიფოსთან [Sabattini B. 2000:50, სურ. 3-4]. ეს სკიფოსები დათარიღებულია ჭურჭლის ფორმის, და არა მხატვრული სტილის მიხედვით ძვ.წ. 400 წლით [Sabattini B. 2000:50]. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ მოხატვის სტილი ძვ.წ. IV ს-ის შუახანების მხატვრობას მოგვაგონებს. ამ ორ სკიფოსზე გამოსახული ათლეტები, თავიანთი მარჯვენა ხელის ცერა თითის მოკაუჭებული ფორმით, თმის გამოყვანის მანერით და ასევე პედოტრიპების სამოსის ზედა ნაწილის გადმოცემით შეიძლება დავუკავშიროთ ჩვენს სკიფოსს. სამოსის ზედა ნაწილი ჩვენს სკიფოსს ემსგავსება ასევე სპინას № 185A სამარხში აღმოჩენილი ნიმუში [Sabattini B. 2000:54, სურ. 9]: სამოსის ზედა ნაწილი ფუნჯის სქელი მონასმით არის გამოყვანილი, ხოლო მუხლთან სამოსის დაშვების გადმოცემის მანერა ძალიან ემსგავსება ვანის სკიფოსს. ვხედავ მსგავსებას ათლეტის მარცხენა ხელის შეკრულ მუშტთანაც. ეს ნიმუში ძვ.წ. IV ს-ის პირველი მეოთხედით თარიღდება [Sabattini B. 2000:54]. ყველა ამ სკიფოსს სპინადან, რომელიც მოვიყვანე პარალელად, აკუთვნებენ ჯონ ბიზლის მიერ გამოყოფილ „F.B.“ ჯგუფს. ბიზლი ასევე გამოყოფს „F.B.“ ჯგუფის რამდენიმე მხატვარს [Sabattini B. 2000:47]. ვანის სკიფოსის ფიგურების სხეულის ანატომია არ მაძლევს იმის საშუალებას, რომ განვსაზღვრო მხატვარი. სამწუხაროდ, მხოლოდ ჭურჭლის თარიღით უნდა დავკმაყოფილდეთ და სავარაუდოდ ძვ.წ. IV ს-ის პირველ ნახევარს მივაკუთვნოთ.

რაც შეეხება მეორე სკიფოსს (ტაბ. I, 3, 4, 5), რომელიც ამ ნაშრომში მინდა განვიხილო, ის 1985 წელს მოხვდა ვანის მუზეუმში (მუზ. № 2:985-672) ადგილობრივი მოსახლის, მერი ძიგვაშვილისგან. მან ის საკუთარ ეზოში აღმოაჩინა მიწის დამუშავებისას. აღსანიშნავია, რომ ჭურჭელი აღმოჩენილია არა საკუთრივ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე, არამედ მის ფარგლებს გარეთ.

ფორმით ის განსხვავდება წინა სკიფოსისაგან (ტაბ. I, 3). აქ სწორედ იმ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, როცა სკიფოსის ტანის ქვედა ნაწილი შევიწროებას იწყებს. ყურები, სამწუხაროდ, არ არის შემორჩენილი, მაგრამ

ყურის მიერთების ადგილები იმდენად ახლოს არის ერთმანეთთან დასმული, რომ გვიქმნის შთაბეჭდილებას მის მოყვანილობაზე - როგორც ჩანს, ისინი სამკუთხა ფორმისა იყო. პირის კიდე ოდნავ არის გარეთკენ გადახრილი. ჭურჭელი დგას წრიულ ქუსლზე, რომლის სადგარიც და ქუსლშიდა ზედაპირიც რეზერვირებულია. ცენტრში ორი კონცენტრული წრეა და ასევე ლაკით არის დაფარული ქუსლის შიდა მხარე. ფორმის მიხედვით ასეთი სკიფოსები ძვ.წ. 375-350 წწ.-ით თარიღდება. [Sparkes B.A., Talcott L. 1970:84-85, 260, კატ. 349-350, ტაბ. 16, სურ. 4].

რაც შეეხება მოხატულობას, ერთფიგურიან კომპოზიციასთან გვაქვს საქმე. ორივე გვერდზე გამოსახულია ჰიმატიონში გახვეული ფიგურა. A და B მხარეებზე განსხვავებული სცენებია გამოსახული. A მხარეზე (ტაბ. I, 4) ფიგურას ხელში გაურკვეველი საგანი უჭირავს, თითქოს დისკო, რომელზეც გამოსახულია ჯვარი, მკლავებს შორის წერტილებით. B მხარის ფიგურა ატრიბუტის გარეშეა. ორივე მხარეს ფიგურა გამოსახულია მარჯვენა პროფილში. B მხარეზე ფიგურის (ტაბ. I, 5) თავს უკან შავი ბურთივით ლაქაა. მთლიანად ვაზას ახასიათებს ლაკით არაზუსტი დაფარვა, კანონიკური სპირალური ორნამენტი ფიგურის ორივე მხარეს და ყურის ქვეშ პალმეტი. A მხარეს ფიგურას შენარჩუნებული აქვს მხოლოდ სახე და ჩანს, რომ თვალები ორი პატარა ირიბი ზოლით არის გამოყვანილი (ტაბ. I, 4); ასევე ჩანს ჩვენთვის კარგად ცნობილი დამახასიათებელი წერტილი ლოყაზე. ფიგურა, როგორც უკვე ვთქვით, სამოსშია გახვეული. ორი ვერტიკალური და ორი ჰორიზონტალური ფუნჯის სქელი მონასმით გამოყვანილი ფორმებით ვვარაუდობთ, რომ ტერფები შიშვლად არის დატოვებული. არ გაირჩევა, თუ რომელ ხელში უჭირავს უცნობი საგანი „ჯვრის“ გამოსახულებით. B მხარის ფიგურის თავი სრულად არის შემორჩენილი (ტაბ. I, 5). თმის მასა ერთიანი ლაქის სახით არის გამოყვანილი, შუბლი ოთხკუთხედიან, პროფილი - ბუნდოვანი. მთლიანად შემოსილი ფიგურიდან ასევე ორ-ორი სქელი ზოლით გამოიყოფა შიშველი ტერფები. ამ მხარეს ვერ ვხედავ საგანს ხელში და გვაკლია ლოყაზე ლაქაც.

თუ იმის მიხედვით ვიმსჯელებთ, რომ ასეთი სახის ჭურჭლებზე, ანუ სკიფოსებზე მარჯვენა ფიგურა ყოველთვის პედოტრიპია და მარცხენა - ათლეტი, თანაც ორივე ფიგურას ახლავს ხშირად მისთვის დამახასიათებელი ატრიბუტი, მაშინ შეგვიძლია თამამად განვსაზღვროთ, ვინ არის წარმოდგენილი ერთფიგურიან კომპოზიციებში, იმისდა მიხედვით თუ საით არის მიბრუნებული მისი პროფილი. ჩვენს ნიმუშზე ეს ფიგურა უდავოდ ათლეტია, მიუხედავად იმისა, რომ იგი შემოსილია, რადგან ამაზე, გარდა პროფილისა, რომელიც მარჯვნივ არის მიბრუნებული, მიგვანიშნებს ჭურჭლის A გვერდზე გამოსახული ატრიბუტიც (ტაბ. I, 4), რომელიც, როგორც წესი, ათლეტებს უპყრიათ ხელში. ესაა დისკო ზედ ჯვრით და წერტილით. რა შეიძლება იყოს ეს საგანი, და ან კი, რა არის ზედ გამოსახული? მკვლევართა ნაწილი ამ ჯვრიან საგანს დისკოდ მიიჩნევს, სხვანი კი - ღრუბლად, რომლითაც ოფლს იწმენდენ [Domínguez A.J., Sánchez C. 2001:440-442, 448-449, 456]. ვაზებზე გვხვდება სცენები, სადაც ათლეტს ამ ჯვრიან საგანთან ერთად უჭირავს დისკო, ანუ უჯვრო ოვალური ან მომრგვალო სადა საგანი, სადაც ფუნჯის სქელი მონასმით თითქოს გამოყვანილია ჩრდილი [Sabatini B. 2000:57, სურ 14]. თუკი ჯვრიანი საგანი დისკოა, რატომ უნდა ეჭიროს ათლეტს ორი დისკო ხელში? ხოლო თუკი ჯვრიანი საგანი ღრუბელია, მაშინ ძნელი წარმოსადგენია, დისკოთი ხელში როგორ უნდა იწმენდდეს ათლეტი ოფლს. ამიტომ ორივე შესაძლებლობას გამოვრიცხავ. საგანზე გამოსახული საგანი კი შეიძლება იყოს სვასტიკა, უბრალოდ ამ პერიოდისთვის დამახასიათებელი მინიშნებებით (როგორც არის მაგალითად ლოყაზე ხალი, პირის აღსანიშნად) შესრულებული, ჯვრის მკლავებს შორის წერტილები არის სვასტიკის მკლავები. არის ერთი გამონაკლისი, ასევე სპინას სამარხიდან, კერძოდ № 714A სამარხიდან, სადაც მარჯვენა ფიგურას, ანუ პედოტრიპს ხელთ უპყრია დისკო ზედ სვასტიკით [Sabatini B. 2000:56, სურ. 13]. სხვა შემთხვევა, რომ პედოტრიპს ხელში რაიმე ეჭიროს, გარდა ჯოხისა, არ გვაქვს. ამ შთაბეჭდილებას მიძლიერებს ასევე სამარხ № 893-ის

სკიფოსის დისკოც [Sabattini B. 2000:53, სურ 8]. მსგავსი საგანი, დისკო ჯვრითა და წერტილებით გვხვდება ასევე სხვა სცენებზეც. მაგალითად პისტიროსის ნაქალაქარზე (ბერძნული ემპორიონი თრაკიაში) აღმოჩენილ სკიფოსზე, რომელსაც ათარილებენ ძვ.წ. IV ს-ით ტიპიური ფორმის მიხედვით (ტანის თუ კორპუსის პროფილის) [Archibald Z. H. 1996:81-83, სურ. 5.2.-11]. გვხვდება ორფიგურიანი სცენა, სადაც მარცხენა ფიგურას (როგორც ხშირ შემთხვევაშია) ხელში (მარცხენაში) უჭირავს ეს საგანი, ხოლო მის წინ მეორე ფიგურა არ არის პედოტრიპი; თუმცა ჭურჭელი არ არის სრულად შემორჩენილი, მაინც ვხედავთ, რომ ფიგურა ქალისაა და სულაც შეიძლება (რაც მისი სამოსის კალთების მოყვანილობით ჩანს) ის გაქცეულ პოზაშიც იყოს. აქედან გამომდინარე, ძალიან ძნელია ამ საგნის დანიშნულების ზუსტი განსაზღვრა, სამწუხაროდ, მხოლოდ უარყოფა შემიძლია იმისა, რომ ეს საგანი დისკოა ან კი ღრუბელი.

სულ ეს არის, რისი თქმაც ამ ეტაპზე შემიძლია ამ ორ ვაზაზე. სამწუხაროდ, მხოლოდ თარიღისა და წარმოების ადგილის განსაზღვრით უნდა დავკმაყოფილდე, მხატვრების იდენტიფიცირება კი ვერ ხერხდება.

შენიშვნები:

1. მონეტა განსაზღვრა გიორგი დუნდუამ.
2. კორინთული ტიპის სკიფოსი თხელკედლიანია, ღრმაა და სადა წრიული ქუსლი აქვს. მას ახასიათებს ქუსლთან ახლოს, ტანის ქვედა ნაწილზე რეზერვირებული ზოლი. ის არსებობს ძვ.წ. VI ს-დან ძვ.წ. IV ს-მდე და შემდეგაც.
3. დაცვრებულყურებიანი სახეობა სკიფოსისა გავრცელებულია ძვ.წ. VI ს-ის შუახანებში. მას აქვს ტანის ქვედა ნაწილში მიძერნილი ყურები, რომლებიც პირისკენაა ზეანული.
4. ატიკური ტიპის სკიფოსები ძვ.წ. VI ს-ის შუახანებიდან ჩნდება, მაგრამ მხოლოდ V ს-ის დასაწყისისთვის ყალიბდება მათი კანონიკური ფორმა. ეს არის სქელკედლიანი, მასიურყურებიანი და ტორუსისებრქუსლიანი სახეობა. ძვ.წ. 480 წლიდან იწყება ფორმის ცვლილება, ნელ-ნელა ვინროვდება ტანის

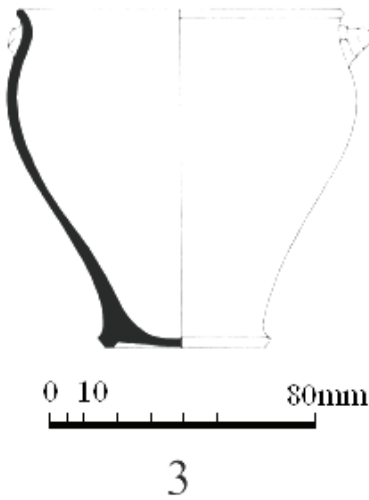
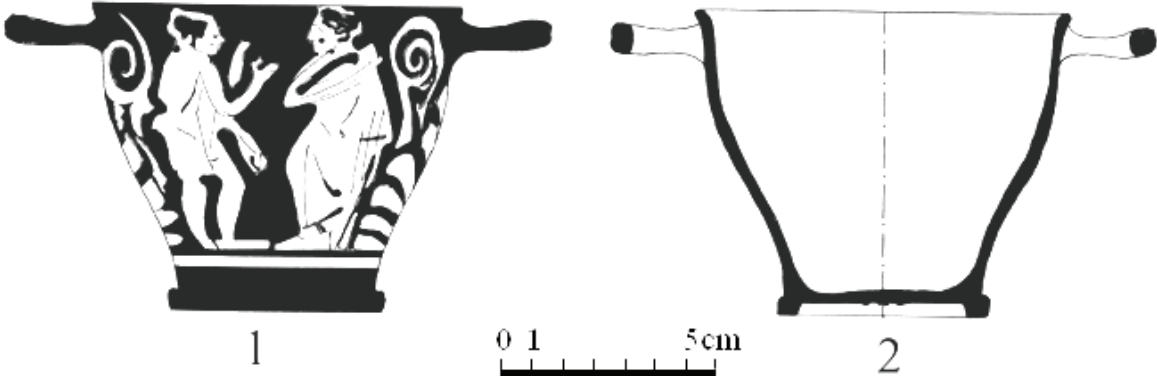
ქვედა ნაწილი, ხოლო პირის კიდე გარეთკენ იწყებს გადახრას, რის გამოც ყურები ოდნავ ქვემოთ ჩადის.

ლიტერატურა:

- მიქელაძე თ. 1978:** არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე. კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, I, თბილისი. გვ. 3-92.
- Archibald Z. H. 1996:** Imported Athenian Figured Pottery 1988-1991. - "Pistiros I. Excavations and Studies". Edited by Jan Bouzek, Mieczyslaw Domaradzki, Zofia Halina Archibald. p. 77-88.
- Cook R. M. 1977:** Greek Painted Pottery, London. p.1-399.
- Dominguez A.J. and Sánchez C. 2001:** Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods (ed. G. Tsetskhladze), Brill, p. 1-501.
- Kacharava D. 2005:** Recent finds at Vani, - Dialogues d'histoire ancienne, Supplément.1, Besançon-Cedex, p. 291-309.
- Kacharava D., Kvirkvelia G. 2008:** Wine, Worship and Sacrifice. The Golden Graves of Ancient Vani. New York, p. 126-205.
- Sabattini B. 2000:** Les skyphos du F. B. Group à Spina : apport chronologique de l'étude stylistique et typologique. - La céramique Attique du IV siècle en méditerranée occidentale. Actes du colloque international organisé par le Centre Camille Jullian, Arles, 7 -9 décembre 1995. Naples, p. 46 - 65.
- Sparkes B.A., Talcott L.1970:** Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., The Athenian agora, v. XII, Princeton, New Jersey. p.1-472.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბ. I – 1. ვანის № 24 სამარხის ნითელფიგურული სკიფოსის გრაფიკული ჩანახატი; 2. ვანის № 24 სამარხის ნითელფიგურული სკიფოსის გრაფიკული ჩანახატი; 3 — ვანის ნაქალაქარის ფარგლებს გარეთ აღმოჩენილი ნითელფიგურული სკიფოსის გრაფიკული ჩანახატი; 4. ვანის ნაქალაქარის ფარგლებს გარეთ აღმოჩენილი ნითელფიგურული სკიფოსი, A მხარე; 5. ვანის ნაქალაქარის ფარგლებს გარეთ აღმოჩენილი ნითელფიგურული სკიფოსი, B მხარე.

ქეთევან ჯავახიშვილი

საქართველოში აღმოჩენილი აქემენიდური საბეჭდავები

სხვადასხვა ეროვნებისა და სხვადასხვა კულტურის მატარებელი ხალხებით დასახლებული უზარმაზარი აქემენიდური იმპერიის გლიპტიკა, ისევე როგორც საერთოდ აქემენიდური ხელოვნება, არ იყო ერთგვაროვანი. იმპერიის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილების გლიპტიკური ძეგლები, როგორც ფორმით, ისე გამოსახულებათა თემატიკითა და სტილით განსხვავდება ერთმანეთისაგან. იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში უფრო მესოპოტამიურ-ასურული და ბაბილონური გლიპტიკის გავლენა შეიმჩნევა, დასავლეთში – მცირე აზიასა და ეგეოსის ზღვის აუზში კი ბერძნულისა. თუმცა, როგორც ცნობილი ინგლისელი მკვლევარი ჯ. ბორდმანი აღნიშნავს, საერთოდ ბერძნულ მხატვრულ სკოლას დიდი წვლილი მიუძღვის მთლიანად აქემენიდური გლიპტიკის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში. ეპიგრაფიკული და არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ეხლა უკვე საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სპარსეთის კარზე ბერძენი ოსტატები მოღვაწეობდნენ და თავის შემოქმედებაში სპარსელი მომხმარებლის გემოვნებასა და მოთხოვნებს ითვალისწინებდნენ [Boardman J. 1970:303].

ითქვას ეკლექტური აქემენიდური ხელოვნება, რომელსაც ნასესხები აქვს სხვადასხვა ქვეყნების (ასურეთის, ბაბილონის, ელამის, ურარტუს, საბერძნეთის და სხვ.) ხელოვნების დეტალები, მთლიანად მაინც სპეციფიკურად ირანულია [Луконин В. 1977:72]. იგივე შეიძლება ითქვას აქემენიდური გლიპტიკის შესახებაც.

ბერძნული გემებისათვის მიძღვნილ თავის ფუნდამენტალურ ნაშრომში ჯ. ბორდმანმა ახლებურად განიხილა აქემენიდურ გლიპტიკაში ბერძნული და სპარსული მხატვრული სკოლების ურთიერთმოქმედებისა და ურთიერთგავლენის ბევრი საკითხი. მკვლევარის აზრით, აქემენიდური გლიპტიკის ძეგლებში ბერძნული და სპარსული სტილის მკვეთრად გამიჯვნა რთული საკითხია და ზოგჯერ დიდ

სიძნელეებთან არის დაკავშირებული [Boardman J. 1970:303].

აქემენიდური გლიპტიკის ძეგლები სხვადასხვა ფორმისაა: ცილინდრული, კონუსური, პირამიდული, სკარაბეოიდისა და მრავალნახნაგა ფორმისა. საბეჭდავების მასალად უმეტესად სხვადასხვა ფერის ქალცედონი იხმარებოდა. დიდი სიყვარულით სარგებლობდა რძისფერი, განსაკუთრებით კი ცისფერი ქალცედონი – საფირინი. იშვიათად იყენებდნენ აგრეთვე, აქატსა და სარდიონსაც.

ჯ. ბორდმანმა აქემენიდურ გლიპტიკაში სამი ძირითადი სტილი გამოყო: სასახლის კარის სტილი, რომელშიც ორი მიმართულებაა – აღმოსავლური და დასავლური [Boardman J. 1970:305-309]; ბერძნული სტილი [Boardman J. 1970:309-312]; შერეული სტილი [Boardman J. 1970:312-322].

დღეისათვის საქართველოში 6 აქემენიდური საბეჭდავია აღმოჩენილი. მიუხედავად მცირერიცხოვნებისა ეს საბეჭდავები საკმაოდ ნათლად წარმოადგენენ აქემენიდური გლიპტიკის მრავალფეროვნებას.

1962 წელს რაჭაში, სოფ. ჯოისუბანში გ. გობეჯიშვილის მიერ გათხრილ ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩნდა ზოლიანი აქატის ცილინდრული საბეჭდავი, გ.კ. № 1241 (აქაც და შემდეგშიც იგულისხმება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების გლიპტიკის კაბინეტი), ზომები: 26x11 მმ. საბეჭდავის ზედაპირზე, შუაში მაღალი, მოხდენილი, ორმაგ ბაზაზე დაყრდნობილი კოლონის სახით სიცოცხლის ხეა წარმოდგენილი, რომელიც პალმის მსგავსი ტოტით ბოლოვდება. ხის ორივე მხარეს, სიმეტრიულად, სარკისებურად, ზურგისაკენ თავშექცეული, უკანა ფეხებზე შემდგარი ხახადაღებული ფრთოსანი ლომია გამოსახული. ლომებს ცალი წინა ტორი ანეული აქვთ, კუდი ზევით აგრეხილი. გამოსახულება არ არის ღრმა, მაგრამ მკაფიოა, პლასტიკური და დახვეწი-

ლი. რეალისტურად გამოსახული ლომების მძლავრი, მოქნილი ფიგურები მონუმენტური ქანდაკებების ასოციაციას იწვევს (ტაბ. 1, 1-2).

საბეჭდავების ცილინდრული ფორმა მჭიდროდ არის დაკავშირებული მესოპოტამიურ გლიპტიკასთან. ეს ფორმა შეიქმნა ჩრდილო მესოპოტამიაში ძვ.წ. IV ათასწლეულში. ის მოითხოვდა საბეჭდავის ზედაპირზე ფიგურების თავისებურ განლაგებას. ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში მესოპოტამიის ქვისმჭრელმა ოსტატებმა მოძებნეს თავისაბური ხერხი საბეჭდავების გრძელ და ვიწრო ზედაპირზე ფიგურების განლაგებისა. ყველა ცხოველს გამოხატავდნენ ვერტიკალურ მდგომარეობაში მდგომარე ადამიანის მსგავსად [ПМИ 1968:51] აქემენიდურ ხანაში, როდესაც საბეჭდავების ცილინდრული ფორმა ირანშიც გავრცელდა, ქვისმჭრელმა ოსტატებმა, რომლებიც ძირითადად ასურულ და ბაბილონურ სიუჟეტებს იყენებდნენ, ცილინდრული საბეჭდავების პირზე ფიგურების განლაგების ეს უძველესი ხერხიც გადაიღეს. მაგრამ მათ უარი თქვეს მესოპოტამიური ცილინდრებისათვის დამახასიათებელი მრავალფიგურიანი სიუჟეტების გამოსახვაზე, რამაც გამოსახულებას ერთგვარი მონუმენტალურობა შესძინა [ПМИ 1968:90].

აქემენიდურ ხანაში ცილინდრული საბეჭდავები მზადდებოდა მცირეაზიელი ოსტატების მიერ, ყოფილი ასურეთისა და ბაბილონის ტერიტორიაზე ადგილობრივ სტილში [Луконин В. 1977:72]. ეს საბეჭდავები იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში იხმარებოდა, დასავლეთში კი უფრო პოპულარული იყო პირამიდული, კონუსური, სკაბეიოიდისა და მრავალნახნაგა ფორმის საბეჭდავები, რომლებიც პრაქტიკულად უფრო ადვილი გამოსაყენებელი იყო [Boardman J. 1970:323]. იმპერიის ოფიციალურ საბეჭდავად, ჯ. ბორდმანი ცილინდრულ საბეჭდავებს მიიჩნევს და თვლის, რომ ბერძენ ხელოვანთა ჯგუფი იმპერიის არსებობის ბოლო ხანამდე ჭრიდა ცილინდრული ფორმის საბეჭდავებს, მიუხედავად იმისა, რომ საბეჭდავების ეს ფორმა დიდი მონონებით აღარ სარგებლობდა [Boardman J. 1970:309, 324].

ჯოისუბნის ცილინდრზე გამოსახული სიუჟეტი – სიცოცხლის ხე და მის ორივე მხარეს გამოსახული ცხოველები ძველადმოსავლური, მესოპოტამიური სიუჟეტი. ის მრავლად გვხვდება აქემენიდური ხელოვნების ძეგლებზე, მათ შორის ცილინდრებზეც [Луконин В. 1977:72]. სიცოცხლის ხის მრავალი ვარიანტი არსებობს. კოლონის სახით წარმოდგენილი სიცოცხლის ხე დაბოლოებული სხვადასხვა მცენარეების, მათ შორის პალმის ტოტებითაც ჯერ კიდევ ასურული ცილინდრების გამოსახულებებში გვხვდება [Parpola S. 1993:162, სურ. 1, 2; 201, გამოსახ. №№ 163-164]. რაც შეეხება ჯოისუბნის გამოსახულების სტილს, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ჯ. ბორდმანის მიერ გამოყოფილი აქემენიდური გლიპტიკის სტილის ერთ-ერთი მიმართულება – აღმოსავლური სასახლის კარის სტილია, რომელიც წარმოდგენილია ცილინდრული და კონუსური ფორმის საბეჭდავებით. ამ საბეჭდავთა გამოსახულებებში ასურული და ბაბილონური ელემენტები სჭარბობს. მათი გამოსახულებების სტილი მხატვრული თვალსაზრისით აქემენიდური სასახლეების ქანდაკებების სტილს უტოლდება [Boardman J. 1970:305]. ვფიქრობთ, ჯოისუბნის ცილინდრული საბეჭდავი ფორმის მიხედვით და მასზე გამოსახული პლასტიკურად, მაღალმხატვრულად შესრულებული მონუმენტური ფიგურებით აქემენიდური გლიპტიკის აღმოსავლური სასახლის კარის სტილის ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს.

აქემენიდური ცილინდრების დათარიღების საშუალებას იძლევა ძვ.წ. VI საუკუნის ბოლო და ძვ.წ. V საუკუნის პირველი ნახევრით დათარიღებული პელოპონესის ბულები, რომელთა გამოსახულებები ეხმიანებიან აღმოსავლური სასახლის კარის სტილის საბეჭდავთა გამოსახულებებს [Boardman J. 1970:305]. ამდენად, ვფიქრობთ, რომ ჯოისუბნის ცილინდრი ძვ.წ. V საუკუნისა ან შესაძლოა რამდენადმე უფრო ადრე ხანისა იყოს.

2. 1996 წელს ქარელის რ-ნის სოფ. ტახტიძირში არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი ი. გაგოშიძე) ერთ-ერთ სამარხში (№ 8) აღმოჩენილია მუქი ცისფერი, ოდნავ იასამნისფერი ელფერის შესანიშნავი

ქალცედონის-საფირინის კონუსური საბეჭდავი (გ.კ. № 1450), ზომები: პირის 23x20 მმ, სიმაღლე – 32 მმ. საბეჭდავის ოდნავ ამობურცულ პირზე გამოსახულია ძლიერ სტილიზებული სიცოცხლის ხე და მის ორივე მხარეს სიმეტრიულად, სარკისებურად გამოსახული უკანა ფეხებზე შემდგარი გარეული თხები. სიცოცხლის ხე წარმოდგენილია სამ იარუსად განლაგებული მოხრილი ტოტებით, რომელთა ღეროები ჯერ ქვევით ეშვება, შემდეგ კი ზევით არის აგრეხილი და მოგრძო გირჩით თუ რალაც ნაყოფით დაბოლოებული. თითოეული ტოტის ძირში ოთხფურცელა ყვავილია გამოსახული. ხის ღეროს ზედა ნაწილი პალმის ტოტს წარმოადგენს, რომელიც ნახევარმთვარისებურად არის დაგვირგვინებული (ტაბ 1, 3-4).

გამოსახულება არ არის ღრმა, მაგრამ შესრულებულია მკაფიოდ, პლასტიკურად, წმინდად და დახვეწილად. თხების ლამაზი, ნაგრძელებული სხეულის ფორმები ანატომიური სიზუსტით არის გადმოცემული – კუნთები აღნიშნულია სუსტად და მსუბუქად. ფაქიზად არის გადმოცემული თხების გრძელი, ლამაზად მოხრილი რქები, აგრეთვე სახსრები და ჩლიქები. წმინდად არის დამუშავებული სიცოცხლის ხის ელემენტები – ტოტები, ყვავილები და გირჩები. საბეჭდავი, საერთოდ, მაღალმხატვრული ხელოვნების ნიმუშია.

როგორც ზევით აღვნიშნეთ სიუჟეტი – სიცოცხლის ხე და მის ორივე მხარეს გამოსახული ცხოველები, მათ შორის თხებიც, ფართოდ არის გავრცელებული ძველადმოსავლურ ხელოვნებაში [Луконин В. 1977:72; Porada E. 1952:182, ტაბ. XXIX,4]. ტახტიძის საბეჭდავზე გამოსახული სტილიზებული ხის მსგავსი ხეებიც მრავლად გვხვდება ჯერკიდევ ასურულ საბეჭდავებზე [Parpola S. 1993:201, სურ. 452, 490, 498, 502].

საბეჭდავის კონუსური ფორმა შეიქმნა ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებში, მესოპოტამიაში, ნეო-ბაბილონურ სამეფოში [ПМИ 1968:84]. შემდეგში საბეჭდავების ეს ფორმა აქემენიდურმა გლიპტიკამაც შეითვისა. ისევე როგორც აქემენიდურ ცილინდრულ, ასევე კონუსის მოყვანილობის საბეჭდავებშიც, მესოპოტამიური გლიპტიკის მოტივები და სტილი არის

გამოყენებული [Boardman J. 1970:304] და როგორც აქემენიდური ცილინდრები, კონუსის ფორმის საბეჭდავებიც სტილის მიხედვით ჯ. ბორდმანმა მის მიერ გამოყოფილ, აღმოსავლური სასახლის კარის სტილის ჯგუფში მოათავსა. ამ ჯგუფის სტილისტური ნიშნების შესახებ უკვე ვისაუბრეთ ჯოისუბნის ცილინდრული საბეჭდავის განხილვისას. ტახტიძის კონუსური საბეჭდავის გამოსახულების სტილი იმ მონუმენტალურობისა და სკულპტურულობის ნიშნებს ატარებს, რაც აღმოსავლური სასახლის კარის სტილის საბეჭდავებისათვის არის დამახასიათებელი.

მიუნხენის სახელმწიფო ნუმიზმატიკურ მუზეუმში დაცულ ქალცედონის ერთ-ერთ კონუსური საბეჭდავის პირზე გარეული თხების გამოსახულება სტილისტურად რამდენადმე ახლოს არის ტახტიძის საბეჭდავების თხების გამოსახულებებთან. მიუნხენის საბეჭდავი ძვ.წ. V ს-ის პირველი ნახევრით არის დათარიღებული. ვფიქრობთ ტახტიძის საბეჭდავიც ამ ხანისა უნდა იყოს.

3. 1985 წელს მცხეთაში, სამთავროს ველზე, მდიდრულ აკლდამაში (№ 905) აღმოჩნდა პირამიდული საბეჭდავი რძისფერი ქალცედონისა (გ.ფ. № 1579), ზომები: პირის 20x15 მმ, სიმაღლე – 26 მმ. [აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ. 1996:36-37, ტაბ. XL, 4; LVI, 2]. ოდნავ ამობურცულ პირზე გამოსახულია დაკბილული გვირგვინით შემკული ფრთოსანი ღვთაება, რომელსაც გაშლილ ხელებში კუდებით უჭირავს ორი ფრთოსანი, ხახადაღებული, ზურგისაკენ თავშებურუნებული ლომი. გამოსახულება მკაცრად სიმეტრიულია, სარკისებური, კვეთა არ არის ღრმა, მაგრამ მკაფიოა. ღვთაებისა და ლომების ფრთები, აგრეთვე ლომების ფაფარი ერთნაირად, წვრილი პარალელური ხაზებით არის გადმოცემული. ლომების თვალები, თათები და პირი მრგვალი საჭრისით – ბუტეროლით არის შესრულებული. გამოსახულება რამდენადმე ბრტყელია, ფიგურები სუსტად არის მოდელირებული (ტაბ. I, 5-6).

პირამიდული ფორმის საბეჭდავები ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებში შეიქმნა ნეო-ბაბილონურ სამეფოში. აქემენიდურ ხანაში ამ საბეჭდავების უმეტესი ნაწილი მცირეაზიაში მზადდებ-

ბოდა [Луконин В. 1977:72]. ისინი ძირითადად ქ. სარდიდან, ანატოლიის სხვა ქალაქებიდან და ბერძნული კუნძულებიდან მომდინარეობს [Boardman J. 1970:23].

ჯ. ბორდმანი ზოგიერთი პირამიდული საბეჭდავი, გამოსახულების სტილის მიხედვით, მის მიერ გამოყოფილ დასავლურ სასახლის კარის სტილის საბეჭდავების ჯგუფში მოათავსა [Boardman J. 1970:305]. მკვლევარის აზრით, დასავლური სასახლის კარის სტილი აღმოსავლური სასახლის კარის სტილის გასადავებულ, მანიერიზირებულ ვარიანტს წარმოადგენს. ამ ჯგუფის საბეჭდავების გამოსახულებები ერთგვარად ხისტია და მოდელირებას მოკლებული. მათი გამოსახულებების თემა წმინდა ირანულია (განსხვავებით ცილინდრული და კონუსური საბეჭდავების გამოსახულებების მესოპოტამიური თემატიკისაგან). ეს არის უმეტესად სპარსელი მეფე ან გმირი, ხშირად შემკული დაკბილული გვირგვინით ან ტიარით, რომელიც ებრძვის ლომებს, სხვა ცხოველებს ან ურჩხულებს [Boardman J. 1970:305].

მცხეთის პირამიდულ საბეჭდავს მასალის, ფორმის, გამოსახულების თემატიკისა და სტილის მიხედვით საკმაოდ ბევრი, ზუსტი ანალოგია ეძებნება. ეს არის ძირითადად პირამიდული საბეჭდავები. მაგ. მიუნხენის სახელმწიფო ნუმიზმატიკურ მუზეუმში დაცული ქალცედონის ორი პირამიდული საბეჭდავი [AGDS 1968:ტაბ. 26, გამოსახ. 236, 237], რომელთა გამოსახულებების სიუჟეტები მცხეთის საბეჭდავის ანალოგიურია. მათ შორის ერთ-ერთი (№ 236) სტილისტურადაც სავსებით მსგავსია მცხეთური საბეჭდავის გამოსახულებისა. ორივე საბეჭდავი ძვ.წ. V საუკუნის პირველი ნახევრით არის დათარიღებული [AGDS 1968:52-53]. ჟენევის ხელოვნებისა და ისტორიის მუზეუმში დაცული სარდიონის პირამიდული საბეჭდავი მსგავსივე გამოსახულებით, რომელიც მ.ლ. ფოლენვიდერის აზრით, სირიიდან ან მცირე აზიიდან წარმოსდგება ძვ.წ. VI საუკუნის ბოლო და V საუკუნის დასაწყისით არის დათარიღებული [Vollenweider M. 1967:79, ტაბ. 40, № 89]. იგივე სიუჟეტია გამოსახული ბერლინის წინააზიურ მუზეუმში დაცულ ქალცედონის პირამი-

დულ საბეჭდავებზეც [Jacob-Rost, Garlach J. 1997:ტაბ. 102, გამოსახ. 475].

აღსანიშნავია, რომ ამ საბეჭდავებზე წარმოდგენილი ლომების გამოსახულებები სტილისტურად და დეტალების დამუშავების მხრივ (მრგვალი საჭრისის — ბუტეროლის გამოყენებით) ძალიან ახლოს არის ბერძნულ არქაულ სკარაბეებზე გამოსახულ ლომებთან. ჯ. ბორდმანი, განიხილავს რა კუნძულ კვიპროსზე აღმოჩენილ არქაულ ბერძნულ სკარაბეებს, აღნიშნავს, რომ ამ საბეჭდავებისათვის დამახასიათებელი სტილიზაცია კიდევ უფრო განვითარდა ძვ.წ. V საუკუნეში და განსაკუთრებით შეიმჩნევა აქემენიდური გლიპტიკის ნიმუშებში [Boardman J. 1968:133, ტაბ. XXXI, 442, 443; XXXII, 461, 462].

ვფიქრობთ, მცხეთის პირამიდული საბეჭდავი ძვ.წ. VI ს-ის ბოლო ხანებითა და ძვ.წ. V ს-ის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

4. 1982 წელს მცხეთაში, სამთავროს ველის ჩრდილოეთით მდებარე ბაიათხევის ნაპირზე მცხეთის მუდმივმოქმედი ექსპედიციის მიერ (რაზმის ხელმძღვანელი ვ. ნიკოლაიშვილი) გათხრილ ერთ-ერთ სამარხში (№ 21) აღმოჩნდა ქალცედონის მრავალნახნაგა საბეჭდავი (ინახება მცხეთის მუზეუმში №101-35-108), ზომები: პირის 23x18 მმ, სიმაღლე – 12 მმ. [ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ. 1995:120, სურ. 977-1218]. საბეჭდავის ოთხ ნახნაგზე სხვადასხვა გამოსახულებაა ამოჭრილი. ქვედა ფართო ნახნაგის პირზე გამოსახულია სპარსელი მხედრები, რომელმაც შუბი აძგერა მის წინ უკანა ფეხებზე შემდგარ ლომს. მხედარს თავზე ყაბალახისებური სპარსული ყაიდის თავსაბურავი ახურავს, აცვია წელში გამოყვანილი ქურთუკი, ფეხები შემოსილი აქვს ანაქსირიდებით და ჭვინტიანი ფეხსაცმლით; ცხენი ყალყზეა შემდგარი, გრძელი კუდი (ძუა) თავისუფლად აქვს ჩაშვებული (არა აქვს შეკრული სპარსულ ყაიდაზე); ზედა მცირე ნახნაგზე გამოსახულია ძალღი – მალტის დოგი; ორ გვერდით ნახნაგზე – გაშლილი ფეხებით, ნავარდის მდგომარეობაში, ერთზე რქებდატოტვილი ირემი, მეორეზე – ქურციკი (ტაბ. I, 7-9).

საბეჭდავის ცენტრალური გამოსახულება – მხედრის შებრძოლება ლომთან – ღრმად

არის ნაკვეთი და მკაფიოა, შესრულებული საკმაოდ პლასტიკურად. რეალისტურად არის გადმოცემული მხედრისა და ლომის ფიგურები, მაგრამ მათ მოძრაობაში ერთგვარი სტატიკა იგრძნობა. იგივე შეიძლება ითქვას საბექდავის სხვა ნახნაგებზე გამოსახული ცხოველების შესახებაც. ცხოველები გამოსახულია რეალისტურად, მკაფიოდ, დეტალები ნმინდად არის დამუშავებული, მაგრამ ნავარდის მდგომარეობაში ერთგვარი შებოჭილობა იგრძნობა.

მრავალნახნაგა ფორმა საბექდავებისა ანატოლიიდან მომდინარეობს [Boardman J. 1970:324]. ამ ფორმის საბექდავები ე.წ. “ბერძნულ-სპარსული” ან “ბერძნულ აღმოსავლური” [Boardman J. 1990:401] საბექდავების ჯგუფს ეკუთვნის. საბექდავების ეს ჯგუფი ძირითადად სკარაბეოიდებისაგან შესდგება, მრავალნახნაგა საბექდავების რაოდენობა შედარებით მცირეა. “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავები დიდი ხანია მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს იქვევს. მრავალრიცხოვან ლიტერატურაში გამოთქმულია სხვადასხვა მოსაზრებები ამ საბექდავთა წარმოების ცენტრების, შემქმნელი ოსტატების ეროვნებისა და კულტურული კუთვნილების შესახებ. პირველი, ვინც ამ სახელწოდებით გამოჰყო საბექდავთა ეს ჯგუფი, აღწერა და ძვ.წ. V ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევრით დაათარილა, გერმანელი მეცნიერი ა. ფურტვენგლერი იყო [Furtwängler A. 1900:116]. ა. ფურტვენგლერს მიაჩნია, რომ ე.წ. „ბერძნულ-სპარსული“ საბექდავების შემქმნელი ოსტატები სპარსეთის კარზე მოღვაწე იონიელი ბერძნები იყვნენ, რომლებიც ქმნიდნენ თავის ნახელავს სპარსელი მომხმარებლისათვის, მისი მოთხოვნილებისა და გემოვნების გათვალისწინებით. მკვლევართა ნაწილი – ჰ. ვუოლტერსი [Walters H. 1926:XXXII], ჟ. რიხტერი [Richter G. 1946:15-80] და სხვები ამ აზრს იზიარებდნენ, მეორე ნაწილს – ტ. კნიპოვიჩს [Книпович Т. 1926:57-58], მ. მაქსიმოვას [Maximova M. 1928:663, 676-677], ჰ. სეირიგს [Seyrig N. 1952:199-201], მ. ლორთქიფანიძეს [ლორთქიფანიძე მ. 1963:135-137] – მიაჩნიათ, რომ “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავები შექმნილია სპარსელი ოსტატების

მიერ ბერძნული ხელოვნების დიდი გავლენით. ნ. ნიკულინა ვარაუდობს, რომ ე.წ. “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავების ხელოვნება წარმოიშვა ადგილობრივი მცირე აზიის ხალხების ხელოვნების საფუძველზე, რომელმაც ერთდროულად განიცადა როგორც ბერძნული, ისე სპარსული ხელოვნების გავლენა [Никулина М. 1966:20]. ჯ. ბორდმანმა “ბერძნულ-სპარსული” ან როგორც მან შემდეგში უწოდა მათ “ბერძნულ-აღმოსავლური” [Boardman J. 1990:401]. საბექდავები მის მიერ გამოყოფილ ე.წ. შერეული სტილის ჯგუფში განიხილა. მკვლევარს მიაჩნია, რომ ამ საბექდავების შექმნაში მონაწილეობდნენ როგორც ბერძენი, ისე სპარსელი ოსტატები და საერთოდ, მათი დიდი ნაწილი ბერძნების ნახელავს არ უნდა წარმოადგენდეს [Boardman J. 1970:324]. მართალია, “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავების გამოსახულებებში იგრძნობა ბერძნული ხელოვნების დიდი გავლენა, მაგრამ სპარსელ ოსტატთა შორის იყო მრავალი, მაღალი რანგის მიმბაძველი, რომელსაც შეეძლო გადაეღო ბერძნული თემა ან ბერძნულ სტილში შეესრულებინა კვეთა. თავის მხრივ ბერძენი ოსტატები იძულებულნი იყვნენ ანგარიში გაეწიათ სპარსელი მომხმარებლისათვის და კერძოდ, პროვინციული დასავლეთის სასახლეთა სატრაპიების გემოვნებისათვის [Boardman J. 1970:312-313, 304, 323]. მთავარი, რაც ბერძენმა ოსტატებმა “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავების ხელოვნებაში შეიტანეს, საბექდავის პირზე თავისუფალ სივრცეში გამოსახულების ლაღად განლაგება და ფიგურების რეალისტურად, ანატომიური სიზუსტით გადმოცემა [Boardman J. 1970:334]. მკვლევარის აზრით, მცირე აზიის დასავლეთი და კვიპროსი ის არეალია, სადაც ყველაზე მეტად ხვდებოდა ერთმანეთს ბერძნებისა და სპარსელების ინტერესები და ძვ.წ. V ს. მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. IV საუკუნეში “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავები ვრცელდებოდა ეგეოსის სამყაროდან ინდოეთამდე და შავი ზღვის სანაპიროდან ნილოსამდე [Boardman J. 1970:303].

საბექდავის ფორმის და განსაკუთრებით გამოსახულების თემატიკისა და სტილის მიხედვით მცხეთის მრავალნახნაგას ბევრი ანა-

ლოგიები ექებნება (უფრო მეტი სკარაბეოიდებზე, რადგან მრავალნახნაგები შედარებით იშვიათია). ამ საბექდავთა გამოსახულებების თემატიკა არ გამოირჩევა მრავალფეროვნებით. ძალიან ხშირია გამოსახულებები სპარსელი მხედრისა ან ქვეითი მეომრისა (და არა მეფისა, როგორც ეს დასავლეთ საკარო სტილის პირამიდულ საბექდავებზეა), რომელიც შემოსილია ზუსტად ბაიათხევის საბექდავზე გამოსახული მეომრის მსგავსად და შუბით ან მშვილდისრით ებრძვის რომელიმე ცხოველს [Maximova M. 1928:სურ. 9, 15, 16; Richter G. 1968:gamosax. № 496; Boardman J. 1970: გამოსახ. №№ 886, 888, 889, 925, 927, 929 და სხვ.], ან ბერძენთა მეომარს. ბევრია აგრეთვე სხვადასხვა ცხოველთა გამოსახულებები, ხშირად ირემი ნავარდის მდგომარეობაში [Boardman J. 1970:№№ 896, 940], მალტის დოგი [Boardman J. 1970: №№ 874, 906; AGDS, 1968:ტაბ. 28,449k; ტაბ. 32, 271A] და სხვა. ისევე როგორც ბაიათხევის საბექდავის გამოსახულებები, ესენიც შესრულებულია რეალისტურად, მაგრამ მოძრაობაში მყოფი ფიგურებიც ერთგვარად გაშეშებულია, რაც საერთოდ დამახასიათებელია “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავების გამოსახულებებისათვის [Maximova M. 1928:655, 658].

“ბერძნულ-სპარსული” საბექდავების საყოველთაოდ აღიარებული თარიღია ძვ.წ. V ს. მეორე ნახევარი და ძვ.წ. IV ს. პირველი ნახევარი.

5. 2000 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა შეიძინა საგარეჯოს რ-ის ს. ჯიმიტში შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხის ნივთები, რომელთა შორის არის ოდნავ მოყვითალო-თეთრი, ნახევრადგამჭვირვალე ქალცედონის მცირე ზომის სკარაბეოიდის ფორმის საბექდავი (გ.კ. № 1438; ზომები – პირის 22x18 მმ; სიმაღლე – 7 მმ.). საბექდავის პირზე გამოსახულია მხედარი მაღალი ნოპიანი ქუდით, რომელსაც ხელში მომარჯვებული აქვს შუბი და ებრძვის მის წინ მდგომ გრძელჩქებიან ხარს. გამოსახულება ძალიან ზედაპირულია, სქემატური, დეტალები არ არის დამუშავებული; ფიგურები ბრტყელია, მოცულობითობა აკლია. გამოსახულებას აღმოსავლური იერი აქვს (ტაბ. I, 10-11).

ჯიმიტის საბექდავის ფორმა და გამოსახულების თემა არ არის უცხო ე.წ. “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავებისათვის. მაგრამ მისი მცირე ზომა და რაც მთავარია, აღმოსავლური იერის მქონე სქემატური გამოსახულების სტილი, სავსებით განსხვავდება, თუ შეიძლება ასე ითქვას, “კლასიკური” “ბერძნულ-სპარსული” დიდი ზომის სკარაბეოიდების გამოსახულებების სტილისაგან, რომელშიც ბერძნული ხელოვნების დიდი გავლენა იგრძნობა. ჯიმიტის საბექდავი ყველა ნიშნის მიხედვით ეკუთვნის ე.წ. ბერძნის ჯგუფის საბექდავებს [Boardman J. 1970: გამოსახ. №№ 973, 974], რომლებიც ბორდმანმა “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავებიდან ცალკე ჯგუფად გამოჰყო (საბექდავი № 973 დათარიღებულია ძვ.წ. IV ს-ით ან უფრო გვიანი ხანით [Boardman J., Vollenweider M. 1978:45-46]). ამ ჯგუფის საბექდავების – მცირე ზომის სკარაბეოიდებისა და მრავალნახნაგების გამოსახულებების კომპოზიციები, მკვლევარის თქმით, ნაკლები დეტალიზაციით ხასიათდება, ხოლო სტილს უფრო აღმოსავლური, კერძოდ, სპარსული ხელოვნების გავლენა ემჩნევა, ვიდრე ბერძნულისა. ისინი ეკუთვნის აქემენიდური ხანის შემდგომ პერიოდს და თავისი ხელოვნებით “ბერძნულ-სპარსული” სერიის საბექდავების უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენენ. მათ გამოსახულებებს ბევრი შეხების ნერტილი აქვს სელევკიდური ხანის თიხის ბულების გამოსახულებებთან და ამდენად, ისინი ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოსა და შემდგომ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს [Boardman J. 1970:320-322]. ის ფაქტი, რომ ჯ. ბორდმანს “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავების – ერთი ჯგუფის (ბერძნის ჯგუფის) თარიღი ძვ.წ. IV საუკუნეზე უფრო გვიანდელ ხანაში გადააქვს საყურადღებოა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მანამდე “ბერძნულ-სპარსული” საბექდავების თარიღად საყოველთაოდ აღიარებული იყო ძვ.წ. V ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევარი. ჯ. ბორდმანს მიაჩნია, რომ აქემენიდური იმპერიის პროვინციებში ამ ტიპის საბექდავები გვიან ხანამდე შემონახა. ასეთია ე.წ. “ბერძნის” ჯგუფის საბექდავები, რომლებსაც მკვლევარი საქართველოში აღმოჩენილ ლურჯი მინის მრავალნახნა-

გებსაც უკავშირებს [Boardman J. 1970:322]. ჯ. ბორდმანის მიერ შემოთავაზებული თარიღის (ძვ.წ. IV ს. ბოლო ან III საუკუნეზე უფრო გვიანი ხანა [Boardman J. 1970:220-221]) შესახებ ჩვენ აღვნიშნავდით, რომ ეს თარიღი შემდგომში შესაძლოა კიდევ უფრო დაზუსტდეს [ჯავახიშვილი ქ. 2002:74]. ვგულისხმობთ რა მის გაახალგაზრდავებას და იბერიული ლურჯი მინის მრავალნახნაგებისათვის ჩვენს მიერ შემოთავაზებულ თარიღთან (დროის მონაკვეთში ძვ.წ. II საუკუნიდან – ახ.წ. I საუკუნის დასაწყისამდე [Джавахишвили К. 1975:24-25; ჯავახიშვილი ქ. 2002:74]) დაახლოებას.

ამჟამად “ბერნის” ჯგუფის საბეჭდავების თარიღი რამდენადმე უფრო დაზუსტებულია. როგორც ფ. კნაუსი აღნიშნავს “ბერძნულ-სპარსული” გლიპტიკა აქემენიდური სამეფოს დაცემის შემდეგ მაშინვე არ წყდება. ხელოვნებისათვის საჭიროა დრო რათა ტრადიციებისაგან განთავისუფლდეს და შეცვლილ პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ მდგომარეობაზე ახალი რეაგირება მოახდინოს. ამის მაგალითია, a globolo სტილისა და ე.წ. “ბერნის” ჯგუფის საბეჭდავები, რომლებსაც სულ ცოტა ძვ.წ. II ს-მდე შეიძლება გავადევნოთ თვალი [Knauf F. 1999:179, სქ. № 84]. მკვლევარის მიერ შემოთავაზებული ეს თარიღი ნიშანდობლივია, რადგან “ბერნის” ჯგუფის საბეჭდავები ძალიან ახლოს არის იბერიულ ლურჯი მინის მრავალნახნაგებთან, რომლებიც აქემენიდური გლიპტიკის მოგვიანო ჯგუფს შეადგენენ [Boardman J. 1970:322; ჯავახიშვილი ქ. 2002:76] და ჩვენ ძვ.წ. II საუკუნესა და ახ.წ. I ს-ის დასაწყისს შორის დროის მონაკვეთით დავათარიღეთ.

ამდენად, ვფიქრობთ, რომ ჯიმიტის სკარაბეოიდი სავარაუდოდ ძვ.წ. III საუკუნით შეიძლება დათარიღდეს.

6. სკარაბეოიდის ფორმის, მცირე ზომის საბეჭდავი, რძისფერი ქალცედონისა, გამჭვირვალე ზოლებით (გ.კ. № 1588, ზომები: 15x13 მმ, სიმაღლე – 6 მმ). სავარაუდოდ აღმოჩენილია ბოლნისის რაიონში.

საბეჭდავის ბრტყელ პირზე გამოსახულია ხახადაღებული ლომი, რომელიც თავს ესხმის რაღაც ცხოველს (შველს?). გამოსახულება ზედაპირულია და ბრტყელი, ფიგურები

სქემატურია, დეტალები არ არის დამუშავებული, მხოლოდ ლომის ფაფარი ორი მცირე ზომის სამკუთხედით არის გადმოცემული, წაგრძელებული სამი სამკუთხედით კი ბრტყალები (ტაბ. I, 12-13). თავისი თემატიკით და სტილით ეს საბეჭდავიც ზემოთ განხილულ “ბერნის” ჯგუფის საბეჭდავებს ეკუთვნის (ლომის ფიგურა შეად. “ბერნის” ჯგუფის იასპის სკარაბეოიდზე გამოსახულ ლომს [Boardman J. 1970:გამოსახ. 975]). ეს საბეჭდავიც სავარაუდოდ ძვ.წ. III საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

საქართველოში აღმოჩენილი აქემენიდური საბეჭდავების განხილვას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს არა მხოლოდ საკუთრივ აქემენიდური გლიპტიკის შესწავლისათვის, არამედ საქართველოსა და აქემენიდურ სამყაროს ურთიერთობის თვალსაზრისითაც. აღსანიშნავია, რომ საქართველოში აღმოჩენილი აქემენიდური საბეჭდავებიდან 3 (მცხეთის პირამიდული საბეჭდავი, ბაიათხევის მრავალნახნაგა და ჯიმიტის სკარაბეოიდი) – რომაული ხანის სამარხებშია აღმოჩენილი. ჯოისუბნის ცილინდრი – ძვ.წ. IV ს. სამარხში, ხოლო ტახტიძირის კონუსური საბეჭდავი, ზოგადად ძვ.წ. IV-III სს. დათარიღებულ სამარხის ერთ-ერთ სამარხში. ისე რომ ყველა საბეჭდავი მეტად თუ ნაკლებად გვიანდელ კომპლექსშია აღმოჩენილი. ეს უნდა გაითვალისწინონ საქართველოსა და აქემენიდურ სამყაროს შორის ურთიერთობის შემსწავლელმა მკვლევარებმა.

წინამდებარე ნაშრომში განხილულია საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი აქემენიდური გლიპტიკის მხოლოდ იმპორტული ნიმუშები. ცალკე მნიშვნელოვან თემას წარმოადგენს საქართველოში, ძირითადად მის აღმოსავლეთ ნაწილში – ძველი ქართლის - იბერიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, მკვლევართა (მ. მაქსიმოვა, მ. ლორთქიფანიძე, ი. გაგოშიძე, ქ. ჯავახიშვილი) მიერ ადგილობრივ ნახელავად მიჩნეული გლიპტიკური ძეგლები: ლითონის ფარაკიანი ბეჭდები (ძვ.წ. IV-III სს. ახალგორი, ყანჩაეთი, ტახტიძირი და სხვ.) და ლურჯი მინის მრავალნახნაგები (ძვ.წ. II ს. – ახ.წ. I ს. დასაწყისი ხანისა. მცხეთა-სამთავრო, ნერონ

-დერესი, ლოჭინი, ურბნისი, არკანეთი და სხვ.), რომლებიც აქემენიდური წრის პროვინციულ იბერიულ ნახელავად უნდა იქნეს მიჩნეული.

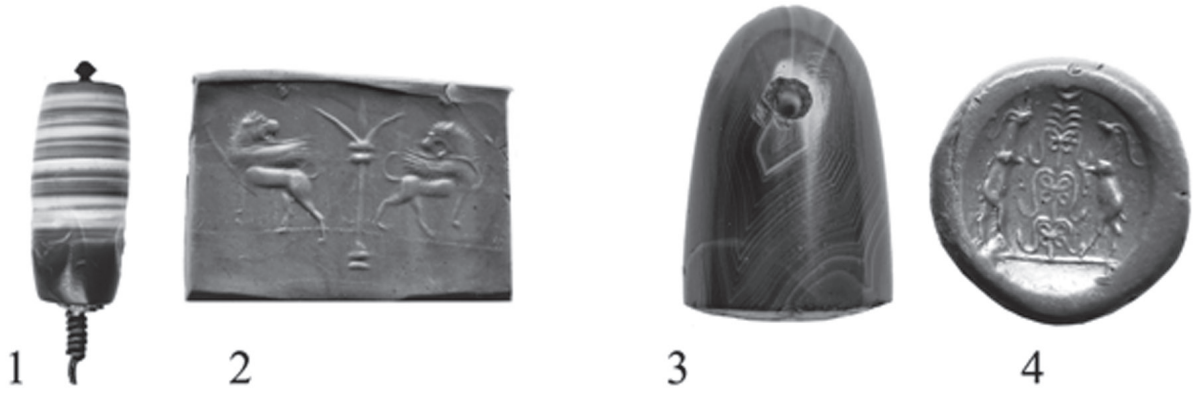
ლიტერატურა:

- აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ. 1996: მცხეთის წარჩინებული განსასვენებელი ახ.წ. III საუკუნისა – აკლდამა 905. - მცხეთა XI. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, თბილისი, გვ. 7-80.
- ლორთქიფანიძე მ. 1963: გვიანაქემენიდური ხანის მცირეაზიური საბეჭდავების იბერიული პირები – ლურჯი მინის მრავალნახნაგა საბეჭდავები. – სმგმ, № 6, გვ. 134-154.
- ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ. 1995: ბაიათხევი. - მცხეთა X. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, თბილისი, გვ. .
- ჯავახიშვილი ქ. 2002: ლურჯი მინის მრავალნახნაგები. – ძიებანი, 9, თბილისი, გვ. 71-80.
- Джавахишвили К.А. 1975: Памятники глиптики городища Урбниси. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тбилиси.
- Книпович Т. 1926: «Греко-персидские» резные камни Эрмитажа. – Гос. Эрмитаж сборник, вып. III, Ленинград, с. 41-58.
- Луконин В.Г. 1977: Искусство Древнего Ирана, Москва.
- Никулина М.Н. 1966: Малоазийская глиптика второй половины V-IV вв. до н.э. и проблема Восточно-греческого и «Греко-персидского» искусства. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведческих наук, Москва.
- ПМИ. 1968: Искусство Древнего Востока. - Памятники мирового искусства (под ред. Е.И. Ротенверга), Москва.
- AGDS. 1968: Antiken Gemmen in Deutschen Sammlungen. Band I, Teil 1, München.
- Boardman J. 1968: Archaic Greek Gems, London.
- Boardman J. 1970: Greek Gems and Finger Rings, London.
- Boardman J. 1990: Greco-oriental Gems of the Hellenistic Period. - Deutsches Archäologisches Institut Akten des XIII Internationalen. Kongresses für Klasische Archäologie, Berlin, 1988, Mainz am Rein, p. 401.
- Boardman J., Vollenwaider M.L. 1978: Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings, Oxford.
- Furtwängler A. 1900: Die Antiken Gemmen, Band 3, Leipzig -Berlin.
- Jacob-Rost, Garlach J. 1997: Die Stempelsigel in Vorderasiatischen Museum, Berlin.
- Knauß F. 1999: Boskdämon und Perserin Untersuchungen zur Ikonographie und Chronologie der Späten Graeco-persischen Glyptik. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 31, Berlin, S. 161-189.

- Maximova M.E. 1928: Griechisch-persische Kleinkunst in Kleinasien nach den Perserkriegen. – AA, S. 649-678.
- Parpola S. 1993: The Assyrian Tree of Life. – Journal of Near Eastern Studies. Vol. 52, № 3, Chicago, p. 161-208.
- Porada E. 1952: On the Problem of Kassite Art. – Ed. G.C. Miles, - Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld. New-York, p. 179-187.
- Richter G. 1946: Greeks in Persia. – American Journal of Archaeology, vol. 2, № 1, New-York, p. 15-80.
- Richter G. 1968: Engraved Gems of the Greek and Etruscans, London.
- Seyrig N. 1952: Cachets Archéménides. - Ed. G.C. Miles - Archaeologica Orientalia im Memoriam Ernst Herzfeld. New-York, p. 195-203.
- Vollenweider M.C. 1967: Catalogue Raisonné des Sceaux Cylindres et Intailles, vol. I, Genève.
- Walters H.B. 1926: Catalogue of the Engraved Gems and Cameos. Greek, Etruscan and Roman in the British Museum, London.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

- ტაბ. I. 1-2 – ზოლიანი აქატის ცილინდრული საბეჭდავი სოფ. ჯოისუბნიდან; 3-4 – ქალცედონის-საფირინის კონუსური საბეჭდავი სოფ. ტახტიძიდან; 5-6 – ქალცედონის პირამიდული საბეჭდავი მცხეთიდან მდიდრული აკლდამა № 905; 7-9 – ქალცედონის მრავალნახნაგა საბეჭდავი მცხეთიდან, ბაიათხევი; 10-11 – ქალცედონის, მცირე ზომის სკარაბეოიდის ფორმის საბეჭდავი ს. ჯიმიტიდან; 12-13 - ქალცედონის, მცირე ზომის სკარაბეოიდის ფორმის საბეჭდავი სავარაუდოდ ბოლნისის რ-ნიდან.

დარაქოის ნამოსახლარი და სამხრეთ კავკასიის აქემენიდური ხანის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი

სოფ. დარაქოი მდებარეობს ქვემო ქართლში, თრიალეთის ქედის სამხრეთ კალთაზე, წალკის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ქ. წალკიდან 15 კმ-ზე ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით (ტაბ. I,1).

სოფლის მიმდებარე ტერიტორიაზე რამდენიმე არქეოლოგიური ობიექტია დაფიქსირებული: შუა საუკუნეების ნასოფლარი ფარეხა მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, ნმ. გიორგის ეკლესიის გარშემო. აქვე ძველი სასაფლაოს ნაშთები შეინიშნება, სადაც ყოფილა ადამიანებისა და საოჯახო ინვენტარის გამოსახულებით შემკული საფლავის ქვები, ოთხ ფილაზე კი ქართული წარწერები იყო შემორჩენილი. ამ ადგილიდან ბ. კუფტინს ასომთავრული წარწერით შემკული ქვის ფილა ნაუღია (Куфтин Б. Дневник 1936 года:31; Куфтин Б. Дневник 1936:13). სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ნასოფლარის ნაშთები კარგად ჩანს გზის ქრილში. ადგილობრივი მოსახლეობა მიუთითებს, რომ გზის გაყვანისას რამდენიმე ადგილზე გვირაბი გამოჩნდა. როგორც ჩანს მშენებლობისას დარნები დაზიანდა. ერთი დარანი 2007 წელსაც აღმოჩნდა. იგი მდებარეობს არსენ და თამაზ სოლოიანების საკარმიდამო ნაკვეთში. ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთით გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი ყოფილა გამართული (Куфтин Б. Дневник 1937 года:137-138). სოფ. დარაკოვიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1.5 კმ-ის დაცილებით სოფ. წინწყაროსაკენ მიმავალი გზის პირას კიდევ ერთი ნასოფლარია. ჩვენი აზრით ეს ნასოფლარი შუა საუკუნეების სოფ. გველფარეხა უნდა იყოს. 1721 წლის აღწერით სოფ. გველფარეხაში ითვლებოდა 1 მებატონე (შაჰნავაზხანი), 8 გამოძღვნი და 2 ბოგანო ყმა: მამასახლისი ოთარა, პაატაშვილი თამაზა, ბერიაშვილი სიყმია, მაზიტაშვილი ვარდია, ევანეზაშვილი ზურაბა, ტერტერაშვილი არუთინა, გიუნეშვილი, იბაშერაშვილი ოქრუა, ბოგანო ნასყიდა მოლაშქრე, ბოგანო ბეჟუა

მოლაშქრე [მასალანი, 1907:15]. სოფ. დარაქოიდან სოფ. წინწყაროსაკენ მიმავალ გზაზე, გველფარეხას ნასოფლარიდან დასავლეთით 50 მ-ის დაცილებით პალეონტოლოგიური ძეგლი მდებარეობს. აქ 2003 წელს ცხენის ლულოვანი ძვალი აღმოჩნდა, რომლის ასაკი სპეციალისტების აზრით 1,5 მლნ. წლით უნდა განისაზღვროს. დარაქოის ნამოსახლარის აღმოსავლეთით 2,5 კმ-ის დაცილებით, სოფ. წინწყაროსთან გაითხარა სამაროვანი [Куфтин Б. 1941; მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968]. სოფ. დარაქოიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით 2.0 კმ-ის დაცილებით, სოფ. თაქ-ქილისას კუთვნილ მინდორში ბ. კუფტინმა ადრეანტიკური (აქემენიდური) ხანის 70-მდე სამარხი გათხარა (Куфтин Б. Дневник 1937 года; Куфтин Б. Дневник 1938 года). არ არის გამორიცხული, რომ ეს სამაროვანი დარაქოის ნამოსახლარის კუთვნილი იყოს. ფარეხას სამაროვანი მდებარეობს აქემენიდური ხანის ნამოსახლარის ჩრდილოეთით 100 მ-ის დაცილებით, მშრალი ხევის მარცხენა ნაპირზე, სადაც ათიოდე წლის წინ სანასარ სიმონიანმა ძვ.წ. XV-XIV სს-ის ორმოსამარხი გათხრა.

დარაქოის ნამოსახლარი სოფლის აღმოსავლეთით 400 მ-ის დაცილებით, სოფ. წინწყაროსაკენ მიმავალი გზის პირას, მშრალი ხევის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. დასახლება გაშენებული ყოფილა ზღვის დონიდან 1594-1600 მ-ის სიმაღლეზე მცირე ქედის სამხრეთ ფერდობზე, რომელიც მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირს ებჯინება. ნამოსახლარის არქეოლოგიური გათხრები 2008 წელს, BP-საქართველოს დაფინანსებით საქართველოს ეროვნულმა მუზეუმმა ჩაატარა. დასახლება 2,5 ჰექტარზე ყოფილა გაშენებული. გაითხარა მხოლოდ 300 კვ.მ. ფართობი, სადაც 9 სახლი, 20 სამეურნეო ორმო და 2 ხარო გამოვლინდა.

სახლი № 1 მდებარეობს XXVII ნაკვეთის მე-4-9 კვადრატებში, დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთ-

თისაკენ. ნაგებობა დაზიანებულია ხევის მიერ (ტაბ. I,2; II). სახლი ხანძრის შედეგადაა განადგურებული. დამწვარი ფენის სისქე 0.4 – 0.5 მ-ია და დამწვარი ალიზის, მიწისა და ძელების ნაშთების სამ დონეს შეიცავს. ზედა დონე სახლის იატაკიდან 0.4 მ-ის სიმაღლეზეა და 0.15-0.20 მ დიამეტრის ძელებისაგან შედგება. საშუალო დონე იატაკიდან 0.20 მ-ის სიმაღლეზე გაიწმინდა, რომელიც ზედა დონის მსგავს ძელებს შეიცავს. აქვე დაფიქსირდა წვრილი ტოტებისა თუ წნელების ანაბეჭდები, რომელთა დიამეტრი 0.03 მ-ს არ აღემატებოდა. ქვედა დონე უშუალოდ იატაკზე დაფიქსირდა. აქ გამოვლენილი ძელების დიამეტრი 0.2-0.3 მ-ს უდრის. მსხვილი ძელები დაფარული იყო ტოტებისა თუ ძელების 0.05-0.08 მ-ის სისქის ფენით (ტაბ. IV, 3). როგორც ჩანს, სახლს ბანური გადახურვა ჰქონდა, რომელიც სავარაუდოდ ეყრდნობოდა კედლისპირა ხის სვეტებს. სახლის კედლები ნაგებია დიდი და საშუალო ზომის ქვით. ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლის სიგრძე 7.0 მ-ია, სიგანე – 0.60 მ. კედლის შემორჩენილი სიმაღლე 1.20 მ-ია, სადაც შემორჩენილია ქვის წყობის 5 რიგი; ჩრდილო-დასავლეთი კედლის სიგრძეც 7.0 მ-ია, სიგანე 0.5 მ-ს უდრის. მისი დასავლეთი ნაწილი დაზიანებულია. ამ კედელზეა მიდგმული ღუმელი და “მერხი”. სამხრეთ-დასავლეთი კედელი ყველაზე ძლიერაა დაზიანებული. მისი თავდაპირველი სიგრძე 7.75 მ უნდა ყოფილიყო. ქვის წყობის შემორჩენილი სიგრძე 4.30 მ-ია, სიგანე კი 0.45 მ. ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლის სიგრძე, გადაკეთებამდე 7,75 მ ყოფილა. სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედლის სიგრძე 6.8 მ-ია, სიგანე 0.4 მ. შემორჩენილი სიმაღლე 0.95 მ-ს უდრის, სადაც ქვის წყობის პოლიგონალური ოთხი რიგია დარჩენილი. სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლების კუთხეში გაჭრილია კარის ღიობი (სიგანე – 0.58 მ). შესასვლელის სრულად გათხრა ვერ მოხერხდა, თუმცა შეიძლება ითქვას, რომ იგი გრძელ კორიდორს წარმოადგენს (ტაბ. II,1,2). სახლის ჩრდილო ნაწილი, ჩრდილოეთი კუთხე და მიმდებარე ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი კედლის ნაწილი ადრევე, სახლის ფუნქციონირებისას ჩანს დაზიანებული. განახლების დროს ძველი კედ-

ლის დაზიანებული ნაწილი ადგილზე დაუტოვებიათ და ინტერიერის შემცირების ხარჯზე ახალი კედლები ამოუყვანიათ (ტაბ. IV, 1,2). ამ დროს სახლის ჩრდილოეთი ნაწილი დაბალი კედლით არის შემოზღუდული. კედელი შედგენილია ცერზე დაყენებული ქვის ფილებით, რომელთა სიმაღლე 0.30-0.70 მ-ს უდრის. შემოზღუდული ადგილის ფართობი 10 მ² შეადგენს. ამავე დროს ჩანს განახლებული სახლის იატაკიც. ადრე, შემოზღუდულ ადგილში მოქცეული ნაწილიც, ქვის ფილებით ყოფილა მოგებული, რომელიც იატაკის განახლების შემდეგ, თიხატკეპნილი იატაკის ქვეშ მოექცა. ახლადაგებული კედელი უშუალოდ ებჯინება სახლის აღმოსავლეთ კედელს, ჩრდილოეთის კედელთან კი ისეა გამართული, რომ მის გასწვრივ არსებულ „მერხს“ ორად ყოფს (ტაბ. II,1). № 1 სახლის ფართობი დაახლოებით 52.6 მ² შეადგენს. ინტერიერი მარტივია, დასავლეთ კუთხეში ღუმელია გამართული, სამხრეთ-დასავლეთ კედელზე საკურთხეველია მიდგმული; ჩრდილოეთ კედელს, ღუმელის გაყოლებით, ქვით აშენებული და თიხით გადალესილი მერხი მიუყვება. იატაკის ერთი ნახევარი თიხატკეპნილია, მეორე ნახევარი ქვაფენილიანია. ქვაფენილი ძირითადად სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გაიწმინდა, დანარჩენი ფართობი თიხაფენილი იატაკს ეკავა. ღუმელის ნაშთი აღმოჩნდა სახლის დასავლეთ კუთხესთან. ის ზურგით ჩრდილო-დასავლეთ კედელზე ყოფილა მიდგმული. ღუმელის ზურგიმხარე რიყის რამდენიმე ქვით იყო ამოყვანილი. ღუმელი ძლიერაა დაზიანებული. მას თარო (“მერხი”) ებჯინება, რომელიც სახლის ჩრდილო-დასავლეთი კედლის გასწვრივ გაუმართავთ. “მერხის” შემორჩენილი სიგრძე 4.40 მ, სიგანე – 0.36-0.60 მ, სიმაღლე 0.30-0.45 მ-ს უდრის. თარო ქვითაა ნაგები, შემაკავშირებლად თიხის ხსნარია გამოყენებული; ზედაპირი მობათქაშებულია და სახლის კედელთან ცერადაა აღესილი. სახლის სამხრეთ-დასავლეთ კედელთან, თითქმის შუა ნაწილში, გაიწმინდა კარგად დაცული, ნაგრძელებული ფორმის საკურთხეველი (სიგრძე - 2.72 მ, სიგანე - 1.12 მ, სიმაღლე - 0.48 მ.). ის ქვითა და თიხითაა ნაგები. კონსტრუქციაში, ნაპირებთან, ხის

ძელებია ჩართული. საკურთხეველი ალიზის ხსნართაა შელესელი (ტაბ. IV,3; VI,1,2,4). საკურთხევლის აღმოსავლეთი ნაწილი თანაბრადაა ჩაზნექილი და კარგად მოლესილი. აქ, ცენტრალურ ნაწილში, დადასტურდა მცირე ზომის ძაბრისებური ჩაღრმავება (დმ – 0.22 მ), რომელსაც ქვები აქვს შემოწყობილი. საკურთხევლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ჩრდილო-დასავლეთი მხრიდან აქვს თახჩა (1.16x0.40x0.30 მ). საკურთხეველს ჩრდილოეთიდან თარო (“მერხი”) ებჯინება (1.36x0.34-0.46x0.30 მ), რომელიც თავისთავად დასავლეთ კედელზეა მიდგმული, თაროზე რიყის ქვის სანაყები იყო დაწყობილი. საკურთხევლის აღმოსავლეთით, 1.3 მ-ის დაშორებით, იატაკში ჩაშენებული ხარო დაფიქსირდა (პირის დმ – 0.84 მ, ძირის დმ – 0.70 მ, სიღრმე – 0.84 მ.). მისი კედლები ბაზალტის ფილებითაა მოპირკეთებული. იატაკის ფილები ხაროს ისე ფარავდა, რომ უცხო თვალისათვის შენიღბული იყო. საკურთხევლის უკან 0.80 მ-ის დაშორებით, სამხრეთით გაინმინდა სამალავი. ის გამართულია ფილაქვით მოგებული სარეცლის ქვეშ. ხაროში აღმოჩნდა ხის ძელის ანაბეჭდი (სიგრძე – 0.50-0.60 მ-ია, დიამეტრი – 0.30-0.40 მ). ძელი სიგრძივ, დიამეტრზე იყო გაჭრილი, შუა ნაწილი კი ისე იყო ამოღებული, რომ ვარცლის ფორმა ჰქონდა მიღებული. სამალავში დაფიქსირებული ძელის ნაშთი კარგად იყო დაცული. სამალავი ქვის ფილით ორად იყო გაყოფილი. სახლის თიხატკეპნილი იატაკზე მრავლად დაფიქსირდა სხვადასხვა ზომისა და ფორმის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. № 1 სახლში აღმოჩენილი მასალებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია საკურთხეველზე, მის წინ და “მერხზე” აღმოჩენილი არტეფაქტები, რომელთა სარიტუალო დანიშნულება ეჭვს არ იწვევს: ღორის ფალანგისგან დამზადებული 12 ამულეტი. ძვლის ნივთები: ქარქაშის ნაწილი; ლულოვანი ძვლის ნივთი, კარგად გაპრიალებული ზედაპირით; თხის რქა, ოდნავ გაპრიალებული ზედაპირით. ინტერიერის გათხრისას უფრო ადრეული ფენებიც დადასტურდა. კერძოდ, საკურთხევლის წინ გაინმინდა ორმოს ნაშთი, რომლის დმ – 0.92 მ, სიღრმე – 0.20-0.30 მ-ია. მასში ისეთივე სახის კერამიკა აღმოჩ-

ნდა, როგორც სახლის იატაკზე. თუმცა, ორმო სახლის თიხატკეპნილი იატაკით იყო დაკონსერვებული. უფრო ძველი ორმოები (№№ 15, 16) სახლის სამხრეთ-დასავლეთი კედლის ქვეშ დაფიქსირდა (ტაბ. II,2; III).

№ 2 და № 3 სახლები ძლიერაა დაზიანებული. თუმცა აქ კარგად ჩანს ნამოსახლარის სტრატეგრაფია. № 2 სახლი (XX ნაკვეთის 6,9 და XXVII ნაკვეთის 4,7 კვადრატები) მიშენებული ყოფილა № 1 სახლზე. სახლის ჩრდილო-დასავლეთი, ზურგის კედლის სიგრძე 8.0 მეტრია, ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლის შემორჩენილი ნაწილის სიგრძე 1.2 მ-ს, დასავლეთი კედლისა კი 0.8 მ-ს უდრის. კედლები ნაგები ყოფილა ფლეთილი ქვით. შემორჩენილია წყობის ერთი რიგი (ტაბ. II). ინტერიერიდან შემორჩენილა თიხატკეპნილი და ქვაფენილიანი იატაკის მცირე ფრაგმენტები და ლუმელის ნაშთი, რომელიც გამართული ყოფილა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში. ეს სახლი უფრო ძველია, ვიდრე № 3 სახლი, რომელიც № 2 სახლის დანგრევის შემდეგაა აგებული. № 3 სახლის იატაკი № 2 სახლის იატაკის დონიდან 0.48 – 0.64 მ სიმაღლეზეა გამართული (ტაბ. II,III).

№ 3 სახლიდან (XX ნაკვეთის 6,9 კვადრატები) შემორჩენილა მისი ჩრდილოეთი, ზურგის კედელი, აღმოსავლეთი და დასავლეთი კედლების ფრაგმენტი. ჩრდილოეთი კედლის სიგრძე 4.0 მ-ია, დასავლეთი კედლის შემორჩენილი სიგრძე 3.0 მ-ს უდრის, აღმოსავლეთისა კი 0.8 მ-ს. კედლები ნაგები ყოფილა ფლეთილი ქვით. შემორჩენილია წყობის 1-4 რიგი (ტაბ. II,III). ინტერიერიდან შემორჩენილია თიხატკეპნილი იატაკი და ლუმელის ნაშთი. პრეპარაციის შედეგად იატაკის ორი ფენა დაფიქსირდა. იატაკის ორივე დონე № 14 ორმოს ფარავს. ლუმელი გამართულია ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში. ის ძლიერაა დაზიანებული, შემორჩენილა თერმოიზილაციის ქვედა დონე, რომელსაც ძლიერი ცეცხლის კვალი ეტყობა. № 2 სახლის ჩრდილოეთი კედელი და № 3 სახლის ჩრდილოეთი კედელი ერთმანეთისაგან სულ რაღაც 1.90 მეტრითაა დაცილებული, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ № 3 სახლი თითქმის მთლიანად ფარავდა № 2 სახლს. მათი ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხ-

ეები თითქმის ერთმანეთს ემთხვევა. მაშინ როდესაც № 2 სახლის ჩრდილო-დასავლეთ და № 3 სახლის შესაბამის კუთხეს შორის დაცილება 2.5 მ-ია. № 2 სახლის ქვაფენილიანი იატაკის ქვეშ გაითხარა № 1 და № 8 ორმოები. № 2 სახლის გამართვის დროს დაზიანებულია № 1 ხარო. ნამოსახლარის ამ მონაკვეთში დაფიქსირებული სტრატეგრაფია გვიჩვენებს, რომ ამ ადგილზე ჯერ № 1 და № 8 ორმოები გაუმართავთ, შემდეგ № 1 და № 2 ხაროები, სულ ზედა დონეს კი № 3 სახლი შეესაბამება. № 3 სახლი № 2 სახლის დანგრევის შემდეგაა გამართული. აქვე უნდა ითქვას, რომ № 3 სახლის ზურგის კედელი გადადის № 2 ხაროზე, თანაც ისე, რომ ხაროს ქვის კედელი ჩართულია სახლის კედლის კონსტრუქციაში. სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე კი № 1 ხაროს კედელს ფარავს. ამდენად, განსხვავებით № 2 სახლისაგან, რომლის მშენებლობის დროსაც № 1 ხარო ძლიერ დაზიანდა, № 3 სახლის მშენებლებმა ხაროების კონსტრუქცია თავის სასარგებლოდ გამოიყენეს (ტაბ. II, III).

№ 4 სახლი (XX ნაკვეთის მე-4,5,7,8 კვადრატები) დამხრობილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ (ტაბ. II). სახლს ჩრდილოეთიდან № 5 სახლი ესაზღვრება. სახლის გათხრისას 3 დონე გამოიყო. A დონეს მიეკუთვნება ჩრდილო-დასავლეთ კუთხის ნაწილი (სიგრძე – 2.49 მ, სიგანე – 0.40-0.70 მ). კედელი ნაგებია ბაზალტის ქვითა და თიხით. შემორჩენილია სათავსოს თიხატკეპნილი იატაკი და ქვაფენილის ფრაგმენტები. ამავე დონეს უნდა ეკუთვნოდეს ნაგებობის დასავლეთი ნაწილში გამოვლენილი ქვის ფილებით შედგენილი ოთხკუთხა საკურთხეველი (სიგრძე – 0.80 მ, სიგანე – 0.50 მ), რომელზედაც იდო ბაზალტის ხელსაფქვაკი. A დონის (ზედა) კედლის მოხსნის შემდეგ ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში გაიწმინდა დასავლეთი კედლის შემორჩენილი ნაწილი (B დონე). ეს კედელიც ბაზალტის ქვითა და თიხითაა ნაგები (სიგრძე – 2.10 მ; სიგანე – 0.25-0.40 მ; სიმაღლე – 0.60 მ) შემორჩენილია ქვის წყობის 3 რიგი. B დონის იატაკი თიხატკეპნილია, ალაგ-ალაგ ჩანს დამწვარი ხის ლაქები. B დონეს ასევე მიეკუთვნება თიხა-ალიზითა და ქვით ნაგები მერხი, რომელიც ჩრდილოეთის კე-

დელზეა მიშენებული. მერხის (სიგრძე – 4.60 მ; სიგანე – 0.30 მ; სიმაღლე – 0.20 მ; ზედა და შიდაპირი თიხითაა შელესილი. ამავე დონისა უნდა იყოს სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩენილი ქვის ფილებით შედგენილი “საკურთხეველი” (0.60X0.60 მ, სიმაღლე – 0.50 მ). ნაგებობის ყველაზე ადრეული (C დონე) ჩრდილოეთის კედელი (სიგრძე – 7.40 მ; სიგანე – 0.40 მ) დამხრობილია აღმოსავლეთ-დასავლეთის მიმართულებით, ნაგებია ბაზალტის ქვითა და თიხით. შემორჩენილია წყობის 3 რიგი. № 4 სახლის ფართობი დაახლოებით 50 მ² შეადგენს. სახლის ინტერიერი მარტივია. C დონის იატაკიც თიხატკეპნილია. ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გაიწმინდა ბაზალტის დიდი და საშუალო ზომის ქვის ფილებით მოგებული ზღვე (სიგრძე – 4.20 მ; სიგანე – დაახლ. 2.60 მ). ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის განმედიასა გამოჩნდა თიხის აბაზანისებრი (?) საკურთხეველი (მისი ზომებია: სიგრძე – 1.60მ; სიგანე – 0.60-0.70მ; ბორტის სისქე – 0.20 მ). მას წაგრძელებული ოვალის ფორმა აქვს. გარშემო დაბალი ბორტი შემოუყვება (ტაბ. IV, 1). საკურთხეველის ჩრდილოეთი ნაწილი შედიოდა (B დონის) განახლებული კედლის ქვეშ და ებჯინებოდა (C დონე) ადრეულ კედელს. ამდენად, C დონის ჩრდილოეთი კედელი და თიხის საკურთხეველი თანადროულია. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ მოგვიანო ფენის (B დონე) გამართვისას დაუზიანებიათ ადრეული (C დონე) საკურთხეველი, როგორც ჩანს, მოგვიანო პერიოდში მოხდა ნაგებობის შეცვლა-განახლება. სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა ორგანყოფილებიანი პურის საცხობი ლუმელი, ის დაზიანებულია (შემორჩენილი ლუმელის ზომებია: სიგრძე – 0.80მ; სიგანე – 0.65მ; სიმაღლე – 0.24 მ. ლუმელი ჩრდილოეთი კედლიდან დაცილებულია – 0.20მ; აღმოსავლეთი კედლიდან 0.10 მ). ნაგებია ქვით თიხაზე. დაზიანებულია ორივე განყოფილება. საცხობის იატაკზე გაიწმინდა თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომლებიც თერმოიზოლაციისათვის იყო განკუთვნილი. ლუმელს პირიმხარე დასავლეთით ჰქონდა მიმართული. ქვის ფილაფენილის ჩრდილოეთი ნაწილის ალაგებისას გამოჩნდა ქვის ფილებით შედგე-

ნილი ქვაყუთი - "საკურთხეველი", რომელიც ორადაა გაყოფილი (0.60X0.40 მ; 0.70X0.30 მ). ის C დონეს შეესაბამება და B დონის "საკურთხეველის" ანალოგიურია. სახლის იატაკის აღების შემდეგ რამდენიმე სამეურნეო ორმო დაფიქსირდა (№№ 9, 12, 13, 18, 19 ორმოების აღწერილობა). სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ზღვეს ქვაფენილი გადადიოდა №№ 13, 19 სამეურნეო ორმოზე. ზღვეს სიახლოვეს დადასტურდა ასევე №№ 18 და № 9 სამეურნეო ორმო. სახლს აღმოსავლეთ კედელზე, გარეთა მხრიდან მიდგმული ჰქონდა ასევე ქვის ფილებისაგან შედგენილი მოზრდილი ქვაყუთი (სიგრძე - 1.30 მ; სიგანე - 0.80 მ; სიმაღლე - 0.6 მ; ტაბ. II).

სახლი № 5 მდებარეობს XX ნაკვეთის 1,2,4,5 კვადრატებში. დამხრობილია ჩრდილო-დასავლეთ - სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით. სახლი მართკუთხედის ფორმისაა. კედლები ნაგებია ბაზალტის ქვით. შემაკავშირებელ მასალას თიხა წარმოადგენს. სახლის კედლები კარგადაა შემორჩენილი, მისი დასავლეთი კედლის სიგრძე 6 მეტრია, სიგანე - 0.40 მ. კედლის ცენტრალურ ნაწილში გაჭრილია 0.80 მ სიგანის კარის ლიობი. ჩრდილოეთი კედელი ოდნავ დეფორმირებულია. მისი სიგრძე 4.40 მ-ია, სიგანე - 0.30-0.50 მ-ს შორის მერყეობს. კედლის შემორჩენილი სიმაღლე 0.70 მ-ია. შემორჩენილია ქვის წყობის სამი რიგი. აღმოსავლეთი კედლის სიგრძე 6.30 მ-ია, სიგანე - 0.40 მ. შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 0,70 მ-ს უდრის. შემორჩენილია ქვის წყობის სამი რიგი. სამხრეთი კედლის სიგრძე 4.90 მ-ია; სიგანე - 0.45 მ; შემორჩენილია ქვის წყობის ერთი რიგი. კედლის აღმოსავლეთი ნაწილი დაზიანებულია. № 5 სახლის სამხრეთი კედელი უშუალოდ № 4 სახლის ჩრდილოეთ კედელზეა გამართული. № 5 სახლი № 4 სახლის დანგრევის შემდეგაა გამართული (ტაბ. II; IV,4). სახლის ინტერიერი კარგადაა შემორჩენილი. შესასვლელის მარცხენა მხარეს იატაკი თიხატკეპნილია, მარჯვენა მხარეს კი ბაზალტის ფილებით არის მოგებული. ფილაქნის ერთი ნაწილი 1.3 მ სიგრძეზე თიხატკეპნილი იატაკის დონეზეა, შემდეგ კი 0.2-0.3 მ სიმაღლის საფეხურია. შემალღების სიგრძე 2.5 მ-

ა, სიგანე 1.2 მ-ს უდრის. ეს ადგილი, როგორც ჩანს, სარეცელს წარმოადგენს. ის უფრო მასიური ქვებითაა შედგენილი, ვიდრე იატაკის ფილებია. სახლის ცენტრალურ ნაწილში, ოდნავ დასავლეთით, კარის ლიობის მოპირდაპირედ ქვის ფილებით შედგენილი საკურთხეველია გამართული. ის ქვით მოგებული იატაკის კიდეზე დგას. მისი ფუძის ზომებია 0.7X0.9 მ. სიმაღლე 0.35 მ-ია. საკურთხეველი ზურგისანია. წინა მხარე და ბაქანი, სადაც ცეცხლი ენთო, იატაკიდან 0.2 მ სიმაღლეზეა, ზურგის მხარის სიმაღლე კი 0.15 მ-ია. საკურთხეველი სამხრეთი მხრიდან 0.4X0.4X0.12 მ ზომის ქვის ფილითაა შემოზღუდული (ტაბ. IV,4). სახლის მარცხენა, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ორგანყოფილებიანი პურის საცხობი ღუმელია გამართული. ფასადის სიგრძე 1.3 მ-ია, სიმაღლე 0.75 მ, ღუმელის სიგანე 0.9 მ-ია. ღუმელი ქვის ფილებითა და ალიზითაა ნაგები, გადახურული იყო ქვის ერთიანი ფილით, როელიც ეყრდნობოდა ვერტიკალურად ჩადგმულ ქვის სამ ფილას. საფასადო მხარის ქვედა ნაწილი ამოშენებულია ქვის პატარა ფილებით. საცეცხლე და საცხობი განყოფილებების იატაკი თიხითაა მოლესილი. საცეცხლის ცენტრში ქვის დიდი ფილაა ჩადგმული. ღუმელის საცხობ ნაწილში გაკეთებული ქრილი გვიჩვენებს, რომ ქვედა დონე თიხით და რიყის წვრილი ქვითაა შევსებული. ეს დონე გადალესილია ალიზით, რომელზეც სხვადასხვა ზომისა და ფორმის კერამიკის ფრაგმენტებია დაწყობილი. ღუმელში ამ ტექნიკით გაკეთებული თერმოიზოლაციის სამი დონე დაფიქსირდა (ტაბ. IV,4; V). სახლის სამხრეთ ნაწილში, სარეცლის ქვეშ 1.2X0.8X0.35 მ ზომის ქვის ფილებისაგან შედგენილი "სამალავი" გამოვლინდა. № 5 სახლის გათხრამ გვიჩვენა, რომ ის გამართულია № 4 სახლის დანგრევის შემდეგ. ასევე გაირკვა, რომ ამ ფართობზე უფრო ადრე ორი სამეურნეო ორმო ყოფილა გამართული. უშუალოდ სახლის შესასვლელში დაფიქსირდა № 17 ორმო, რომელსაც ნაწილობრივ ფარავს სახლის დასავლეთი კედელი. ორმოში არტეფაქტები არ დაფიქსირებულა, ამიტომ მისი დათარიღება ჭირს. რაც შეეხება № 10 ორმოს, ის მოქცე-

ულია სახლის ჩრდილოეთი კუთხის ქვეშ. მის თავზეა გამართული № 5 სახლის ღუმელიც.

სახლი № 6 მდებარეობს XX ნაკვეთის მე-2, 3, 6 კვადრატებში. გაითხარა ნაწილობრივ. გამოვლენილია სახლის დასავლეთი ნაწილი. კედლები ნაგებია ფლეთილი ქვით. შემაკავშირებლად თიხის ხსნარია გამოყენებული. დასავლეთი კედელი მთლიანად გამოვლინდა. მისი სიგრძე 6.2 მ-ია, სიგანე 0.4 მ, შემორჩენილი სიმაღლე 1.4 მ-ს უდრის, რომელიც ქვის წყობის 10-11 რიგს შეიცავს. ჩრდილოეთი კედელი ნაწილობრივ, 2.0 მ სიგრძეზე გამოვლინდა. მისი შემორჩენილი სიგანე 0.4 მ-ს, სიმაღლე 1.8 მ-ს უდრის, სადაც ქვის წყობის 9-10 რიგია შემორჩენილი. სამხრეთ კედელში კარის ღიობია გაჭრილი. კედლის სიგრძე დასავლეთის კედლიდან ღიობამდე 2.4 მ-ია. კედლის სიგანე 0.5 მ-ია, შემორჩენილი სიმაღლე 1.4 მ-ს უდრის, რომელიც ქვის წყობის 7 რიგს შეიცავს (ტაბ. II, III). ინტერიერის მხოლოდ ნაწილი გაითხარა. არსებული მონაცემების მიხედვით სახლს თიხატკეპნილი იატაკი ჰქონია, რომელიც მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 3.0 მ სიღრმეზე დაფიქსირდა. დასავლეთი კედლის გასწვრივ 2.8 მ სიგრძისა და 1.0 მ სიგანის “მერხია” გამართული. მის წინ, იატაკის ნაწილიც ქვის ფილებითაა მოგებული (სიგანე 0,6 მ). “მერხზე”, სახლის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში თიხის ორყურა დერგი იდგა (ტაბ. IX, 44). “მერხის” წინ, ღუმელიდან 2.0 მ-ის დაცილებით, იატაკში ვერტიკალურად ჩადგმულია დიდი ზომის ხელსაფქვავი. მისი ხილული ნაწილის სიმაღლე 0.38 მ-ია. სახლის დასავლეთ კუთხეში ღუმელია გამართული. ის ბაზალტის დიდი ზომის ფილებითაა შედგენილი. გადახურული ყოფილა ერთი, დიდი ქვის ფილით. ფასადის მარცხენა მხარეს ბაზალტის დიდი ფილა დგას. ის დასავლეთის კედელზეა მიბჯენილი. მისი სიმაღლე 0.6 მ-ია, სიგანე 0.4 მ-ია. მასზე იყო დაყრდნობილი გადახურვის ფილა, რომლის სისქე 0.16 მ-ია. საფასადო მხარეს, საცხობი განყოფილების წინ 0.6 სიგრძის და 0.3 სიმაღლის ქვის ფილაა ჩაშენებული. სახლის იატაკიდან ამ დონეზეა საცხობის ძირი. საცხობი განყოფილების ძირი ალიზის სქელი ფენითაა მოლესილი, რომელსაც გარშემო 0.07 მ

სიმაღლის და 0.05 მ სიგანის ბორტი შემოუყვება. საცხობ და საცეცხლე განყოფილებებს შორის ბაზალტის ქვის სვეტია აღმართული. მისი სიმაღლე 0.5 მ-ია, დიამეტრი 0.23 მ. საცეცხლე განყოფილების ძირი სახლის იატაკის დონეზეა. ფასადის მხარეს, ზემოთ აღწერილი სვეტის საპირისპიროდ ქვის მეორე სვეტი დგას, რომლის სიმაღლე 0.35 მ-ია, დიამეტრი 0.18 მ-ია. ღუმელის მთლიანი სიგრძე 2.0 მ-ია, სიგანე 1.3 მ, საერთო სიმაღლე 0.9 მ.

სახლი № 7 მდებარეობს XX ნაკვეთის მე-3,6 კვადრატში. წარმოადგენს მე-6 სახლის ნაწილს, რომელთანაც ზემოთ ნახსენები ღიობითაა დაკავშირებული. გაითხარა სახლის დასავლეთი ნაწილი (ტაბ. II, III). სახლის კედლები ნაგებია ქვით. შემაკავშირებლად თიხაა გამოყენებული. დასავლეთი კედლის სიგრძე 4.3 მ-ია, სიგანე 0.4 მ, სიმაღლე 1.25 მ, რომელიც ქვის წყობის 9 რიგს შეიცავს. სამხრეთი კედლის გამოვლენილი სიგრძე 3.4 მ-ია. კედლის სიგანე 0.5 მ-ს, შემორჩენილი სიმაღლე კი 1.0 მ-ს უდრის, რომელიც ქვის წყობის 7 რიგს შეიცავს. № 7 სახლი რამდენჯერმე ჩანს გადაკეთებული. სამხრეთი კედელი ორჯერაა განახლებული. დასავლეთი კედელიც ორჯერაა განახლებული. მოგვიანებით ის იმდენად დაზიანებულა, რომ მის ნაცვლად ახალი კედელი ამოუყვანიათ, რომელიც ძველისაგან 1.2 მ დაცილებით გაუმართავთ. ახალი კედლის სიგრძე 3.6 მ-ია, სიგანე 0.4 მ-ია. შემორჩენილი სიმაღლე 0.7-0.8 მ-ს უდრის. ძველ და ახალ კედლებს შორის მოქცეულ ფართობში ალიზით ნაგები საკურთხეველი დაფიქსირდა. საკურთხეველი უშუალოდ კედელზეა მიდგმული. კედლის ეს ნაწილიც ალიზითაა შელესილი. საკურთხეველის საერთო სიგრძე 1.8 მ-ია, სიგანე 1.0 მ-ს უდრის. მისი სამხრეთი, მარცხენა ნაწილი დაზიანებულია. შემორჩენილია ალიზით შელესილი ქვის ერთი ფილა, რომელიც საკურთხეველს სამხრეთიდან საზღვრავს, და თიხით მოლესილი საკურთხეველის იატაკის ნაწილი. ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ბაზალტის ქვისაგან დამზადებული ჯამი იდგა. საკურთხეველის მარჯვენა ნაწილი უკეთესადაა შემონახული. ის ქვის მცირე ზომის ფილებითაა ნაგები, რომლებიც ალიზითაა გადალესილი. ცენტრალურ ნაწილში ცეცხ-

ლისათვის ჩაღრმავებაა მონყობილი, რომლის სიგრძე 0.43 მ-ია, სიგანე 0.25 მ, სიღრმე 0.12 მ. საცეცხლე განყოფილების ორივე მხარეს ბაზალტის ხელსაფქვავეები ისეა ჩაშენებული ალიზში, რომ ორივე მათგანის სამუშაო პირი კარგად ჩანს. მესამე ხელსაფქვავეი სახლის კედლის მხარეს, საცეცხლეს კიდეზე, ცერადაა დაყენებული. მისი სამუშაო პირი სახლის ინტერიერისაკენ არის მიმართული. №№ 6,7 სახლების გათხრისას, გარდა ზემოთ აღნიშნული რეკონსტრუქციისა თუ შეკეთების კვალისა, უფრო ადრეული ფენის ნაშთებიც დაფიქსირდა. № 6 და № 7 სახლების გამყოფი კედლისა და დამაკავშირებელი კარის ღიობის ქვეშ ქვის კედლის წყობა გამოვლინდა. ასევე ძველი კედლის ნაშთი დაფიქსირდა № 7 სახლის ქვაფენილიანი იატაკის ქვეშაც. ეს სტრუქტურები ჩვენ შეუსწავლელი დაგტოვეთ, რადგან მათ გამოსავლენად მიწის დიდი მასის აღება იყო საჭირო, რისი საშუალებაც ექსპედიციას არ ჰქონდა.

სახლი № 8 მდებარეობს XXVII ნაკვეთის 1 კვადრატში. № 1 სახლის ჩრდილოეთი კუთხის პრეპარაციის დროს გამოვლინდა ქვაფენილის ნაშთი. ქვაფენილი წარმოადგენს მცირე მოედანს, რომელიც შედგენილია ქვის ფილებით. მოედანი № 1 სახლის ჩრდილო-დასავლეთი კედლიდან 1.5 მ-ითაა დაცილებული და გასათხრელ ფართობში შედის. ის, ჩვენს მიერ გათხრილ არცერთ ნაგებობასთან არ არის დაკავშირებული, ამიტომ პირობითად № 8 სახლი ეწოდება. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ის შეიძლება № 7 სახლთან იყოს დაკავშირებული (ტაბ. II, III).

სახლი № 9 მდებარეობს XXVII ნაკვეთის მე-7 კვადრატის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ძლიერაა დაზიანებული. შემორჩენილია კედლის მცირე ფრაგმენტი და ქვის ფილებით შედგენილი საკურთხეველი. № 9 სახლი მიდგმული ყოფილა № 1 სახლზე. გეგმის მიხედვით № 9 სახლი № 2 სახლის პერიმეტრშიც ექცევა. თუ დავუშვებთ, რომ განსახილველი მონაკვეთი № 2 სახლს ეკუთვნის, მაშინ № 2 სახლის სიგრძე, ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე 7.5 მ იქნებოდა. ნამოსახლარზე სახლების გარდა გაითხარა ქვით ამოშენებული ორი ხარო და ოცი სამეურნეო ორმო. ყველა

ორმო გრუნტშია ჩაჭრილი. ისინი სხვადასხვა ზომისაა, თუმცა ფორმით ერთნაირია (პირთან ვინროა, ძირისაკენ კი თანდათან ფართოვდება). ხაროებიც გრუნტშია ჩაჭრილი, იმ განსხვავებით, რომ მათი კედლები ქვით ნაგები კედლებითაა ამოყვანილი (ტაბ. II).

არტეფაქტები. ნამოსახლარზე აღმოჩენილი არტეფაქტების უმრავლესობას თიხის ჭურჭელი წარმოადგენს. კერამიკა მრავალრიცხოვნებითა და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ჭურჭლების ერთი ჯგუფი განლექილი თიხისაა, თხელკედლიანია და ჩარჩხება დამზადებული. გამომწვარია შავად. მეორე ჯგუფის კერამიკაც კარგად განლექილი თიხისაგან არის დამზადებული, თხელკეციანია და წითლადაა გამომწვარი. ამ ჯგუფის კერამიკის ზედაპირი კარგადაა დამუშავებული – გაპრიალებულია ან შემკულია რელიეფური ორნამენტით. ასეთი კერამიკის ნაწილი წითელი საღებავითაა შეღებილი, ან მოხატულია (ტაბ. VII; VIII,7,13,18,35,42). თიხის ჭურჭელი, დანიშნულების მიხედვით, სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა: 1. სამეურნეო; 2. სამზარეულო; 3. სუფრის. სამეურნეო ჭურჭლებს წარმოადგენს ქოცო და დერგი (ტაბ. IX,1-27,42,43,46,47). სამზარეულო ჭურჭელს მიეკუთვნება – ქოთანი, ქილა, კოჭობი (ტაბ. IX,38-40,44,45,49,50), ბადია (ტაბ. VIII,36,41,46,48-53). ამ ჯგუფის ყველა ჭურჭელს აუცილებლად ეტყობა ცეცხლის კვალი. შეიძლება ითქვას, რომ ასეთი ჭურჭლები მხოლოდ სამზარეულო დანიშნულების იყო. სუფრის ჭურჭელს მიეკუთვნება – დოქი და ხელადა (ტაბ. IX,28-36,41,48), ჯამი, ფიალა (ტაბ. VIII,1-32,37-40). ლითონის იარაღი ნამოსახლარზე მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა: № 4 სახლში რკინის ორი დანა დაფიქსირდა. ორივე ძლიერაა დაჟანგული. № 5 სახლში რკინის სატეხი, № 6 სახლში რკინის ღერაკი (ტაბ. XI,1), № 7 სახლში რკინის დანის ტარი. ქვის იარაღები ნამოსახლარზე გათხრილ ყველა სახლში დაფიქსირდა. ისინი ძირითადად ტუფის, ბაზალტის და რიყის ქვისაგანაა დამზადებული. იშვიათად გვხვდება პემზისაგან დამზადებული ცალები. სამეურნეო დანიშნულების იარაღებიდან გვხვდება სანაყები, ხელსაფქვავეები და სასრესები. სამკაულები

ნამოსახლარზე მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა. № 1 სახლში ბრინჯაოს სამაჯური, მინისებური პასტის მძივი და თიხის საკიდები დაფიქსირდა. № 4 სახლში კი სარდონის მძივი გამოვლინდა. № 5 სახლში აღმოჩნდა ბრინჯაოს საკინძი, ხოლო № 6 სახლში – ქვის საკიდი. ძვლის ნაკეთობებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ქარქაშის ნაწილი. აღსანიშნავია ცხოველის ლულოვანი ძვლისაგან და თხის რქისაგან დამზადებული სამეურნეო დანიშნულების (საპრიალებელი ?) იარაღები. ასევე საყურადღებოა ღორის ფალანგებისაგან დამზადებული ამულეტები.

ძეგლის სტრატეგრაფია. დარაკოვის ნამოსახლარი ორ კულტურულ ფენას და რამდენიმე სამშენებლო ჰორიზონტს შეიცავს. ზედა ფენა საკულტო, საცხოვრებელ, სამეურნეო ნაგებობებსა (ხაროები) და სამეურნეო ორმოების ნაწილითაა წარმოდგენილი. ქვედა ფენას სამეურნეო ორმოების დიდი ნაწილი მიეკუთვნება (ტაბ. II, III). ნამოსახლარის სტრატეგრაფია გვიჩვენებს, რომ სამეურნეო ორმოების აბსოლუტური უმრავლესობა სახლების გამართვამდეა გაჭრილი. მაგ. № 1 სახლის დასავლეთი კედელი № 15 და № 16 ორმოების თავზე გადადის. № 2 სახლის იატაკის ქვეშ № 1 და № 8 სამეურნეო ორმოები გაითხარა. ისინი დაკონსერვებული იყო სახლების ქვაფენილიანი და თიხატყეპნილი იატაკებით; № 3 სახლის ქვეშ - № 20 ორმო, № 4 სახლის იატაკის ქვეშ № 9, 12, 13, 18, 19 ორმოები გაითხარა; № 5 სახლის ქვეშ - № 10, 17 ორმოები. № 5 სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე გადადის № 10 ორმოს თავზე, ისე რომ ორმოს დიდ ნაწილს № 5 სახლის კუთხეში გამართული ღუმელი ფარავს. ხაროებიც სახლებზე უფრო ადრეული ჩანს. ასეთი დასკვნის საფუძველს იძლევა ნამოსახლარზე დაფიქსირებული სტრატეგრაფია. მაგ. № 1 ხარო ჩაჭრილი აქვს № 2 სახლს. № 1 და № 2 ხაროს კედლებზე კი № 3 სახლის ჩრდილოეთი, ზურგის კედელი გადადის. თუმცა აღსანიშნავია, რომ ხაროებიდან მოპოვებული მასალები (ტაბ. XI,2,3,20,30,32,35,41) № 10 სამეურნეო ორმოში აღმოჩენილი კერამიკის იდენტურია (ტაბ. X,20,24,45). ეს კერამიკა კი სახლებში დაფიქსირებული კერამიკის მსგავ-

სია. ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ ჩამოთვლილი ობიექტები თანადროულია და ერთ კულტურულ ფენას მიეკუთვნება, რომელიც რამდენიმე სამშენებლო დონეს შეიცავს. ზედა ფენის რამდენიმე სამშენებლო დონეზე სახლების სტრატეგრაფიაც მიუთითებს. მაგ. №№ 2,3 სახლებისა და №№ 1,2 ხაროების, შესწავლამ გვიჩვენა, რომ № 3 სახლი № 2 სახლის დანგრევის შემდეგ არის გამართული; № 3 სახლი კი № 1 და № 2 ხაროებზეა გამართული; № 5 სახლი № 4 სახლის დანგრევის შემდეგაა გამართული. № 5 სახლის სამხრეთი კედელი № 4 სახლის ჩრდილოეთ, ზურგის კედელზეა აგებული; № 4 სახლი რამდენჯერმე გადაუკეთებიათ. ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე სამჯერ ჩანს კაპიტალურად შეკეთებული (გამოვლენილია სამი დონე, იხ. სახლის აღწერილობა).

ძეგლის თარიღი. დარაკოვის ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალების ანალიზი, რომელიც ჩვენს მიერ ადრე შესწავლილი თანადროული მასალების ფორმალურ-ტიპოლოგიურ და სტილისტურ ანალიზებს ეყრდნობა [ნარიმანიშვილი გ., შატბერაშვილი ვ. 2002; Нариманишвили Г. 1991; Narimanišvili G. 2000; Narimanishvili G., Shatberashvili V. 2004]. დარაკოვის ნამოსახლარის ქვედა ფენის სამეურნეო ორმოებში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ძირითადი ნაწილი შავადაა გამომწვარი, რომელთა ზედაპირი გაპრიალებული ან ნაკანრი ორნამენტითაა შემკული (ტაბ. X,1-17,49,50; ტაბ. XI,4,6,8-18,23). მრავლად გვხვდება უხეშკეციანი, ხელით ნაძენი ტაფისებური ჭურჭლები (ტაბ. X,21,25,28,31,38; XI,42). ორმოების კერამიკა სახლებში აღმოჩენილი მასალებისაგან განსხვავდება როგორც კეცის სტრუქტურით, ისე გამოწვის ტექნიკით, ფორმითა და ორნამენტით. ორმოებში აღმოჩენილი კერამიკის ფორმა და ორნამენტი რკინის ფართო ათვისების ხანაში გავრცელებულ თიხის ჭურჭელთან დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ორმოები პრაქტიკულად არ შეიცავენ ნითლად გამომწვარ კერამიკას (გარდა № 10 ორმოსი, ტაბ. X,20). სახლებში აღმოჩენილი კერამიკა მკვეთრად განსხვავდება ორმოებში აღმოჩენილი კერამიკისაგან. სახლების არტეფაქტების აბსოლუტური უმრავლესობა ნითლადაა

გამომწვარი. მათი ნაწილი შეღებული ან მოხატულია წითელი საღებავით. გვხვდება თეთრი ანგობით მოხატული ჭურჭლებიც. დარაკოვის ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს წითელი საღებავით შეღებული და მოხატული კერამიკა. ასეთი სტილის კერამიკის გავრცელება აქემენიდური კულტურის გავლენით არის ახსნილი [დანვრილებით იხ. ნარიმანიშვილი გ. 1993; ნარიმანიშვილი გ. 1994; ნარიმანიშვილი გ., ხიმშიაშვილი კ. 1993; მახარაძე ზ., ნარიმანიშვილი გ. 2001; ნარიმანიშვილი გ., შატბერაშვილი ვ. 2002; Нариманишвили Г. 1991; Narimanišvili G. 2000]. მოხატული კერამიკის უძველესი ნიმუშები საქართველოს ტერიტორიაზე ქვემო ქართლში, არუხლოს ნამოსახლარის ძვ.წ. IV ათასწლეულის ფენებშია აღმოჩენილი [ჯავახიშვილი ალ., ლლონტი ლ. 1962; Гогелия Д., Челидзе Л. 1991:11]. მოხატული კერამიკის ცალკეული ნიმუშები ძვ.წ. III ათასწლეულშიც გვხვდება [Шаншашвили Н. 2007]. ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში ასეთი კერამიკა ფართოდაა გავრცელებული [ჯაფარიძე ო. 1969:122-129]. შემდგომში, დაახლოებით ათასი წლის მანძილზე კი აღარ გვხვდება. ამ დიდი პაუზის შემდეგ, ქართლის ტერიტორიაზე მოხატული კერამიკა აქემენიდურ ხანაში გამოჩნდა და ძვ.წ. IV-III სს-ში იმდენად გავრცელდა, რომ ამ პერიოდს მოხატული კერამიკის ხანასაც უწოდებენ [Гагошидзе Ю. 1979:90]. ძვ.წ. II ს-დან მოხატული კერამიკის წილი თანდათან მცირდება ისე, რომ ახ.წ. II საუკუნისათვის ის პრაქტიკულად ქრება. აღსანიშნავია, რომ ძვ.წ. V-I სს-ის მოხატული კერამიკის უდიდესი ნაწილი მონოქრომულია. ნახატი წითელი საღებავითაა შესრულებული. პარალელურად გვხვდება თეთრი საღებავით მოხატული ჭურჭლები [Нариманишвили Г. 1991]. პოლიქრომული კერამიკის რამდენიმე ნიმუში ციხიაგორასა და ნასტაკისშია ნაპოვნი.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ძვ.წ. V-I სს-ით დათარიღებული წითლად მოხატული კერამიკის სტილისტური ანალიზის მიხედვით ამ მასალაში ოთხი ძირითადი სტილი შეიძლება გამოიყოს: 1) სამკუთხედების სტილი; 2) სამადლოს სტილი; 3) კაზრე-

თის სტილი; 4) სამთავროს სტილი [Narimanišvili G., Shatberashvili V. 2004]. სამკუთხედების სტილის მოხატული კერამიკა საქართველოს ტერიტორიაზე პირველად ქვემო ქართლში ბ. კუფტინის მიერ სოფ. კუმშიში იქნა აღმოჩენილი [Куфтин Б. 1948:7-10], რომელიც დარაკოვის ნამოსახლარიდან ხუთიოდე კილომეტრითაა დაცილებული. XX ს-ის 50-იანი წლებიდან მოხატული კერამიკის მრავალი ნიმუში აღმოჩნდა. გაითხარა სამაროვნები და მრავალფენიანი ნამოსახლარები (ჩხიკვთა, თეთრინყარო, შავსაყდარა, ეცო, ბემთაშენი, უფლისციხე, სამადლო, ნასტაკისი, ციხიაგორა, ვარსიმაანთკარი და სხვ.), სადაც წითლად მოხატული კერამიკა დომინირებდა [რამიშვილი რ. 1998; მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. 2004]. დარაკოვის ნამოსახლარზე მოპოვებული წითელი საღებავით მოხატული ჭურჭლები (ტაბ. VII) სამკუთხედების სტილის კერამიკას შეესაბამება. ქართლში სამკუთხედებით მოხატული კერამიკის გამოჩენას მკვლევარები ძვ.წ. V ან IV ს-დან ვარაუდობენ. აზრთა სხვადასხვაობაა მოხატული კერამიკის წარმომავლობისა და გავრცელების გზების შესახებაც [დანვრილებით იხ. Нариманишвили Г. 1991]. ჩვენი აზრით, ამ ორნამენტის ქართლის ტერიტორიაზე დამკვიდრებას ორი პირობა განსაზღვრავდა. წითელკეციანი კერამიკის წითელი საღებავით მოხატვა და შეღებვა უთუოდ აქემენიდურ ირანთან ურთიერთობის შედეგია, თუმცა სამკუთხედების სტილის ფართოდ გავრცელებას და ადგილობრივ წარმოებას ხელი შეუწყო გვიანბრინჯაორკინის ხანაში ქართლში დამკვიდრებულმა ნაცრისფრად ან შავად გამომწვარი კერამიკის შემკობის ადგილობრივმა სამკუთხედების სტილმა, რომლისთვისაც ნაკანრი ან ნაპრიალები ბადისებური ორნამენტით ან ირიბი ხაზებით შევსებული სამკუთხედებია დამახასიათებელი. ეს უკანასკნელი ძალზე ახლოს დგას წითელი საღებავით მოხატული კერამიკის სამკუთხედების სტილთან. მიმაჩნია, რომ მოხატული და საერთოდ წითელკეციანი კერამიკა ქართლში აქემენიდური ეპოქის იმ მონაკვეთში უნდა გავრცელებულიყო, როდესაც აქემენიდებმა ახლადჩამოყალიბებული იმპერიის ჩრდილოეთი საზღვრების გამაგრე-

ბას განსაკუთრებული ყურადღება დაუთმეს. ჩვენი აზრით, სამხრეთ კავკასიაში აქემენიდური კულტურის გავრცელება ძვ.წ. 522-521 წლების შემდეგ უნდა დაწყებულიყო, როდესაც ამ მიმართულებით აქემენიანთა სამხედრო აქტივობამ პიკს მიაღწია. როგორც ჩანს, ძვ.წ. 515 წლისათვის, როდესაც დარიოს I-მა თრაკია დაიპყრო და სკვითიაში ლაშქრობა წამოიწყო, აქემენიდური ირანის პოლიტიკური გავლენა სამხრეთ კავკასიაზე უკვე დამყარებულია. ამ პერიოდს უნდა ემთხვეოდეს დარაქოში დასახლების გაჩენა, რომელმაც ძვ.წ. IV ს-ის შუა ხანებამდე იარსება. დარაკოვის ნამოსახლარის სტრატეგრაფია და მოპოვებული არტეფაქტები აშკარად მიუთითებს, რომ მოხატული კერამიკა ქართლში ძვ.წ. VI ს-ის მიწურულს თუ არა ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისში უკვე უნდა შემოსულიყო ყოფაში.

ამდენად, დარაკოვის ნამოსახლარის ზედა ფენა, სახლებში, სამეურნეო ორმოებსა და ხაროებში აღმოჩენილი მასალების მიხედვით ძვ.წ. V-IV სს შუა ხანებით თარიღდება. ქვედა ფენა კი ძვ.წ. VI ს-ს მიეკუთვნება.

დასკვნა. ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისიდან ქართლის თიხის ჭურჭლის ფორმებსა და ტექნოლოგიაზე ირანული კერამიკის გავლენა შეინიშნება. ქართლის ტერიტორიაზე, მათ შორის დარაკოვის ნამოსახლარზე, გვხვდება ირანული სამყაროსათვის დამახასიათებელი სპეციფიკური, ჩაიდნისებური ჭურჭელი - იბრიყი. ვრცელდება ნითლად შეღებილი და მოხატული თიხის ჭურჭელი. ეს უკანასკნელი აქემენიდური ირანის ტერიტორიაზე გავრცელებული "სამკუთხედებით მოხატული" კერამიკის გავლენითაა დამზადებული. მკვლევართა ერთი ნაწილისაგან განსხვავებით, ძვ.წ. VI-V სს-ში ქართლის ტერიტორიაზე ამ სტილის კერამიკის გაჩენას ჩვენ აქემენიდური ირანიდან ვვარაუდობთ [Нариманишвили Г. 1991].

ქართლისა და საერთოდ სამხრეთ კავკასიის მნიშვნელოვან სავაჭრო-სატრანზიტო გზებზე მდებარეობა და სამხედრო-სტრატეგიული მდებარეობა რეგიონის პოლიტიკურ მდგომარეობასა და სტატუსს განაპირობებდა. სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა კავკასიას, აღმოსავლეთ ანატოლიასა და აღ-

მოსავლეთ ხმელთაშუაზღისპირეთს შორის, შესაძლოა, ზედა პალეოლითშიც არსებობდა. ეს ურთიერთობა, ქრონოლოგიური ნყვეტილებით, გრძელდებოდა უკერამიკო და კერამიკული ნეოლითის, აგრეთვე ენეოლითის ეპოქაში. თუმცა რეგულარულ სააღებ-მიცემო ურთიერთობას ადრებრინჯაოს ხანაში ეყრება საფუძველი. ძვ.წ. 4000-3250 წწ-ში იწყება საერთაშორისო ურთიერთობა მახლობელ აღმოსავლეთში. უძველეს სავაჭრო ობიექტს ობსიდიანი წარმოადგენდა. ობსიდიანით ვაჭრობა შეცვალა სპილენძით ვაჭრობამ. ლითონი გადიოდა იგივე ტრადიციული საკომუნიკაციო გზებით, თუმცა შეიცვალა სატრანსპორტო საშუალებები. გაჩნდა ბორბლიანი ტრანსპორტი, რამაც სავაჭრო კავშირურთიერთობებში ძირეული ცვლილება მოახდინა. წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდასთან არის დაკავშირებული სამხრეთ კავკასიაში თრიალეთის კულტურის (ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარი - ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისი) დაწინაურება. შუა ბრინჯაოს ხანაში ისევ არსებობდა ის სავაჭრო გზა, რომელიც ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში სამხრეთ კავკასიას (მტკვარ-არაქსის კულტურა) სირია-პალესტინასთან (კერბეთ-კერაქის კულტურა) აკავშირებდა [მანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 2007].

გვიანბრინჯაო-რკინის ხანაში კავკასიის მიმართ ინტერესი კიდევ უფრო იზრდება. ამ ეპოქის წერილობით წყაროებსა და არქეოლოგიურ მასალებში ასახულია მითანის, ასურეთის, ურარტუს და მიდიის სამხედრო-პოლიტიკური თუ ეკონომიკური აქტივობა. ასევე ნათლად ჩანს, კავკასიის ჩრდილოეთით მცხოვრები ნომადური ტომების დაინტერესება სამხრეთ კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის სიმდიდრეებით. მათი ინტენსიური სვლა სამხრეთისაკენ ძვ.წ. VIII ს-ის მიწურულს იწყება, რამაც ამ რეგიონში დიდი პოლიტიკური და ეკონომიკური ცვლილებები გამოიწვია. ძვ.წ. VIII ს-ის მიწურულს ურარტუს მეფე რუსა I სახელმწიფოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში შემოჭრილ კიმერიელებს შეებრძოლა და დამარცხდა. ძვ.წ. VII ს-ის მეორე ნახევრისათვის კიმერიელები ახლო აღმოსავლეთში მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ.

ამავე დროს გამოჩნდნენ სკვითებიც. წინა აზიაში სკვითების შემოსვლის სამ ეტაპს გამოყოფენ: პირველი – ეს არის კიმერიელების გამოჩენა ძვ.წ. VIII ს-ის ბოლოს; მეორე ეტაპი დაიწყო ძვ.წ. VII ს-ის შუა ხანებში, როდესაც სკვითები ჩრდილოეთიდან შემოვიდნენ; მესამე კი აქემენიდური სპარსეთის ჩამოყალიბების საწყის ეტაპს ემთხვევა, როდესაც ძვ.წ. VI ს-ის შუა ხანებში საკების ტომი ცენტრალური აზიიდან შემოჭრა [Пиотровский Б. 1949:130].

კავკასიის ქედის ჩრდილოეთით, სტეპებში ბინადარი ნომადური ტომების სწრაფვა სამხრეთისაკენ და წინა აზიის ცივილიზაციების დაინტერესება კავკასიის ბუნებრივი სიმდიდრეებით, კარგად არის ასახული არქეოლოგიურ მასალაში. სამხრეთის ცივილიზაციების ბრძოლას ჩრდილოელ ნომადებთან ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ეს დაპირისპირება განსაკუთრებით რელიეფურად აქემენიდური ირანის შექნის საწყის ეტაპზე წარმოჩნდა. მომთაბარეების განეიტრალება და ჩრდილოეთი საზღვრების დაცვის ორგანიზება აქემენიდების ერთ-ერთ ძირითად სტრატეგიულ ამოცანას წარმოადგენდა, რასაც ხანგრძლივი და სისხლისმღვრელი ბრძოლების შედეგად მიაღწიეს. მომთაბარეებთან ბრძოლა იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ აქემენიდი მეფეები ამ ლაშქრობებს უშუალოდ ედგნენ სათავეში. ძვ.წ. 550 წელს სპარსელებისა და მიდიელების შორის წარმოებულ ომი დასრულდა და წარმოიქმნა აქემენიდური ირანის სახელმწიფო. 549-548 წლებში სპარსელებმა დაიპყრეს ის ქვეყნები, რომლებიც მიდიის შემადგენლობაში შედიოდნენ. კერძოდ, პართია, ჰირკანია და არმენია. 545-539 წწ კიროს II-მ აღმოსავლეთ ირანის და ცენტრალური აზიის ნაწილის (დრანგიანა, მარგიანა, ხორეზმი, სოგდიანა, ბაქტრია და ცენტრალურ აზიაში მცხოვრები საკები) დამორჩილება შეძლო [Дандамаев М. 1985]. მომთაბარეთა მუდმივი თავდასხმები აქემენიდური ირანის შემადგენლობაში შემავალ მინათმოქმედ ხალხს მნიშვნელოვან ზარალს აყენებდა, ამიტომ კიროს II-მ ცენტრალურ აზიაში, მდ. ამუდარიის გაყოლებით, საზღვრისპირა გამაგრებული დასახლებების მთელი რიგი შექმნა, რამაც მას

საშუალება მისცა 539 წელს ბაბილონის წინააღმდეგ გაელაშქრა [Дандамаев М., Луконов В. 1980]. ცენტალურ აზიაში კიროსის მიერ გატარებული ღონისძიებები საკმარისი არ აღმოჩნდა. ჩრდილოეთიდან მომდინარე საფრთხე იმდენად დიდი იყო, რომ კიროს II წინა აზიის ქვეყნების დამორჩილების შემდეგ ისევ ჩრდილო-აღმოსავლეთით იბრძვის. ძვ.წ. 530 წელს კიროსმა ეგვიპტეში ლაშქრობა გადადო და მასაგეტების წინააღმდეგ გაილაშქრა. ეს ბრძოლა მისთვის საბედისწერო აღმოჩნდა. კიროსის სიკვდილის შემდეგ აქემენიდურ ირანს კამბიზი (ძვ.წ. 530-522 წწ.) განაგებს. იგი მასაგეტების წინააღმდეგ კიროსთან ერთად იბრძოდა. კამბიზის მიერ ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვრების გამაგრების შესახებ წერილობითი წყაროები არაფერს არ გვაუწყებენ. თუმცა, სავარაუდოა, რომ კამბიზმა მხოლოდ ცენტრალური აზიის საზღვრების გამაგრების შემდეგ ილაშქრა ეგვიპტეში. ცნობილია, რომ მან ეგვიპტური კამპანია გამეფებიდან მხოლოდ ხუთი წლის შემდეგ წამოიწყო [Дандамаев М. 1985]. დარიოს I (ძვ.წ. 522-486 წწ.) გამეფებისთანავე ბაბილონი აუჯანყდა. ძვ.წ. 522 წლის მინურულისათვის მთელი იმპერია აჯანყებებმა მოიცვა, რამაც განსაკუთრებით მასიური ხასიათი ცენტრალური აზიის პროვინციებში მიიღო. დარიოსს განუდგნენ მარგიანა, პართია, სატაგიდია და საკები. ბაქტრიის სატრაპმა დადარშიშმა სისხლში ჩაახშო აჯანყება მარგიანაში და ის ბაქტრიის სატრაპიას შეუერთა. ამ ბრძოლებმა აქემენიდური ირანის ცენტრალურ აზიაში გამავალი საზღვრის უსაფრთხოება უზუნველყო.

აქემენიდთა იმპერიის უსაფრთხოების ერთ-ერთ მნიშვნელოვანი ხაზი კავკასიის ქედზე გადიოდა. ამიტომ, აქემენიდთა ძირითად მიზანს ამ მიმართულებიდან ნომადების შემოჭრის საფრთხის აცილება წარმოადგენდა. სამხრეთ კავკასიისა და ირანული სამყაროს მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობა კარგადაა ასახული როგორც წერილობით წყაროებში, ისე არქეოლოგიურ მასალაში. ირანში მიმდინარე პროცესები გარკვეულ გამოხმაურებას კავკასიაშიც ჰპოვებდა. ამ ურთიერთობას ინტენსიური, ამასთან სპორადუ-

ლი ხასიათი ჰქონდა. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ეტაპი აქემენიდური ირანის წარმოქმნისთანავე იწყება. ამ დროს სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ჩნდება ახალი ტიპის კერამიკა – მილიანი და ნისკარტიანი ხელაღები, მაღალყელიანი დოქები, პროფილირებული და შვერილიანი ჯამები. ამავე დროს ვრცელდება წითელკეციანი კერამიკა, რომელთა დიდი ნაწილი შეღებილი ან მოხატულია წითელი საღებავით. ამ ტიპის კერამიკის გავრცელება ირანიდან ივარაუდება და დარიოს I-ის ჩრდილოეთ რეგიონებში მოღვაწეობას უკავშირდება [ნარიმანიშვილი გ. 1994:20].

სამხრეთისა და ჩრდილოეთის დაპირისპირებისას განსაკუთრებული სტრატეგიული მნიშვნელობა კავკასიის გადმოსასვლელების კონტროლს ენიჭებოდა. სამხრეთ კავკასიაში აქემენიდების გააქტიურება მაშინ უნდა დაწყებულიყო, როდესაც ძვ.წ. 522-521 წლებში დარიოსის სარდლებმა ხუთი ბრძოლის შემდეგ დაიმორჩილეს არმენია. არმენიაში აჯანყების ხასიათზე სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. ვ. სტრუვეს აზრით აჯანყება მოაწყვეს არა სომხებმა, არამედ ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებმა სკვითებმა. ი. დიაკონოვი ფიქრობს, რომ ისინი ეთნიკური სომხები იყვნენ [Дьяконов И. 1956]. გ. ლაფანციანი თვლის, რომ ბუნტი ხაიასას ტომების მოძრაობასთან იყო დაკავშირებული [Кафанян Г. 1956]. ბეჰისტუნის წარწერა აჯანყებულებს და მათ ბელადს სახელით არ მოიხსენიებს, იქ მხოლოდ ისაა აღნიშნული, რომ არმინა აჯანყებამ მოიცვა. ამის საფუძველზე მ. დანდამაევი ფიქრობს, რომ ტომობრივი კუთვნილება იმდენად ცხადი იყო, რომ წარწერის შემდგენელმა საჭიროდ არ ჩათვალა ამის აღნიშვნა [Дандамаев М. 1985].

ძვ.წ. 519 წელს დარიოსი კვლავ მომთაბარეთა, წვეტიანქუდიანი საკების წინააღმდეგ იბრძვის და ამარცხებს მათ. მხოლოდ ჩრდილოეთი საზღვრების საფუძვლიანი გამაგრების შემდეგ, 518 წელს მიდის ეგვიპტის აჯანყებული სატრაპის დასასჯელად. ძვ.წ. 515 წელს კი დარიოსმა დაიპყრო თრაკია. მდ. დუნაიზე ხიდი ააგო და ორგანიზება გაუკეთა მის დაცვას, რითაც, მან სკვითიაში შეჭრისათვის ყველა პირობა მოამზადა.

საფიქრებელია, რომ კავკასიის ქედზე არსებული გადმოსასვლელებზე კონტროლის დაწესების გარეშე დარიოსი სკვითიაში ლაშქრობას არ დაიწყებდა. მით უმეტეს, რომ ჰეროდოტეს ცნობით “დარიოსმა განსაზღვრა დაესაჯა სკვითები, რადგან ისინი უწინ შემოიჭრნენ მიდიაში ...” [Hdt, IV,1]. ასევე საინტერესოა ერთი ისტორია, რომელსაც ჰეროდოტე მარათონის ბრძოლის აღწერისას მოგვითხრობს: მას შემდეგ, რაც დარიოსი შეიჭრა სკვითების ქვეყანაში, სკვითებს უნდოდათ მისთვის სამაგიეროს გადახდა, ამიტომ გაგზავნეს სპარტაში კაცები, რომ ისინი მოკავშირეებად გაეხადათ და შეთანხმებულიყვნენ იმაზე, რომ სკვითები შეეცდებოდნენ მიდიაში შეჭრას მდინარე ფაზისის გასწვრივ, ხოლო სპარტელებს შეუთვალეს დაძრულიყვნენ ეფესოდან, გაჰყოლოდნენ გზას ქვეყნის შიგნით და შემდეგ აქ სადმე შეხვედროდნენ სკვითებს [Hdt, VI,84]. ჰეროდოტეს ამ მონათხრობიდან კარგად ჩანს, რომ სკვითებმა და სპარსელებმა კარგად იციან კავკასიონზე არსებული გადმოსასვლელები და მათი მნიშვნელობა. ამიტომ, წარმოუდგენელია დარიოსს არ გაეთვალისწინებინა კავკასიის ქედზე არსებული გადმოსასვლელები და ისე წამოეწყო დიდი სამხედრო ოპერაცია.

სკვითიაში ლაშქრობის მიზანს მომთაბარე ტომების ნეიტრალიზება წარმოადგენდა, რადგანაც ჩრდილოეთში მცხოვრები ნომადური ტომები აქემენიდებს არა მხოლოდ სხვა მიმართულებით (ბაბილონი, ეგვიპტე და სხვ.) მოქმედებაში უშლიდნენ ხელს, არამედ თვით იმპერიის არსებობას უქმნიდნენ საფრთხეს. დარიოსის ლაშქრობის ძირითადი ამოცანა სტეპებში მცხოვრებ ნომადების იმდენად დასუსტება იყო, რომ მათ ვერ შეეფერხებინათ ცივილიზებული აღმოსავლეთის განვითარება. ამ მიზნის მიღწევა დიდი სამხედრო-სტრატეგიული გეგმის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა. ამ გეგმაში კი აქემენიდური ირანის ჩრდილოეთი საზღვრების სათანადო გამაგრებას ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უნდა სჭეროდა. წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ნათლად ჩანს, რომ სკვითიაში შეჭრის მომენტისათვის არსებობდა ძლიერი თავდაცვითი ზღუდე,

რომელიც ცენტრალური აზიიდან იწყებოდა, მოიცავდა კავკასიას და თრაკიაში მთავადებოდა. ჩრდილოეთიდან მომდინარე საფრთხის შესაკავებლად შექმნილი თავდაცვითი ხაზი მდ. ამუდარიაზე, კავკასიის ქედზე და მდ. დუნაიზე გადიოდა. თრაკიაშიც სწორედ ამ დროს მდიდრული სამარხები ჩნდება [Kull B. 2000:469].

წერილობითი წყაროების მიხედვით ჩანს, რომ აქემენიდურ ირანსა და სამხრეთ კავკასიის ხალხებს სხვადასხვა ხასიათის ურთიერთობა ჰქონდა. სამხრეთ კავკასიის დასავლეთი და ცენტრალური ნაწილი აქემენიდური იმპერიის ძლიერ პოლიტიკურ გავლენას განიცდიდა; აღმოსავლეთი და სამხრეთი ნაწილი სატრაპიები იყო, რომლებიც უშუალოდ შედიოდა იმპერიის საზღვრებში. ჰეროდოტეს ცნობებზე დაყრდნობით, სამხრეთ კავკასიის ხალხები აქემენიდებმა სამ სატრაპიაში (XI, XVIII, XIX) გააერთიანეს. “კასპიები, პავსიკები, პანტიმათები და დარეიტები ერთად იყვნენ დახარკულები და იხდიდნენ 200 ტალანტს, ესაა მეთერთმეტე სატრაპია“ [Hdt. III,92]. “მატიენებს, სასპეირებსა და ალაროდიელებს შეწერილი ჰქონდათ 200 ტალანტი. ესაა XVIII სატრაპია“. “**მოსხებს**, ტიბარენებს, მაკრონებს, მოსინიკებსა და მარებს შეწერილი ჰქონდათ 300 ტალანტი. ესაა მეცხრამეტე სატრაპია“ [Hdt. III,94]. ქართველური ტომების მცირე ნაწილი შეიძლება XIII სატრაპიაში, რომელშიც შედიოდა პაქტიიკე, არმენიელები და მათი მეზობლები [Hdt. III,93], მოხვდა. გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ X სატრაპიის ჩრდილოეთი საზღვარი მდ. ხრამისა და მდ. მტკვრის შესართავიდან მდ. მტკვრისა და არაქსის შესართავამდე გადიოდა. უკანასკნელ წლებში ფ. ტერ-მარტიროსოვმა XV სატრაპია (საკები და კასპიები), რომელსაც მანამდე ცენტრალურ აზიაში ათავსებდნენ, სამხრეთ კავკასიის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, კასპიის ზღვის სანაპიროზე მოათავსა [Ter-Martirosov F. 2000:248].

წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით, სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულია მოსაზრება, რომ კოლხებმა აიცილეს აქემენიანთა ბატონობა. საინტერესოა ჰეროდოტეს ცნობა, რომლის მიხედვითაც კოლხები

დარიოსის დროს, ხუთ წელიწადში ერთხელ, ას ყმანვილსა და ქალიშვილს უგზავნიდნენ აქემენიდებს [Hdt. III,97], ქსერქსეს დროს კი მონაწილეობდნენ ლაშქრობებში [Hdt. VII,79]. გ. მელიქიშვილის აზრით, კოლხები ამ ვალდებულებას ჰეროდოტეს (ძვ.წ. 484-425 წწ.) დროსაც ასრულებდნენ [Меликишвили Г. 1959:238]. აქემენიდურ ირანთან ქართლის ურთიერთობის შესახებ წერილობით წყაროები პრაქტიკულად არ მოიპოვება. გვაქვს პლუტარქეს ცნობა, რომლის მიხედვით “იბერები არ ემორჩილებოდნენ არც სპარსელებს, არც მიდიელებს და მაკედონელთა უღელიც აიცილეს“ [Plut., Pomp. XXXIV]. თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აქემენიდური ირანის საზღვრები კავკასიის ქედს აღწევდა [Гагошидзе Ю. 1979:79; Jacobs B. 2000:93-102; Ter-Martirosov F. 2000:243-252]. მეცნიერთა ნაწილი ამ მოსაზრებას კატეგორიულად არ იზიარებს [ლორთქიფანიძე ოთ. 1985:146-151; Lordkipanidze O. 2000].

აქემენიდური სატრაპიების საზღვრების შესახებ მრავალი, ხშირად ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრება არსებობს. თითქმის ყველა მკვლევარი თანხმდება, რომ XI სატრაპიას აღმოსავლეთიდან კასპიის ზღვა, ჩრდილოეთიდან კი კავკასიონი საზღვრავდა. სამხრეთი საზღვარი კი მდ. არაქსზე გადადიოდა და მიდიის საზღვარს აღწევდა. ყველაზე რთული განსასაზღვრია დასავლეთი საზღვარი, რომელიც გ. ტირაციანის აზრით მდ. მტკვრისა და მდ. ხრამის შესართავამდე აღწევდა [Тирация Г. 1981]. უფრო რთულია XIII და XVIII სატრაპიების საზღვრების დადგენა და მათი მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების საკითხების კვლევა. გ.ტირაციანი მიიჩნევს, რომ აქემენიდთა XVIII სატრაპია არმენიის ზეგნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ ოლქებს ფარავდა და მისი ერთ-ერთი ცენტრი ყოფილი ურარტული ქალაქი ერებუნი იყო [Тирация Г. 1988:53].

არმენიის სატრაპიის სამხრეთი საზღვარი ქსენოფონტეს მიხედვით მდ. კენტრიკთან გადის [Xenophontis, IV,III,4; IV,IV,2]. ბერძნები მდ. ტიროსის გადალახვის შემდეგ დასავლეთ არმენიაში შევიდნენ [Xenophontis, IV,IV,4]. ამ

ფრაგმენტის მიხედვით ფიქრობენ, რომ ქსენოფონტი ორ არმენიას ასახელებს – ერთია “არმენია“, რომელსაც ორონტი მართავს, მეორეა “დასავლეთი არმენია“, რომლის მმართველი ტირიბაზია. გ. ტირაციანის აზრით ქსენოფონტის მონაცემები არმენიის ადმინისტრაციული დაყოფის ძვ.წ. V ს-ის მიწურულის მდგომარეობას ასახავს. თუმცა, მისი აზრით, არსებობდა უფრო ადრეული დაყოფაც. ჰეროდოტეს მონაცემებზე დაყრდნობით გ. ტირაციანი თვლის, რომ დარიოსის დროს ჩატარებული ადმინისტრაციული დაყოფის დროს არმენიის ზეგანზე ორი სატრაპია – XIII და XVIII ჩამოყალიბდა. გ. ტირაციანი წერს: „თუ XIII სატრაპია, ცენტრით ვანში მოიცავდა, როგორც უნდა ვიფიქროთ არმენიის სამეფოს ყოფილ მიწებს, რომელიც VI ს-ის 20-იან წლებში განადგურდა; XVIII სატრაპიის ლოკალიზება მიღებულია არმენიის ზეგნის ჩრდილოეთ ჩრდილო-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ რეგიონებში, რომლებიც ჰეროდოტეს ცნობების მიხედვით ამ სატრაპიაში შემავალი სასპერების, ალაროდიებისა და მათიენების საცხოვრებელი იყო [Тирация Г. 1988:68, 69]. თუმცა, კიდევ ერთხელ უნდა აღინიშნოს, რომ ჰეროდოტე ორ არმენიას ან არმენიის ორად გაყოფას არსად არ ახსენებს და ორივე სატრაპიაში შემავალი ხალხებსაც კონკრეტულად ასახელებს - XIII სატრაპიაში შედის პაქტიიკე, არმენიელები და მათი მეზობლები [Hdt, III,93], XVIII სატრაპიაში კი “მატიენები, სასპერები და ალაროდიელები [Hdt, III, 94] შედიან. ორონტის სამფლობელოების განხილვისას გ. ტირაციანი აღნიშნავს, რომ ორონტის არმენიაში სატრაპიის ადგილსამყოფელი სოფელშია, მას წარმოუდგენლად მიაჩნია სატრაპს მხოლოდ ერთი რეზიდენცია ჰქონოდა, ისიც მის უკიდურეს სამხრეთ ნაწილში. მისი აზრით, პირველი და მთავარი ცენტრი ქ. ვანში უნდა ყოფილიყო [Тирация Г. 1988:66]. მაგრამ ქ. ვანი, როგორც ჩანს, XVIII სატრაპიაში შემავალი ალაროდიელების ადმინისტრაციული ცენტრი უფრო იყო, ვიდრე არმენიელებისა, რადგან ამ ეპოქაში ალაროდიელები ჩანან ურარტუელების მემკვიდრეებად, ხოლო არმენები, რომლებიც ამ ტერიტორიაზე ჯერ დამკვიდრებულები არ არიან,

შესაბამისად სხვა (XIII) სატრაპიაში შედიან. ჰეროდოტეს ცნობების მიხედვით არმენიის მმართველი ორონტი სატრაპიის მმართველი კი არ ჩანს, არამედ მისი ერთ-ერთი ოლქის გამგებელია. არმენიის სატრაპიის უმაღლესი ხელისუფალი კი, მეფისნაცვალი ტირიბაზია. ამაზე მიუთითებს “ანაბასის“ ის ნაწილი, სადაც ჩამოთვლილია მეფის მოადგილეები და ოლქები, რომელთა ტერიტორიაზეც გაიარეს ბერძნებმა [Xen., Anab. VII, 8, 25]. ამ ჩამონათვალში სატრაპია არმენია საერთოდ არ არის ნახსენები, ტირიბაზი კი ფასიანებისა და ჰესპერიტების (სასპერები) მმართველად დასახელებული. ტირიბაზის პროვინციის ჩრდილოეთი საზღვარი კი სადღაც ძველი ქართული ტაოს ტერიტორიაზე (იმერ ტაო) გადიოდა. აქ მთავრდებოდა “სპარსეთის ქართლი“ და “სპარსეთის კოლხეთი“. მათზე ჩრდილოეთით მცხოვრები ქართული მოსახლეობა თავისუფალია აქემენიდური იმპერიისადმი უშუალო დამოკიდებულებისაგან [მელიქიშვილი გ. 1970:435].

ამ პერიოდში მიმდინარე ისტორიული პროცესები შემდეგნაირად წარმოგვიდგება. დაახლ. 590 წელს მიდიელებმა ბოლო მოუღეს ურარტუს სახელმწიფოს. ამ ბრძოლების შედეგად, რომელშიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა სამხრეთ კავკასიის ხალხებიც, ურარტუს ჩრდილოეთი რეგიონები სასპერების ძლიერი გაერთიანების შემადგენლობაში შევიდა. ამდენად, სასპერები კონტროლს უწევენ ტერიტორიას კოლხეთსა და მიდიას შორის. გ. მელიქიშვილის აზრით ჰეროდოტეს მონაცემებში ასახულია მიდიის ძლიერების ხანა, ძვ.წ. VI ს-ის პირველი ნახევრის მდგომარეობა. სასპერების აღმოსავლურქართული გაერთიანების ცენტრი სპერის ოლქში მდებარეობდა. ეს ის რეგიონია, რომელიც უფრო ადრე დიაუხი-დაიაენის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. ამდენად, სასპერების გაერთიანება სწორედ ამ სამეფოს მემკვიდრეა [Меликишвили Г. 1959:233]. მიდიის ძლიერების ხანაში კი თვითონაც მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ერთეულად ყალიბდება. ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისში ჰეროდოტეს მიხედვით ამ ტერიტორიას ისევ სასპერები განაგებენ, რომლებიც უკვე

აქემენიდური იმპერიის XVIII სატრაპიაში შედიან. ასეთი მდგომარეობა ჩანს ძვ.წ. IV ს-ის დასაწყისამდე. ქართლის ეს ნაწილი უნდა იყოს “არიან ქართლი”, რომელიც შემდგომში ქართლის (იბერიის) სამეფოს ჩამოყალიბებაში აქტიურად მონაწილეობს.

სომხურ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრდა მოსაზრება, რომ XVIII სატრაპიის ტერიტორია არმენიის სატრაპიას ეკუთვნოდა. მეცნიერთა ნაწილი მიიჩნევს, რომ ურარტუს სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ შეიქმნა არმენიის დიდი სამეფო, რომელიც ძვ.წ. 530 წლამდე დამოუკიდებელი იყო და მისი ჩრდილოეთი საზღვარი მდ. მტკვრის მარჯვენა სანაპირომდე მიდიოდა. ეს ტერიტორიები, მოგვიანებით, არმენიის სატრაპიაში შევიდა [Тирацян Г. 1981; Ter-Martirosov F. 2000:244]. გ. ტირაციანი თვლიდა, რომ არმენიის სატრაპიის საზღვრები ძვ.წ. VI ს-ის შუა ხანებიდან ძვ.წ. IV ს-ის ბოლომდე უცვლელი რჩებოდა [Тирацян Г. 1981]. ასეთი მოსაზრება გარკვეულ წინააღმდეგობას ქმნიდა, რადგან ჰეროდოტეს ცნობების მიხედვით სატრაპია არმენია მდ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროსთან კი არა, მდ. არაქსის ნაპირებთანაც ვერ გადიოდა. ამიტომ, ფ. ტერ-მარტიროსოვმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ არმენიის სატრაპია ძვ.წ. 484-480 წწ-ში ორ - XIII და XVIII სატრაპიად დაიყო [Ter-Martirosov F. 2000:247]. მისი აზრით XVIII სატრაპიასაც არმენია ეწოდა, რაც არცერთი წყაროს მიხედვით არ დასტურდება.

მ. მაქსიმოვას აზრით, არმენებს მდ. ევფრატის ორ ზემო ტოტს შორის მოქცეული ტერიტორია ეკავათ. მოგვიანებით არმენები გავრცელდნენ უფრო აღმოსავლეთით, სადაც ვანისა და ურმიისპირეთი დაიკავეს [Xen., Anab. 1951:270, შენიშვნა 7]. გ. მელიქიშვილის აზრით, ურარტუს დაცემის შემდეგ, მისი დასავლეთი რეგიონების ინტენსიურ ათვისებას იწყებენ არმენები (სომხები). ქვეყანა ჰაიასა და ზუხმა – ხეთური წყაროებით, სუხმი (სოხმი) – ასირიული წყაროებით, რომელიც მდ. აღმოსავლეთ ევფრატსა (მურად სუ) და დასავლეთ ევფრატის ზედა დინებას შუა მდებარეობდა. სომხები აღმოსავლეთ ოლქებშიც იწყებენ შეღწევას. სამხრეთით ისინი სახლდებიან შუპრიას (ოლქი ვანის ტბის დასავ-

ლეთით) ხურიტულ ოლქში, რომელსაც ურარტული წყაროები ქვეყანა არმე(ნი)თ იცნობენ [Меликишвили Г. 1959:234]. ძვ.წ. 600 წლისათვის ურარტუს ტერიტორიაზე არმენების გადასახლების თეორიას მცდარს უწოდებს ფ. ტერ-მარტიროსოვი. მისი აზრით ურარტუს დაცემის შემდეგ ყალიბდება არმენიის სამეფო და ხდება არმენებისა და სომხურენოვანი ტომების გაერთიანება [Ter-Martirosov Ф. 1995:73].

XVIII სატრაპიის საზღვრების დადგენა ჰეროდოტეს მონაცემების მიხედვით მეტნაკლები სიზუსტით შეიძლება. ჰეროდოტეს ცნობით “მიდიის საგამგებლოსა და ლიდიას შორის საზღვარი იყო მდ. ჰალისი ... მის მარჯვნივ სახლობენ მათიენები, მეორე მხარეს კი ფრიგიელები“ [Hdt, I,72]. ისინი არიან არმენიელების მეზობლად და მათ მეზობლად არის კისიის ქვეყანა [Hdt, V,52]. ჰეროდოტე აქემენიდთა სამეფო გზის აღწერისას აღნიშნავს - “არმენიაში არის 15 დასასვენებელი სადგური 56,5 ფარსანგის მანძილზე და იქვე არის საყარაულოებიც. ... ამ არმენიიდან შევდივართ მათიენეს ქვეყანაში, აქ 34 სადგურია, 137 ფარსანგი“ [Hdt, V,52]. ამდენად, მათიენები მდ. ჰალისზეც არიან, მდ. არაქსის სათავეშიც და მდ. ძაბატეზეც. ეს უკანასკნელი ალბათ მდ. ზაბია. როგორც ჩანს, მათიენები ცხოვრობენ ვანისა და ურმიის ტბებს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე და ქ. არბელამდე ჩადიან. მათიენთა ქვეყნის საზღვრიდან ქ. სუსამდე 11 სადგური და 42,5 ფარსანგია [Hdt, V,52]. მათიენებს მეცნიერები ძველი ხურიტულ მითანის სამეფოს მოსახლეობასთან აიგივებენ. გამონაკლისია ფ. ტერ-მარტიროსოვი რომელიც ფიქრობს, რომ შესაძლოა ჰეროდოტე მათიენებს კამბისენას მაცხოვრებლებლად გულისხმობდა [Ter-Martirosov F. 2000:247].

ალაროდოტელები ურარტუს შემორჩენილი მოსახლეობაა, რომლებიც მდ. არაქსის მარჯვენა ნაპირზე და ვანის ტბის მიდამოებში ცხოვრობენ [Меликишвили Г. 1959:266]. XVIII სატრაპიაში სასპერები ყველაზე ჩრდილოეთით ცხოვრობენ. სასპერების უკიდურესი დასავლეთი საზღვარი მდ. ჭოროხის ზედა დინებას, ისტორიული სპერის საზღვარს ემთხვევა [Меликишвили Г. 1959:232]. სასპერები

ჰეროდოტეს ცნობით კოლხებსა და მიდიელებს შორის ცხოვრობენ. “კოლხეთიდან მიდიაში გადასასვლელი დიდი არაა, მხოლოდ ერთი ტომია ამ ქვეყნებს შორის, ესაა სასპეირების ტომი“ [Hdt, I, 104]. “მიდიელებს ზემოთ სასპეირები, სასპეირებს ზემოთ კოლხები“ ცხოვრობენ [Hdt, I, 37]. სასპეირებისა და მიდიელების საზღვარი, “...აგზატანიდან ჩრდილოეთისაკენ და ევქსინის პონტოსკენ. აქ ხომ მიდიელთა ქვეყანა, სასპეირების მეზობლად, ძალიან მთიანი არის“ [Hdt, I, 110]. ჰარპაგმა სწორედ აქ დამალა მიდიის მეფე ასტიაგესაგან განწირული ახალშობილი კიროსი [Hdt, I, 110].

ჰეროდოტეს ცნობების მიხედვით, არმენები მხოლოდ XIII სატრაპიაში ცხოვრობენ, რომელშიც მათი მეზობელი ხალხებიც შედიოდნენ. ამ სატრაპიის საზღვრები, გეოგრაფია და ხალხი კარგად აქვს დახასიათებული ჰეროდოტეს. “პაქტიკედან, არმენიელთაგან და მის მეზობლად მცხოვრებთაგან ვიდრე ევქსინის პონტომდე, დარიოსს 400 ტალანტი მისდიოდა. ესაა მეცამეტე სატრაპია“ [Hdt, III-93]. “კილიკიისა და არმენიის საზღვარი მოდის სანაოსნო მდინარეზე, რომლის სახელიც არის ევფრატესი. არმენიაში არის 15 დასასვენებელი სადგური 56,5 ფარსანგის მანძილზე. და იქვე არის საყარაულოებიც. ამ ქვეყანაზე მიედინება ოთხი სანაოსნო მდინარე, რომელთა გადაცურვა აუცილებელია. პირველია ტიგრესი, შემდეგ მეორესა და მესამეს ეწოდება ძაბატოსი, მაგრამ ეს ერთი და იგივე მდინარე არაა და ისინი არც ერთი და იმავე ადგილიდან გამომდინარეობენ, რადგანაც პირველი მათგან - არმენიელთაგან მოედინება, ხოლო მეორე მატიენთაგან. ამ მდინარეთაგან მეოთხეს ჰქვია გინდესი, რომელიც ოდესღაც კიროსმა 360 არხად დაჰყო. ამ არმენიიდან შევდივართ მატიენეს ქვეყანაში [Hdt, V,52]. “კილიკიელების მეზობლად არიან არმენიელები. მათ ბევრი საქონელი ჰყავთ, ხოლო არმენიელების მეზობლად არიან მატიენები“ [Hdt, V,49]. ამ მონაცემების მიხედვით ჩანს, რომ XIII სატრაპიის დასავლეთი საზღვარი მდ. ევფრატეზეა. ჩრდილოეთიდან მას XIX სატრაპია, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან კი XVIII სატრაპია

საზღვრავს. არმენიის სამხრეთი საზღვარი ტიგროსის მარცხენა შენაკად მდ. კენტრიტზე გადის [Xen., Anab. IV, III, 3]. მ. მაქსიმოვას აზრით, ეს ტერიტორია აქემენიდური საატრაპია — აღმოსავლეთ არმენია იყო, რომელსაც არტაქსერქსეს სიძე ორონტი განაგებდა. დასავლეთი არმენია ალბათ, იკავებდა ოლქს ერზერუმის სამხრეთით, ევფრატის ზემო დინების ორივე ტოტს შორის. არმენია ეწოდებოდა ტომთა გაერთიანებას, რომელიც აღმოსავლეთ და დასავლეთ არმენიაში სახლობდა. შემდგომში არმენები გავრცელდნენ აღმოსავლეთით, სადაც შეუერთდნენ ვანისა და ურმიის ტბების მიდამოებში მცხოვრებ ტომებს და ჩამოაყალიბეს არმენიის სამეფო [Кафанцян Г. 1947; Ксенофонт 1951:270].

გ. ლაფანციანი თვლის, რომ ჰაიასას ტომები მდ. ევფრატის ზემო დინების დასავლეთით, მდინარის სათავეებამდე ცხოვრობდნენ [Кафанцян Г. 1948:147], ძვ.წ. VII ს-ში ჰაიასას ხალხი ჩამოვიდნენ სამხრეთით, სადაც შეერწყნენ არამეელებს. ძვ.წ. VI ს-ში ისტორიულ არენაზე გამოდიან არმენები (არმინები – ბეჰისტუნის წარწერიდან). უცხო ტომელები ამ სახელით იცნობენ იმ ხალხს, რომლებიც ამჟამადც საკუთარ თავს ჰაიებს (ჰაიასა) უწოდებს [Кафанцян Г. 1948:155]. ძვ.წ. VI ს-ში იწყება ურარტუს დასავლეთი რაიონების არმენიზაცია, ისე რომ ძვ.წ. V ს-ის მიწურულს ქსენოფონტე ჰაი-არმენებს უკვე კარდუხების ჩრდილოეთით მდ. კენტრიტთან (ტიგროსზე) ასახელებს. არმენიზაციას მშვიდობიანი ხასათი ჰქონდა და ვრცელდებოდა მდ. არაქსისა და მდ. ჭოროხის სათავეებისაკენ. ასევე ვანის ტბის მიმართულებით. ძვ.წ. IV ს-ში არმენები არარატის დაბლობზე ჩანან, ქ. არმავირის მიდამოებში. ძვ.წ. II ს-ის დასაწყისისათვის არმენიის სამეფო უკვე საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს. ძვ.წ. 189 წელს სომხეთის მეფე არტაშესმა ხალიბებსა და მოსინიკებს წაართვა კარენიტა (ერზერუმის რაიონი) და დერგენა (თანამედროვე მამახათუნის რაიონი), კატაონებს წაართვა აკილესენა (ერზინჯანის რ-ონი) [Кафанцян Г. 1948:159]. არმენიის სამეფო თავის ძლიერებას არტაშესისა და ტიგრან II-ის დროს აღწევს. ამ პერიოდში, გარდა ზემოთ აღნიშნული ტერიტორიებისა,

არმენიელებმა დაიპყრეს ზოგიერთი ქართული ოლქი - პარიადრის მთისწინეთი, ტაოკლარჯეთი და გუგარქი [Кафанцян Г. 1948:83].

ქსენოფონტეს “კიროპედიაში” საუბარია მოსულ არმენებსა და ადგილობრივ ურარტელ-ხალდეებს შორის არსებულ წინააღმდეგობაზე, რომელიც მიწის საკუთრებასთან იყო დაკავშირებული. არმენებს დაბლობი ადგილები ეკავათ, ხალდეებს კი გამაგრებული მთიანი რაიონები. მოსული და ადგილობრივი ხალხების შერწყმის შედეგად წარმოიქმნა თანამედროვე სომეხი ხალხი. არმენო-ქალდეების ურთიერთობის მშვიდობიანი გზით გადაწყვეტა, ქსენოფონტეს ცნობით, აქემენიდი კიროსის დროს მოხდა. ამ და ურარტუს სხვა ადგილების მეტ-ნაკლები სრული არმენიზაცია ძვ.წ. III ს-ის ბოლოს და II ს-ის დასაწყისში, უფრო ზუსტად არტაშესისა და ზარიადრეს დროს დასრულდა [Кафанцян Г. 1948:160, 161].

XVIII სატრაპიის ჩრდილოეთი საზღვარი, გ. ტირაციანის აზრით არმენიის სატრაპიის, XI სატრაპიის – კასპიანას საზღვარს ემთხვევა, რომელიც მტკვრის გასწვრივ ხრამის შესართავამდე გრძელდებოდა, საიდანაც დასავლეთით თრიალეთის ქედის გასწვრივ მოსხების მთებამდე გრძელდებოდა [Тирацян Г. 1981. ფ. ტერ-მარტიროსოვის აზრით სატრაპიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი მტკვარ-არაქსის შესართავთან გადიოდა, შემდეგ მტკვარს მიუყვებოდა. იგი არ გამოირიცხავს, რომ ამ სატრაპიის ჩრდილოეთი საზღვარი დარიალის უღელტეხილამდე აღწევდა [Ter-Martirosov F. 2000:247-249]. გ. ტირაციანის აზრით, აქემენიდურ ხანაში შემდეგი სურათი იხატება: XVIII სატრაპიაში შემავალი არმენიის აღმოსავლეთ ნაწილსა და მის მეზობელ ქვეყნებში რამდენიმე ცენტრი იყო – არინ-ბერდი (ერებუნი), სარი-თეფე (ყაზახი), მდ. მტკვრის გასწვრივ - ციხიაგორა და სამადლო, ალაზნის ველზე კი გუმბათი. არმენიის დასავლეთ ნაწილში, რომელიც XIII სატრაპიაში შედიოდა, ორი ცენტრი იყო: ერთი ვანში, მეორე არმენიის სამხრეთ ნაწილში, მდ. კენტრიტთან. არარატის დაბლობი კი XVIII სატრაპიის მთავარი ეკონომიკური რაიონი იყო, ამიტომ სატრაპიის ერთ-ერთ ცენტრს ურარტული ქალაქი ერებუნი წარმოადგენდა

[Тирацян Г. 1988:69, 71]. ჩემი აზრით, XVIII სატრაპიის ჩრდილოეთი საზღვარი ვრცელდებოდა ბენიამინის სასახლის მფლობელის ქვეყნის სამხრეთ საზღვრებამდე, რომელიც, როგორც ჩანს, სევანის ტბისა და არაგანის მთის გასწვრივ უნდა ვივარაუდოთ. სასპერებმა დაიკავეს მხოლოდ ის ტერიტორია, რომელიც ურარტელებმა სამხრეთ კავკასიაში, მდ. არაქსის მარცხენა ნაპირზე დაიპყრეს. ურარტუს ჩრდილოეთი საზღვარი სევან-არაგანის ხაზის ჩრდილოეთით არასოდეს ვრცელდებოდა. სწორედ აქ გვგონია ჩვენ XVIII სატრაპიის ჩრდილოეთი საზღვარიც, რომელიც დასავლეთის მიმართულებით ჩრდილის ტბის სამხრეთით გადიოდა და მდ. ჭოროხის მარჯვენა ნაპირის სათავეებს აღწევდა. შესაბამისად, ქართლის სამამასახლისოს სამხრეთი საზღვარი ამ ხაზს ემთხვეოდა. ეს ტერიტორიები (გოგარენე-გუგარქი) ქართლმა პირველად არტაშეს I-ის გამეფების შემდეგ (ძვ.წ. II ს-ის დასაწყისი) დაკარგა [Strab. XIV,5]. სამხრეთი საზღვარი მდ. ზაბზე ქ. არბელასთან უნდა ვივარაუდოთ, სადაც აღმოსავლეთით, როგორც ჩანს, ელამს, დასავლეთით კი XIII სატრაპიას ესაზღვრებოდა. აღმოსავლეთი საზღვარი ალბათ ურმიის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე გადიოდა, სადაც მიდიის საზღვარს ემთხვეოდა. დასავლეთი საზღვარი მდ. ჰალისს მიუღვებოდა, სადაც III სატრაპიაში (კაპადოკია) შემავალი ფრიგიელები ესაზღვრებოდნენ. XVIII სატრაპიის საზღვრები არც ძვ.წ. V-IV სს-ის მიჯნაზე უნდა იყოს შეცვლილი. ამაზე არაპირდაპირ ქსენოფონტეც მიუთითებს.

XIX სატრაპიის მოსახლეობას მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინიკებისა და მარები [Hdt, III,94] წარმოადგენენ. ქსენოფონტეს მონათხრობიდან ჩანს, რომ არმენიიდან ბერძნები ხალიბებისაკენ გაემართნენ. მაგრამ სომხური სოფლის კომარხმა ბერძნებს გზა აუბნია და ისინი ხალიბებისაკენ კი არა, არამედ მდ. არაქსისაკენ წაიყვანა [Xen., Anab. გვ. 272, შენიშვნა]. ბერძნებს გზა აუბნათ, გარკვევამდე დიდი დრო დაკარგეს, ზოგიერთი ხალხის საცხოვრისი რამდენჯერმე გაიარეს. შემდეგ ისინი მდ. ფასისს (ჭოროხს) მიადგნენ, სადაც მათ ხალიბები, ტაოხები და ფასიანები დახვდნენ [Xen., Anab.

IV, VI, 5]. აქედან 30 ფარსანგის გავლის შემდეგ ტაოხებთან მივიდნენ [Xen., Anab. IV, VII, 1], ტაოხებიდან 50 ფარსანგი გაიარეს ხალიბების ქვეყანაზე [Xen., Anab. IV, VII, 15], ხალიბებიდან ბერძნები მივიდნენ მდ. არპასუსთან, საიდანაც სკვითინების ქვეყანაში შევიდნენ [Xen., Anab. IV, VII, 18], შემდეგ შედიან დიდ და ხალხმრავალ ქალაქ გიმნიადაში (ნაწილი მკვლევარებისა მას დღევანდელი ბაიბურთის მახლობლად ათავსებს, მანანდიანი კი ქ. გიუმრისთან აიგივებს [Xen., Anab. 1951:275, შენიშვნა]). აქედან 5 დღის სავალზე, ფეხს მთაზე ასულმა ბერძნებმა ზღვა დაინახეს [Xen., Anab. IV, VIII, 21, 24]. XIX სატრაპიის დასავლეთი საზღვარი შავ ზღვაზე გადის (ტრაპეზუნტ-ორდუსთან), სამხრეთით XIII, აღმოსავლეთით XVIII სატრაპია, ჩრდილოეთით კოლხეთი და ქართლის სამამასახლისო ესაზღვრება.

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ სატრაპიები დიდ ოლქებად იყო დაყოფილი, რომლებშიც თავისთავად მცირე ერთეულები გამოიყოფოდა. მაგ. XVIII სატრაპია სამ დიდ ოლქად – სასპერების, ალაროდიელების და მათიენების ოლქებად იყოფოდა. XIII სატრაპია ოთხი ოლქისაგან – არმენია, დასავლეთ არმენია, პაქტიკე და მათი მეზობლების (როგორც ჩანს, ამ სატრაპიაში მოქცეული შავიზღვისპირეთში მცხოვრები ქართველი ტომების ერთი ნაწილი), XIX სატრაპია კი ხუთი ოლქისაგან შედგებოდა. აქემენიდური სატრაპიები ზოგ შემთხვევაში ადრე არსებული სახელმწიფოების საზღვრებს ემთხვეოდა, ან აღემატებოდა მათ. ჰეროდოტეს მიხედვით იმპერია 20 სატრაპიად იყო დაყოფილი, ბეჰისტუნის წარწერაში კი 23 ქვეყანა ჩამოთვლილი [Дандамаев М., Лукокин В. 1980:110]. სატრაპიები მცირე ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყოფოდა. სოფელსაც თავისი ადმინისტრაცია ჰყავდა. დიდ სატრაპიებში შედიოდა ისეთი ქვეყნებიც, რომლებიც საშინაო საქმეებში ავტონომიით სარგებლობდნენ. ეს განსაკუთრებით ეხებოდა ცენტრიდან შორს მდებარე პროვინციებს, რომელთა საშინაო საქმეებში ირანული ადმინისტრაცია იშვიათად ერეოდა. ამ პროვინციების მმართველობას აქემენიდები ადგილობრივი მთავრებისა და ტომის ბელადების მეშვეობით ახორცი-

ელებდნენ და მხოლოდ მათ მიერ ნაკისრი ვალდებულებების შესრულებისა და გადასახადების გადახდით შემოიფარგლებოდნენ. ზოგ შემთხვევაში სატრაპის კონტროლქვეშ იმყოფებოდა მემკვიდრეობითი მმართველი ან მეფე. ასევე არსებობდა ნახევრადავტონომიური სატაძრო თემები. კილიკიას, პაფლაგონიას, ლიკიას, კარიას და ფინიკიის ქალაქებს თავისი მეფეები ჰყავდათ, რომელთა ხელისუფლებაც მემკვიდრეობითი იყო. არაბები, კოლხები, ეთიოპები, საკები და სხვა ადგილობრივი ტომის ბელადების საშუალებით იმართებოდნენ [Дандамаев М., Лукокин В. 1980:115-118]. მეფის ოქროს მონეტასთან ერთად, სატრაპიებში, მეფის სახელით, ვერცხლის მონეტაც იჭრებოდა, ვერცხლისა და სპილენძის მონეტებს ავტონომიური ქალაქები და დამოკიდებული მეფეებიც ჭრიდნენ [Дандамаев М., Лукокин В. 1980:204-205].

ამდენად, ნათლად ჩანს, რომ კავკასიონზე არსებული გადმოსასვლელების კონტროლი ირანელთა სასიცოცხლო ინტერესებში შედიოდა და დარიოს I აუცილებლად შეეცდებოდა ამ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი კომუნიკაციების დაკავებას [ნარიმანიშვილი გ. 1995]. უცხო სახელმწიფოთა (მოგვიანებით – რომი, სასანური ირანი, ბიზანტია და სხვ.) სურვილი ხელში ჩაეგდოთ ან გაეკონტროლებინათ კავკასიის კარიბჭეები მხოლოდ ორი გზით შეიძლებოდა განხორციელებულიყო: პირველი – ადგილობრივი ხელისუფლების გაძლიერებით და მეორე – დაპყრობითი ომით. ამათგან, უმეტეს შემთხვევაში, პირველს ენიჭებოდა უპირატესობა. წერილობითი წყაროებზე და არქეოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ აქემენიდები კავკასიონზე არსებული გადმოსასვლელების კონტროლს ქართლის (მცხეთის) მამასახლისებისა და კოლხეთის მმართველების საშუალებით ახორციელებდნენ. ამაზე, გარდა გუმბათის, სარი-თეფეს, ყარაჯამირლის სასახლეებისა და ორმოგპროტომიანი კაპიტელებისა (ვანი, საირხე) უნდა მიუთითებდეს მდიდრული სამარხები წინწყაროდან, ყაზბეგიდან, ახალგორ-საძეგურიდან, შავსაყდარადან, ითხვისიდან, საირხიდან, ვანიდან, რომლებიც ადგილობრივ მასალასთან ერთად აქემენიდური

სტილის არტეფაქტებსაც შეიცავენ. კოლხეთისა და ქართლის ტერიტორიაზე გათხრილი ძვ.წ. V-IV სს-ის სამარხებში ასევე მრავლდ გვხვდება მდიდრული სამკაულების კომპლექსები, რომლებიც აქემენიდური ხელოვნების ღრმა კვალს ატარებენ [მელიქიშვილი გ. 1970:433]. ამ თვალსაზრისით ასევე საინტერესოა მუხათგვერდის, წინამურის, ნატახტრისა და ვარსიმაანთკარის ძვ.წ. V-IV სს. სამაროვნები, რომლებიც დარიალ-მცხეთის გზაზე მდებარეობენ და დიდი რაოდენობით შეიცავენ საბრძოლო იარაღს [ნარიმანიშვილი გ. 1994:20-21]. სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე დაფიქსირებული ისეთი მძლავრი ნამოსახლარებისა და სასიმაგრო სისტემების დაფიქსირება როგორცაა ერებუნი, ბენიამინი, ყარაჯამირლი, სარი-თეფე, გუმბათი, ციხია-გორა და სხვა, სადაც აქემენიდური სასახლეები, არქიტექტურული დეტალები (ბაზისები, კაპიტელები), დერბენდში გამოვლენილი აქემენიდური ხანის სიმაგრე და კავკასიონის მთისწინა ზოლში დადასტურებული არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებიც მრავლად შეიცავენ აქემენიდურ, ან აქემენიდური სტილის არტეფაქტებს [ნადირაძე ჯ. 1975; ყიფიანი გ. 1987; ნადირაძე ჯ. 1990; ნარიმანიშვილი გ., ხიმშიაშვილი კ. 1993; მახარაძე ზ., ნარიმანიშვილი გ. 2001; Нариманишвили Г. 1991; Furtwängler A. 1995; Furtwängler A., Knauß F. 1996; Gamkrelidze G. 1998; Gagošidze J. 2000; Gagošidze J., Kipiani G. 2000; Khimshishvili K., Narimanishvili G. 1995-1996; Licheli V. 2000; Narimanishvili G. 2000; Macharadze S. 2000; Gagošidze J., Saginašvili M. 2000; Narimanishvili G., Shatberashvili V. 2004; Babaev I., Gagoshidze I., Knauß F. 2006; Babaev I., Gagoshidze I., Knauß F. 2007] აქემენიდური ირანის კულტურული, ეკონომიკური და პოლიტიკური გავლენის მაჩვენებელია. გუმბათის, სარი-თეფეს, ბენიამინისა და ყარაჯამირლის “სასახლეების” გათხრამ მრავალ საკითხს გასცა პასუხი და ბევრი კითხვაც გააჩინა. ცხადი გახდა, რომ ეს კომპლექსები აქემენიდური იმპერიის ძირითადი ცენტრებისათვის (პერსეპოლისი, სუზა, ბაბილონი) დამახასიათებელი არქიტექტურის მსგავსია [Furtwängler A., Knauß F. 1996:377; Babaev I., Gagoshidze I., Knauß F. 2007:32]. კითხვა-

ზე თუ რა დამოკიდებულებაში იყო კავკასიის რეგიონი სპარსეთის იმპერიასთან [Jacobs B. 2000:93] ან როგორი იყო ამ “სასახლეების” მფლობელთა სტატუსი [Furtwängler A., Knauß F. 1996:377], დღეისათვის ერთიანი შეხედულება არ არსებობს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს ნაგებობები აქემენიდთა ოფიციალური პირების ან ადგილობრივი მმართველების რეზიდენციებია, რომლებიც ირანს ექვემდებარებოდნენ [Babaev I., Gagoshidze I., Knauß F. 2007:32-33], რომ სარი-თეფე შეიძლება სატრაპს, ან მის ქვეშევრდომს ეკუთვნოდა [Furtwängler A., Knauß F. 1996:376-378], როგორც სარი-თეფე, ისე გუმბათი აქემენიდი მეფეების რეგიონალური მოადგილის საბრძანებელი იყო [Babaev I., Gagoshidze I., Knauß F. 2006:325]. გ. ტირაციანი [Тирация Г. 1981; Тирация Г. 1988:71] და ფ. ტერ-მარტიროსოვი [Ter-Martirosov F. 2000:247-248] თვლიან, რომ ეს არქიტექტურული კომპლექსები XVIII სატრაპიას ეკუთვნოდა.

ჩვენი აზრით, ცენტრალური სამხრეთ კავკასია ძვ.წ. VI ს-ის მიწურულიდან აქემენიდური იმპერიის დამხობამდე ქართლის მასახლისის გამგებლობაში იყო, კავკასიის დასავლეთ ნაწილს ეგრისის მმართველები განაგებდნენ და შესაბამისად, ისინი აკონტროლებდნენ კავკასიონზე არსებულ გადმოსასვლელებს. გუმბათის, ბენიამინის, სარი-თეფესა და ყარაჯამირლის “სასახლეები”, სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე გამოვლენილი მდიდრული სამარხები იმის მაჩვენებელია, რომ აქემენიდური ირანი, მათ მიერ გაძლიერებული, ქართლისა და კოლხეთის ადგილობრივი არისტოკრატის მემკვიდრეობით ახორციელებდა თავის სტრატეგიულ მიზნებს.

ლიტერატურა:

- ლორთქიფანიძე ოთ. 1985:** ძვ.წ. V-I საუკუნეების ქართლის (იბერიის) ისტორიის ზოგიერთი სადისკუსიო საკითხის შესახებ. – მაცნე, ისტორიის სერია № 1. თბილისი.
- მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. 2004:** ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- მასალანი, 1907:** მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა XVIII საუკუნეში. რედ. ექ. თაყაიშვილი. თბ., 1907.

- მასარაძე ზ., ნარიმანიშვილი გ. 2001:** ციხიაგორა აქემენიდურ ხანაში. – ძიებანი №7. თბ.
- მელიქიშვილი გ. 1970:** ქართლი (იბერია) ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში. ქართლის სამეფოს წარმოქმნა – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი.
- მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968:** თრიალეთის სამაროვნები. თბილისი.
- ნადირაძე ჯ. 1975:** ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- ნადირაძე ჯ. 1990:** საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი. წიგნი I. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 1993:** იბერია და ირანული სამყარო. – I სამეცნიერო სესია: მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 1994:** აღმოსავლეთ ამიერკავკასია და ირანული სამყარო ძვ.წ. V-I საუკუნეებში. – II სამეცნიერო სესია: მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ. 1995:** დარიოს I-ის ლაშქრობა სკვითიაში და აღმოსავლეთ ამიერკავკასია. – III სამეცნიერო სესია: მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., ხიმშიაშვილი კ. 1993:** იბერიული ცეცხლის ტაძრების ერთი ჯგუფი. – ლიტერატურა და ხელოვნება № 1. თბილისი.
- ნარიმანიშვილი გ., შატბერაშვილი ვ. 2002:** ძვ.წ. V-I სს ნითლად მოხატული კერამიკა ქართლიდან (სტილისტური ანალიზი, ქრონოლოგიის საკითხები). – ძიებანი №9. თბ.
- რამიშვილი რ. 1998:** იბერიის გარესამყაროსთან ურთიერთობის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანების არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. V სამეცნიერო სესია: მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.
- ყიფიანი გ. 1987:** საქართველოს ანტიკური ხანის არქიტექტურა. კაპიტელები. თბილისი.
- შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 2007:** ვაჭრობა და სავაჭრო გზები სამხრეთ კავკასიასა და სირია-პალესტინას შორის ძვ.წ. III-II ათასწლეულში. – გურია, ტ. V. თბილისი.
- ჯავახიშვილი ა., ლლონტი ლ. 1962:** ურბნისი. ტ. I. თბილისი.
- ჯავარიძე ო. 1969:** არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.
- ჰეროდოტე 1975:** ისტორია. ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი. **M**
- Гагошидзе Ю. 1979:** Самадло, Археологические раскопки. Тбилиси.
- Гогелия Д., Челидзе Л. 1991:** О полевых работах Квемо-Картлийской экспедиции в 1985-86 гг. – ПАИ в 1986 году, сс. 10-14. Тбилиси.
- Дандамаев М.А. 1985:** Политическая история Ахеменидской державы. Москва.
- Дандамаев М. А., Луконов В. Г. 1980:** Культура и экономика древнего Ирана. Москва.
- Дьяконов И. М. 1956:** История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва-Ленинград.
- Капанцян Г. 1947:** Хайаса – колыбель армян. Ереван.
- Капанцян Г. А. 1956:** Историко-лингвистические работы. Ереван.
- Ксенофонт, 1951:** Анабасис. Перевод, статья и примчания М. И. Максимовой. Москва.
- Куфтин Б.А. 1941:** Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.
- Куфтин Б. 1948:** Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси.
- Меликишвили Г. 1959:** К истории древней Грузии. Тбилиси.
- Нариманишвили Г. 1991:** Керамика Картли V-I вв. до нашей эры. Тбилиси.
- Пиотровский Б. Б. 1949:** Археология Закавказья. Москва.
- Плутарх 1990:** Избранные жизнеописания. т. 2. Москва.
- Тер-Мартirosов Ф. 1995:** Образование царства Армения в контексте исторических данных и исторической памяти. Ереван.
- Тиращян Г. 1981:** Территория Ервандидскогй Армении – конец VI в. до н.э. – конец III в. до н.э. – ИФЖ, № 2. Ереван.
- Тиращян Г. 1988:** Культура древней Армении. Ереван.
- Шаншашвили Н. 2007:** К распространению расписной керамики Куро-аракской культуры на территории Грузии. – Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа. Тбилиси.
- Babaev I., Gagoshidze I., KnauB F. 2006:** Ein Perserbau in Azerbajdzan. Ausgrabung auf dem Ideal Tepe bei Karazamirli 2006. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 38. Berlin.
- Babaev I., Gagoshidze I., KnauB F. 2007:** An Achaemenid „palace“ at Qarajamirli (Azerbaijan). Preliminary Report on the Excavations in 2006. – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia № 13. pp. 31-45. Leiden.
- Furtwängler A. 1995:** Gumbati – Archäologische Expedition in Kachetien 1994. – Eurazia Antiqua. Band 1. Berlin.
- Furtwängler A., KnauB F. 1996:** Gumbati – Archäologische Expedition in Kachetien 1995. – Eurazia Antiqua. band 2. Berlin.
- Gagošidze J. 2000:** Neuer archäologescher Befund im Bezirk Kareli, kida Kartli. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32. Berlin.
- Gagošidze J., Kipiani G. 2000:** Neue Beobachtungen zur achaimenidischen baukunst in Kartli. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. band 32. Berlin.
- Gagošidze J., Saginašvili M. 2000:** Die achaimenidischen GlasgefΔBe in Georgien. -Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32. Berlin.
- Gamkrelidze G. 1998:** Ein Rhyton mit Götterdarstellung aus der Kolchis. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 30. Berlin.
- Jacobs B. 2000:** Achaimenidenherrschaft in der Kaukasus-Region und in Cis-Kaukasien.- Archäologische mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32. Berlin.

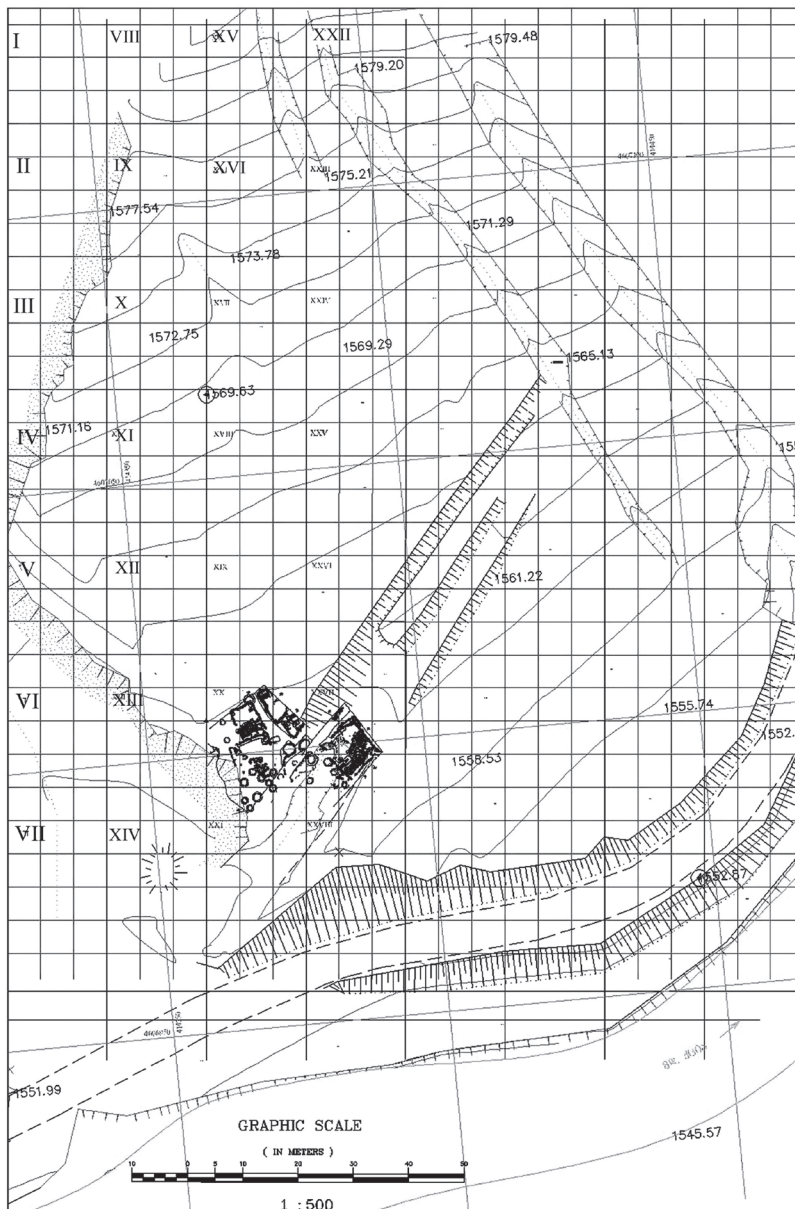
- Khimshiashvili K., Narimanishvili G. 1995-1996:** A group of Iberian fire temples (4th Cent. BC-and 2nd Cent. AD). - Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 28. Berlin.
- Kull B. 2000:** Hintergrundbilder und Jenseitskonzeptionen im nicht schrifthistorischen Raum. – Eurasia Antiqua. Band 6. Berlin.
- Licheli V. 2000:** Achaimenidische Fundorte in Samcche (Sxdgeorgien). - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32. Berlin.
- Lordkipanidze O. 2000:** Introduction to the History of Caucasian Iberia and its Culture of the Achaemenid and Post-Achaemenid Periods. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32. Berlin.
- Macharadze S. 2000:** Neue Funde aus Zichia-Gora. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32. Berlin.
- Narimanišvili G. 2000:** Die Keramik Kartlis (Iberiens) in achaimenidischer und postachaimenidischer Zeit. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32. Berlin.
- Narimanishvili G., Shatberashvili V. 2004:** Red-painted Pottery of the Achaemenid and Post-Achaemenid Periods from Caucasus (Iberia): Stylistic Analysis and Chronology. – Ancient Near Eastern Studies. vol. XLI. Louvain.
- Ter-Martirosov F. 2000:** Die Grenzen der achaimenidischen Gebiete in Transkaukasien.- Archäologische mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32. Berlin.
- 35, 38, 42, 43, 46, 47, 50, 53 - სახლი № 1; სურ. 30-32, 36, 39, 40 - სახლი № 7;
- ტაბ. IX.** დარაქოის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კერამიკა: სურ. 1, 2, 4, 7, 10, 12-19, 21-41, 43, 45-50 - სახლი № 1; სურ. 3, 5, 6, 8, 9, 11, 20, 42 - სახლი № 6; სურ. 44 - სახლი № 2.
- ტაბ. X.** დარაქოის ნამოსახლარზე გათხრილ ორმოებში აღმოჩენილი კერამიკა: სურ. 1, 2, 22, 23, 29, 33, 37, 43, 49 - ორმო № 13; სურ. 3, 4, 11-13, 30, 32, 34-36, 38, 39, 41, 44 - ორმო № 11; სურ. 5-9, 14-18, 21, 26 - ორმო № 8; სურ. 10, 42, 47 - ორმო № 2; სურ. 19, 51 - ორმო № 7; სურ. 20, 24, 45 - ორმო № 10; სურ. 25, 27, 40 - ორმო № 6; სურ. 28, 31, 48, 50 - ორმო № 1; სურ. 46 - ორმო № 12.
- ტაბ. XI.** დარაქოის ნამოსახლარზე გათხრილ ორმოებსა და ხაროში აღმოჩენილი კერამიკა: სურ. 1, 4, 5, 7-15, 18, 22-24, 26, 27, 34, 36, 40 - ორმო № 16; სურ. 2, 3, 20, 30, 32, 35, 41 - ხარო № 1; სურ. 6, 16, 17, 19, 21, 25, 28, 29, 42 - ორმო № 15; სურ. 31, 33, 37-39 - ორმო № 19.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

- ტაბ. I.** სურ. 1. სამხრეთ კავკასიისა და მცირე აზიის რუკა, დარაქოის ნამოსახლარის აღნიშვნით; სურ. 2. დარაქოის ნამოსახლარის ტოპოგეგმა.
- ტაბ. II.** სურ. 1. დარაქოის ნამოსახლარის გეგმა (II დონე); სურ. 2. დარაქოის ნამოსახლარის გეგმა (III დონე).
- ტაბ. III.** სურ. 1. დარაქოის ნამოსახლარი, ჭრილები.
- ტაბ. IV.** სურ. 1. სახლი № 4, დეტალი; სურ. 2. სახლი № 7, საკურთხეველი; სურ. 3. სახლი № 1, საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან; სურ. 4. სახლი № 5 და № 4, საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან.
- ტაბ. V.** სურ. 1, 2. სახლი № 4, ღუმელი; სურ. 3, 4. სახლი № 4, ღუმელი. გეგმები დაჭრილები.
- ტაბ. VI.** სურ. 1, 2. სახლი № 1, საკურთხეველი; სურ. 3. სახლი № 1, ღუმელი. ჩანახატი; სურ. 4. სახლი № 1, საკურთხეველი. ჩანახატი.
- ტაბ. VII.** დარაქოის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ნითლად მოხატული კერამიკა: სურ. 1, 13, 17, 19, 24, 42, 46 - სახლი № 1; სურ. 2, 3, 5-7, 9, 12, 16, 21, 22, 25, 27-29, 33, 36, 41, 43, 44, 47, 49 - სახლი № 6; სურ. 4. ხარო № 2; სურ. 8, 14, 15, 18, 20, 23, 26, 30-32, 34, 35, 38, 39, 45, 48 - სახლი № 7; სურ. 37 - სახლი № 4; სურ. 40 - სახლი № 5.
- ტაბ. VIII.** დარაქოის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კერამიკა: სურ. 1, 6, 7, 11-16, 18-20, 24 - სახლი № 6; სურ. 2-4, 8, 29, 37, 41, 44, 45, 48, 49, 51, 52 - სახლი № 4; სურ. 5, 9, 33 - სახლი № 2; სურ. 17, 21-23, 25-28, 34,

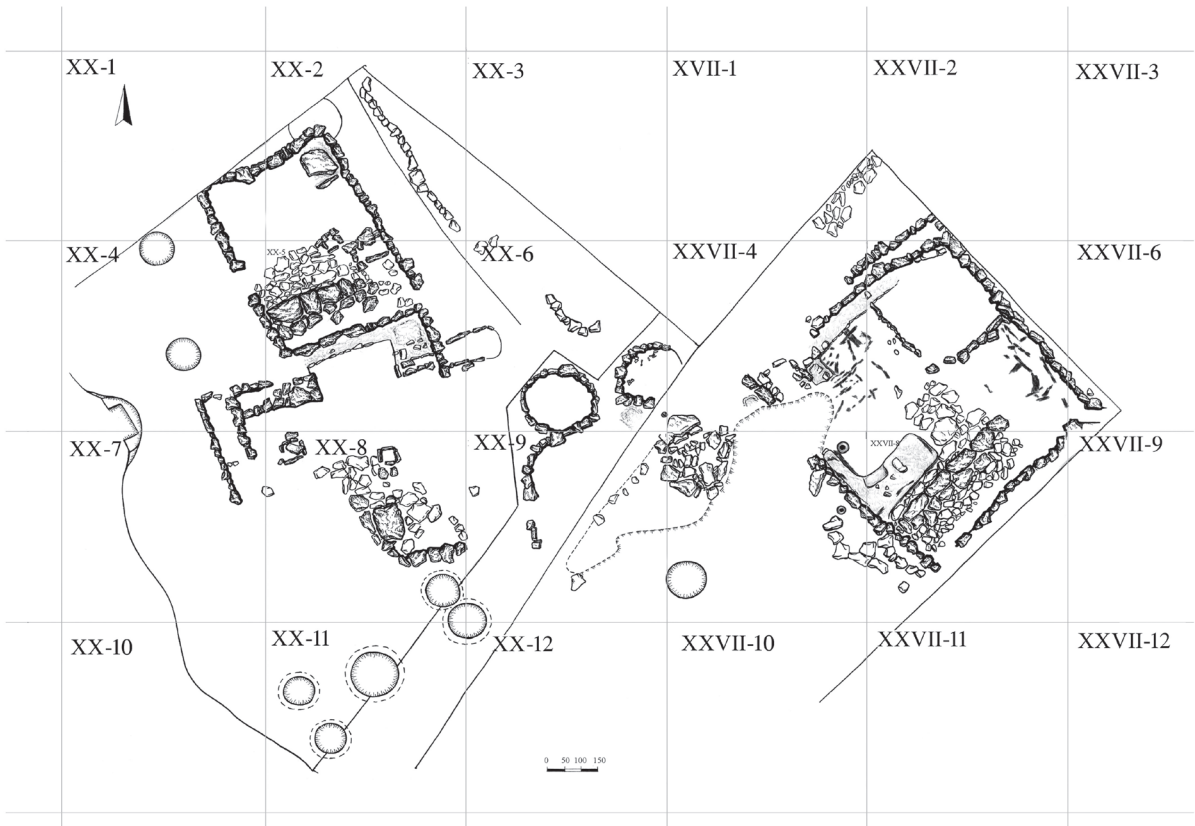

I

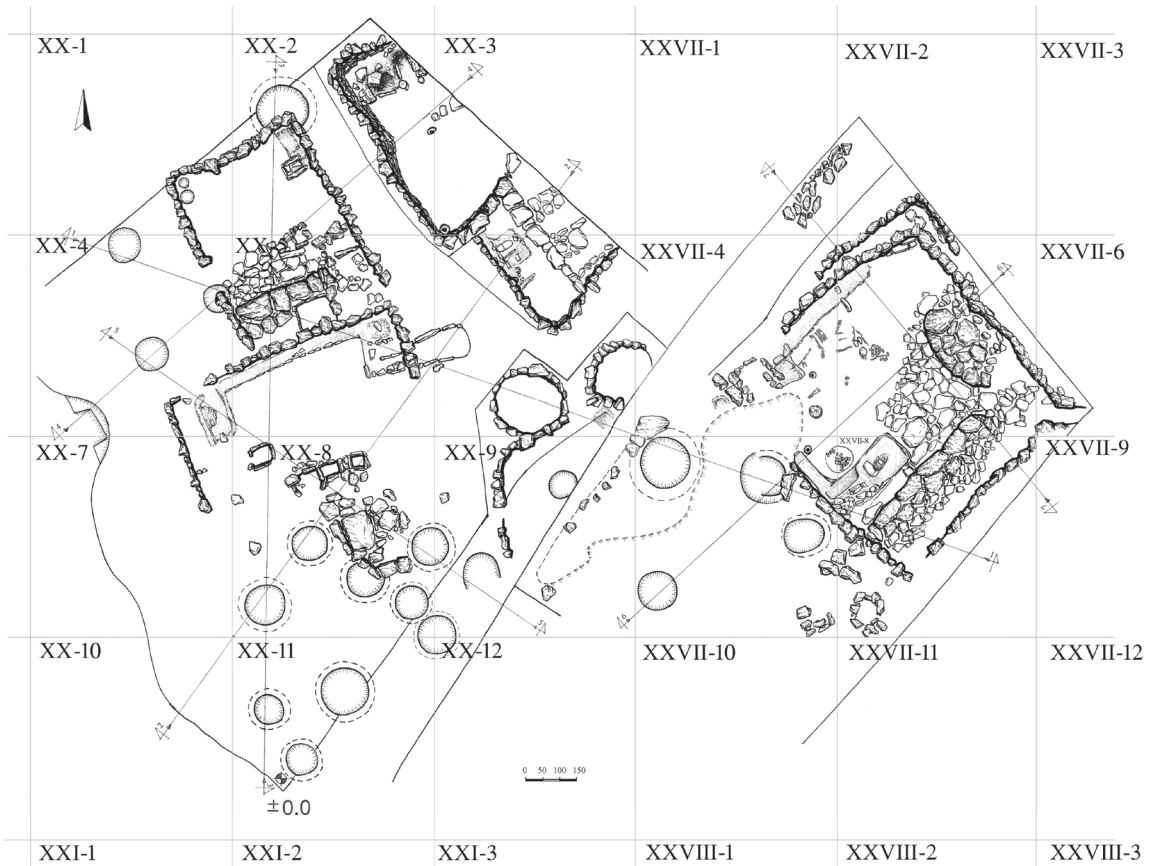

2

II

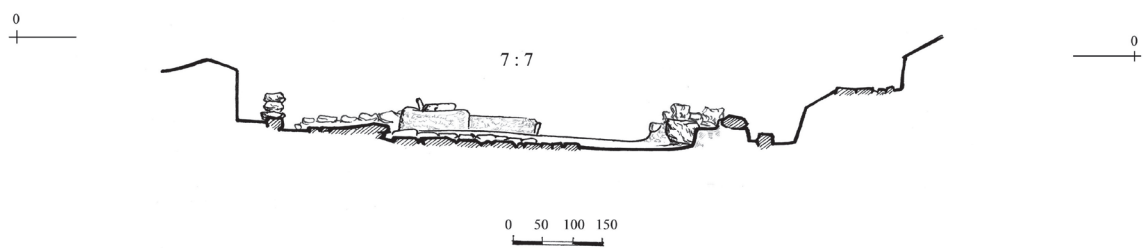
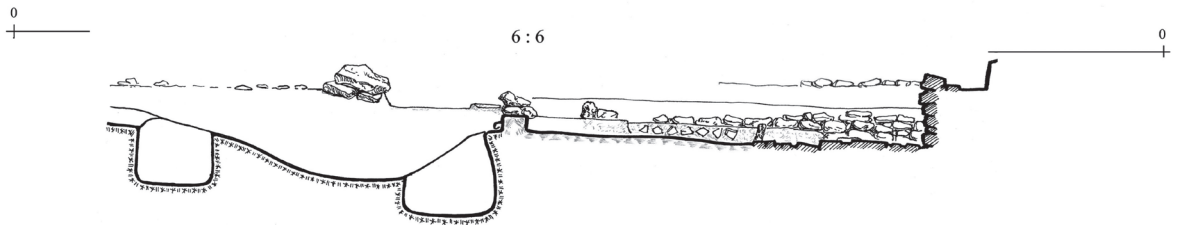
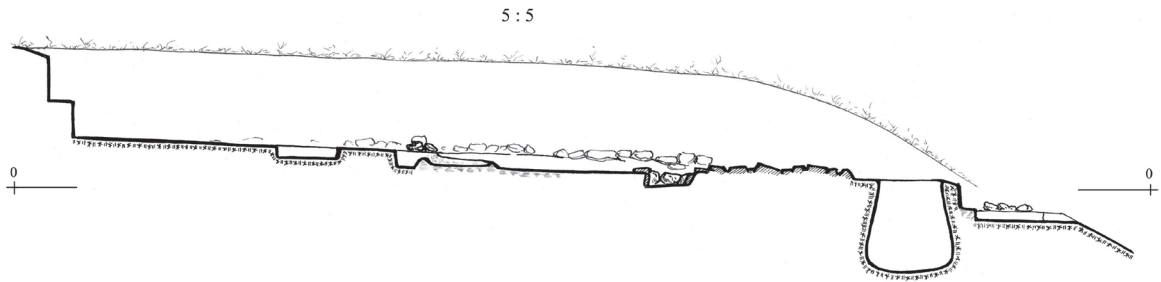
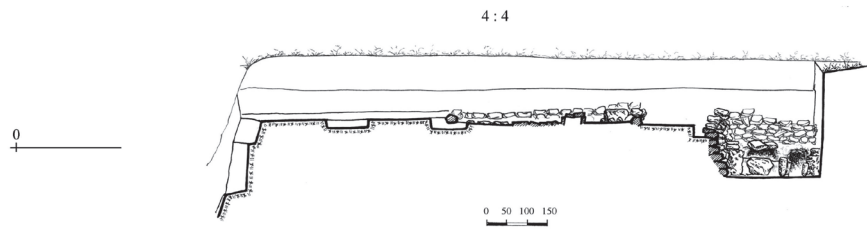
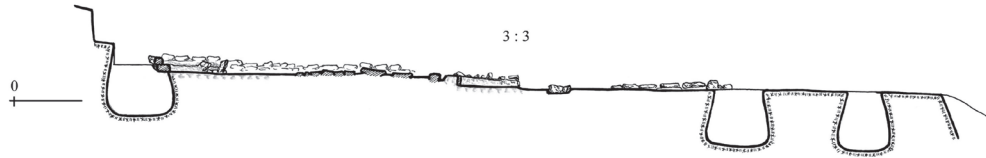
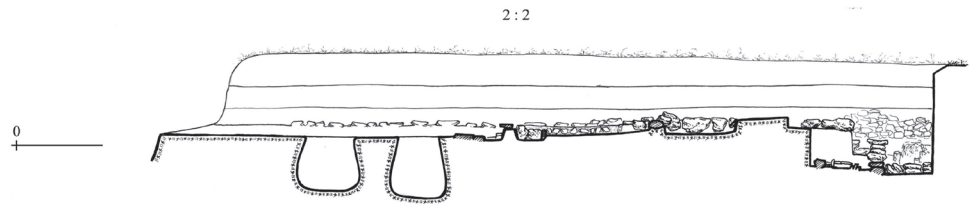
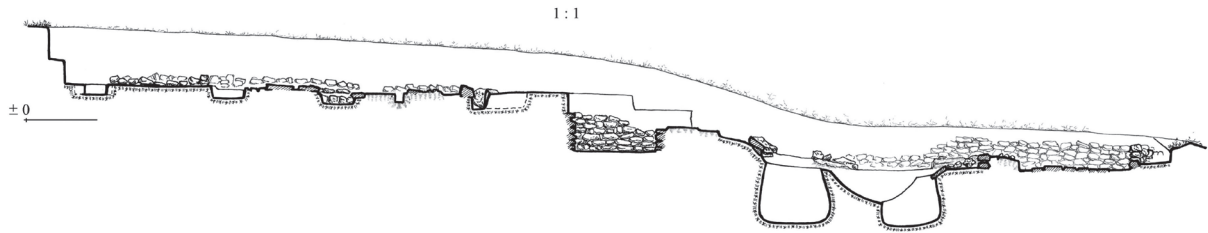

1

2

III

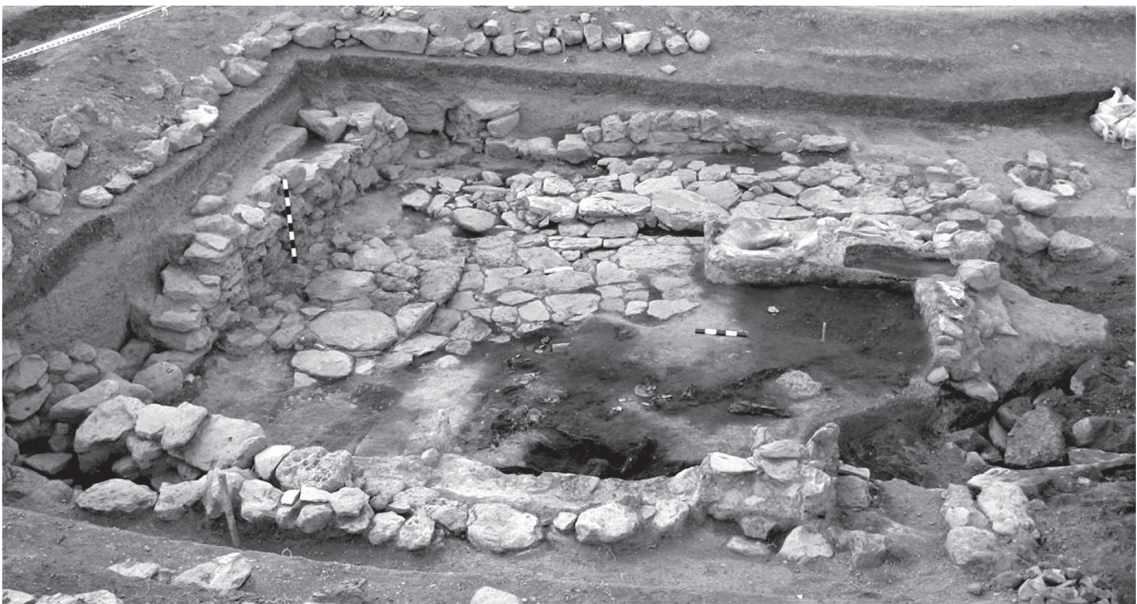
IV

1

2

3

4

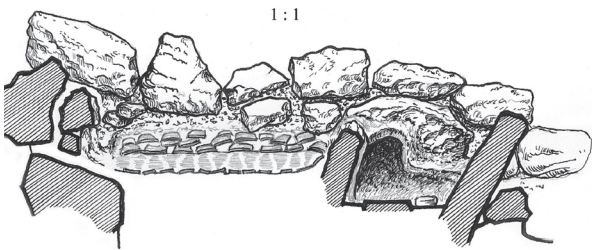
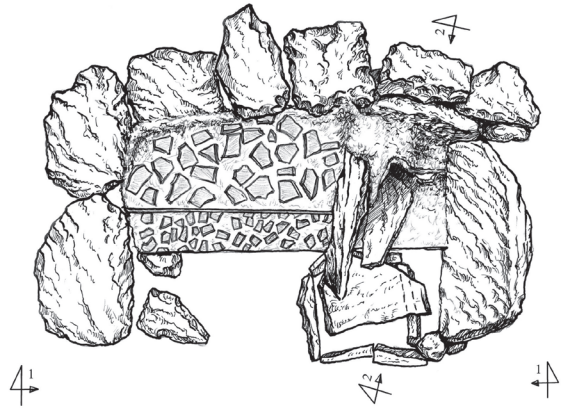
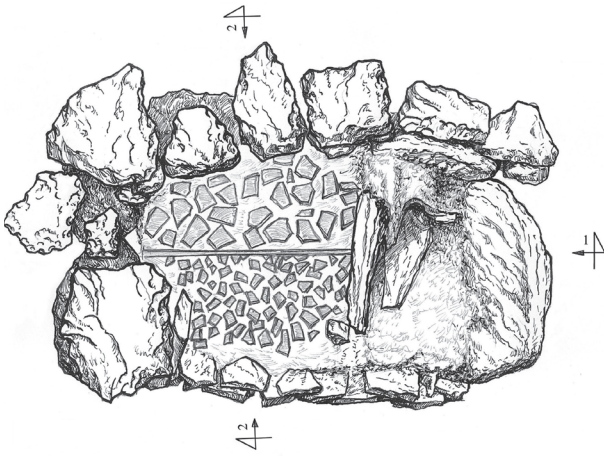
V

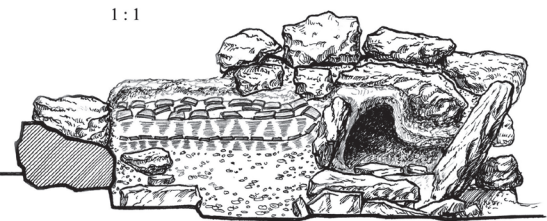
1

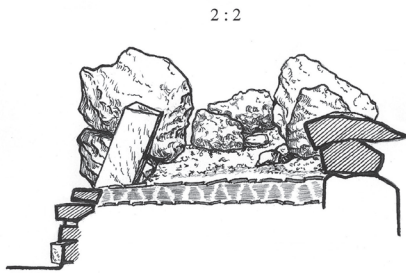
2

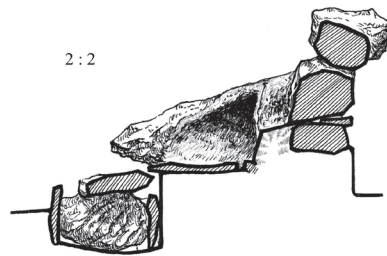
1:1

1:1

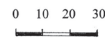
2:2

2:2

3

4

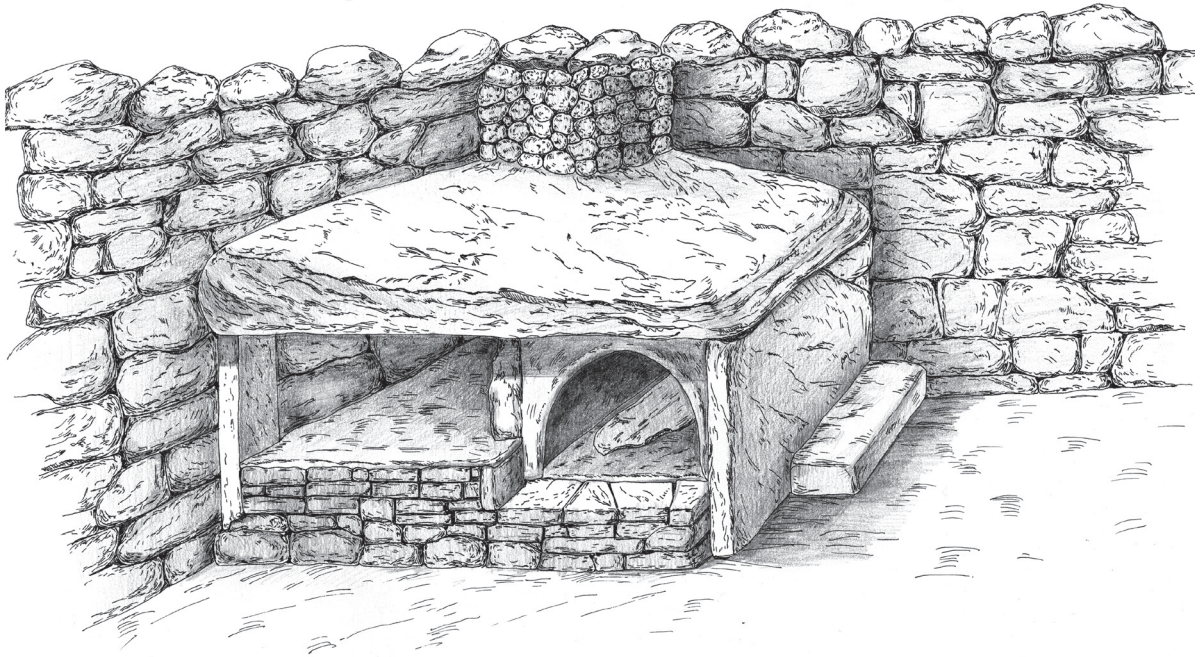
VI

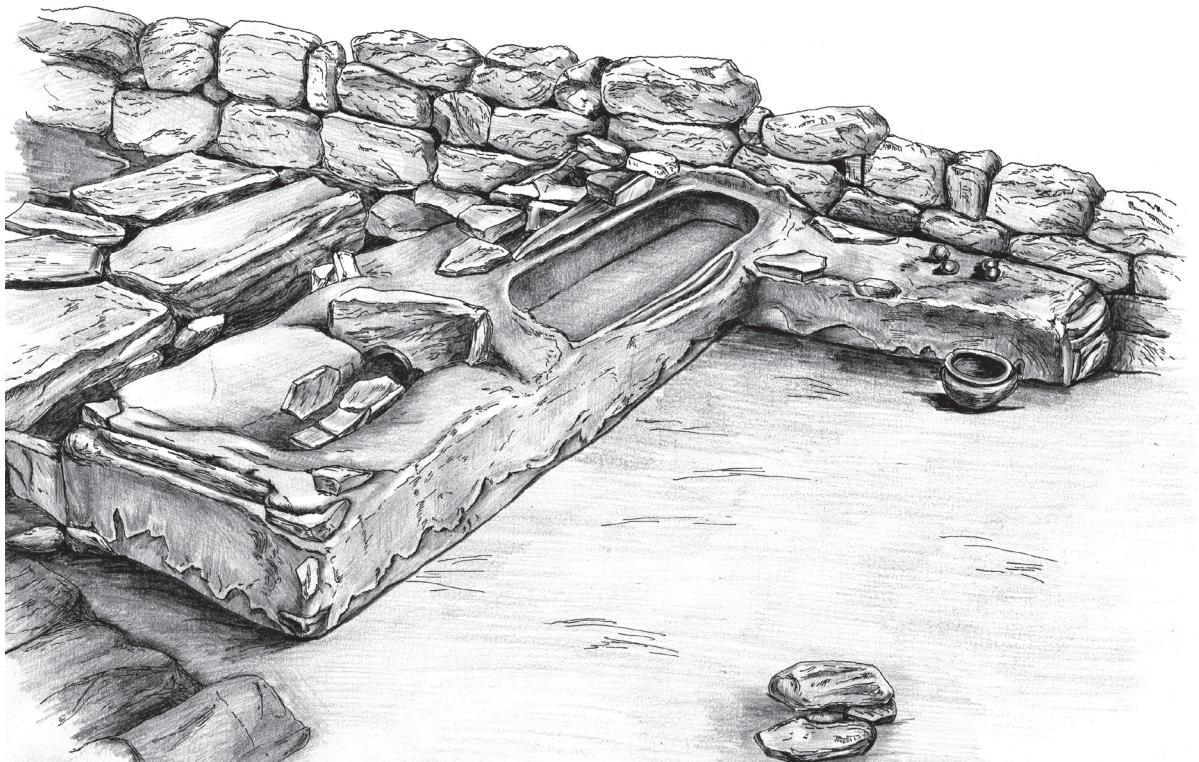
1

2

3

4

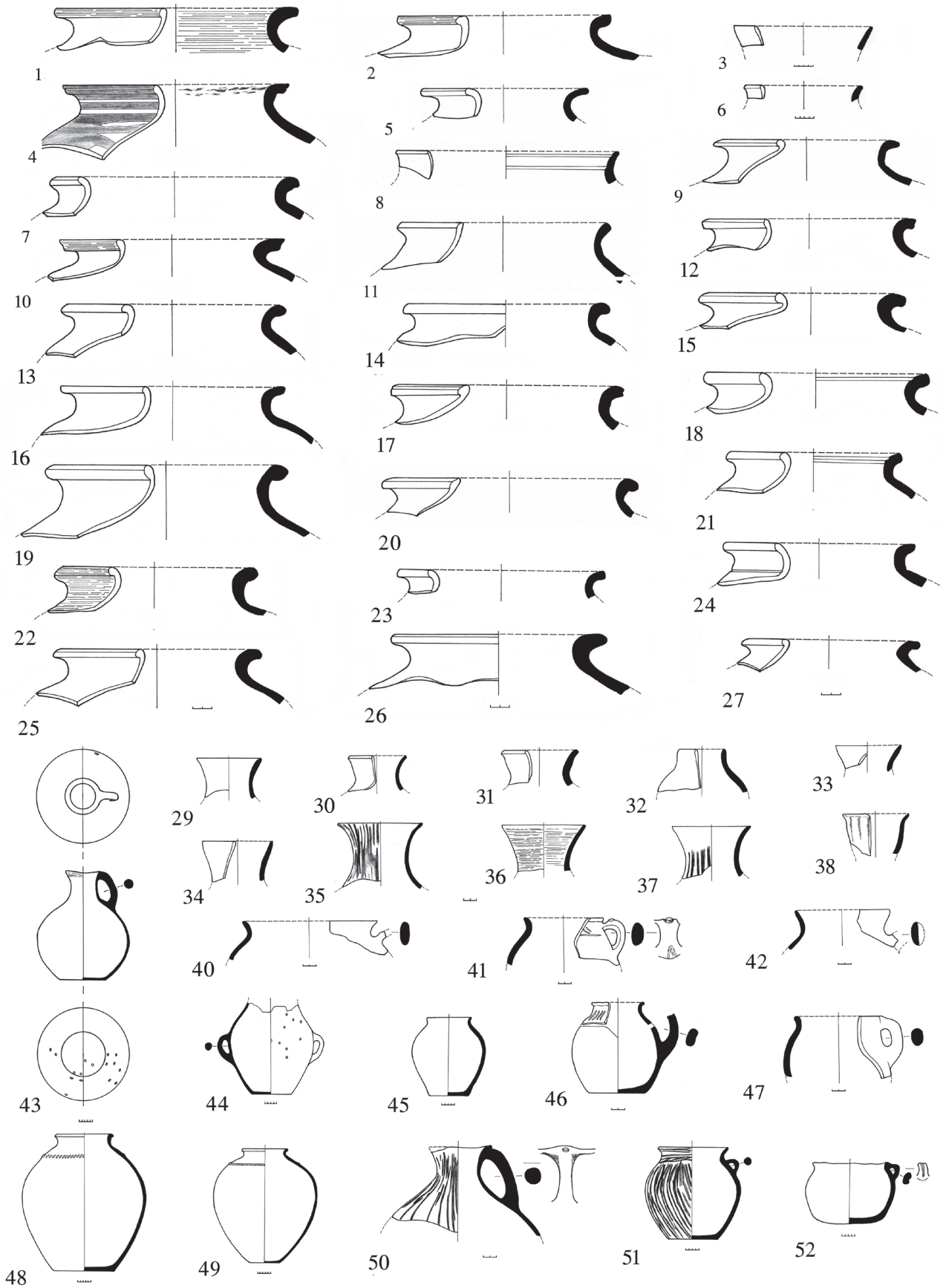
VII

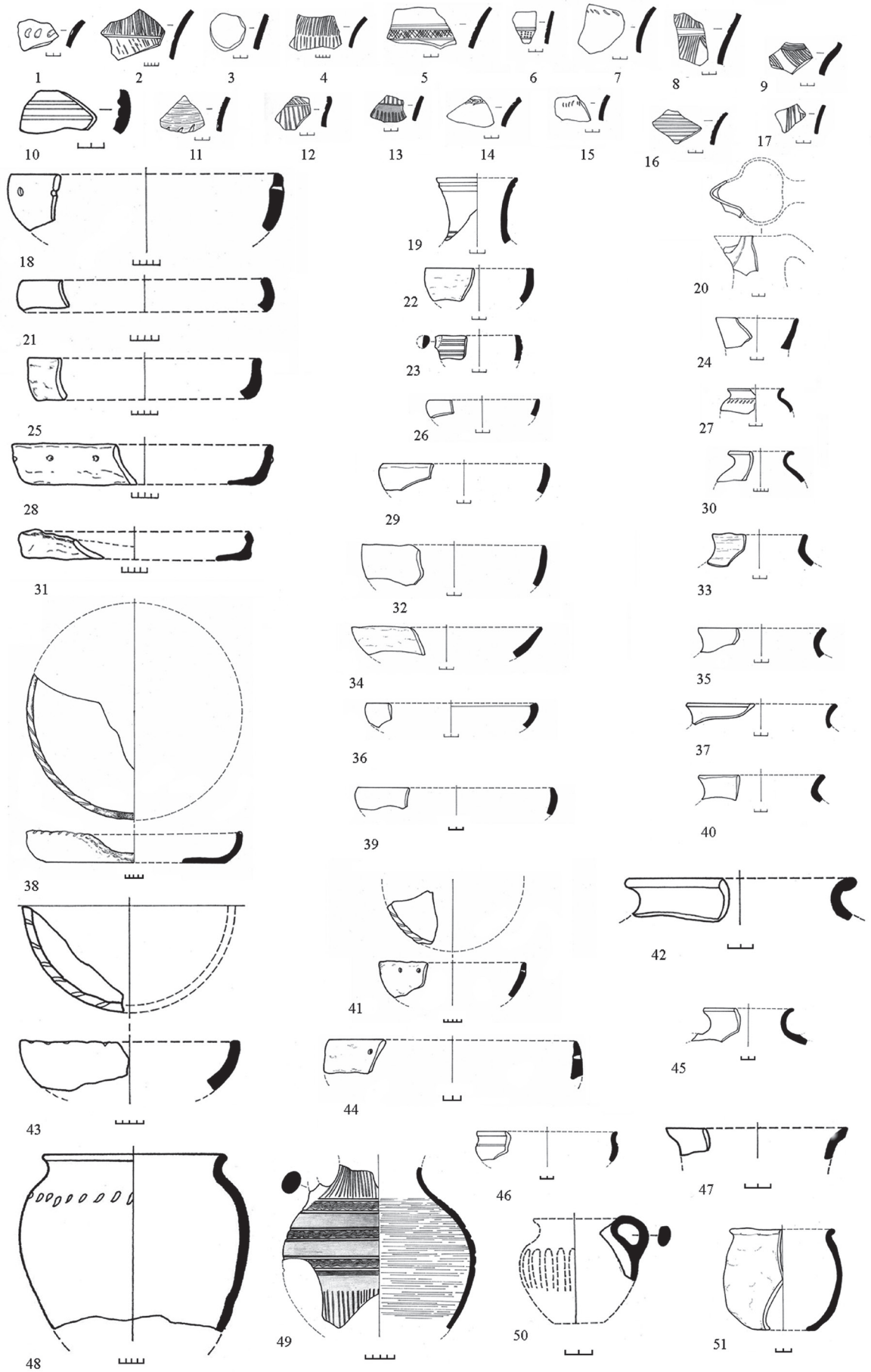
VIII

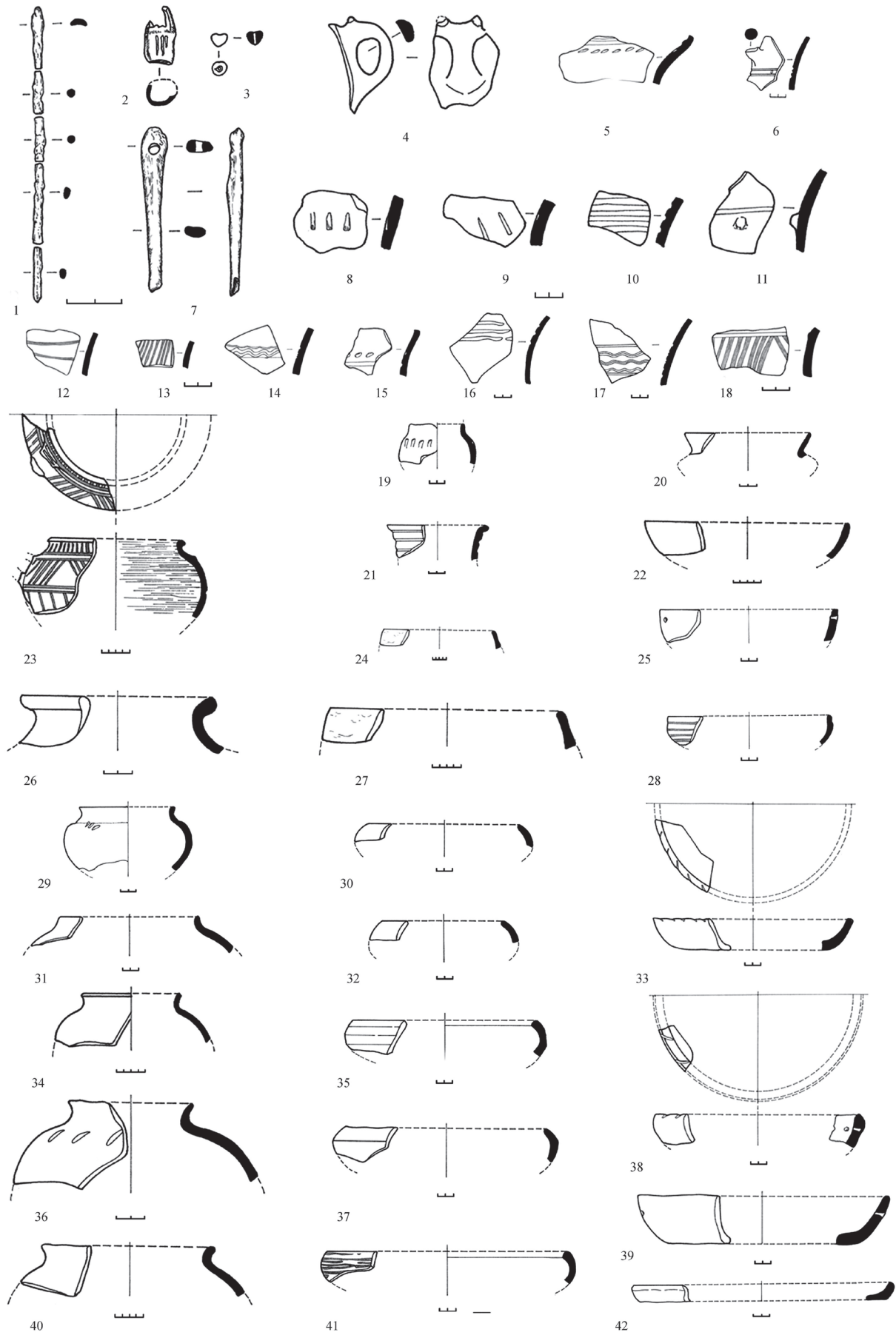
IX

X

XI

GEORGIAN CIVILIZATION: WHENCE DOES ITS HISTORY START?

The reader is offered the paper by the well-known archaeologist, Academician Otar Lordkipanidze (1930-2002) which came out as a preprint in 1993 and soon turned into a rare publication.

* * *

There can be drastically differing answers to this question, yet each can be relevant and well-grounded. Thus, some may hold that the history of Georgian civilization should start from the time of creation of a single Georgian state with a common Georgian culture and national self-consciousness, i.e. from the 10th century. Others may consider the 4th century to be the beginning of the history of Georgian civilization, for at that time Christianity was declared the state religion which laid a firm foundation for the development of Georgian national culture and consciousness.

I personally believe it admissible to commence the history of Georgian civilization from the time suggested by the medieval Georgian conception as found in *Kartlis Tskhovreba* (henceforward abbreviated to *KTs*) - "History of Georgia", namely, with King Parnavaz. I do feel and understand the complexity of such a conceptualization of the question. Therefore my views are highly hypothetical and I shall try to set down only some of them. However, first a few words on how civilization should be understood.

Many views have been expressed in the specialist literature on the criteria and characteristic features defining "civilization". Of these most comprehensive is that of the eminent English archaeologist Gordon Childe, according to which, "civilization" should be characterized by state organization, the existence of a privileged class or classes, a system of taxes and centralized wealth accumulated through regular levying of tribute; a definite level of economic development and commercial relations, the emergence of professional artisans, writing, developed art, beginnings of science.

So-called primary seats - or as they are sometimes called, "primary civilizations" - are determined in scholarly literature upon the establishment in this or that society of the features just listed. These are followed by the so-called "secondary civilizations". In this case, we have to deal with concrete regional and national seats, i.e. with civilizations developing on a definite territory and connected with a definite ethnos, which enjoys a leading political status. The cultural values (language, literature, religious outlook, architecture and art, etc.) determine the national makeup and essence of this civilization.

Any national civilization - in the present case, Georgian - should in the first place be regarded as a complex socio-economic, political and cultural-ideological system, which is already familiar with the initial forms of exploitation and administrative and political organization. Naturally enough, such a complex system does not come into being all of a sudden. It is preceded by development over thousands of years, creating a solid foundation for civilization. If the development of human society in present-day Georgia and in the lands lying southward and settled by tribes of Kartvelian stock is viewed from this angle, we shall clearly discern in the archaeological material the gradual emergence of individual elements of civilization at separate stages of the country's multi-millennial history.

Suffice it to note that farming and cattle breeding begin to develop among Kartvelian tribes and on Georgian territory as far back as the 6th-5th millennia B.C., bronze metallurgy from the 4th millennium B.C., and iron metallurgy at the end of the 2nd- and the beginning of the 1st millennium B.C. The latter played an outstanding role in the socio-economic and political development of Kartvelian tribes, essentially laying a firm foundation for the gradual creation of the main, determining structures of civilization among Kartvelian tribes [1]. These tribes (Mushki//Meskhians), which had

formed a state confederation [2], are already mentioned in 12th-7th cent. B.C., ancient eastern sources. The powerful political union of the Diauhi (Diaohi, Daiaeni), existing in the southern Transcaucasus in the 12th-7th cent. B.C. is recognized as a state of Kartvelian tribes [3]. Unfortunately, today we have little knowledge about these ancient Kartvelian state entities which no doubt reflected the earliest stage of the history of Georgian civilization and which can be tentatively called Kartvelian. We have comparatively better knowledge of one of the principal Georgian ethnoses, viz. the state confederation of the Colchians, which was already characterized by the basic features of civilization. As far back as the second half of the 2nd millennium B. C. Colchian tribes created a highly developed Bronze Culture on the territory of present-day Western Georgia, widely known in the specialist literature as Colchian [4]. The study of archaeological material points clearly to the rapid pace of technical progress and an high developmental level. Already from the middle of the 2nd millennium B.C. the development of bronze metallurgy is marked throughout Western Georgia by a number of technical novelties, the main being the manufacture and working of diverse alloys of differing characteristics. This in turn formed the basis for the wide production of more or less perfect farming equipment. A firm foundation was being laid for an intensive development of farming, particularly accented on growing grain crops and livestock-breeding - one of the essential elements of civilization. This process was accelerated further by the adoption of iron, the rate of its implementation being especially high in the 8th-7th cent. B. C. [5]. The archaeological finds of this period are noteworthy for the exceptionally large number of farming tools and their diversity.

The rapid growth of agriculture resulted in an intensive economic development of the Colchian lowland from the second half of the 2nd millennium B.C., this gradually paving the way for the creation of a single political organism. From the 8th-7th cent B.C. the state of Urartu [6] takes shape and then, that of Colchis – the latter widely known in Greek sources [7]. According to fresh archaeological discoveries, Colchis in the 6th-5th centuries B.C. emerges as a state advanced both economically and cul-

turally, with almost all key elements of civilization in evidence: civic structure (territorial-administrative division) and central state authority (the royal dynasty of the Aetids), intensive urban life (numerous urbanistic centres with multi-profile artisan manufacture and developed trade both within the country and with the outer world), a doubtlessly complex taxation system (patently illustrated by the great wealth - items of gold and other precious metals found in the burials of the élite), civic and cultic *jargvali* ("log cabin") type architecture, based on centuries-old fully developed traditions, wide use of metal - mainly iron, as well as bronze - in the economy, and so on.

The existence of writing in Colchis is a moot problem. However, it should be noted that the absence of writing cannot always serve as a proof of the nonexistence of a state. A complex historical-sociological, ethnological, and archaeological study, conducted recently in the African continent, has revealed a number of state confederations that do not use writing (the Yoruba city-states, Benin, the Monomotap "Empire", and others). It should nevertheless be noted that ancient Greek sources have preserved evidence on the existence among the Colchians of "writings of their fathers, graven on pillars (*kurbeis*)" [8], which some researchers take for a direct evidence of the existence of writing in ancient Colchis [9]. Some Greek and Byzantine authors (Palephatus, John of Antioch, Suida) tell of books written on skins [10] (in the context of the legend of the Golden Fleece). However, so far we have no material proof of the existence of monuments of Colchian writing in the available archaeological finds. Perhaps the use of Greek writing is not to be ruled out, as is attested in a number of highly-cultured countries of the world of the period under discussion. Names, scratched in Greek characters on pottery, found in some 5th cent. B.C. burials (Sairkhe, Itkhvisi) [11], believed to be local personal names, may serve as indirect proof of this. Thus, Colchis of the 7th-5th cent. B.C. represents an ancient society characterized by a number of essential features of civilization. The national makeup of this civilization was determined by its highly-specific material culture (pottery, goldsmithery, *jargvali* architecture, bronze plastic art, etc.).

Now we are faced with the exceptionally difficult question of the role of Colchian civilization in the shaping of common Georgian civilization (statehood), and whether it vanished without a trace or became its integral part.

The ethnic affinity of the Colchians causes no doubt: they are unanimously acknowledged to be western Kartvelian tribes speaking the Megrel-Chan language which developed as the result of the differentiation of the common Georgian parent language [12]. There are fairly numerous arguments to support this conclusion [13]. I shall name only a few. The area of bronze culture referred to as Colchian, on the territory of Western Georgia essentially coincides with the diffusion of ancient Megrel-Chan place names (including in the areas no longer populated by Megrel-Chans, e.g. Imereti, Guria, Samtskhe-Javakheti and partly in the western and north-western parts of historical Inner Kartli) [14]. The evidence preserved in Byzantine literature is also highly significant. Thus, according to a 5th-cent. anonymous writer (called Pseudo-Arrian), "From Dioscurias, which is also called Sebastopolis, up to the Apsarus river (mod. Chorokhi) lived the people called Colchians, and were later named the Laz" [15]. The 6th-cent. Byzantine historian Agathias Scholasticus says: "The Laz are a mighty and brave tribe, and they lord over other powerful tribes as well; they take pride in the ancient name of Colchians, and are haughty beyond measure, and perhaps not without ground... I know of no other tribe so renowned and powerful - both in the abundance of wealth and the number of subjects, as well as in the richness of land, bumper crops, and the harmoniousness and refinement of their customs and mores" [16].

This evidence is significant in many ways. To an historian reared in traditions of Classical Greek historiography it primarily meant the existence among these people of a state system inherited from the ancient Colchian Kingdom. At the same time, the evidence just cited is a rare and clear illustration of national consciousness handed down from generation to generation, which was preserved even in the 6th century among the Laz - the creators on the territory of Western Georgia (Colchis), first of the Pontic Kingdom of Mithradates VI, and then of

the new state called the Kingdom of Lazica [17], annexed later by the Romans. The Byzantines, too, were well aware of the existence of this consciousness among the Laz. The fact is also worth noting that the traditional name of the first Colchian King Aeetes was preserved among the Laz nobles. Thus, during the Byzantine-Iranian wars in the 6th century a local noble, called Aeetes, appears to have been an active political figure [18]. This is also an incontestable corroboration of Strabo's noteworthy evidence: "That Aeetes is believed to have ruled over Colchis and the name Aeetes is still locally current among the people of that region" [19]. Thus, the sources are unanimous in pointing to the genetic relationship of the Laz and the Colchians. The Laz have preserved their language to the present day, which - along with Megrel-Chan - is Western Georgian.

Thus, the Colchians - the direct ancestors of present-day Megrel-Chans and the Laz - were the creators of the first state and civilization on the territory of Western Georgia [20]. The creation of a state was an act of major political importance in the developmental history of the local society. It was the highest form of political consolidation and ordering of social life according to the territorial-administrative principle in place of the local-tribal, i.e. primitive structures viewed from the angle of social and political development. This highly important fact, viz. the division of the country according to the territorial-administrative principle is confirmed beyond doubt by the sources and archaeological evidence. Thus, e.g. Strabo speaks of the division of Colchis into *sceptuchies*, i.e. administrative-territorial units, which corresponded to the later Georgian *saeristavos* [21]. The political centres of such administrative units have been discovered: Vani [22], as well as Sairkhe [23]. The concentration of masters of construction, jewellery artisanship, workshops for the manufacture of items of precious metals and clay, fabrics, and in general luxury goods, as well as weapons. The archaeological material shows also that already in the 6th, and especially in the 5th-4th cent. B.C. Colchian administrative centres (Vani, Sairkhe) had turned into major commercial and artisan centres [24]. The concentration of artisan manufacture at definite centres and accord-

ingly, the emergence of a market, is a vivid proof of urbanization - an essential constituent structure of civilization according to the modern sociological conception.

Thus, the emergence of Colchian statehood, and respectively of civilization, essentially meant the creation in Western Georgia of territorial units based on the principle of administrative government, later forming part of a united Georgian state.

The shaping of a single ethnocultural system was one of the essential consequences of the creation of the Colchian state, which is graphically reflected in the archaeological material of 7th-4th cent. B.C. Colchis: a homogeneous, yet specific, culture (architecture, pottery, metal tools and weapons, ornaments, burial customs and religious beliefs and notions) spread throughout the territory of modern Western Georgia - within the bounds of the Colchian state [25]. Many-tribalness is obliterated, as it were, the same happening to groups of differing ethnic affinity which found themselves within the Colchian Kingdom.

Thus, the emergence of the Colchian state, and the development of Colchian civilization resulted in the creation of a number of state structures: administrative-territorial division, the rise of cities, borders and the guarding of the territory by the state authority [26]. Thus, at that time state, and in general, civilization, structures took shape, which subsequently became an organic part of a unitary Georgian civilization, suffering transformation conformably to the period.

Another point is worth noting, viz. the foreign economic and cultural orientation of the Colchian state. Already from the 6th-5th cent. B.C. the entire population of Colchis was engaged in intensive trade and economic relations with the Greek world, in which a major role was played by the Black Sea and the Rioni-Qvirila (ancient Phasis) trade route. The Black Sea was the medium of lively commercial contacts between ancient Greece, viz. Athens and a number of other trade-and-artisan centres (Chios, Samos, Thasos and Miletus, Sinope, and others) and Colchis, attended by cultural relations. Advanced Greek, and subsequently Hellenistic, achievements in science, engineering, and culture generally, spread and transformed on local ground,

were implemented, as reflected vividly in Colchian archaeological finds, which I shall not discuss here at length [27]. I shall hypothesize only that the lively contacts of Colchis with the Greek world, commencing regularly from the 6th-5th cent. B.C., may have determined in some measure the later orientation (in the first centuries of the new era) of the Georgian states to the Western Christian world, thereby paving the way for the tendency of European development of Georgian civilization.

The great political cataclysms following Alexander the Great's campaigns in the Near East and the emergence of Hellenistic states, the conquests of Mithradates VI, and then of the Romans, Byzantine-Iranian wars, etc. impeded the upward march of Colchian civilization. However, from the early 3rd cent. B.C. the eastern Georgian statehood emerged as a powerful force on the political scene, becoming the creator of a single Georgian civilization. This historic fact is described with astonishing clarity and precision in medieval Georgian historiography, viz. in *KTs*. One of the oldest parts of this corpus - "*The History of the Kings*", together with its conjecturally independent part, "*The Life of Parnavaz*", was compiled in the 5th cent. A.D. [28]. However, some researchers assign it even to an earlier date [29].

Old Georgian historical tradition, preserved in *KTs* and in *The Conversion of Georgia* (henceforward abbreviated to *CG*), graphically reflects the peripeiteias of the creation of the Kingdom of Kartli, taking place against the background of a bitter struggle for supreme power in Kartli between individual aristocratic families [30]. The rulers of separate political entities of Eastern Georgia resorted to outside force in this struggle. Thus first the ruler of that southern province of Eastern Georgia which was once within the Iranian state and was hence called "Arian" i.e. Iranian Kartli [31], succeeded - with the support of the Pontic Kingdom - in extending his influence to the territory lying to the north of the Mtkvari (Kura). The *CG* refers to Azo, who came from Arian-Kartli, as "the first King" of Kartli [32]. However, the official version (*KTs*) does not acknowledge him as such, as he came to Kartli with the aid of a foreign (Greek) force as a conqueror. Azo's rule in Kartli, based on foreign power, was short-lived. An uprising took place in the country, led by Parnavaz, a representa-

tive of a noble family of Mtskheta: "A Kartlian on his father's side, an intelligent man, and a brave horseman"... "And all the Georgians broke away from Azon and came before Parnavaz" [33]. The struggle was doubtless bitter and relentless, as attested by traces of great destruction and fires at the ancient city or settlement sites of Samadlo, Tsikhiagora, etc. [34]. The uprising ended with the victory of the Georgians and the enthronement of Parnavaz. His accession is generally dated to 284 B.C. - the beginning of Georgian national chronology and the point of departure of the *Koronikon* [35].

According to the official historical tradition - as presented in *KTs* - "Parnavaz was the first king of Kartli", giving rise to the dynasty of the Parnavazids. That Parnavaz was an historical personage is proved by numerous facts [36]. From this point of view, considerable interest attaches to the novel interpretation of the 7th and 8th lines of the so-called Armazic text of the "Armazian bilingual inscription", according to which reference in them is to the name of King Parnavaz or the Parnavazid dynasty [37].

The evidence of *KTs*, viz. its oldest part bearing the full title "*The Lives of the Georgian Kings and of Their Forefathers and Their Descendants*", on the reforms carried out by Parnavaz, presents with amazing clarity all the features considered by modern scholarship as the determining elements of civilization as a system. In the first place, the setting up of a state ("Parnavaz was the first king of Kartli") with all its attributes: territorial division ("he appointed eight *eristavis*") and public administration ("appointed a *spaspeti*... and this *spaspeti* ruled all the *eristavis* in the name of the king. And under these *eristavis* he appointed *spasalaris* and *atasistavis* of provinces...").

Thus, the source under discussion fully represents the most essential feature of civilization - the state organization, which is confirmed by epigraphic monuments (reference to *pitiakhshes* or *eristavis* in the inscriptions of the "Armazi bilingual" and the Armazic script) [38] and self-evident archaeological material (the royal residence Armaztsikhe, and necropoleis of representatives of the administrative élite in various provinces of the country) [39].

One of the determinants of civilization (and of state) is "the system of taxes and centralized wealth accumulated through regular payment of tribute" (G. Childe). "*The Life of the Kings*" points out directly that Parnavaz divided the country into military and fiscal and administrative units or "thousands" (exactly like the *chiliarchies* of the Hellenistic states) [40], from which came tribute for the king and the *eristavis*. The magnitude of "the centralized wealth accumulated through this tribute" is graphically demonstrated by the exceptionally rich burial inventory discovered as a result of archaeological excavations in the vaults of members of the royal family (Armaztsikhe-Bagineti and the necropoleis of the nobles (Armaziskhevi, Bori, Zghuderi, Aragvispiri) [41].

Regarding cities - another essential and determining feature of civilization - the same Georgian source states that Parnavaz "Strongly fortified the city of Mtskheta, and rebuilt all the cities and strongholds of Kartli, laid waste by Alexander" [42]. That the indication of the Georgian historical source is not an invention but has real ground is proved both by evidence of the *CG* and by Strabo's description, who attended Pompey in his campaign in the Transcaucasus in 66-65 B.C.: "Furthermore, the greater part of Iberia (Kartli) is so well built up in respect of cities and farmsteads that their roofs are tiled, and their houses as well as their market-places and other public buildings are constructed with architectural skill" [43].

This evidence merits note not only for its statement regarding the large number of cities (which is attested by other Greco-Roman sources as well) but also by its emphasis on the existence of urban architecture here, which is also an essential feature in Gordon Childe's definition of civilization, and graphically demonstrated by the numerous civic and cultic tiled buildings, including palaces, temples, baths, water conduits, etc., brought to light in the urban centres of the Kingdom of Iberia or Kartli (Tsitsamuri-Seusamora, Sarkine, Dzalisa, Urbnisi, Uplistsikhe, Samadlo-Nastakisi, Tsikhiagora, and others) [44].

I shall not go into the details of other features of civilization whose existence in the Kingdom of Kartli - created by Parnavaz and known to the Greek

world as Iberia - have been confirmed archaeologically: privileged classes and stratified society (patent in the burial customs and inventory and in residential buildings of the rich), commercial relations (as illustrated by numerous imported items and coins), the emergence of professional artisans and developed art (represented by fine specimens of architecture, pottery, toreutics, goldsmithing, and glyptic), farming and livestock-breeding based on grain crops (diverse metal tools used in farming and household economy, and clayware, finds of different varieties of cereals and bones of domestic animals) [45]. Thus, Georgian national, as well as foreign historical sources and archaeological material, present with sufficient clarity the so-called systems unit of features determining civilization (statehood, cities and urban architecture, artisanship and trade, classes, and so forth), which would seem to give full ground for acknowledging - from the standpoint of modern scholarship - the state created by Parnavaz and its society as a true civilization. Even more significant is the fact that the evidence contained in **KTs** points to structures characteristic of a national civilization, e.g. religion: "Parnavaz made a great idol in his name: it is Armazi... He raised this idol on the top of the mountain of Kartli, and since then the place was called Armazi on account of the idol" [46]. The **CG** contains a description of this idol: "There stood a man made of copper, and he was clad in a coat of mail of gold, and he had a gold helmet, and he wore breast-pieces of emerald and beryl, and he held a sharp sword in his hand, which shone and turned in his hand, so that whoever touched it was doomed to death"... "And to his right there stood an idol of gold, and its name was Gatsi, and to his left, an idol of silver, and its name was Ga" [47]. Thus, here we have a triad of supreme deities (Armazi, Gatsi and Ga), with Armazi as the chief one [48]. This meant not only the establishment of a new cult, but a single state national cult, opposed henceforward to the local tribal or communal cults. The supreme deity, Armazi, personified the supreme ruler of the state. Like the monarchs-despots of the Hellenistic East, the first king of Kartli proclaimed himself a god but, unlike the Hellenistic kings, he did not personify any Greek god but the oldest and supreme deity of the Geor-

gians themselves! This was at the same time a political act of great significance: the establishment of the cult of the king was designed to strengthen the belief among the subjects of the supremacy of the authority of the king of Kartli.

Along with state organization, writing is considered to be one of the crucial features of civilization (naturally including national civilization). It is highly significant that old Georgian tradition credits Parnavaz with the invention of Georgian writing: "He created the Georgian writing" [49]. Here I shall not discuss the highly controversial question connected with the origin of Georgian capital script [50]. Although no Georgian monuments of the pre-Christian period have so far been found, the direct reference of the Georgian source to Parnavaz as the inventor of Georgian writing is highly noteworthy. There is no ground to question the realness of this evidence - the more so that all the other evidence of the same source regarding Parnavaz and his activity is confirmed beyond doubt by epigraphic and archaeological materials. Whether the author of the "Life of Parnavaz" meant specifically capital or some other letters is another matter. Perhaps he had in mind the so-called Armazi writing whose examples have been found at many places on the territory of the ancient Kingdom of Kartli [51], or maybe a special system at present referred to as Georgian alloglottography? [52]. These questions are difficult to solve on the basis of the available material. The main point here is that the historian of Parnavaz considered "Georgian writing" as an organic part of the state (civilization) created by Parnavaz. The following evidence is also noteworthy in many respects: "Parnavaz spread the Georgian language and no other language but Georgian was spoken in Kartli." This clearly reflects the creation of a single ethnocultural system (like in Colchis) in place of multitribal structures. It is obvious from this evidence that Parnavaz proclaimed Georgian the state language. It is not crucial here to know when the history of the reign of Parnavaz was written - in the 2nd- or, which is more probable, in the 5th cent. A.D. [53]. Important is the fact that it formed an organic part of **KTs** - an official monument of Old Georgian historiography the purpose of which, as aptly noted by the Georgian historian N. Berdzenishvili, was "to

say that in the time of Parnavaz and through him a state of the Georgians was created, with Georgian territory, Georgian language, Georgian administration system (though borrowed), Georgian religion, Georgian writing, and a Georgian king" [54]. In other words, posterity perceived the reign of Parnavaz as the birth of Georgian civilization. That is why I, too, believe that the history of Georgian civilization should start with Parnavaz and the state created by him - the more so that this is how old (perhaps the first?) Georgian historians viewed it, as I have tried to show. From this point of view interest attaches also to the evidence of *KTs* on the address of Kuji, the ruler of Egrisi or Western Georgia to Parnavaz: "You are the son of the chieftains of Kartli, and it is proper that you be lord over me... You shall be our lord and I your servant" [55]. It is interesting that in the Old Armenian 13th-century translation of *KTs* this passage reads thus: "You are the first *masakhlisi* of the House of Kartli, and it befits you to be the prince. And now you be lord, and I your servant" [56]. It is highly significant that the ruler of Egrisi (3rd cent. B.C.), successor to the ancient Kingdom of Colchis (6th-4th cent. B.C.), already considers himself the son of Kartli ("the House of Kartli"), and henceforward his country becomes part of Kartli. The long process of unification of the territories populated by Kartvelian tribes began with Parnavaz. In his time the entire Eastern Georgia (Kartli, Kakheti, Samtskhe, Javakheti, Kola, Artaani, Klarjeti) and the eastern and south-western provinces (Egrisi, Apkhazeti, Achara) of Western Georgia (historical Colchis) came within the Kingdom of Kartli [57].

Thus did a single Georgian ethnocultural system take shape, based on a single socio-political and economic organism, both giving rise to Georgian civilization. A new stage in the development of this civilization began with the proclamation of Christianity the state religion. As to what Christian Kartli inherited from its preceding society is a rather complex problem, which calls for special research. However, at present it can be said positively that the principal types of the state system were retained, primarily that of territorial-administrative division, urban structures (Kaspi, Dzalisa, Nastakisi, Urbnisi, Uplistsikhe, etc.), to say nothing of some elements of civic and cultic architecture. How-

ever, most important was the fact that Christian Kartli inherited the language of the first Georgian state - that of Georgian civilization, which Parnavaz "spread.... And no other language but Georgian was spoken in Kartli." This is the language in which divine service became the symbol of national unity: "Georgia is reckoned to consist of those spacious lands in which church services are celebrated and all prayers said in the Georgian tongue" (D. Lang's translation, *The Georgians*, Thames and Hudson, London, 1966, p. 109), said Giorgi Merchule back in the 10th century.

Thus, Georgian civilization is the product of long development, its individual elements taking shape at the common Kartvelian level. Following its differentiation, structures began to emerge within the political, socio-economic and cultural development of the principal Georgian tribes (the Svans, the Megrel-Chans, the Karts//Meskhians) whose unification into a single organism created Georgian civilization, i.e. a Georgian state with a Georgian language. Its author, according to Old Georgian historical tradition was Parnavaz, "the first king of Kartli." A study of the written sources and archaeological evidence from the modern sociological-culturological angle leads us to the same view. The study of the origins of Georgian civilization shows clearly also that statehood and its attendant civilization were created only by Georgian tribes. If non-Georgian tribes came within the Georgian state, they formed its integral part and enjoyed the fruits of its civilization.

References:

1. For details see **O. Lordkipanidze**, *Archäologie in Georgien (von der Altsteinzeit zum Mittelalter)*, Weinheim, 1991, S. 43ff. (with a bibliography).
2. **N. Khazaradze**. The ethnopolitical problems of the ancient history of Georgia, Tbilisi, 1989 (in Georgian).
3. **G. Melikishvili**. The ancient confederations of the south-western Georgian population, in *Essays on Georgian History*. I, Tbilisi, 1972, p. 364ff. (in Georgian).
4. **T. Mikeladze**. Researches in the history of the ancient population of Colchis and the south-eastern Black Sea littoral, Tbilisi, 1974 (in Georgian); **O. Japaridze**, *The archaeology of Georgia (Stone and Bronze Ages)*, Tbilisi, 1991, pp. 200-227 (in Georgian); **O. Lordkipanidze**. *Archäologie ...*, S. 93f.
5. **D. Khakhutaishvili**, *The manufacture of iron in ancient Colchis*, Tbilisi, 1987 (in Russian); **O. Lordkipanidze**, **T.**

- Mikeladze**, La Colchide aux VIIe-Ve siècles. Sources écrites antiques et archéologie, in *La Pont-Euxin vu par les Grecs* (ed. O. Lordkipanidzé; P. Lévêque), Paris, 1991, pp. 182-185.
6. **G. Melikishvili**, The ancient confederations ..., p. 366ff.
  7. For details see **T. Mikeladze**, Researches..., **O. Lordkipanidze** Das alte Kolchis und seine Beziehungen zur griechischen Welt vom 6. zum 4. Jh. v. Chr., *Xenia* (Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen), Heft 14, Konstanz, 1985.
  8. **Apoll. Rhod.**, *Argon.*, IV, 279-282, LCL, London, 1955, p. 313.
  9. **A. Urushadze**, Ancient Colchis in the legend of the Argonauts, Tbilisi, 1964, p. 151 ff. (in Georgian).
  10. For details see **A. Urushadze**, Ancient Colchis ..., pp. 151-152, with references.
  11. Cf. **I Gagoshidze**, The Ithkvisi burial, *Bulletin of the Georgian State Museum*, XXV-B, Tbilisi, p. 40 (in Georgian).
  12. **J. Deeters**, Das kartwelische Verbum, vergleichende Darstellung des Verbalbaus der südkaukasischen Sprachen, Leipzig, 1930, S. 3.
  13. **Th.V. Gamkrelidze**; **V. Ivanov**, The Indo-European Language and the Indo-Europeans, II Tbilisi, 1984, pp. 888-891, n. 2 (in Russian).
  14. **T. Mikeladze**, Researches ..., p. 26ff.
  15. **Anonymi Periplus Ponti Euxini**, XLII, 7.
  16. **Agath.**, III, 8-11.
  19. **Strabo**, I, 2, 39.
  20. **A. Chikobava**, Grammatical analysis of Chan, Tbilisi, 1936 (in Georgian); **A. Kiziria**, The Zan language, in: *Yazyki narodov SSSR*, IV, Moscow, 1967 (in Russian).
  21. **Strabo**, XI. 2. 18; **O. Lordkipanidze**, Archäologie.... S.112.
  22. **O. Lordkipanidze**, Vani dans la structure du royaume colchidien, in „*La Pont-Euxin...*“ pp. 289-294; **O. Lordkipanidze**, Vani: ancient city of Colchis, in „*Greek, Roman and Byzantine Studies*“, 32, 1991, p. 161ff.
  23. **J. Nadiradzé**, La site archéologique de Sairkhe, in „*Le Pont-Euxin ...*“, pp. 213-222.
  24. For a detailed discussion of the spread of Greek import in Vani and its environs see: **Vani** (archaeological excavations), VII, Tbilisi, 1983 (in Georgian).
  25. For details see **O. Lordkipanidze**, Archäologie..., S. 115ff.
  26. Archaeological materials attest to the organization of the defense of the territory. Thus, at the approaches to Vani, in the village of Mtsdziri, a 4th cent. B.C. tower has been discovered, built to defend the frontiers of the administrative unit: For details see **G. A. Gamkrelidze**, Sites of ancient settlements of central Colchis, Tbilisi, 1982, p.17ff. (in Georgian). **G. A. Gamkrelidze**, Toward the study of ancient Colchian wooden defensive structures, Bulletin of the Academy of sciences of the Georgian, Tb., 88, #2, 1977. pp. 501-505 (in Russian). **G. A. Gamkrelidze**, On the archaeology of Phasis valley, Tbilisi, 1992, pp. 67-99, 60-81ff (in Russian).
  27. **O. Lordkipanidze**, Das alte Kolchis..., S.34ff.
  28. **Z. Alexidze**, The life of Parnavaz, *Mnatobi*, 1985, N 12, pp.152-157 (in Georgian); **N. Shoshiashvili**, Some questions of the history of the compilation of *Kartlis Tskhovreba*, in *Aktualnye problemy izucheniya i izdaniya pismennykh istoricheskikh istochnikov*, Tbilisi, 1985, p.107 (in Russian).
  29. **R. Baramidze**, Towards the study of Georgian writing, Tbilisi, p. 33 (in Georgian).
  30. Cf. **O. Lordkipanidze**, The Classical World and the Kingdom of Kartli, Tbilisi, 1968, p. 18ff.
  31. The Conversion of Georgia; in *Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature*, I (ed. **I. Abuladze**), Tbilisi, 1968. pp. 81-82 (in Georgian).
  32. **G. Melikishvili**, Kartli (Iberia) in the 6th-4th cent. B.C. The Emergence of the Kingdom of Kartli. in *Essays on Georgian History*, I, Tbilisi, 1970, pp. 443ff. (in Georgian).
  33. **KTs - Kartlis Tskhovreba**, I (ed. **S. Qaukhchishvili**), Tbilisi, 1955, p. 20ff.
  34. Cf. **O. Lordkipanidze**. Archäologie.... S 148f, (with references).
  35. **P. Ingoroqva**, The Old Georgian chronicle “The Conversion of Kartli” and the list of Iberian kings of the Classical period, *Bulletin of the Museum of Georgia*, XI, Tbilisi, 1941, p. 313 (in Georgian).
  36. Cf. **O. Lordkipanidze**. The Classical World and the Kingdom of Kartli, p. 20, notes 16-28 (in Georgian).
  37. **G. Giorgadze**, **I. Sh. Shifman**, Towards the interpretation of the Armazian bilingual inscription, *Vestnik drevnei istorii*, N4, Moscow, 1988, p. 168 ff.
  38. **G. Tsereteli**, The bilingual inscription from Armazi, Tbilisi, 1941, p. 51-64.
  39. **A. Apakidze**, Cities and urban life in old Georgia, Tbilisi, 1969, p. 85ff. (in Georgian).
  40. **O. Lordkipanidzé**, La Géorgie à l'époque hellénistique, *Dialogues d'histoire ancienne*, N 9, 1983, pp. 167-216.
  41. See **O. Lordkipanidze**, Archäologie ..., S. 168-169.
  42. *Kartlis Tskhovreba*, I, p. 25.
  43. **Strabo**, XI, 3,1, LCL, vol. V, p. 217.
  44. For details see **O. Lordkipanidze**, Archäologie, S. 158f.
  45. Ibid.
  46. *Kartils tskhovreba*, I, p. 25.
  47. The Conversion of Georgia, p. 119.
  48. **G. Giorgadze**, The Hittite-Armazian triads, *Mnatobi*, N 7, 1985, pp. 157.
  49. **Th.V. Gamkrelidze**, Alphabetic writing and the Old Georgian script, Tbilisi, 1989 (in Georgian).
  50. **K. Tsereteli**, A new inscription in Aramaic script from Mtskheta-Samtavro, *Matsne* (series of history), N 3, Tbilisi, 1987, pp. 155-178 (in Georgian); the same in English, Tbilisi, 1980.
  51. **Th. V. Gamkrelidze**, op, cit., p. 198ff.
  52. See refs. Nos. 28 and 29.
  53. **N. Berdenishvili**, The manifestation of class and intra-class struggle in Georgia's foreign-political relations, in Proceedings of the Institute of History, I, Tbilisi, 1955, p.157.
  54. *Kartlis Tskhovreba*, I, p. 22.
  55. The Old Armenian Translation of *Kartlis Tskhovreba* (ed. **I. Abuladze**), Tbilisi, 1953, p. 31.
  56. **D. Muskhelishvili**, The main problems of the historical geography of Georgia, Tbilisi, 1977, pp. 54ff. (in Georgian).

LEUKOTHEA, THE “NEREID” FROM ZGHUDERI

Perhaps the best-known of the many interesting objects discovered at Zghuderi (Kareli region) is a cameo depicting a female on the back of a dolphin (fig. I-1). The cameo, in a gold setting, forms the pendant of a substantial gold necklace, made in the early centuries of the Roman empire (fig. I-2; inv.no. 1191). It was found at Zghuderi in the 1960s by the expedition of Guram Nemsadze: the expedition's discoveries, held in the Janashia Museum in Tbilisi, are now being re-examined and prepared for fuller publication by Guram Nemsadze, Ketino Javakhishvili and myself.¹ The purpose of the present short discussion is to draw attention to the wider significance of the cameo for the burial-practice and belief-system of Iberia in the Roman period.

A full account of the excavations is under preparation, but a brief outline of the context of the cameo's discovery may be helpful here [Nemsadze 1969: 45-56 and pls. 1-8].² The excavations at Zghuderi followed from reports by a local inhabitant (T. Medoshvili) that fine objects had turned up at Zghuderi, particularly as a result of spring rains. Nemsadze's expedition was despatched from the larger excavations at Urbnisi to investigate. Three rich burial assemblages of the Roman imperial period were subsequently discovered, together with two poor pit burials (fourth century AD?), some later buildings (showing wine-production) and an array of tumuli from the Late Bronze - Early Iron Age.

The cameo-necklace was found in the richest and earliest of the burials, which was a double inhumation in a pine sarcophagus (no. 3), fragments of which survive. The deceased were deposited side-by-side (very possibly at the same time). A terminus post quem for the burial as a whole is given by an *aureus* of Commodus (ruled AD 180-192: coin issued in AD 190): this is one of four in the burial, the others produced by Domitian, Antoninus Pius and the elder Faustina [Golenko K.V.1968: 160-6].³ The presence of the *aureus* of Domitian (ruled AD 81-96: coin issued in AD 77-

78) is sufficient warning that, in principle, the burial might have been deposited well into the third century AD. The other objects from the burial do not allow us to be very specific about the chronology, but they do tend to suggest that the burial took place around AD 200 or a little later. As for the cameo, while it is evidently a product of the Roman period, we cannot date its production closely or indeed speculate with profit about the place of its production [see Javakhishvili A., Abramishvili G. 1986: 65].⁴ What we do know is that the cameo-necklace was found on the left of the two deposited bodies, with the chain around its neck and the cameo resting on its chest. It is worth adding that the same body had a bracelet-chain on each wrist which closely resembles the chain of the necklace itself (fig. II-3). The three objects evidently form a set.

The sex of the bodies remains unclear. However, while both bodies had bracelets, only the right one seems to have had earrings. Moreover, the left one, which wore the cameo-necklace, had an intaglio ring showing a Hellenistic king. Once misidentified as Alexander the Great, the king is more likely to be Ptolemy V: the intaglio seems to be of Hellenistic workmanship, but set in a ring of Roman imperial date [Javakhishvili 2003: 81-83, no.3].⁵ We do not know the sex of these two bodies, but we may provisionally and with all due caution imagine that the left body (with the cameo-necklace) is male while the right is female.

But what of the cameo itself? It shows a female lying along the back of a dolphin. Her position is precarious and yet secure. She has no equipment apart from a substantial garment which covers much of her lower body. In her left hand she holds an edge of the garment on high, looking up towards it as it arches above her. The female and her garment are white, while the dolphin is grey, all on a reddish-orange background.

Who is this female? She has sometimes been termed a Nereid [Javakhishvili 1982: 134-9, at p.

134],⁶ one of the numerous daughters of the sea-god Nereus, and so at home in her marine context on the back of a dolphin (cf. Pliny, *NH* 36. 26).⁷ She is certainly a Nereid in some sense, for the term is often used (especially by moderns) to embrace not only true Nereids (i.e. the daughters of Nereus, the sea god), but also other female divinities of the sea. In fact a degree of flexibility is desirable, for we cannot always be confident in distinguishing a particular individual as a Nereid and not another female deity of the sea. Moreover, such distinctions are not only problematic for modern scholars: they will often have been difficult also for those who viewed such images in the ancient world too. A single Nereid is especially awkward. Nereids most commonly appear in ancient art in numbers and often as part of a larger scene, often centred upon specific deities and heroes.⁸ However, single Nereids are also known: singletons are especially suitable for smaller contexts, such as our cameo. But where single Nereids are depicted, they tend to have interesting accoutrements, such as shields, weapons and harnesses for their dolphin-steeds. Therefore, especially in view of the fact that our female has nothing of that kind, apart from her flowing garment, we may reasonably wonder whether she is indeed a true Nereid. For there are other possibilities. For example, Aphrodite often occurs in marine contexts, though there is nothing specific to encourage the idea that our female is Aphrodite.

However, a much more likely candidate is available: the goddess Leukothea who had once been a mortal named Ino. She is significant enough to feature alone on our cameo. Moreover, it may be significant that on our cameo she is depicted in white: the name Leukothea in Greek means "White Goddess". After all, the colour of the dolphin is appropriately grey: the whiteness of the goddess may have a special significance.⁹ The colour would be singularly appropriate. Meanwhile, Leukothea has a particular attribute which suits our image well enough. For Homer relates how the goddess appeared to save Odysseus as he made his way from the island of Calypso to the land of the Phaeacians (*Odyssey*, 5. 333-353). As Odysseus' raft breaks up in the sea and he is about

to be drowned, Leukothea gives him her so-called "veil" (*kredemnon*) which keeps him afloat until he reaches his destination. Odysseus clothes himself in this remarkable garment, so that we may well imagine it as substantial. On his arrival on dry land (as the goddess had instructed), Odysseus sends the garment back into the sea. We have no real idea how this "veil" may have been envisaged in antiquity, but Leukothea appears elsewhere with a substantial garment held up after the fashion of our cameo, on which the prominence of the garment is striking and demands explanation. A recent thorough study of the many types of veil in use in the ancient world has shown that a veil could indeed be a very substantial piece of cloth, described by a range of vocabulary in Greek (and indeed in English) which permits wide interpretation. For our cameo, the key point must be that such a veil could indeed be very substantial, covering much of the body as well as the face. With regard to the veil of Ino-Leukothea in the *Odyssey* it has recently and convincingly been argued that:

"It is probably best to regard the *kredemnon* as a head-veil that hung from the back part of the head and covered the back and the shoulders of the wearer, but whether it reached to the ground or even trailed on the floor is impossible to ascertain. It could be drawn forward to cover the lower face when necessary, but it should clearly not be regarded exclusively as a face veil...It could be argued that the *kredemnon* was regarded as a particularly fine or luxurious garment, for in the epic tradition it is constantly referred to for its brilliance, especially for its shining quality...sometimes referred to as vividly coloured white or red or purple." [Llewellyn-Jones 2004: 30]¹⁰

Of course, the "veil" of our cameo is white, like the female herself, reminiscent of the waves through which she appears and disappears. Her hand reveals her face, when the sea provides its own concealment, so that on our cameo the dolphin carries her with her face uncovered.

And these issues remained alive for the Roman period. It has been well observed that, partly because of the Homeric tradition, the scholars of the Roman imperial period (especially the lexicographers) were very concerned with the close

definition of the kind of garment meant by “veil” (*kredemnon*) and worn by important females in Homer (not only Ino-Leukothea, but also Penelope, Hera and others). In short, the figure of Ino-Leukothea in the Roman period required some kind of veil and a substantial garment was deemed appropriate. That is why images of Ino-Leukothea continue to feature a prominent large veil in the Roman period, no doubt on statues as well as mosaics, coins and elsewhere.¹¹ Taken together, these different details (the prominent veil, the absence of other accoutrements, the white colour, as well as the general marine context and the fact that she is alone) combine to suggest that the dolphin-rider on our cameo is Leukothea. She may be considered a Nereid insofar as she is their associate, though she is not the daughter of Nereus.¹² Of course, that does not mean that everyone who looked at the image in antiquity saw her as Leukothea. In principle, even the owner may have preferred to imagine her as a true Nereid, or as Aphrodite or as some other female of the sea, such as Thetis. However, if we are to put a single name to her, then Leukothea suits her best. However, we shall see that there is reason to imagine that she was indeed understood to be Leukothea in Roman Iberia and that those who deposited the cameo in this burial saw her at least as a Nereid and probably as Leukothea herself.

In ancient Zghuderi Leukothea had a particular significance. The geographer Strabo, who knew the region quite well and who finished writing his great *Geography* around AD 25, mentions an important temple of Leukothea in the common marchlands of Colchis, Iberia and Armenia, in what are now known as the Meskhian Mountains (Meskheta):...in Meskheta lies the temple of Leukothea, founded by Phrixus, and the oracle of Phrixus where a ram is never sacrificed. It was once rich, but it was robbed in our time by Pharnakes (II) and, a little later, by Mithridates of Pergamum...Meskheta, where the temple lies, is tripartite. The Colchians have one part, the Iberians another and the Armenians another. And there is a town (polikhion) in Iberia, Phrixoupolis, now called Ideëssa, a well-fortified place in the marchlands of Colchis [Strabo, 11.2.17-18, pp. 498-9].¹³

The location is not given more precisely, but Strabo says enough to make it clear that the temple lies in Meskheta, which does indeed constitute a shared frontier of the Colchians, Iberians and Armenians. It was well to the south of Iberian Zghuderi. Less clear is the relationship between the temple and the oracle of its founder, Phrixus, but Strabo does nothing to suggest that they were located in different places. The temple may well have embraced its founder's oracle too. Much less clear (but no less interesting) is the location of Phrixoupolis. Strabo places it firmly in Iberia but towards Colchis, so that we may wonder about its relationship with Zghuderi, though we cannot know whether it was near or far from there. But we can at least be sure that the myth and presumably also the cult of Phrixus were important there, though we must also account for the apparent change of name to Ideëssa. We cannot rule out the possibility that the town had never been called Phrixoupolis, and that this was a notion nurtured in Strabo's day (and no doubt rather earlier) as part of a celebration of Phrixus' importance to the place. Further speculation seems pointless.¹⁴

However, the presence of the temple indicates the significance of the goddess in the region, even though it may not have been flourishing at the time of our burials. Strabo says that it was founded by Phrixus, who was a very appropriate man to do it, as we shall see. We may wonder how the goddess may have been depicted at her temple here: it is entirely likely, for example, that there was a cult-statue of the goddess, perhaps in white and surely featuring a prominent veil of the kind seen on our cameo.

Meanwhile, it is worth observing that Leukothea (as Ino) seems to feature in the Roman-period mosaic from Garni in Armenia, although we have only the final omega of her name in the portion of the mosaic that survives [Nercessian 1990, 659 no.24].¹⁵ There is every reason to suppose that Leukothea was well known in the region, which is all the more interesting because here in the marchlands of Iberia, Colchis and Armenia, we are far from the sea itself, whether we prefer to imagine her temple at Vani (surely too far from Iberia and Armenia and not in Meskheta) or closer to

Borjomi - both of which have been suggested - or somewhere else at this interface of three regions. Indeed, we may wonder how far it was the meeting of these three regions that encouraged the setting of her temple there. Nor do we know the fate of her temple after Strabo, in the period with which we are primarily concerned: for while we are told of its sufferings in the middle of the first century BC, there is no reason to suppose that the goddess ceased to be worshipped there or elsewhere in the region.¹⁶

The relevance of Leukothea to the region is obvious enough, for her myth is connected with the most important of the myths of Colchis, in particular. As mortal Ino, she was a daughter of Kadmos and second wife of King Athamas. As Athamas' wife, she was stepmother to his children Phrixus and Helle. When she plotted to have them killed, they were saved by a supernatural Golden Ram, which flew them towards Colchis. Helle fell to her death, creating the Hellespont (or "Sea of Helle" in Greek), but Phrixus reached Colchis. The Ram was sacrificed and its fleece became the famous Golden Fleece, the object of Jason's mission with the Argonauts. Ino herself did not prosper. For Hera, the queen of the gods, punished her because she had looked after the young Dionysos, the son of her sister Semele and Zeus, Hera's husband. To punish Ino, Hera sent Athamas mad, so that he killed one of their sons (Learchos). To escape, Ino threw herself into the sea, holding her surviving son, Melikertes. She and her son were transformed into sea-deities (Leukothea and Palaemon), whose cults were especially important at Corinth and its environs, including the Isthmian Games. We should observe that Corinth had once been the land of Aetes (from which he left to rule Colchis) and it was there that Jason and Medea later came and had their bitter separation. It was at Corinth that Medea killed her children. Further, the origin of the Isthmian Games was linked not only with the story of Leukothea and Palaemon, but also with the arrival of the Argo. Accordingly, it is no surprise to find Ino-Leukothea among the images of Roman Corinth, including her appearance on Antonine coinage [Nercessian 1990: 659, nos.20-21].¹⁷

Evidently, Phrixus' temple of Leukothea (with or without his oracle) emerged from a matrix of disastrous parenting and child-killing (actual and intended). In a sense, both Leukothea and Phrixus had escaped from their fates in a similar fashion. Both had left the land. While Phrixus took flight by air, Ino-Leukothea had taken to the sea. The fall of Helle into the sea illustrates the relationship between travel in these two media. At the same time, both had been on a voyage to another life. While Ino had become an immortal deity, Phrixus too had achieved a new status and significance in the distant Caucasus, beyond the familiar Greek world and therefore, as often imagined for the region, into a kind of after-life. Even Helle had achieved immortality of a sort, memorialized in the name of her own stretch of sea.¹⁸ While we can only speculate about the historical foundation of the temple and its cult (Strabo thought it very old, it seems), the mythical rationale is explicable in terms of the resolution of the two interwoven and similar tales of Phrixus and Leukothea.

Further, while we know nothing about the particular nature of the cult of Leukothea in the Caucasus (beyond its apparent importance and wealth through the Hellenistic period in particular), we should observe her relationship with Dionysos, whose aunt she was and whom she tended after the death of her sister, Semele. After all, as we have seen, it was because of Dionysos that Ino had been driven to leap into the sea to become a deity. And we know that Dionysos had a great and sustained importance through the ancient history of the region. After all, Dionysos suited this land of viticulture and wine-consumption. In particular, we should observe that the fine mosaic of Dionysos, Ariadne and their *thiasos* was created at Iberian Dzalisi at roughly the time when our cameo was deposited at Zghuderi [Braund 1994: 256-8; Odis(h)eli 1995].¹⁹ We should note also the Dionysiac flavour of other objects found at Zghuderi, specifically the incense-burners which were discovered elsewhere in the Roman-period burials there. In sarcophagus no.2 was found a bronze incense-burner consisting of a building (usually imagined as a temple) with a large pine-cone on its roof. Less obviously Dionysiac is the other

bronze incense-burner from the site (disturbed and so found out of context), in the form of a bull's head: the bull had many associations, though we should observe that Dionysiac cult was one of them, not least because Dionysos often appears in the region with horns [Braund 1994, 256].²⁰

Dionysiac cult regularly appears in contexts of death, burial and passage to an after-life beyond death. More important for the present discussion, however, is the similar role of Nereids in general and Ino-Leukothea in particular in this same sphere. It is no mere chance that both Dionysiac scenes and scenes of Nereids commonly recur on sarcophagi more ornate than the simple pine boxes which we have at Zghuderi. We should recall that Leukothea had not only survived death into immortality, but had also appeared most famously to Odysseus at the moment when he was about to die. She chose to save Odysseus, but she and her Nereid companions more commonly appeared to escort the dead from life into the next world. As a recent study observes, "The Nereids' role in the funeral rites for Achilles may have given rise to, or at least been an aspect of, their more general role in Greek religion as goddesses of mourning and transition. Elsewhere Nereids... mourn and/or bury the dead, and sometimes they help the deceased to achieve immortal status"²¹ [Barringer 1995: 54]. As their appearance on Roman sarcophagi indicates, their association with death, burial and the after-life persists strongly into the Roman imperial period [Barringer 1995: 141, 148, 168].²²

The cameo seems to have a significance much greater than might have been thought. At issue is the decision of those who deposited the grave-goods in burial no.3 not only to place the cameo-necklace there, but to place it prominently on the chest of one of the two deceased, provisionally the male of a male-female couple, as we have seen. Of course, it is an object of value and evident beauty, perhaps especially so in concert with the matching bracelets worn by this body. And the deposit of valuable and striking grave-goods may be seen both as part of the display-ritual of the funeral and as the provision of fine objects for transmission to the next life. In addition, we may always wonder

about the relationship between grave-goods and the dead during life: was the necklace a particular favourite of the deceased, for example? Quite possibly. However, the foregoing discussion has shown that there may well be a rather different and special significance to the cameo. While we cannot be wholly clear and precise about the nature of the evocations of Leukothea in the region in the Roman period, we do know that she and her Nereid fellows in general had a strong and sustained role in mourning, burial and the transition from life into death and beyond to a next life. They not only presided over these processes, but participated in them, especially as escorts. We may conclude therefore that those who deposited the cameo-necklace in sarcophagus no. 3 and chose to place it prominently on the chest of the male (?) deceased had in mind (in addition to more commonplace considerations about grave-goods) that its Leukothea would share in the mourning and perhaps accompany the deceased into a new life.

If that is right a further item in the burial gains a new interest. For among the grave goods is a shallow bronze patera (fig.II -1). It features some silver incrustation, but remains a commonplace item for the Roman imperial period. Such paterae were made through the first and second centuries AD.²³ [Nuber 1972: 1-232] This one was repaired at the junction of handle and bowl: this weak point accounts for the regular discovery of handles without bowls and vice versa. And the handles of such paterae – as also the patera from this burial at Zghuderi – commonly feature animal heads. The ram is a particular favourite, as on our patera (fig. II -2). The detail is rather mundane until we recall Strabo's evidence on the cult of Leukothea in Meskheta. For he specifies that the ram enjoyed a special status there: it was not to be sacrificed (in view, no doubt, of Phrixus' debt to the Golden Ram which saved him from Ino-Leukothea). How are we to interpret the deposit of this patera with its rather ordinary (and mended) ram's-head handle? We must at least consider the possibility that the object was chosen to evoke the cult of the goddess of the cameo, if indeed she is Leukothea. It hardly matters that the accompanying

bronze pitcher features not a ram but a dog (fig. II -3). Much more significant is the earring from the same burial which also bears the image of a ram.²⁴

Notes:

1. I am grateful to the excavator, Guram Nemsadze for discussion of the excavations at Zghuderi and for his help and cooperation in working on this material. I am also grateful to the staff of Janashia Museum, especially Ketino Javakhishvili and Mindia Jalabadze for their practical and scholarly assistance. For the illustrations here I am indebted to the skill and patience of Guram Bumbiashvili.

2. The best published account is in Georgian: Nemsadze 1969.

3. Golenko 1968 offers an invaluable discussion of the coins from Zghuderi. However, his numeration of the burials is confused: his "burial no. 7" is in fact his discussion of the double-burial in which the cameo-necklace was deposited (otherwise, burial no.3, given its number in sequence of excavation after the other two rich burial assemblages).

4. Javakhishvili and Abramishvili 1986, 65 assert a third-century date.

5. Javakhishvili 2003, 81-83, no.3 discusses the ring in the context of other Ptolemaic images on gems from ancient Georgia.

6. As in the fullest published study: Javakhishvili 1982, 134-9, at p. 134.

7. There has been significant work on Nereids in recent years: see especially Lattimore 1976; Icard-Gianolio and Szabados 1992; Barringer 1995.

8. Icard-Gianolio and Szabados 1992 is a very valuable catalogue.

9. Of course, white was in any case used as an appropriate colour for female flesh: see, for example, the Pompeian cameo showing the (nude) Graces in white that is now in Naples Museum (Maulucci n.d., 122, no. 2 for good illustration).

10. Llewellyn-Jones 2004, 30, with further literature.

11. Llewellyn-Jones 2004, 28-29; Nercessian 1990. Kardulias 2001 does not reflect on these matters. Note, further, the statue from the Bay of

Naples which is usually identified as "Nereid", but could well be Leukothea: Maulucci n.d., 37.

12. Barringer 1995, 55 calls Leukothea an "immortal Nereid".

13. Strabo, 11.2.17-18, pp. 498-9. On his knowledge of the Black Sea and Caucasus, see Lordkipanidze 1996; Braund 2005.

14. On Strabo's Iberia, see Lordkipanidze 1996.

15. Nercessian 1990, 659 no.24.

16. Lordkipanidze 1972 makes the case for Vani; Braund 1994, 148-9 argues for a location around Borjomi or Abastumani, perhaps making too much of the possible significance of water.

17. Nercessian 1990, esp. 659, nos.20-21; cf. 660. no. 28 with Packard 1980.

18. The Black Sea region often features in this way in Greek myth: it will suffice to consider Achilles on Leuke (with or without Helen) and Iphigenia whisked from Aulis to priesthood among the Taurians: see further e.g. Barringer 1995, 51-58, who also notes the notion of death as a voyage. Here lies also much of the significance of the Argonautic voyage.

19. On the mosaic (usually dated to the later third century AD) and the cult of Dionysos in the region, see Braund 1994, esp.256-8; Odis(h)eli 1995.

20. On horned Dionysos, Braund 1994, 256. The incense-burners are shown in Nemsadze 1977.

21. Barringer 1995, 54.

22. Barringer 1995, esp. 141, 148, 168. See further on Roman sarcophagi, Piekarski 2006 and the literature there cited.

23. On these paterae and bronze pitchers, see Nuber 1972.

24. Inv.no. 190-65-52. I rely here on the careful description in the museum's accessions catalogue.

References:

- Barringer J.M.** 1995: *Divine escorts: Nereids in archaic and classical Greek art*, Michigan.
- Braund D.** 1994: *Georgia in antiquity*, Oxford.
- Braund D.** 2005: Greek geography and Roman empire: the transformation of tradition in Strabo's Euxine", in D.Dueck, H.Lindsay and S.Pothecary (eds.), *Strabo's Cultural Geography*, 216-34, Cambridge.

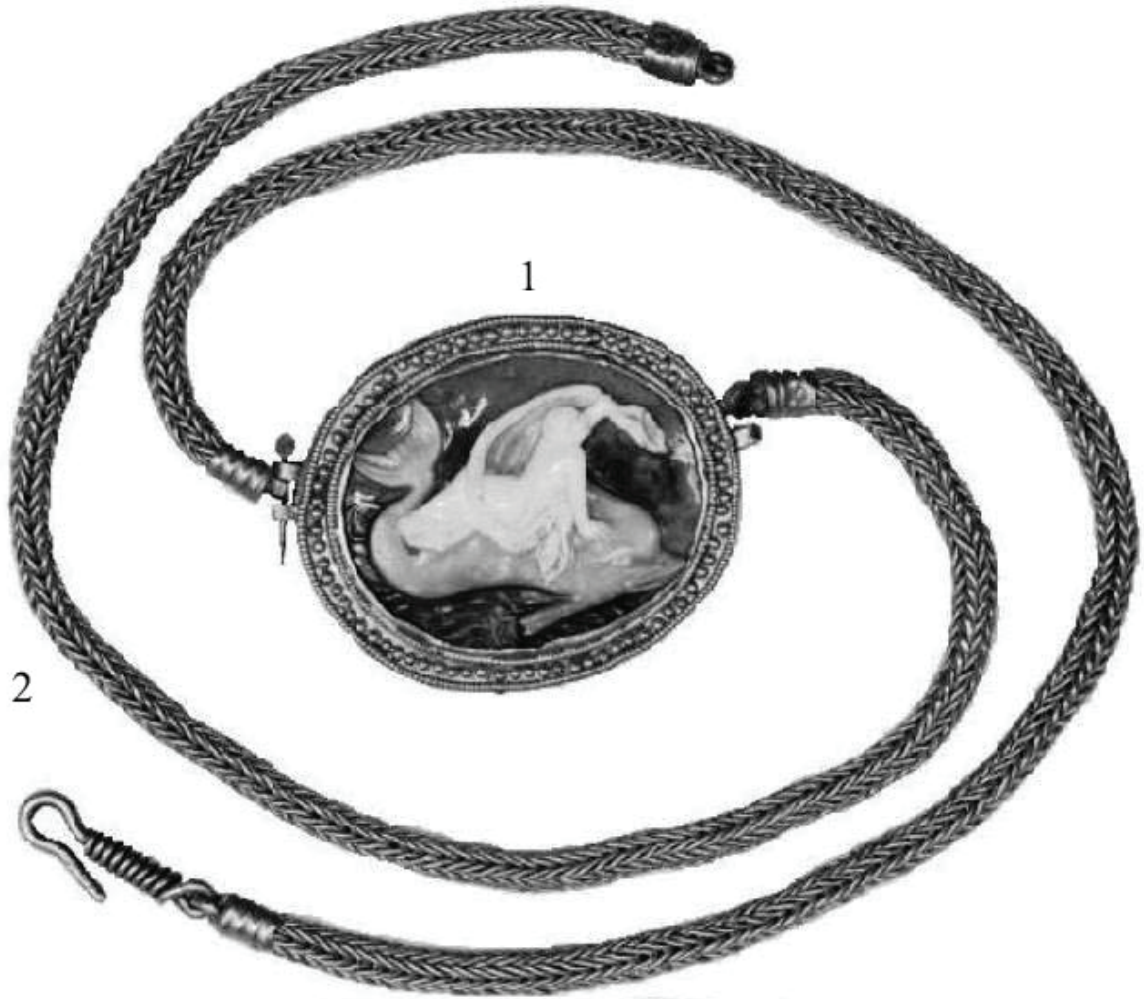
- Golenko K.V.1968:** Monety, naydennyye v selenii Zguderi (Gruzinskaya SSR) v 1964-65 gg. *VDI* 1. 160-6.
- Icard-Gianolio N. and Szabados A-V. 1992:** Nereides, *LIMC* 6. 1, 785-824, Zurich-Munich.
- Javakhishvili A. and Abramishvili G. 1986:** *Jewelery and metalwork in the museums of Georgia* (Leningrad).
- Javakhishvili K. 2003:** Kartlis sameposa da Egviptis urtiertobis istoriidan romaul khanashi (gliptikuri masalebis mikhedvit), *Dziebani* 12. 75-88.
- Javakhishvili K. and Nemsadze G. 1982:** Zghudris samarovnis gliptikuri dzeglebi, *Sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis moambe* 36. 129-53, pls. 8-10.
- Kardulias D.R. 2001:** Odysseus in Ino's veil, *TAPA* 131. 23-51.
- Lattimore S. 1976:** *The marine thiasos in Greek sculpture*, Los Angeles.
- Llewellyn-Jones L. 2003:** *Aphrodite's tortoise: the veiled woman of ancient Greece*, UWICAH, Ceredigion.
- Lordkipanidze O.D. 1972:** K lokalizatsii to tes *Leukotheas hieron*, *VDI* 2. 106-34.
- Lordkipanidze O.D. 1996:** *Das alte Georgien (Kolchis und Iberien) in Strabons Geographie: neue Scholien*, Amsterdam.
- Maulucci F.P. n.d.** *The national archaeological museum of Naples*, Naples.
- Nemsadze G.M. 1969:** zghuderis arkeologiuri ekspeditsiis mier 1964-1966 tts. chatarebuli mushaobis shedegebi, *sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis arkeologiuri ekspeditsiis angarishebi 1965-1967* 45-56 and pls. 1-8.
- Nemsadze G.M. 1977:** Pogrebniya Iberiyskoy znati iz Zguderi, *KSIA* 151. 108-14
- Nercessian A. 1990:** Ino, *LIMC* 5. 1, 657-61, Zurich-Munich.
- Nuber H.U. 1972:** Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit, *Bericht der römisch-Germanischen Kommission* 53. 1-232, with 31 plates and map.
- Odis(h)eli M.Dzh. 1995:** *Spätantike und frühchristliche Mosaik in Georgien*, Vienna.
- Packard P.M. 1980:** A monochrome mosaic at Isthmia, *Hesperia* 49. 326-46.
- Piekarski D. 2006:** Sarkophag in Arles, *JRA* 19. 602-6.

Figures:

Fig I -1.The cameo; 2. The necklace as a whole; 3.The bracelets.

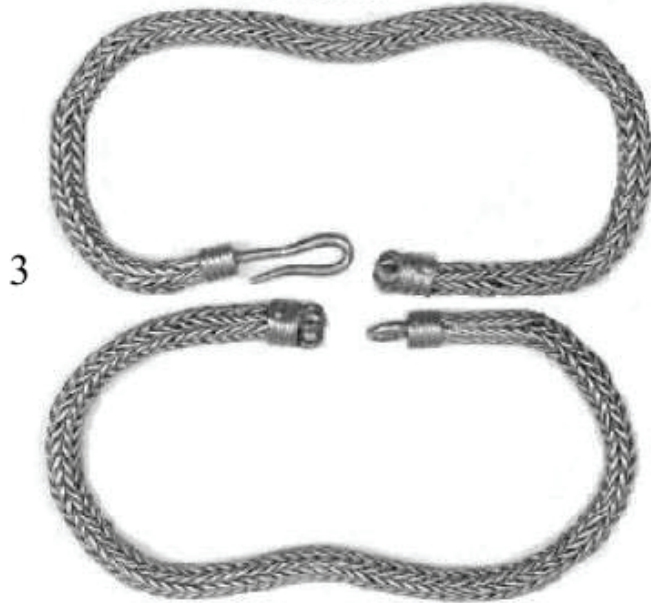
Fig II -1.The bronze patera; 2.The bronze patera: handle finial; 3. The bronze pitcher.

1

1

2

3

II

1

2

3

KING PARNAVAZ AND THE CULT OF ARMAZI

The study of the cult of Armazi has been the subject of studies in Georgia for more than a century. According to the Georgian written sources, Armazi was worshiped as the principal divinity of pre-Christian Georgia, thereby arousing a lot of interest of scholars, who have been devoting to him numerous studies since the end of the nineteenth century. Georgian literary tradition is far from offering exhaustive answers to religious beliefs as well as specific characteristics of deities; it only gives a few hints at them. Because of scarcity of textual resources on Armazi, his origin was long a subject of debate among specialists. Consequently, there existed and till now exists diverse and contradictory interpretations of this divinity. Some scholars connect Armazi with the Iranian supreme divinity Ahura Mazda [Marr N. 1902:4-7, Kovalevski M. 1890:85-118, M. Andronikashvili M. 1966:499, Chilashvili L. 1997:103-126] while others consider him to be derived from Asia Minor moon god Arma [Boltunova A. 1949:238, Amiranashvili Sh. 1944:120-122, Apakidze A. 1970:668-669, Melikishvili G. 1959:112; 129], Hurritian war and weather god Teshub [Tsereteli M. 1924:79-84, Giorgadze G. 1985:155], also identified with Mithra [Kekelidze C. 1945:351], the sun god [Melikset-Bekov L. 1938:42-43], solar and agricultural divinity [Surguladze Ir. 2001:40-42].

Amongst these conceptions the theory about origin of Armazi from the moon god Arma was finally assumed and established,¹ notwithstanding the fact that except for phonetic closeness of the names of these two divinities there is no evidence supporting this view. Nonetheless, this conception has been shared by specialists, despite the fact that the noticed identification hardly corresponds to evidences of political and religious life of the pre-Christian Georgia.

Without entering into the details of the many issues raised by this problem, a few of the phases that concern our subject most directly need to be summarized.

According to the story "Life of Parnavaz," composed no later than in the fifth-sixth centuries and included in the Georgian Chronicle "Kartlis Tskhovreba" ["Life of Kartli" (i.e. what the Greeks and Romans referred to as Iberia)] by the eleventh century Georgian historian Leonti Mroveli, the cult of Armazi was founded in Kartli by the first Georgian king Parnavaz (the third century B.C.), who was the descendant of Samaros, the Head of Mtskheta, and the son of an Iranian mother from Aspan. He had a dream in which he saw himself in a very narrow house, unsuccessfully thinking about getting out. Suddenly a ray of sunlight came through the window, encircled his waist and took him out. Upon emerging, he saw the sun near him. He wiped off his sweat and anointed his face. Waking up, he was astonished. Then he thought: "I shall go to Aspan and it will be good for me."

Adorned with all the virtues of a statesman, Parnavaz liberates his motherland from the conquerors (the "Macedonians"), and as a king-reformer, rebuilds what has been destroyed by the enemy, organizes administrative structure of the kingdom "like the Persian empire"...and establishes the dynastic reign and religion... "Parnavaz had fashioned a large idol named after him, that is, Armazi. For in Persian they called Parnavaz Armazi." [Kartlis Tskhovreba 1955:22-25].

Apart from phonetic affinity of the names of the two divinities, the theory of origin of Armazi from moon god Arma is based on the conception of migration from the east of Asia Minor to Mtskheta of the pre-Georgian Mushk-Moschs tribes, which long before the establishment of the cult of Armazi should have introduced cultural - religious traditions of Asia Minor into Kartli. However, it becomes more and more evident that the mentioned identification is quite unjustified and needs to be reexamined, since the iconography of Arma, usually depicted with a crescent on his horned cap and a pair of wings on his back, has nothing to do with the image of Armazi ("war-

rior in copper armor, wearing a gold helmet and holding a sword like lightning”), as described in the Chronicle. In addition to it, arguable seems an attempt on the part of scholars to seek parallels in chronologically such remote epigraphic monuments, as are the thirteenth century B.C. cuneiform letterings from Boghasköy containing the divinity’s name “Arma.” Moreover, the mentioned theory completely overlooks the information of the Chronicler about “Armazi,” as the “**Persian**” correspondence of “Parnavaz” [cf. Armazi, Ormuzd, Hormizd, Hormuzd, Ohrmazd and Ormazd in Middle and New Persian, Ahura Mazda], the evidence which obviously can be explained through the Iranian religious thought: the name Parnavaz, root of which is *Farnah*, comes from the Iranian notion of *Hvarenah* (“royal glory,” “splendor”), conceived and imagined by Persians as “sunlight,” which was given by Ahura Mazda to all Iranian heroes and rulers.

The act of Parnavaz’s divinization is well expressed in the episode of his dream, where *Hvarenah* appears as the sun, by anointing dew of which Parnavaz made himself simultaneously the King and the God as to initiating the Sun (Ahura Mazda).

To such understanding of this passage has enormously contributed the dream of the Persian King Cyrus the Great (the sixth century B. C.), preserved by Cicero from Dinon’s (the fourth century B. C. Greek writer) Persian annals of dreams:

“Once upon a time Cyrus dreamed that the sun was at his feet. Three times, so Dinon writes, he vainly tried to grasp it and each time it turned away, escaped him and finally disappeared. He was told by the magi, who are classed as wise and learned men among the Persians, that his grasping for the sun three times portended that he would reign for thirty years” [Dvornk F. 1966:87].

As it may be seen, Parnavaz’s dream both in content and manner of allegorization appears to be quite close to that of the Persian King Cyrus II, which became the omen of the latter’s reign and which, similarly to the conception of kingship in the ancient civilizations, was proclaimed in the language of solar symbolism, the evidence inter-

preted by F. Dvornik in connection of *Hvarenah* [Dvornk F. 1966:87].

As early as for Babylonians and Egyptians the sun was a royal luminary. It became also the symbol of emperor’s messianism in Rome, where titles of monarchs (*aeternus, invictus*) are semantics of sun like eternity and invincibility. From the Georgian reality, in this respect is to be noted here the report left by Apollonius Rhodius in his *Argonautica* about Ayet, the king of Colchis (Western Georgia), who called himself “the Son of Helios.” The connection of monarchs with the sun was seemingly usual to the Achaemenid Iran too, the evidence suggested by the images of the Iranian kings depicted under the symbol of winged Ahura Mazda in a solar disc on the monuments of material culture. Like the Egyptian teaching which makes the king the image and son of the sun, the Persian belief in the royal glory created by Ahura Mazda comes from the conception of kingship that had been developed into a firm political and religious system.

If consider parallelism between these two dreams, *Hvarenah* might also be seen in Parnavaz’s dream, through which the Chronicler’s words about identity of Parnavaz-Armazi (“in Persian they called Parnavaz Armazi”) becomes comprehensible to us and which obviously is to be considered as a reflection of the Avestan conception of *Hvarenah*’s (*Farnah-vaz*’s) connection with Ahura Mazda. Consequently, Parnavaz’s dream not only predicts his kingship, but serves as reasonable evidence in favor of relation of the King’s theophoric name “Armazi” with the Iranian Ahura Mazda.

It is not without interest to note that the similar idea of *Hvarenah* was not unfamiliar to the primitive Romans. The Roman historian Titus Livy (the first century B.C.) recounts a very curious story, how Servius Tullius, son of a slain enemy living in the house of King Tarquinius Priscus, was predestined to become a king by the apparition of flames round his head when he was asleep [Dvornk F. 1966:87]. Besides *Hvarenah*, revealed to Tullius in a dream, the mentioned episode seems to be related to “Life of Parnavaz” by another trait as well: Tullius’ father was killed by the invader;

likewise the case with Parnavaz, whose father and uncle, the ruler of the City of Mtskheta, became the victims of the invasion of the conquerors (the "Macedonians").

A careful examination of "Life of Parnavaz" proves the existence of ruler cult in Georgia in the Hellenistic epoch, finding its parallels in the conceptions of kingship both of the Eastern and Western civilizations. The cycles of the kings' lives, founders of a new dynasty seem to have been common to various nations in many respects. Among the narratives of "Life of Parnavaz" should be singled out the so-called "circulated," widespread scenes having the elements characteristic of the "theme of kingship." According to this widespread saga or tradition, a king's rise to greatness takes place in other lands (e.g. stories of childhood of Cyrus the Great and the Akkadian King Sargon, the myth of Romulus and Remus, also the Biblical story of a newborn Moses, who was placed among the reeds etc.), revealing correspondence with the account of Parnavaz who was raised away from his motherland, to which he returned as a "perfect youth," the future king.

Since the dream of Cyrus, like other episodes from his life apparently belongs to the mentioned circulated themes, it shouldn't be unexpected the stories of the legendary and the most powerful king of the whole East to be known in the neighboring country of Georgia as well, due to the institute of poet-menestrels [the Iranian "*gusan*," Georgian "*mgosani*" ("poet")], through which they might be introduced into Georgian realm and used thereupon by the early centuries local writer.

Generally, among cross-cultural phenomena manifested in Georgian realities, the Iranian trend is a subject of a special consideration. Herodotus left an account on the Achaemenid hegemony over Kartli or its part (Herod. Hist., III, 94). The Georgian scholars have devoted numerous studies to the problems of influence of the Iranian epic on the ancient part of the Chronicle, as well as survivals of the old Persian religious beliefs² evidenced by the monuments of material culture, also ethnographic³ and linguistic⁴ data, not to mention number of passages from "Life of Parnavaz" characterized by clearly demonstrated pro-Iranian orientation.⁵

Nevertheless, while referring to the identity of Armaz and Ahura Mazda, scholars imply merely their onomastic connection without having entered deeper layers of interrelation of these two deities.

In this respect, the religious realm of the pre-Christian Armenia appears to be the most contributive to the definition of the cult of Armazi, as long as equal to Armazi the Armenian Aramazd, like Georgia, was the principal divinity of the Armenian pagan pantheon as well.

Apart from the Armenian writings containing significant data prove correlation between these divinities, an account reported by the Armenian historian Movses Khorenatsi on Armazi, to which he refers to as the god of "thunder and lightning"⁶ [Khorenatsi M. 1985:86], as we'll see below, is not of less value for his definition. As supplementary data to the Georgian writings, the Armenian, Iranian, Syrian, Greek equivalents of Aramazd abundantly provided by the Armenian and foreign writers reasonably strengthen the conception of derivation of Armazi from the Iranian Ahura Mazda. However, in spite of genetic relation of Armazi with Aramazd, they differ from each other in preconditions of their cultic establishment as well as by their idolized images.⁷ Unified by their common derivation, they both apparently constituted a religious climate of Georgia and Armenia. On the whole, it shouldn't be unexpected that the two countries, being historically, geographically and politically within a common orbit, were of similar religious orientation, which at a certain stage of historical development should have been influenced by their neighboring country of the Great Iran. This phenomenon besides the monuments of material culture has been manifested through multiplicity of the Iranian above-cited loan-words denoting religious notions both in Georgia and Armenia.

In the Armenian historiography is firmly rooted the conception of derivation of Aramazd from Ahura Mazda while definition of the supreme divinity of Georgia, as mentioned above, till now is a subject of controversy among scholars.

The fundamental study by Prof. James Russell "Zoroastrianism in Armenia," *Harvard*, 1987, along

with other divinities containing thorough examination of Aramazd too [Russell J. 1987:153-189] made it possible to carry out a comparative analysis of Armazi and Aramazd and come to consequent conclusion [Gvelesiani M. 2003:47-54].⁸

The fourth century Armenian historian Agathangelos writes that at Tc'il, St. Gregory obliterated the "Temple of Nanē, the daughter of Aramazd" (Agath.786). In the "Life of St. Nino," also included in the Chronicle "Life of Kartli," the first Christian king of Georgia Mirian (the fourth century) appeals to St. Nino to heal the Persian magi Khuara: "You're the daughter of Armazi and the child of Zaden." The first Christian king of Armenia Tirdates III invokes "the great and manly Aramazd, Creator of Heaven and Earth" (Agath.68) that, as J. Russell comments, is in full accord with Zoroastrian conception on the Iranian supreme deity [Russell J. 1987:158]. The Armenian King requests "fullness of abundance from manly Aramazd" (Agath.127). Mirian recounts the divinities of Kartli Armazi and Zaden (the latter supposedly identical with Mithra) to St. Nino as: «the great Gods, who command the world, who make the sun rise, who provide rain, who make the bounty of the world increase" [by "Moktsevai Kartlisai" ("Conversion of Kartli") "the great Gods, who give fruits"). The cited definitions also emphasize the creational aspects of the two divinities.

If we take into account these characteristics, the theory of relation of Armazi with another divinity, that is the Asia Minor weather god Teshub appears likewise doubtful, since the cited references to the mentioned divinities though contain but are not confined to the function of a weather god; "commander of world" followed logically by concretization of the natural phenomena seemingly has the connotation of the "Cosmocrator" (Lord of world, of Cosmos), whose area of activity is much more capacious, than that of a weather god's [cf. Christ-Cosmocrator's words: "Into my hands is put all power in heaven and on earth" (Matthew, 28:18)]. The identical to the Avestan Ahura Vedic Assura ("Lord") symbolizes Wisdom, which commands deeds of gods and men. One of the Rig-Veda hymns addresses to Mithra and

Varuna thus: "you both provide rain by divine will of Assura" (Rig-Veda, 5, 63, 7).

At Ani, the Armenian Arshacid necropolis, St. Gregory and his cohorts "destroyed the shrine of the god Aramazd, named the father of all the gods" (Agath. 785). Anahit is called "Child...of great, manly Aramazd" (Agath.786). In the inscription of Darius at Persepolis Ahura Mazda is mentioned as "the Greatest of all the Gods." In the episode of the Festival of Armazi, in reply of St. Nino inquiring whom the people were worshipping, a Jewish woman says: "We worship God of Gods Armazi (cf. "the father of all the gods" - M. G.), without which no idol exists" - these words also are indicative of supremacy of Armazi in the hierarchy of the divinities.

In the Greek inscription of Fratadara temple, built in Persepolis after conquest of the Eastern countries by Alexander, three divinities are mentioned: Zeus Megistos (Ormuzd), Apollo-Helios (Mithra) and Artemis Athena (Anahita); the reliefs at Comagena represent different divinities, with engraved inscription proclaiming their Hellenistic-Iranian names: Zeus-Oromazd-Apollo-Mithra-Helios-Hermes [Herzfeld E. 1941:275]. The substitution of the names is a logical consequence of the process of syncretization preceded by meeting of Western and Eastern cultures: each divinity was called simultaneously both the Iranian and the Greek names.

As studied by J. Russell, in the fifth century translations of Classical literature into Armenian, Aramazd regularly renders Greek Zeus. In the Armenian translation of Pseudo-Callistenes, Alexander invokes Aramazd before his death. The Armenian comment of John the Chrizostom explains: "Zeus, whom Greeks call Dion, is the same Aramazd." The eighteenth century Georgian writer Teimuraz Bagrationi refers to the same identification: "Ormuz that is Armaz-Jupiter (Zaden that is Zaden-Apollo, Gaim - Mercuri, Gatsi - Silvin, wood god)" [Bagrationi (Batonishvili) T. 1848:663]. Saba Orbeliani, the seventeenth century Georgian writer, in his *Leksikoni Kartuli* ("Georgian Dictionary") among seven heavenly bodies mentions "Dios i.e. Jupiter denoting Friday." Prof. Iv. Javakhishvili refers to "Zeus-Dios" as a "commander of

sky-clouds and weather in the Greek mythology" [Javakhishvili I. 1979: 159-160].

According to Khorenatsi, Tigran II (the first century B.C.) erected the sculpture of Olympian Dios (Zeus) in the fortress at Ani, presumably the shrine of the "god Aramazd, father of all gods" thereafter destroyed by St. Gregory.

Issuing from the above-mentioned data, it can be clearly explained why Khorenatsi calls the Georgians' Armazi (referred to by him as "Aramazd") the god of "thunder and lightning," which is the commonly known epithet of Zeus.⁹ Such a definition of Armazi by the Armenian historian is a consequence of syncretization of Aramazd - Zeus (Ahura Mazda), which appears to be interchangeable divinities in the Armenian writings. By applying this epithet to Armazi, Khorenatsi identifies the latter with Aramazd, as to relating both of them with Ahura Mazda. Judging from analogous characteristics of the principal divinities of Georgia and Armenia, this phenomenon seems quite logical. Thus, while naming Armazi "Aramazd," Khorenatsi implies their identity or a genetic connection, not meaning altogether Armazi to be of the Armenian origin, as ascribed to Khorenatsi by some scholars, for in this case of denomination we're dealing with the Armenian supreme divinity's name correlate with "Ahura Mazda," like as St. Nino is referred to by him as Nunē, which for its part is an altered form of the Assyrian Nana, Nanaya and Hebrew Nanea (Maccab. II; I, 13, 15) [Fry R. 1972:210].

According to Khorenatsi, Tigran II's ancestor, Artashes "appointed Mazan high priest of the god Aramazd at Ani" [Khorenatsi M. 1985:53]. Mazan was entombed at Bagawan, and at that place, as it's reported by Khorenatsi, "Valarsh instituted a celebration for the entire country at the start of the new year, at the beginning of Nawasard" [Khorenatsi M. 1985:66]. Gregory the Illuminator fixed the commemoration of the martyrs St. John the Baptist and St. Athenogenes at Bagawan on "the festival of the first fruits, of the god of the New Year, the bringer of all good things, of the hospitable and sheltering god, which in earlier times they celebrated joyfully in the same place on the day of Nawasard" (Agath. 836). These various epithets refer to Aramazd. The seventh centu-

ry Armenian writer Grigor Arsharuni stated that 1 Nawasard was the feast of Aramazd in Armenia. As it has been determined, Nawasard was celebrated in Armenia on 11th of August. It's noteworthy that the cult of Aramazd was observed particularly at Ani and Bagavan, the two royal shrines. There, the royal family celebrated their sovereignty and affirmed the unity of the country at the New Year, in a festival dedicated to Aramazd.

In the ancient civilizations (Mesopotamia, Iran, Syria) at the New Year Festival was celebrated renewal of nature and country. The main figure of a religious ritual everywhere was a king identified with heavenly Lord. S. Eddy [Eddy S. 1961:42] and others have said that the reliefs on the Persepolis stairways, showing tribute delegations from the provinces, depict an important part of this annual celebration, basing on explicit literary source given by Xenophon in his "Cyropaedia" (first comes a body of men with lances, then bulls to be sacrificed, and horses. Then a chariot sacred to Ahura Mazda, followed by two others, one for Mithra and one probably for Anahita. Next a portable fire-altar and the king in full regalia in his chariot. The rest of the procession is made up of cavalry, mace-bearers, and a vast throng of nobility) [Xenophon, 1914:354].

In the ancient Near Eastern tradition, the New Year Festival (*Akitu*) was closely related to ruler cult, the evidence also seen in the episode of the Festival of Armazi, where the king and the royal family play a key role.

Relating about the erection of the idol of Armazi, Leonti Mroveli mentions that Parnavaz founded annual sacrifice ("*zorva*") in honor of the idol set up in his name.

"Life of St. Nino:" "Once many people trooped to the big city of Mtskheta, which was a residence of great kings, to trade and pray (by another version of account of St. Nino, "to offer sacrifices") to their god Armazi...St. Nino, observing "magian misdeed" of the people worshipping fire, wept and besought God for mercy on those gone astray...the next day there was a sound of a big noise and trumpet; innumerable people arose like field-flowers, but there was no view of a king yet. When came a time, each human being began to

seek for refuge with horror, in order to be hidden from view. And here, at once came out the Queen Nana, and people emerged from shelters slowly, adorning each street by a single piece of cloth.... they began to praise the King...then came out the King Mirian so great and goodly to look upon.... .and mountains were filled up by banners and people, like fields strewn by flowers" [*Kartlis tskhovreba* (Life of Kartli), 1955:88-89].

This passage is followed by description of the idols of Armazi, Gats and Gayim, and St. Nino's prayers, after which a strong wind and hailstones destroy the images. St. Nino makes a sign of cross under the tree of rice, to which "she prayed for six days...the idols had been smashed on the sixth day of the Transfiguration of Christ."

As C. Kekelidze a long time ago had ascertained, one of the ancient Georgian names of the months "Akhaltslisai" ("New Year") corresponds with the Iranian Nawroz ("New day") and the Armenian "Nawasard" ("New Year") [Kekelidze C. 1956:116]. Basing on the mentioned chronological data, he came to the conclusion that the Festival of Armazi is similar to the Armenian 1 Nawasard and the Iranian Nawruz, i.e. the beginning of the New Year.

Thus, there is now a further evidence in favor of the theory about connection of Armazi with Aramazd, involving a new aspect besides phonetic and semantic closeness of their names. As it has been studied out, the New Year Festival was celebrated in Georgia on 6th, in Armenia - on 11th of August.

As it has been already noted, the ancient eastern tradition associates this festival with a ruler cult. In the scene of the Festival of Armazi, a special role of the king and his house is emphasized, which is appreciable even at the beginning of the episode through definition of Mtskheta ("a residence of great kings"). The excitement of the people finding their refuges in order to be hidden from view is caused by appearance of the king, the same royal epiphany, accompanied by glorification of the king. It seems not accidental that the King Mirian and his consort, the Queen Nana are distinguished from others on the Festival of Armazi, since Ahura Mazda, the Lord of the whole

universe, was regarded as a protector and guardian primarily of rulers - the evidence attested by epigraphic monuments containing the names of the Iranian kings; Ardashir, "King of Kings" in Ka'aba of Zar'dusht is invoked as a "servant of Ahura Mazda." Darius I is stating in the monumental inscription of Behistun (Bisitun) "through the will of Ahura Mazda I am a King; Ahura Mazda gave me kingship" [Dvornik F. 1966:102]. Therefore, these letterings have not remote connection with a symbol of Ahura Mazda floating above the images of the kings as to protecting them, and accordingly represented usually next to the inscriptions. Marian is awaited by people, full of fear and trepidation - the same scene views St. Nino, moving towards the image of Armaz: "the kings, rulers and people were standing in great fear in front of the idols." This parallelism should be explained by correlation between god and king, since a king graphically represented the rule of God on earth, which is a core idea of the ancient conception of kingship.

The traditional herald of the Nawruz season in Iran is called *Haji Firooz*. He symbolizes the rebirth of the Sumerian god of sacrifice, Domuzi, who was killed at the end of each year and reborn at the beginning of the New Year. Wearing a red costume, *Haji Firooz* sings and dances through the streets with tambourines and trumpets spreading good cheer and the news of the coming New Year [[http://www. Nauruz](http://www.Nauruz)] ["Life of St. Nino: "the next day (the day of Festival of Armazi, - M.G.) there was a sound of a big noise and trumpet"].

"...There comes time of Mirian's exit. The people adorn each street "with a single piece of cloth." This rather ambiguous moment of the Festival might be disclosed again through the Iranian world: basing upon written data provided by the ancient Greek authors Dinon and Heracleides of Kumai, S. Eddy notes that "just as Ahura Mazda in the reliefs never touches the ground but always floats in the air, the Persian king never touched the ground...he never went on foot outside the palace, and even in it wherever he walked, he walked on Sardeis carpets, which anyone else was forbidden to tread upon" [Eddy S. 1961:44].

The same connotation should have adornment of streets by a fabric before emergence of Mirian publicly, as an expression of his royal honor.

The Roman writer Quintus Curtius Rufus (the first century A.D.) reports about the Persian customs of the last years of the Achaemenid period, using older works, probably that of Ctesarchus (about 300 B.C., son of Dinon). Describing the march of the Persian army led by the last king, Darius IV, he says that "in front of the King were carried silver altars with the sacred fire. Then came the magi, chanting their traditional hymns, and 365 young men - clad in purple robes, equal in number to the days of the whole year, for the Persians also divided the year into that number of days. After that, white horses drew the chariot consecrated to Jupiter (i.e. Ahura Mazda); these were followed by a horse of extraordinary size, which they called the Steed of the Sun. Golden wands and white robes adorned the drivers of the horses. Not far off were ten chariots embossed with much gold and silver. These were followed by the horsemen of twelve nations of varying arms and customs.

These preceded the King's chariot, in which he rode outstanding among the rest. Both sides of chariot were adorned with images of gods, embossed in gold and silver; the yoke was ornamented with sparkling gems, and on it rose two golden images of the King's ancestors, one of Ninus, the other of Belus"....[Dvornik F. 1966:115-116].

These descriptions of royal procession reflect a calendar system of the solar year, where Darius is represented as an absolute monarch associated with the Sun (Ahura Mazda)¹⁰ [Dvornik F. 1966:116] which seems to be echoed in the episode of Parnavaz's dream, where initiation of Parnavaz with the sun has the same connotation of king's relation with Ahura Mazda.

In the description of the Persian royal ceremonial reported by Q. Curtius Rufus, two golden images of Darius' ancestors Ninus and Belus, placed on the king's chariot seem to be indicative of ancestors worship cult in the ancient Iran; Azon, a patrician (a senior) set up in the country of Iberia by Alexander the Great, had brought to Mtskheta "the ancient Gods of forefathers" Gats and Gayim, between of which the image of Armaz was erect-

ed afterward ["to the right (of Armazi - M.G.) was a golden image named Gats, to his left a silver image named Gayim"]. But in earlier time, "the Georgians swore chiefly by the grave of Kartlos," the eponymous ancestor, progenitor of the Georgians - an event apparently echoing the Biblical cognition of homeland, localized by the grave of Abraham in Canaan, the very place where the Israelites' forefather had been first entombed. Nor should be considered as accidental that the "ancient" gods of ancestors Gats and Gayim, from the cultural-historical standpoint as ancient as the nation's progenitor Kartlos, have been established themselves exactly on Mount Kartlos. Localization of a sacred mountain by idols of forefathers seems not to be alien to other countries either: "Artashes...liked a hill there and built on it a city, which he called Artashat...Quickly, constructed the town, in which he erected a bomos too. From Bagaran he moved there the sculpture of Artemis, also all idols of ancestors" [Khorenatsi M. 1985:49].

According to Leonti Mroveli, "prior to setting up the idol of Armazi over there, the mountain was called Kartli, therefore entire Kartli was named Kartli." After that the image of Armazi was erected on Mount Kartli, it was renamed Armazi,¹¹ i.e. the progenitor's name became substituted for that of the king's, which is to be explained by the evidence that in Kartli the epoch of founders of nation was finished and the epoch of kings began, akin to the Lord's announcement to Abraham, the founder of the Israelites: "I will make you exceedingly fruitful; and I will make nations of you, and kings shall come forth from you" (Genesis 17.6.).

Established on Mount Kartli, the idol of Armaz didn't reject the idols of ancestors, but on the contrary - it became adjusted to them that probably is suggestive of a homogeneous nature of these divinities (from the angle of cultural history - of a continuity and integrity of spiritual tradition of the nation). This evidence of spiritual and structural integrity of the progenitor, the first king and the ancestors, localized adequately on Mount Kartli (Kartlos), in spite of his connection with Iranian Ahura Mazda, represents the supreme god of Georgia as the national divinity. "Namely the cult of ancestors, whom the Parthians worshipped,

made the founder of dynastic reign, Arsaces a god," as stated in one of the studies devoted to the Iranian civilization [Huartet C., Delaporte L. 1952:321]. Superiority of Parnavaz is defined by Kudji, the ruler of Western Georgia in the same sense: "You are from the line of the fathers of Kartli and you must be my Lord."

It is thus evident that the establishment of the cult of "God of Gods" Armazi in Georgia had nothing to do with the introduction of the cult of moon god Arma, as well as Hurrian divinity Tes-hub or other deities, as has often been thought. The erection of the idol Armaz (Ahura Mazda) by the deified Georgian king Parnavaz "in his name" in the Early Hellenistic time-period, obviously is indicative of the establishment of the old Persian religious belief (Zoroastrianism or its modified form) in Georgia that has been attested by a number of evidences: as it may be seen, apart from the literary documents, as well as linguistic, ethnographic, folkloristic data and monuments of material culture, the supreme divinity of pre-Christian Armenian pantheon greatly contributes to the definition of Armazi in favor of his Iranian origin. A comparative study of Georgian and Armenian writings brought to light the fact that the relationship between the supreme divinities of the two neighboring countries - Georgia and Armenia go further than phonetic closeness of their names as to involving their functional aspects as well. Sharing a number of characteristics [like those of Ahura Mazda, their creational aspect; their supreme position in the hierarchy of divinities; a similarity of sacrifice rites; the connections of Persian Nawruz, Armenian Nawasard, related to the god of the New Year Aramazd and Georgian Festival of Armaz ("Akhaltsisai"- "New Year") with the cult of a king in these three countries, etc.], Armazi is to be regarded as equal to Aramazd: both of them are derived from the Iranian Ahura Mazda, which became equivalent of Zeus in the Hellenistic epoch marked by the process of syncretization of the Iranian-Greek divinities.

Notes:

1. See "Armazi" [Kartuli sabchota entsiklopedia, 1975:575; Tokarev S. 1991:104]. The same vol-

ume revised in 1991 lacks the mentioned identification, interpreting Armazi as a syncretistic divinity combining in himself the functions of the supreme divinity and warrior-god although without any reference to the Iranian Ahura Mazda.

2. For instance, the Georgian story of "Tritino" which is suggested to have originated from the Iranian θraētaona, the king in *Shah Nameh*, must have been passed on by oral tradition [Kobidze D. 1969:102, 106]; one of the most popular personages of the Georgian fairy-tales – Devi, the male giant of demonic force similarly is derived from the Avestan Daēva, etc.

3. From the account on funeral ceremony of Colchs left by Apollonius Rhodius in his *Argonautica* it can be surmised that in this respect they followed Mazdean tradition: never placing dead men into grave, Colchs used to wrap a corpse into the bull's skin and hang it on a tree. Adherence to Mazdean funeral custom is also attested by cave sepulchers of the Post-Achaemenid and Hellenistic epochs recently revealed at Uplistsikhe, Kaspi, Khornabuj. The toponym of the latter apparently is connected with the same *Hvarenah*: "Khornabuj" seemingly is composed of *Hvarenah* (Sun) and *Buj*, assimilation of Pahlavian *Budh* (Idol), which along with some other arguments tends specialists to suggest pre-existence of the sun temple over there [Lolashvili Iv. 1984:208-216]. The imprints of the Sassanian Zoroastrianism are traceable in other ethnographic rites as well: on the day of so called Chiakokonoba, still held once a year, people compete in jumping over a huge bonfire to and fro, in which one may easily guess the Iranian ritual of purification with fire – *Ordalia* [Kovalewski M. 1890:115; Gamsakhurdia C. Z. 1995:21].

4. In Georgian language a great number of religious notions are the Iranian loan-words, e.g.: *tsmida* (holy), *codvili* (sinner), *zorva* (sacrifice), *jojokheti* (hell), *tadzari* (temple), *kerpi* (idol), *bardzimi* (bowl), *carmarti* (heathen), *aeshma* (devil, the Evil One) *martali* (righteous), *tsru* (liar, fibster), *netari* (beatific, blissful), *peshkhveni* (peshkhumi - chalice, vessel used in Christian Liturgical service), *zuaraki* (offering), *bagini* (altar), *dzuari* (cross) etc. [Andronikashvili M. 1966:34].

5. The Iranian theophoric names of Georgian kings: Pharnavaz, Mi(h)rvan, Pharnajom, Artag, Bartom, Artavaz, Artaban, Amazasp, Mi(h)rdat, Bagrat etc. also suggest the same tendency. Additionally, the name of the Georgian King *Vakhtang* Gorgasali must have been originated from the Iranian god Verethragna [Gamsakhurdia C.Z. 1995:18-50]: "Sagdukht...gave birth to her son, and named him in Persian Varan-Khuasro-Tang called in Georgian Vakhtang" - relates the Georgian historian Juansher [Kartlis tskhovreba, 1955:143].

6. "St. Nunē destroyed the Image of Aramazd the Thunderer that stood alone outside the city; a powerful river (the Kura – M.G.) flowed in between. They were accustomed to do obeisance to it, each on his own rooftop every morning, for it faced them. And if anyone wanted to perform a sacrifice, he crossed the river and sacrificed before the temple (s)" [Khorenatsi M. 1985:86].

7. Aramazd is described in the Armenian writings as "four Aramazd" or four-faced divinity suggestive of the tetrad of Ahura Mazda, infinite Time, Endless Light and Wisdom, a Zoroastrian adaptation of a quaternity originally conceived by devotees of Zurvan, consisting of Infinite Time and three hypostases of the cult-epithets [Russell J. 1987:161]. As to the warrior image of Armazi, J. Russell finds close correspondence with that of Ahura Mazda, whom he refers to as the "commander-in-chief of the forces fighting the cosmic battle against evil, and images of him in Zoroastrian temples of the post-Alexandrian period presented him as a manly, warlike figure...At Mtskheta in Georgia, St. Nino beheld a great bronze image of "Armaz" which was dressed in a cape and helmet with ear-flaps, an held a sharpened, rotating sword" [Russell J. 1987:154].

8. The excerpts from the Armenian writers with comments are quoted from the cited monograph.

9. Ahura Mazda was a supreme god, who could become the universal god of all peoples V. Lukonin, touching a problem of syncretization in the Seleucid and Parthian epochs, mentions: 'Rulers of the Empire - both of the late Seleucids and Parthian try to receive their "heavenly reflection" through single divinities, and almost each of reli-

gious systems of the East in that time applies for a role of "world religion." A common religious language arises already in the early Hellenistic time. The cult of a solar deity, called different names - the Semitic god Bel (in Elam), Aphlad (in Syria), the Iranian Ahura Mazda and Mithra appears to be spread all over the Parthian Empire...It is necessary to mention that some Iranian deities at this particular time receive anthropomorphic image"... [Lukonin V. 1987:88] J. Russell implies the same phenomenon when writing: "It seems that the religious tolerance and political stability of the Achaemenian Empire, and the influence of the cult of a single, supreme god Ahura Mazda, encouraged the development in the northern Semitic world of a trans-national monotheism. The syncretistic philosophies of the Hellenistic period, in which the various gods of different nations were often regarded as the same divine personage possessing merely different names, can only have strengthened such a trend" [Russell J. 1987:171].

10. The narratives of Curtius and Xenophon reflect the ancient world's idea on cosmogony originated from the Chaldean astrology presenting the Sun (Helios, Zeus, Janus) in the center of zodiacal circle divided into seasons, months and days (four seasons, twelve months, 365 days). This philosophical-religious system has adequately been proclaimed in the Christian idea of Christ-Helios, the four Evangelists, and the twelve Apostles [Gvelesiani M. 1997:59-92].

11. The modern name of Mount Armaz is Bagineti. Q. Curtius reports that in Sogdia there was a mountain named "Ariamazes," the same Ahura Mazda. The highest peak of the Bargushat chain, in the Zangezour region of Armenia, is Mount Aramazd (3392m) [Russell J. 1987:164].

References:

- Amiranashvili Sh. 1944:** "*Qartuli reliephuri qandakebis udzvelsi nimushi*" (The most Ancient pattern of Georgian bas-relief), *Sakartvelos muzeumis moambe* XII-B, pp. 115-128.
- Andronikashvili M. 1966:** *Kartul-iranuli enobrivi urtiertobis narkvevebi* (Studies in Georgian-Iranian linguistic relation), Tbilisi.

- Apakidze A. 1970:** *Antikuri xanis tsarmartuli pantheoni* (Pagan pantheon of antiquity), *Sakartvelos istoriis narkvevbi* I, Tbilisi.
- Bagrationi (Batonishvili) T. 1848:** *Istoria datskebitgan iveriisa* (Early history of Iveria), Sanct-Petersburg.
- Chilashvili L. 1997:** "Ghmerti" (*saxelis ganmartebisatvis*). *Mephe Parnavazi-mephe ghmerti* ["God" (to definition of the name). The king Parnavaz – the king-god], *Sakartvelos muzeumis moambe*, XVII-B, pp. 103-126.
- Gamsakhurdia C. Z. 1995:** *Adreqristianuli qartlis kulturuli mozaika* (Cultural mosaics of early Christian Kartli), Tbilisi.
- Giorgadze G. 1985:** "Xetur-armazuli triadebi" (Hittitian-Armazian "triads"), *Mnatobi*, 7, pp. 147-157.
- Gvelesiani M. 1997:** "Mze-qristesa da zhamta gamosaxulebebis shesaxeb akuras bazilikis aghmosavlet phasadz"e (Representation of Sun-Christ and Seasons on the eastern façade of basilica at Acura), *Literatura da khelovneba*, 1-2, pp.59-92.
- Gvelesiani M. 2003:** *Armazis kerpis kulturul-istoriuli aspeqtobi: Armazis kultis defnitsiisatvis* (Cultural-historical aspects of the idol of Armaz: to definition of the cult of Armaz), Ph.D. diss., Tbilisi State University.
- Javakhishvili I. 1979:** *Qartvelebis tsarmartoba* (Georgians' Paganism), *txzulebani*, I, Tbilisi.
- Kartlis tskhovreba* (Life of Kartli), 1955: ed. S. Kaukhchishvili, Tbilisi.
- Kartuli sabchota entsiklopedia* (Georgian Soviet encyclopaedia), 1975: I, Tbilisi.
- Kekelidze C. 1945:** *Qristianoba da mitraizmi* (Christianity and Mithraism), *Etiudebi*, II, pp. 342-353.
- Kekelidze C. 1956:** *Zveli qartuli tselitsadi* (Ancient Georgian year), *Etiudebi*, I, pp. 99-124.
- Kobidze D. 1969:** *Qartul-iranuli enobrivi urtiertobani* (Georgian-Persian literary relations), II, Tbilisi.
- Melikishvili G. 1959:** *Dzveli saqartvelos istoriisatvis* (To history of ancient Georgia), Tbilisi.
- Lolashvili Iv. 1984:** *Kartulitsarmartulitadzrebi kambechovanshi* (Georgian pagan churches in kambechovani), Tbilisi.
- Surguladze Ir. 2001:** "Qartvelta udzvelesi sartsmunoebis sakitxisatvis" (To the problem of Georgians' ancient belief), *ACADEMIA*, I, pp. 37-42.
- Tsereteli M. 1924:** *Xetis qvekana, misi Xalxebi, enebi, istoria da kultura* (The country of Hattti, its peoples, languages, history and culture), Constantinople.
- Khorenatsi M. 1985:** *Somkhetis istoria* (History of Armenia), translated from Armenian by Al. Abdaladze, Tbilisi.
- Boltunova A. 1949:** "K voprosu ob Armazi," *Bestnik drevnei istorii*, 2, pp. 228-240.
- Kovalewski M. 1890:** *Zakon I obychai na Kavkaze*, I, Moscow.
- Lukonin V. 1987:** *Drevnii I rannesrednevekovii Iran*, Moscow.
- Marr N. 1902:** "Bogi yazycheskoï Gruzii," *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva* 14, pp. 1-27.
- Melikset-Bekov L. 1938:** *Armazni. Materialy po istorii Gruzii i Kavkaza*, Tbilisi.
- Tokarev S. 1991:** *Mify narodov mira* (Myths of world peoples), 2 vols, Moscow, 1980-82; rev. ed., 2 vols., Moscow.
- Fry R. 1972:** *Nasledie Irana*, Moscow.
- Dvornk F. 1966:** *Early Chrtistian and Byzantine Political Philosophy: Origins and Background*, 2 vols., Washington.
- Eddy S. 1961:** *The King is Dead: Studies in the Eastern Resistance to Hellenism, 334-31 B.C.*, Lincoln.
- Herzfeld E. 1941:** *Iran in the Ancient East*, London and New York.
- Huartet C., Delaporte L. 1952:** *L'Iran Antiqu Elame et Perse et la Civilization Iranienne*, Paris.
- Russell J. 1987:** *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Fry R., Harvard Iranian Series, Harvard University Press.
- Xenophon. 1914:** *Cyropaedia*, ed. Miller, W., Loeb.

THE ARCHAEOLOGICAL CONTEXT OF THE HEBREW INSCRIPTIONS DISCOVERED IN EASTERN GEORGIA

The existence of a Jewish Diaspora in the Kingdom of Kartli (Iberia according to Greco-Roman sources) is attested both by written sources and archaeological evidence. Here I shall discuss epigraphic remains discovered during archaeological excavations or by chance. They have preserved inscriptions in Hebrew or Aramaic script used by the Jews. Attention will be focused in the paper on the complexes in which one or another monument was brought to light. This will allow a more precise determination of the stages of the life and activities of the Jewish Diaspora - their social status.

In the Iberian Kingdom of the Roman-early medieval period Hebrew inscriptions have largely been discovered on the territory of Mtskheta, its environs and in the town of Urbnisi. Jewish presence in these places is confirmed by written sources and by materials found through archaeological excavations [see Kartlis Tskhovreba I, 1955:16, 35-36, 44, 95, 97-102, 118; Babalishvili N. 1971:3-5].

The first Hebrew inscription was discovered in 1872 at the Samtavro cemetery (Mtskheta). The situation of the discovery was recorded and described by F. Bayern, collaborator of the Caucasian Museum. An epitaph with a Hebrew inscription was found in a stone cist (Bayern F. 1872:168-186, 231-248, 268-288). The circular-shaped gravestone had fallen into the grave. On two sides it had small stones placed, apparently to keep the state raised on the stone cist in place. The slab has a deep niche (length: 30 cm), in which the inscription is carved. (Fig. 1). It reads: „This coffin of the dear and respected leguda, nicknamed Gurki. Let his resting-place alongside with pious. Let his resurrection be linked to immaculate life (with saints)“. According to the commentaries of the decipherer of the text, D. Khvolson, the language is Rabbinic or Aramaic, used in the Talmud [Khvolson D. 1884:130-133]. On the basis of paleographic analysis the inscription is dated to the 4th-5th cc. AD. In his view, two names are a common occurrence with Jews: one Hebrew, which was used in religious activity, and the other,

entering from the language of the local people. In the present case Guri (wolf) is a local name, while leguda is religious.

This inscription confirms the evidence of Georgian written sources on the existence of a Jewish Diaspora at Mtskheta, which coincides to some extent with the period of the floruit of Saint Nino of Cappadocia, the illuminatrix of Kartli. While residing at Mtskheta, St. Nino frequently visited the quarter settled by Jews [see Kartlis Tskhovreba I, 1955:95]. As already noted, facts of the existence of a Jewish Diaspora at Mtskheta have been corroborated by subsequent archaeological explorations [Nikolaishvili V. 2006:92-104].

It is hard to judge about the social status of leguda-Gurki. It is clear, however, that he was established at Mtskheta and a local name had been given to him. He may have been a religious official.

The second Hebrew inscription was discovered in 1938 at the Samtavro cemetery. Two stone slabs with inscriptions were used to build the walls one of the burials: one Greek, and the other Hebrew (Fig. 1₂).

The Hebrew inscription is made on a sandstone slab, its length being 82cm, width at the beginning of the inscription, 46 cm, at the bottom, 36 cm, and thickness, 12 cm. The inscription is of fine lines, and its area is 28x21cm. Beneath the inscription depicted are: a loaf of bread, cup and pitcher. The Hebrew inscription was studied and published by G. Tsereteli. The following is its content:

1. This grave (is) of loseb
2. Bar Hazan (?) (be he) mentioned
3. As blessed; and Shallum also,
4. His brother, (be) mentioned
5. In peace [Tsereteli G. 1940:419-425]

In the opinion of the interpreter of the inscription, the second word of the second line is kunya (name denoting paternity) of „loseb“, which he reads as „Hazan“. At the same time, G. Tsereteli shares the view of I. Javakhishvili, according to which, the person Kunya, referred to on the gravestone, must not be a Hebrew name but of local

origin. The validity of this view is confirmed by the inscription of the above-named leguda (the same Gurki), who has two names: one Hebrew and one local.

The inscription of Ioseb Bar Hazan is placed in a quadrangular, depressed frame that has „handles“ of triangular shape, carved out on two sides. This led the publishers of the inscription to think that a platter must be depicted in the upper part of the gravestone.

In my view, this is a decorative element – a worked out form in which the inscription was placed. It appears to have been most widespread in the Roman world, having a somewhat canonized form. This is confirmed by a gilt silver pencil-case, discovered at the same place in a 3rd-4th cc. AD burial-vault, in the Yard of Svetitskhoveli, south-east of the Samtavro field. The pencil-case has 3 decorative frames of the same shape, with a Greek inscription of the names of the 9 muses [Apakidze A., Kipiani G., Nikolaishvili V. 2004:105-123].

The inscriptions are placed under the respective iconographic images of the muses. As to the representations of bread, cup and pitcher, carved in the lower part of the grave stone, as the interpreter of the inscription notes, they are widespread on gravestones found in various corners of Georgia.

On the basis of paleographic analysis, G. Tsereteli dated Ioseb Bar Hazan's inscription to the 4th-5th cc. This date is supported by the situation of discovery and the archaeological context.

As for the social status of those interred in burials with epitaphs, they seem to belong to advanced representatives of society. Thus, for example, we may recall the bilingual inscription of Seraphita, daughter of the Pitiakhsh of Kartli Zevakhos = Javakhos, and the wife of Iodmangan [Apakidze A. 1963:147-151]. Along with the inscription of Ioseb Bar Hazan, the epitaph of Aurelius of Acholis came to light. As it transpires from the inscription, he was chief artist and architect of Mtskheta [Qaukhishvili S. 1943:577-584]. The Hazan, mentioned on the gravestone with a Hebrew inscription, may be a term denoting an official – treasurer. (This view belongs to K. Tsereteli).

It should be noted that placing a stele over a grave seems to have been practiced in Georgia

from ancient times. At Mtskheta, placing stele over barrows is attested from the second half of the 3rd millennium B.C. (see Okherakhevi). This custom continued by the time of placing epitaphs with the above Hebrew inscriptions. Thus, e.g. in the vicinity of Mtskheta, facts are evidenced of putting up marking stone slab on gravestones of a 4th-5th cc. AD cemetery of Akhali Armazi [Abutidze A., Bibiluri T., Maisurashvili N. 1988:653-556]. The situation is similar at the well-known Samtavro cemetery. However, owing to the multi-layered nature of the latter cemetery, recording of stele and epitaphs in situ is not feasible.

The third Hebrew inscription came to light in 1960, at a Roman-period cemetery, in burial 167 [Javakhishvili K. 1972:483-84]. It was made at the depth of 160cm from the surface of the burial ground. It appears to have been built of wooden beams. The deceased, buried in a crouched position, was oriented N. The burial contained: a bronze signet-ring with a Hebrew inscription, a silver finger-ring with a sard gem, with an image of Eros, a silver finger-ring with a gem bearing images of a bird and a goat, a bronze bell of the shape of a truncated pyramid, remains of a bronze earring, a bronze finger-ring, beads of jet and glass – differing in form.

Among the above fairly diverse material a bronze finger-ring-intaglio with Hebrew letter-signs (inv. 1106) merits special attention. The band of the ring is deficient, being round-flat in section. It is made of fine bronze wire, slightly widened towards the shoulders. Soldered to it is an oval flat bezel (Ms Ketevan Javakhishvili familiarized me with the situation of discovery of burial 167 and the burial complex).

Two letters are carved in the bezel. The first letter is encrypted, being an abbreviation of the word f'/uda/ (Fig. I -3). According to Nisan Babalikhshvili, the decipherer of the inscription, this word means a certificate, i.e. certifying some thing [Babalikhshvili N. 1971:3]. We may be here dealing with an official who is certifying something, e.g. property, right to property.

As to the date of the burial complex, the excavator of the site D. Koridze dates it to the 3rd cent. AD. This date is accepted by the publisher of the

finger-ring with the Hebrew inscription (Javakhishvili K. 1972:84). However, she notes that finger-rings of similar form are dated to the 3rd-4th cc. AD. [Lortkipanidze M. 1958:24, fig. 51]. The latter date seems more convincing, for similar bronze finger-rings (4 pieces) have been found at the Roman period cemetery at Mtskheta, in pit burial №533 covered with sandstone slabs. A male, aged 30-55, was buried supine, in extended posture, with head oriented E. Along with 9 finger-rings, glass unguentarium and bands – all these characteristic of Kartli burial grounds of the Roman period – so called tied up bronze fibula was found, which renders the burial complex comparatively younger, being datable to the 3rd-4th cc AD [Manjgaladze G. 1985:107, figs 525-528]. Which is most important, a dotted hoop and two signs are scratched on the bezels of the above bronze finger-rings. These are apparently encrypted Hebrew letters. (The late Acad. Kote Tsereteli failed in his life-time to decipher the letter-signs depicted on the finger-rings).

The discovery of a finger-ring (signet) with an inscription in Hebrew seems fairly logical. The presence of Jews at Urnisi by that time is confirmed by written sources and toponymic evidence, "... reaching the region of Kartli, St. Nino arrived at the outskirts of a town called Urnisi. ... She went into the quarter where the Jews lived, and talked to them in Hebrew, which she knew well. She stayed there for a month" [see Kartlis Tskhovreba I, 1955:87-88; translation of this passage borrowed from D. Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints*, London, 23]. Besides, the place name nauriali ("former Jewish settlement") survives at Urnisi, pointing to the existence of a Jewish quarter there [Javakhishvili K. 1972:4].

The fourth Hebrew inscription came to light in 1992 in Mtskheta proper – on the territory of the town, on a former Roman-Early Medieval period settlement site. A three-lipped, straw-colour-fired pitcher had been placed at the north-eastern corner of the first house. Together with ground fallen into the vessel a roll, folded into four was found. It is made of a thin gold plaque; its length: 5.8 cm, width: 2.8cm. An inscription of 29 lines is cut / carved on the roll (inv №1437). It ends with a carved zigzag line, with framing (Fig.II,) [Apakidze A., Nikolaishvili V. et

al 2004:70-80, Fig.XXII]. The inscription is a Hebrew incantation written in Aramaic, being an amulet of Abraham of Sarah's son [Tsereteli K. 1996:95-96]. It was designed to be worn round the neck and, as a rule, the text was magic. Such plaques were made of different materials: gold, silver, copper and lead. The amulet protected its owner. It was also placed in private houses and synagogues [Tsereteli K. 1996:95-96].

The translator and interpreter of the inscription, K.Tsereteli, believes that it belonged to a Jew, Abram Sarah's son and was designed as a charm against evil spirits and demons. The amulet is written in Judaic-Aramaic, which was used among Jews settled in Georgia [Tsereteli K. 1996, II]. The inscription on the amulet reads thus:

1. (This is) a kind amulet for Abraham son of Sarah.
2. for his household. This is a seal
3. with which Solomon the king sealed (evil spirits)
4. so that no harm is done to Abraham son of Sarah
5. and no member of his family before us and
6. as earlier, powerful God fulfilled (his word) with respect to Abraham
7. that (he) would be God his protector always
8. you are troubled. Exorcise (evil spirits), do
9. good and secretly put your hand on him.
10. and again [further] streng then this just [cause]
11. in the name of these angels I seal
12. and bind [the evil spirit], so that he should not dominate over him
13. over Abraham son of Sarah [be it]
14. magic and evil spell
15. nor jinxed [bewitched] and neither the cherubim
16. nor the devil, nor sleepwalker
17. nor any evil demon, and [they] will have no power
18. over Abraham son of Sarah
19. from this day to eternity
20. amen, amen, Sela, rise and execute
21. a deed of grace. There is no
22. the substance in them, aleph, beth, gimel, dalet
23. he, waw, sayin, heth, teth, yod
24. kaph, lamed, mem, nun, samek [ayin]

25. pe, sadhe, qoph, resh, sin
26. taw and said Jacob when
27. he saw these: ,This is God's camp
28. and he called
29. the place Makhanayim

The house of Abraham son of Sarah, where the amulet was discovered, consists of two rooms, with a door – passage between. A wine cellar is arranged in the second room, where a large quantity of clayware was found, which is generally characteristic of the 4th-6th centuries AD. [Nikolaishvili V. 2004:41-43]. In the second room two clay seal-bulls were found, with Sasanian monograms depicted on them. On one seal the Christian symbol-representation of a cross is carved. These seals are analogous stylistically and by the subjects depicted - to specimens of Sasanian glyptics of the 5th-6th cc. A.D. [Ramishvili K. 2005:186-193]. Seal-bulls were mostly used to seal definite property or commodity. Hence it may be assumed that the owner belonged to the circle of merchants.

Thus, in Roman-early medieval Georgia we come across several types of written Hebrew texts. Two of them are epitaphs, being a blessing for the journey to the other world – an eulogy. One is a gold roll and designed to be an amulet. The text of the inscription it bears is of magic content, serving to protect its owner from an evil spirit and malice. The bronze seal on which an encrypted inscription is carved is a signet, probably belonging to the owner of some property or to an official – to seal or certify something.

As is seen from the content of the inscriptions and in some cases from the archaeological context, their owners must have been representations of a socially advanced stratum (probably an ecclesiastic, official or merchant).

References:

- Abutidze A., Bibiluri T., Maisurashvili N. 1988:** Early Christian period cemetery of Akhali Armazi. Bulletin Acad. Sci. Georgian SSR, 131, №3, 653-656, Tbilisi, Kharadze (ed.) (in Georgian).
- Apakidze A. 1963:** Cities and Urban life in Georgia, I, Tbilisi (in Georgian).
- Apakidze A., Nikolaishvili V. et al. 2004:** The Mtskheta expedition – field archaeological explorations in 1989-1992.

(Brief reports), 70-80, Lortkipanidze(ed.), Tbilisi (in Georgian).

- Lortkipanidze M. 1958:** Gems of the State Museum of Georgia, II, Tbilisi (in Georgian).
- Manjgaladze G. 1985:** Late classical period burials of the Samtavro cemetery, Mtskheta VII, Results of archeological explorations, 43-108, Apakidze (ed.), Tbilisi (in Georgian).
- Nikolaishvili V. 2004:** The city of Mtskheta in the 3rd-4th cent. AD. (according to archaeological evidence. "Kavkasijs Matsne" (special issue №3), 39-43, Kikalishvili (ed), Tbilisi (in Georgian).
- Nikolaishvili V. 2006:** Written and archaeological evidence attesting to the life and activities of Jews on the territory of historical Greater Mtskheta. A. Baazov Historical-ethnographic Museum of Georgian Jews, Proceedings, IV, 92-104, Ghambashidze (ed.), Tbilisi (in Georgian).
- Ramishvili K. 2005:** Two bulls from the Svetitskhoveli quarter of Mtskheta. Dzebanani Sakartvelos arkeologiashi, Nos 15-16, 186-194. Maisuradze (ed.), Tbilisi (in Georgian).
- Kartlis Tskhovreba I, 1955:** Text established according to all principal manuscripts, 16, 35-36, 44, 95, 97, 102, 118, Tbilisi.
- Qaukhchishvili S. 1943:** Newly-discovered Greek inscription of Mtskheta-Samtavro. Bulletin Acad. Sci. Georgian SSR, V. IV, №6, 517-584, Janashia (ed.), Tbilisi.
- Tsereteli G. 1940:** The newly-discovered Hebrew inscription of Mtskheta. Bulletin of the Institute of Language, History and Material Culture, Vols. V-VI, 41st-425. Janashia(ed) Tbilisi.
- Tsereteli K. 1996:** The Aramaic amulet of Mtskheta. Results of archaeological explorations, V.XI, 95-132. Apakidze (ed), Tbilisi.
- Javakhishvili K. 1972:** Glyptic items of the Urbnisi former city site (Gems of the State Museum of Georgia, V), Tbilisi.
- Babalikashvili N. 1971:** Hebrew inscriptions in Georgia [18th-19th cc], Tbilisi (in Russian).
- Khvol'son, D. 1884:** Collection of Hebrew inscriptions – on gravestones, etc. Inscriptions from other places, in the ancient Hebrew square script, and specimens of script from 9th-15th mss, collected and recorded by Khvol'son, St. Petersburg (in Russian).
- Apakidze A., Kipiani G., Nikolaishvili V. 2004:** A rich burial from Mtskheta (Caucasian Iberia). – Ancient West and East. vol. 3, №1, 105-123. Tsetskhladze (ed.), Leiden-Boston.
- Bayern F. 1872:** Augrabungen der alten Graber bei Mzcheta – Zeitschrift für Ethnologie, V. IV, pp. 168ß186, 231ß281. Berlin.

Figures:

- Fig. I** – 1. Ieguda – Gurki incirption 4th-5th cc. AD; 2. Ioseb Bar Hasan incirption, 4th-5th cc. AD; 3. Incirption on a bronze seal, 3rd-4th cc. AD;
- Fig. II** - Incirption of Abraham son of Sarah 5th-6th cc. AD.

1
הדין קברא
דאבא יק[ירא]וי
יהודה דמתקרי
גורק משכבה²
עים הצדיקים
עמידתה² עים
הכשירים

leguda - Gurki Inscription. 4th-5th cc A.D.

2
הדין קברה ריוסף 1
בר האזן (?) דבור 2
לטב ואף שקום 3
אחהו דבור 4
בשלמה 5

Ioseb Bar Hazan Inscription. 4th-5th cc A.D.

3
ה ע
[udal] t' - תע וורה]

Inscription on a bronze seal. 3th-4th cc A.D.

ON ARCHITECTURAL POTENTIAL OF PRE-CHRISTIAN GEORGIA

After Christianity had been declared as official religion of Georgia new tasks were set before architecture to be resolved with the use of architectural potential existing in the country. Under the conditions of regulated requirement of building Christian church right the local construction potential was stipulating the formation and development of ecclesiastical architecture in Georgia.

In general the identity of architectural potential, as we see it, is mainly stipulated by geographic features of the country (specificity of the landscape, variety of local building materials, and intensity of cultural relations stipulated by geopolitical location), level of the construction business development, peculiarity of psychological type and ideology of the native population.

The Study of architectural potential at the stage of formation of Christian architecture in Georgia is very important and comprises many aspects. This time we aim to identify some matters that define its identity.

It should be mentioned from the first that geographical specificity and geopolitical location of the country have by all means been prerequisites of development of construction business in Georgia from the ancient times. Beneficial and diverse landscape and climatic conditions created environment for the existence of population and carrying out corresponding construction activity from the times immemorial. At the same time closeness of the country to the ancient civilization centers allowed to establish relationship with them, which contributed to the simultaneous assimilation of architectural and constructional achievements and resultant stipulation of development of architecture.

Large quantity and chronological parameters of architectural monuments discovered in Georgia starting from the ancient settlements of V-IV millenniums B.C. (e.g. Shulaveri Hill, Arukhlo, Imiri Hill), [Archaeology of Georgia, II, 1992:] to the townships of pre-Christian epoch (e.g. Mtskheta,

Vani, Uplistikhe and etc.) [Apakidze, A. 1963:] testify about the existence of many thousands of years of building art before the adoption of Christianity and represents considerable factual material to reveal as the architectural heredity as the innovations.

Archaeological finds related to the epoch of pre-Christian architecture of Georgia provide us with more or less complete information about such important issues as construction materials and ways of their use, specificities of compositional solution of the buildings, nature of historical and cultural relations.

The available data about the building materials of the pre-Christian epoch monuments on the territory of Georgia are diverse. In the sites of ancient habitation (5th – 4th millenniums B.C.) the structures are built of raw bricks. This construction material has been used for millenniums. The first structures were made only of raw brick (e.g. Shulaveri Hill, Arukhlo, Imiri Hill), afterwards there were found walls on a wooden carcass (e.g. Kvatskhela) and stone foundation (e.g. Amirani Hill). Raw bricks were used in the first millennium B.C. as well. E.g. in Tsikhia-Goria of IV-III centuries BC walls of 1,5 meters thickness are continued with brickwork of raw bricks [Tskitishvili, G. 2003:11-25]; and grandiose complex of temple of Dedoplis Tskaro is completely made of raw brick (sizes: 50X50X15 centimeters) [Gagoshidze, I. 1981:102-116]. The use of raw brick had been sharply reduced by the end of the first millennium B.C due to the introduction of mortar.

In Georgia, especially in Colchis wood was one of the major construction materials. The region rich in forests created good opportunities to obtain necessary materials. Greek and Roman authors – Hippocrates, Xenophon, Apollonius of Rhodes, Pomponius Mela, Vitruvius, Strabo and etc. - point out in their works about the big number of forests and wooden structures in Colchis. Wooden dwellings had been evidenced here

from the Bronze Age. Dwelling houses, towers, enclosures, fortified dwellings were constructed of wood there [Gamkrelidze, G. 2002: 111-121]. It should be pointed out, that Roman architect Vitruvius specially reviews "Colchian houses" made of logs in his celebrated tractate "*De Architectura*" (Vitruvius, II,I,4), which confirms the existence of special samples of wooden architecture in Colchis.

As to the rock materials, there are quite diverse natural resources in Georgia. Volcanic rocks such as andesite basalt, easier to work sandstone, tuff and more solid limestone were also used as construction material. Cobble-stones were widely utilized as well.

On the eve of 3rd -2nd millenniums B.C. there were built megalithic constructions - menhirs (Tsalka, Tetrtskaro and other regions of South Georgia) and dolmens (mainly in Abkhazia). Starting from the second half of II millennium B.C. there may be observed the so-called Cyclopean or dry masonry fortified walls (e.g. Avranlo - 2nd millennium B.C., Nordevani -1st millennium B.C.).

The technique of cutting stone in quadrels had been spread since 4th century B.C. Such quadrels are laid in a dry way, without mortar and are linked with so-called swallow tail pyrones made of wood or metal (e.g. Armazi Fortress, Gori, Tsitsamuri). There is used a rustic stonework (e.g. Vani, Uplistikhe, Mtskheta). Horizontal laying of the stone rows is observed in the course of building walls, however the rows are of different height. The structures were built as by stone quadrels as by raw bricks on the stone.

By the end of the 1st millennium B.C. lime mortar was introduced providing new opportunities in terms of development of the stone architecture. As it is pointed out in a significant testimony by Strabo Iberia is mostly well inhabited by towns and villages. There are tiled roofs, houses with architectural design, markets and etc... (Strabo, XI,III,1,2) Archaeological findings contain lots of flat and sulcate tiles proving reality of this testimony. Size of the tiles (about 52-46x44-47) and weight testify about the firmness and stability of structures covered by them.

Therefore it can be observed that archaeological findings testify about the use of diverse build-

ing materials and corresponding technical means in Georgia, about the existence of centuries-old tradition of civil engineering. It should be mentioned that basically Christian architecture has used stone as construction material. However the experience accumulated in the course of building raw bricks' and wooden structures has definitely contributed to the resolution of constructive or artistic problems.

In order to display architectural potential existing in Georgia at the initial stage of Christian architecture it is essential to reveal whole repertoire of the planning and compositional solution of the structures interesting in terms of their architecture. Unfortunately level of preservation of the monuments, discovered as a result of archaeological excavations does not generally allow to define those issues. Accordingly the attempt of functional identification and reconstruction of the buildings often is of a hypothetic nature. In this context the testimonies provided by such monuments as Tsikhiagora - 4th 3rd centuries B.C. [Tskhitishvili, G.2003:11-25], temple complex of Dedoplis Mindori- 2nd -1st centuries B.C. [Gagoshidze, I. 1981, 1981:102-116], temple structure of lower terrace of Vani site of ancient settlement - 2nd -1st centuries B.C. [Matiashvili, N. 2005:44-45], columned hall of Armazi fortress - I century B.C. - I century A.C. [Apakidze, A. 1963:105-108], Bagineti six apsidal structure - 2nd -3rd centuries [Nikolaishvili, V. 1996:23-25], the initial pre-Christian religious structure of three-nave basilica in Uplistikhe, the town cut in rock [Khakhutaishvili, D. 1989].

Despite chronological, functional and stylistic difference the indicated monuments have common feature, expressed in the centrist concept of the planning and internal space. The so-called square in square compositional scheme is used in the fire-worship temples in Tsikhiagora (Fig .I,1) and Dedoplis Mindori (pl.III,f.1). In Bagineti quadrangular poly apsidal structure (Fig.II,2) six semi-circular apses are placed radially to the centre. Four supports and almost square plan is observed in the lower terrace temple-type structure in Vani ancient settlement(Fig. I,2) and also in Uplistsikhe basilica initial constructions period structure(Fig. III, 2). Six-column hall of Armazi fortress is different

(Fig.II,1). It has a shape of an elongated rectangle but the entrance is cut through the middle part of the longitudinal facade. Such solution served to emphasize the centre rather than direct axis when perceiving the interior. Given that the concept of the plans and internal spaces of the dwellings in Georgia from the ancient settlements to the peasants' houses of "Darbazi" were mainly based on the centrist solution principle we may come to conclusion that those monuments are reflective of centuries-old local traditions. Accordingly, such compositional concept of the piece of architecture is one of the essential signs of the identity of Georgian architectural potential, which has influenced the formation and development peculiarities of the Georgian church architecture later on.

Notwithstanding the scarcity of the structures preserved in different regions of Georgia with different scale of completeness, diverse architectural details have been found as a result of the archaeological excavations. Refinement of their forms, coordination of proportions, diversity of the ornamental patterns and craftsmanship testify about high level of architecture and construction business. Archaeological materials testify that in pre-Christian Georgia they knew very well different ways of roofing supporting and supported structures. It should be emphasized, that arched roofing has been completely preserved in the Mtskheta tomb. The architects had been aware as about the principles of mode, as about the forms of supports typical of oriental art of building. There have been evidenced Dorian (e.g. Saikhe, see the Fig. IV,1), Ionian (e.g. Sarkine, see the Fig.IV,2), Corinthian (e.g. Vani , see the Fig.IV,3), lotus shape (e.g. Dedoplis Mindori, see the Fig.IV,4 .) two-protomai capitals (e.g. Tsikhiagora, see the Fig.IV, 5), the so-called bell-shaped foundations (e.g. Shiomgvime, see the Fig.IV, 6). Architectural details decorated with different animal, plant and geometrical motives, acroterions (e.g. Vani), shaped cornice (e.g. Vani), caisson ceiling (e.g. Uplistsikhe) and etc. have been found as well.

This material draws attention because it is indicative of close cultural relationship with the pre-Christian western (Greek and Roman) and oriental (especially Iranian) centers of civilization. At the

same time the capitals and other architectural details show some stylistic characteristics different from Greek, Roman or Iranian patterns which has definitely to be evaluated as a manifestation of local artistic features. It is remarkable that familiarization with the Western and Oriental experience is proved by the specificity of masonry of walls in different structures. Rustic stonework characteristic of the antique world was spread in Georgia along with the rule of reducing size of stone quadrels from the bottom to the top, which was characteristic of the Oriental, especially ancient Iranian art of building (e.g. tomb of Cyrus, king of Persia) and created impression of illusory enlarging of a building. Such concept of the wall stonework is seen in the medieval monuments as well.

In fine, at the initial stage of Christian architecture there did exist in Georgia architectural potential having the centuries-old tradition. Its identity, along with other factors, was formed and stipulated by different building materials and corresponding building methods; by experience of utilizing diverse structural forms and means; by sustainable tradition of centrist layout and internal space of a building; by diverse artistic and stylistic patterns of architectural forms. The most noteworthy is the fact, that intensive relationship with the leading cultural centers of the West and East has developed skills of simultaneous assimilation and original comprehension of architectural, structural or stylistic innovations.

The existence of such architectural potential stipulated successful solution of the problems facing architecture in the period of declaring Christianity as an official religion of Georgia. The centuries-old skills of simultaneous assimilation of innovations made it possible to quickly adapt to the requirements of the Christian religion. Resultant of the former was Sioni basilica built in V century distinguished for its architectural value and Manglisi tetraconchal church – specimen of a domical architecture.

Spreading of the types and forms of Christian architecture in Georgia was based on the local traditions. One of the examples of such attitude is a comprehension of three-nave basilica. Based on the centrist orientation of the internal space

this type acquired specific features. Consequently the characteristic of basilica elongated planning and prioritized western entrance was replaced in Georgia by the near square planning and entrances of the longitudinal facades were prioritized. E.g. the northern and southern entrances create in the course of perceiving internal space almost the same effect as it was reviewed in 6-column hall of Armazi Fortress. It is to be pointed out that sustainable tradition based on centric solution of the building composition and internal space is manifested in the major types of the domical architecture such as tetraconchal churches (e.g. Manglisi, Ninotsminda, Jvari of Mtskheta, Bana), the Inscribed Cross type (e.g. Tsromi, Samtavisi) Polyapses churches (e.g. Bochorma, Katskhi).

In the course of understanding and assimilating principles of Christian architecture in Georgia it became obvious that the experience of using diverse methods of building, designing and decorating had been of huge importance and facilitated the creation of many different architectural and artistic forms. It encouraged further stylistic changes from the so-called classic period of VI-VII centuries to the so-called Baroque of X-XI centuries.

Diverse artistic and stylistic repertoire created in the pre-Christian epoch on the basis of relationship with the centers of civilization of the West and the East stipulated the use of different decorative forms in the first centuries of the Christianity. In the churches of that period there can be observed as the use of classic capitals, marble incrustation, floor mosaic (e.g. Bichvinta, Vashnari), as the embossed compositions made by the influence of Sassanid Iran art (e.g. Bolnisi Sioni, Khashmi). The influence of pre-Christian cultural heritage has weakened at the next stage and the formation of new artistic forms was carried out under the influence of ongoing artistic and stylistic processes.

The existence of diverse architectural potential in pre-Christian Georgia defined to considerable extent the distinctive nature of assimilating requirements of Christian religion, originality of architectural and artistic solutions, which placed medieval architecture of Georgia on a distinguished place in the Christian World aborigine.

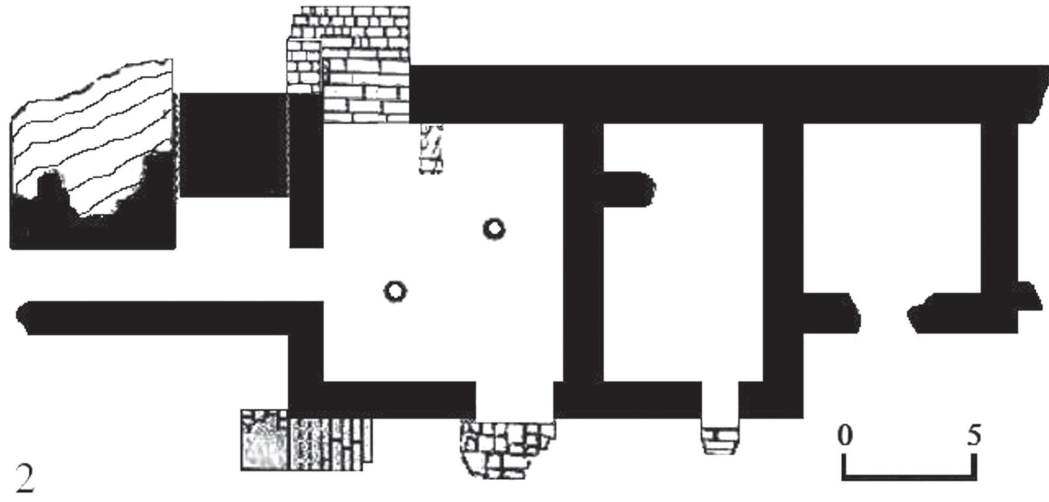
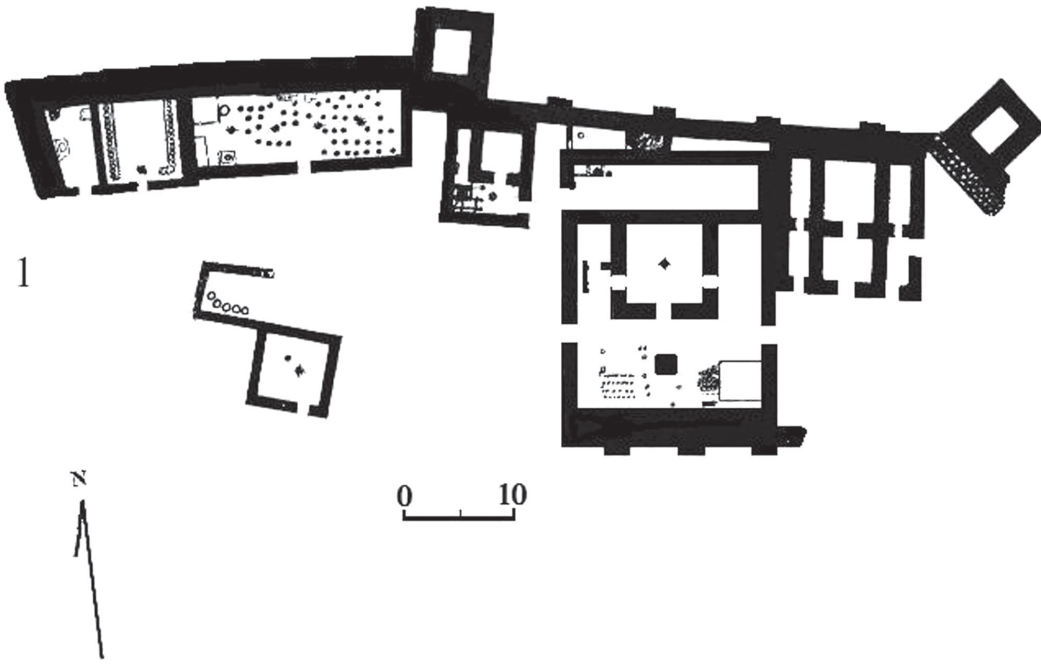
References:

- Apakidze, A. 1963:** აფაქიძე, ან. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963.
- Archaeology of Georgia, II, 1992:** საქართველოს არქეოლოგია, II, თბ., 1992.
- Gagoshidze, I, 1981:** Гагошидзе Ю. Из истории грузино-иранских взаимоотношений (Храм II-Ивв. до н.э. Дедоплис Миндори), сб. Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, Москва, 1981.
- Gamkrelidze, G. 2002:** გამყრელიძე, გ. კოლხეთი — კულტურულ-ისტორიული ნარკვევები, თბილისი, 2002.
- Khakhutaishvili, D. 1989:** ხახუტაიშვილი, დ. უფლის-ციხე ქალაქი კლდეში, 1989.
- Matiasvili, N. 2005:** მათიაშვილი, ნ. ელინისტური ხანის კოლხეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 2005.
- Nikolaishvili, V. 1996:** ნიკოლაიშვილი, ვ. ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არმაზციხე-ბაგინეთზე, ჟურ. ძეგლის მეგობარი, 4(95), თბილისი, 1996, გვ. 22-25.
- Tskitishvili, G. 2003:** ცქიტიშვილი, გ. ციხიანორას სატაძრო კომპლექსი, თბილისი, 2003.

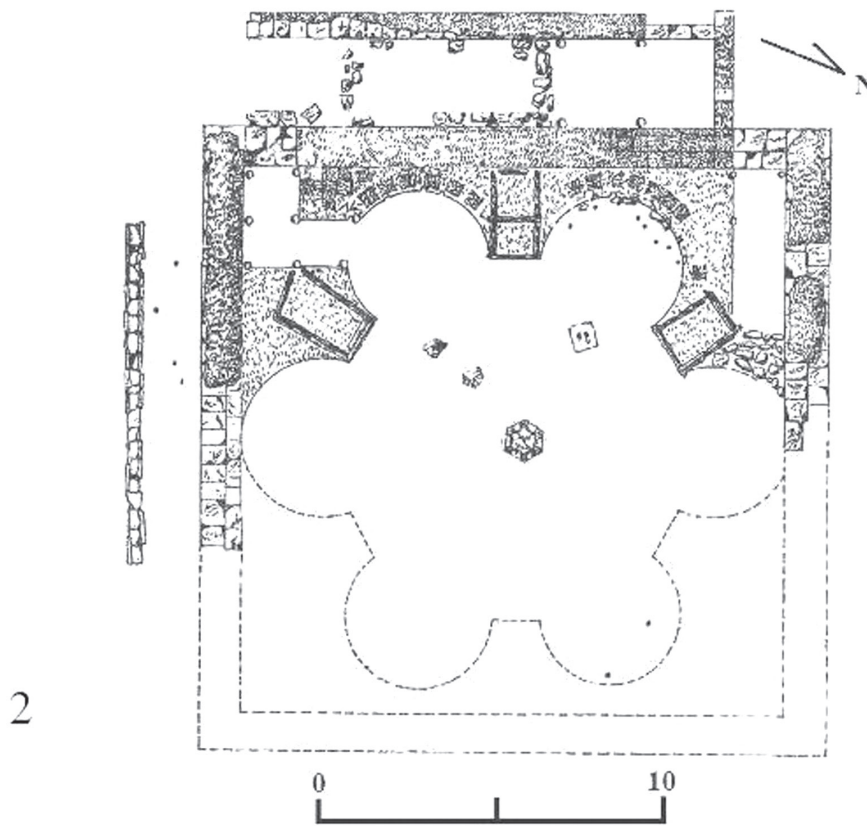
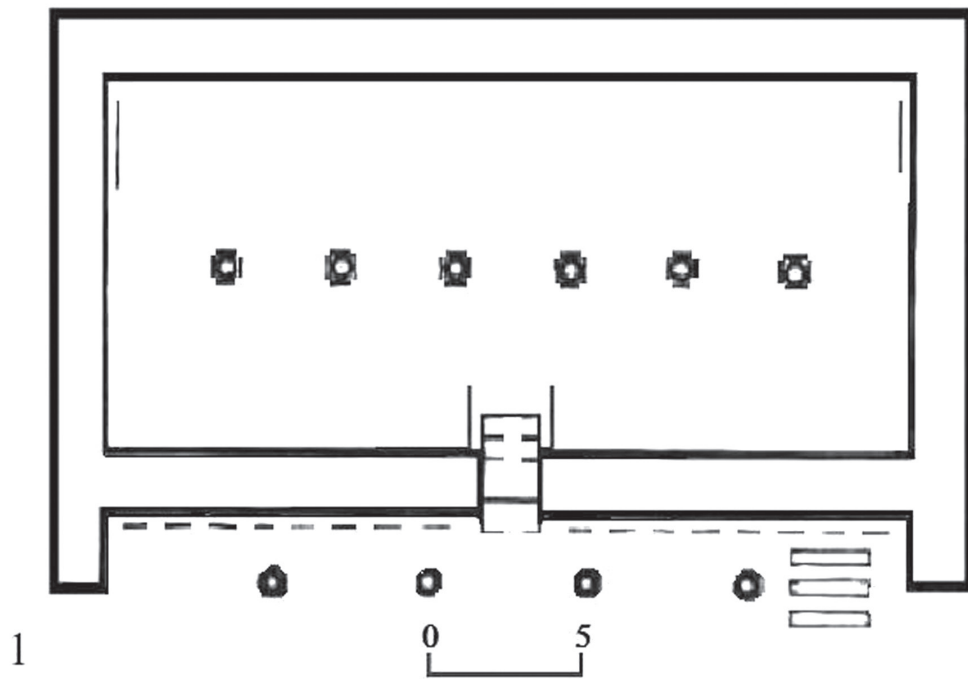
Figures:

- Fig. I - 1.** The temples complex from Tsikhiagora. **2.** The temple from Vani.
- Fig. II - 1.** The six-column hall of Armazi fortress. **2.** The temple from Bagineti.
- Fig. III - 1.** The temples complex from Dedoplis Mindori. **2.** The temple from Uplistsikhe
- Fig. IV - 1.** The Dorian capital from Saikhe. **2.** The Ionian capital from Sarkine. **3.** The Corinthian capital from Vani. **4.** The lotus shape capital from Dedoplis Mindori. **5.** The two-protomai capital from Tsikhiagora. **6.** The so-called bell-shaped foundations from Shiomgvime.

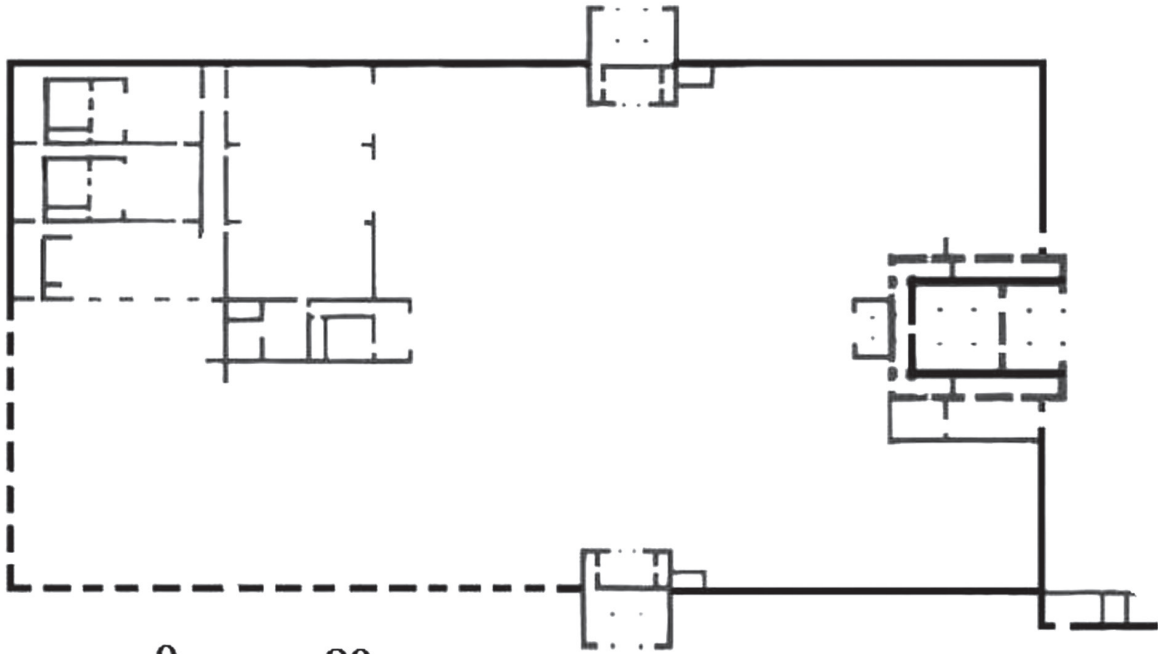
1

II

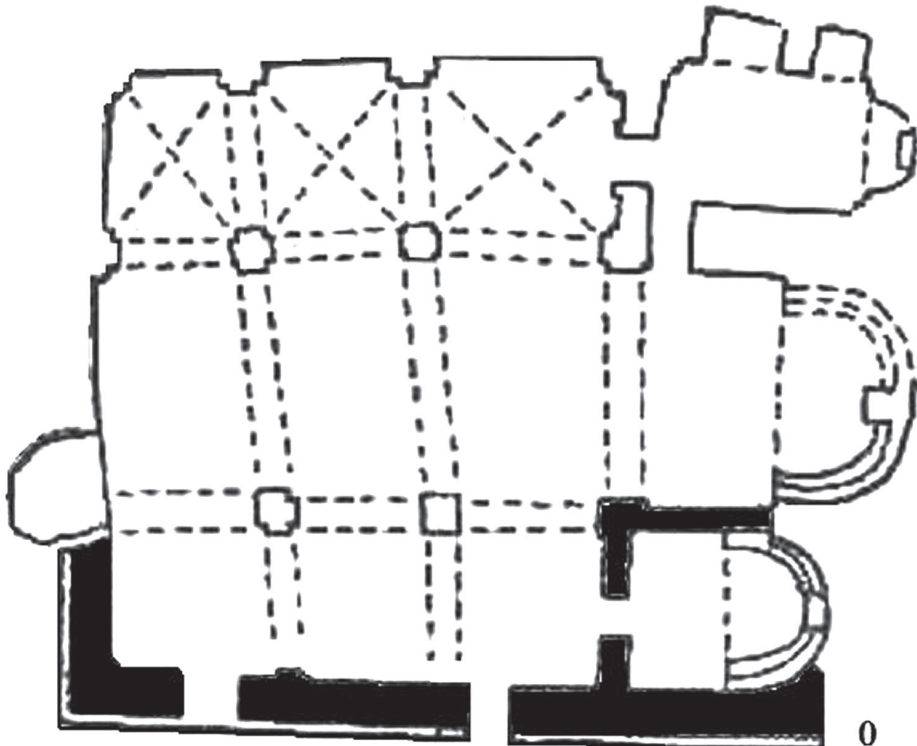

III

1

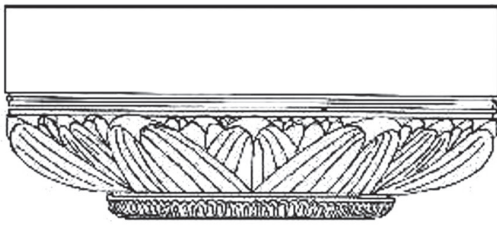
0 30

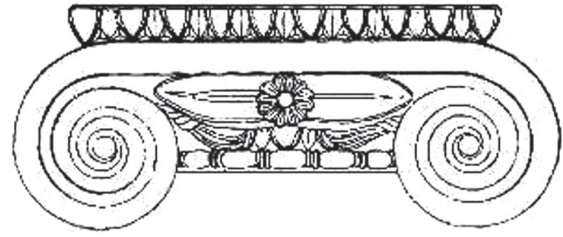
2

0 5

IV

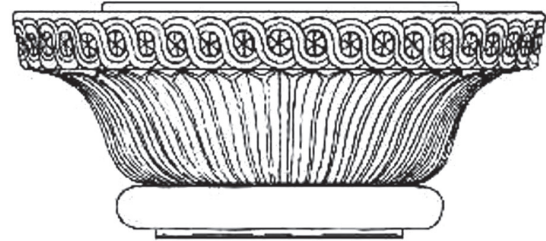
1

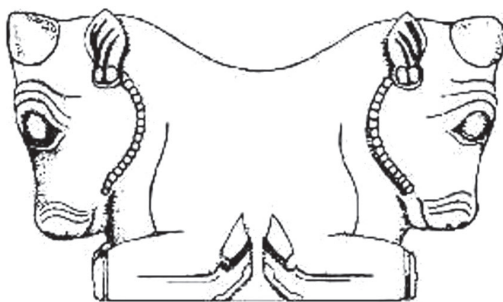
2

3

4

5

6

MUSICAL INSTRUMENTS – CYMBALS FROM ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF THE FIRST-FOURTH CENTURIES

Cymbals constitute two hemispherical bronze plates with edges stamped with herring-bone ornament. That section handles are soldered hemispherically on the convex surface. Dimensions: diameter - 11-19 cm. heights 8-10 cm, width of handle 1, 5 cm.

Musical Instruments are scarce in archaeological materials. A bronze statuette of a music player, holding a five-stringed instrument - perhaps a harp, is known from the Qazbegi Treasure [Tsitlanadze Z. 1976:40]. An image of a musician with a harp – a clay terracosta - was brought to light in a layer dated to the 3rd - 2nd cc BC, of the Bambebi former settlement site, at Uplistsikhe [Khakhutashvili D. 1989:54-55, fig. 25]. In Khaishi, Svaneti a gold pendant was found, representing a miniature image of a tower with a lean-to.

Under the lean-to two figures with the pipe and chianuri ("viol") are depicted [Javakhishvili A. 1958:147-157]. A bronze statuette of youth pan playing a two-reed pipe was found at the station vault at Mtskheta [Lomtadze G. 1951:641-648] Of particular interest is the Dzalisi mosaic panel: the figure of pan (Ochopintre, Bochi) playing a multi-reed pipe. Larcheme-soinari-sastvino is specially contrasted to a harpist [Bokhochadze A. 1981: 74-75, Fig. LXLU, fig. 7].

Since time immemorial man successfully tried to satisfy his musical need through using the sound of various objects. The following types of instruments are known from ancient times: percussion (jingles and rattles), wind and string. All there were known and widespread in ancient Georgia for centuries.

According to ancient Hebrew sources, the eponyms of Georgian tribes are referred to as fathers and inventors of wind instruments [Janashia S. 1959:73].

In his book: "Basic Questions of the History of Georgian Music" I. Javakhishvili writes: Some of them (instruments V.Ch.) existed since ancient times; the names of some are local, many of them

appeared in this country later and gradually, being adopted from neighbors. Most of them disappeared and even the later generations did not know the real meaning of their names. A present-day Georgian knows their names only thanks to old and new works, having no insight into their essence. Therefore, the exact meaning of each of them, the period of existence and the provenance of the instrument should be ascertained according to the surviving instruments [Javakhishvili I. 1990:20].

In all sixteen cymbals have been discovered at various archaeological sites of Georgia – both Eastern and Western. All of them are similar in form and technique of workmanship. They have come to light both at burial grounds and former settlement sites.

According to Sulkhan-Saba Orbeliani, the cymbal is a sweet instrument, when tuned singers sang well to it [Orbeliani S.S. 1966:12].

I. Javakhishvili placed the cymbal in the areas of rattles. "Cymbal occurs in the translation of the Genesis, being the same as Hebrew kvamblin, Greek cumbakon or cumbala, Latin cymbalum and symbala, and Armenian stusla. Cymbal was a metal plate that was made to produce sound by ordinary cymbals, there also were brass capper cymbals [Javakhishvili I. 1990:194].

Cymbal is mentioned in the Oshki manuscript (150-; 2-5). "Praise him with fanfares on the trumpet, praise him with tambourines and dancing, praise him with flute and strings, praise him with the clash of cymbals, and praise him with triumphant cymbals".

Cymbal occurs in Georgian literary sources as well, thus in Shavteli's "Abdul-Mesia" we read: The sounds poets kettle-drum and cymbal.

The sounds of poets, like sapphires, are heard of kettle-drum and cymbal. In Shota Rustaveli's "The Man in the Panther's Skin" musical instruments of almost all groups are mentioned: percussion and rattling, string and wind [Papiashvili

Ts.1966:19-22]. Cymbal is referred to at the coronation of Tinatin: "Loud their voices arose, silencing trumpet and cymbal". And at the Nauruz festival at Gulansharo ... "This for 10 days is heard the sound of dairas and cymbals".

Cymbal was apparently used together with other instruments – trumpet and kettle drum: and its sound `sweetened the sound of the latter instruments.

Sulkhan Saba Orbeliani's definition of cymbal as sweet instruments accords with Rustaveli's work.

Cymbals functioned as a musical instrument in 17-th century Georgia too. In Peshang's historical poem we read that when a bride was brought to Shahnavaz, during the celebration, the round of the cymbals adorned the house and the streets.

A 13-th century miniature of a manuscript of the Psalms is interesting. A Georgian artist has depicted Solomon's coronation and with string, wind, percussion and rattling instruments, with the singers clapping and dancing (fig. IV) the first on the left is holding a cymbal [Janelidze D. 1989:16].

A musician, with instruments that do not pronounce words, is capable of evoking appropriate feelings. Listening to elevated, highly melodious and sensitive music has a positive impact on human morality, it raises Music was widely used in the art of war, as is clear by evidenced by warriors depicted in ancient imitative arts, with musicians playing an wind and percussion instruments moving in front of the troops [Khuchua P. 1987:77].

March... etc. military music was widespread in Georgia too. According to I. Javakhishvili, among other things, the purpose of military musical instruments was to give quick notice to numerous troops what had to be done [Javakhishvili I. 1990:215].

The archaeological excavations carried out recently in Georgia have brought to light – along with other numerous artifacts – musical instruments, namely cymbals.

The cymbals discovered in the Aragvi valley, in particular at the burial grounds of Zhinvali, Nedzikhi and Mdzivanamamulebi, generally come from burials dated to the first fourth centuries.

According to the grave goods (tall, pear-shaped body, jug, silver ring with a sard gem intaglio (bearing an image of fish) burial complex 246 (fig. II) of the Zhinvali cemetery should be dated to the end of the third or early fourth century.

The grave goods found in burial 348 (clay... jug and earrings) may be dated to the third century, while the artifacts surviving in the damaged burial 423 may be assigned to the first-second centuries.

The cited three burials were discovered in the section of the cemetery where the burials of warriors are laid and there 3 burials containing weapons were uncovered: daggers, spearheads, darts, arrowheads, knives and whetstones.

Two analogous cymbals have been discovered at the Mdzivianamamulebi cemetery, in v. Tsipranisdziri, in burials containing weapons (spearheads) dated to the third–fourth centuries. There bronze cymbals were found at Nedziki cemetery. One burial belonged to an adolescent, the cymbals being small in size. In the other two burials weapons were attested (sword and spearhead). According to the grave goods found in this burial, it is dated by the archaeologist Ts. Robakidze to the early fourth century.

In Western Georgia, cymbals were found in burials 3 and 9 at the Late Roman cemetery of Modonakhi, they are dated to the fourth century [Nadiradze J. 1975:45-50]. Burial 3 belonged to adolescent. The cymbal, too, was small. One of the plates of the cymbal is preserved at the school museum of Koreti. Two cymbals were discovered by the collaborators of the Sh. Amiranashvili State Museum of Art during the 1995-996 archaeological campaign, at the Late Roman period cemetery of Sairkhe. The burials belonged to an advanced stratum of warriors. On the basis of the accompanying grave goods, the burials were dated to the third-fourth centuries. A bronze cymbal is kept at the Khoni museum. It was discovered in v. Didgvabuna – in a burial complex, dug by chance, on the territory adjoining the Ukemerioni fortress. The complex contained artifacts of the third-fourth centuries.

A crushed cymbal plate was found in 1996 in a layer dated to the second-third centuries at the floor level of a Late Roman period temple complex at Armazistskhevi-Bagineti, Mtskheta.

In 1986, while excavating a palace on Dedoplis Gora, a bronze cymbal (diameter - 19 cm) was found in Room 1 in a layer, dated to the first century AD. A similar cymbals was discovered at v. Skhvitori, about which D. Tsereteli wrote in the "Droeba" newspaper: Along with gold items, bronze objects exactly line the plates used in Roth's brass band – were found at Skhvitori [Tsereteli D. 1875].

Burials containing cymbals, judging by the grave goods they contained, doubtless belonged to warriors, while the small-seized cymbals found in children's burials to boys-future warriors.

Among the burials brought to lights at the Zhinvali cemetery a stratum of warriors may be identified, whom Strabo unites under the third genus or tillers of the ground (Strabo, 1564). Among the warriors a group of musicians may be singled out, whose burials, along with other grave goods, contain cymbals. The musician – warrior, who played the cymbal, probably led the detachment or troops. The Georgian designation of the instrument tsin-tsil-a amay be derived from this (tsin in Georgian means in front ahead).

The cymbals, attested in the royal residence – in the temple complex of Armaziskhevi-Bagineti and in the palace-complex at Dedoplis Gora, point to the fact that cymbals were not only a musical instrument of warriors. As described in the works of Georgian writers and poets, it was played at the Georgian royal palace as well.

As we see the cymbal, as a musical instruments was used in Georgian from ancient times to the seventeenth century inclusive. It was an ancient Georgian percussion instrument.

References:

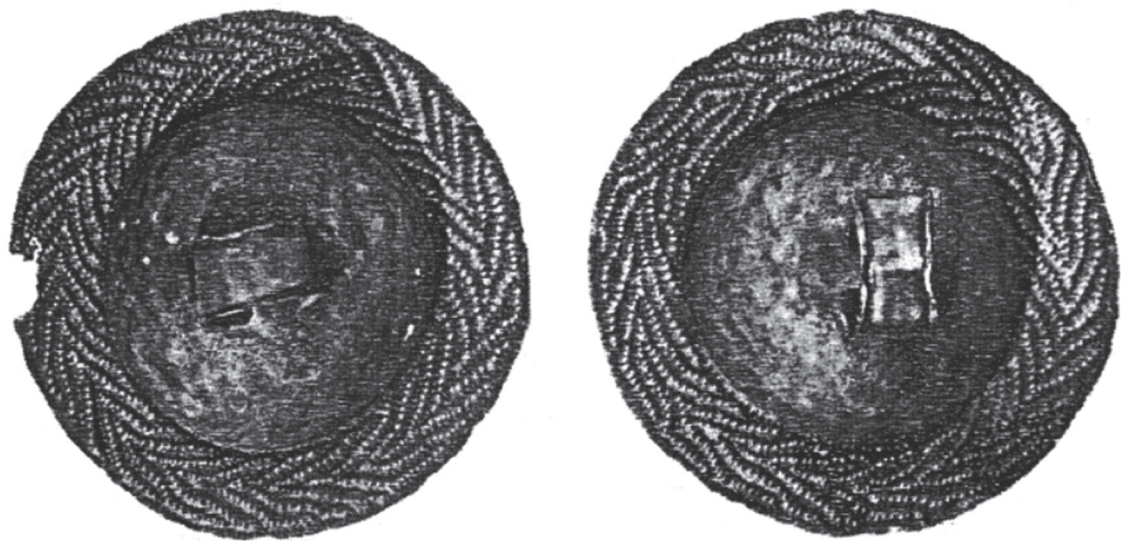
- Bokhocaძე A. 1981:** Archaeological excavations at Aghaiani and Dzalisi, Tbilisi. (in Georgian);
Khakhutaishvili D. 1989: Uplistsikhe – a rock cut city. Tbilisi. (in Georgian);
Khuchua P. 1987: The world of music. Tbilisi. (in Georgian);
Khuchua G. 1996: The Pedagogical Legacy of Marcus Fabius Quintilian. Tbilisi(in Georgian);
Lomtadze G., Tsitsishvili I. 1951: A newly discovered vault at Mtskheta. - Bull. Georgian Academy of Sciences, v. 12.Tbilisi. (in Georgian);

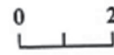
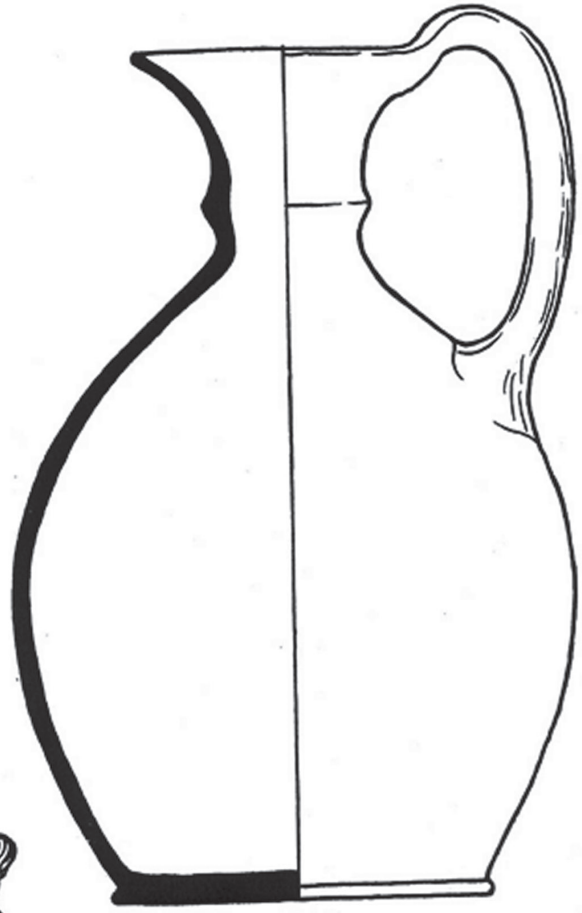
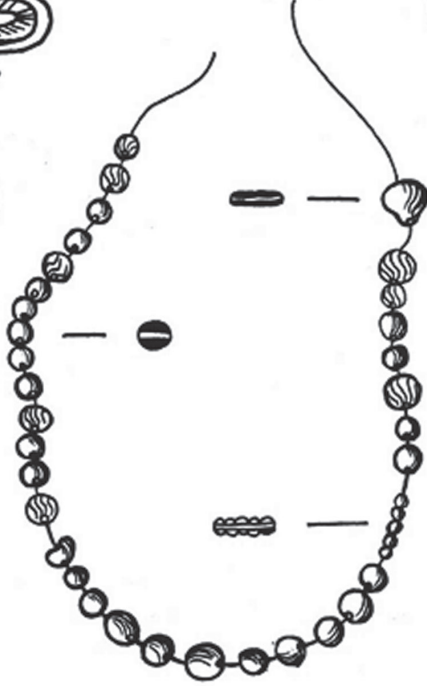
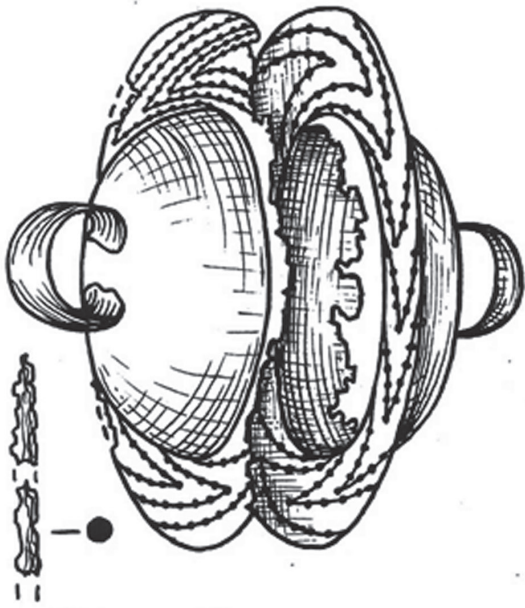
- Nadiradze J. 1975:** Archaeological sites of the Dzalisi valley, Tbilisi. (in Georgian);
Orbaliani Sul Khan Saba. 1966: Works, v. IV-2. (in Georgian);
Papiashvili Ts. 1966: Musical instruments in "The Man in the Panther's Skin". - Journal Sakartverlos Khelovneba, N5, Tbilisi. (in Georgian);
Tsereteli D. 1875: The Hoard from Skhvitori, newspaper Droeba: no 37-38 (in Georgian);
Tsitlanadze L. 1975: Arhaeological sites of Khevi. Tbilisi. (in Georgian);
Javakhishvili A. 1958: The Khaishi Treasure, Mnatobi. N3. Tbilisi. (in Georgian);
Javakshishvili I. 1990: The Basic questions of the History of Georgian Music. Tbilisi. (in Georgian);
Janashia S. 1958: Tubal-Tabal, Tibareni, Iberi. Works, v III. Tbilisi. (in Georgian);
Janelidze D. 1989: In medieval Georgian novel. - Journal Kino. Tbilisi. (in Georgian);

Figures:

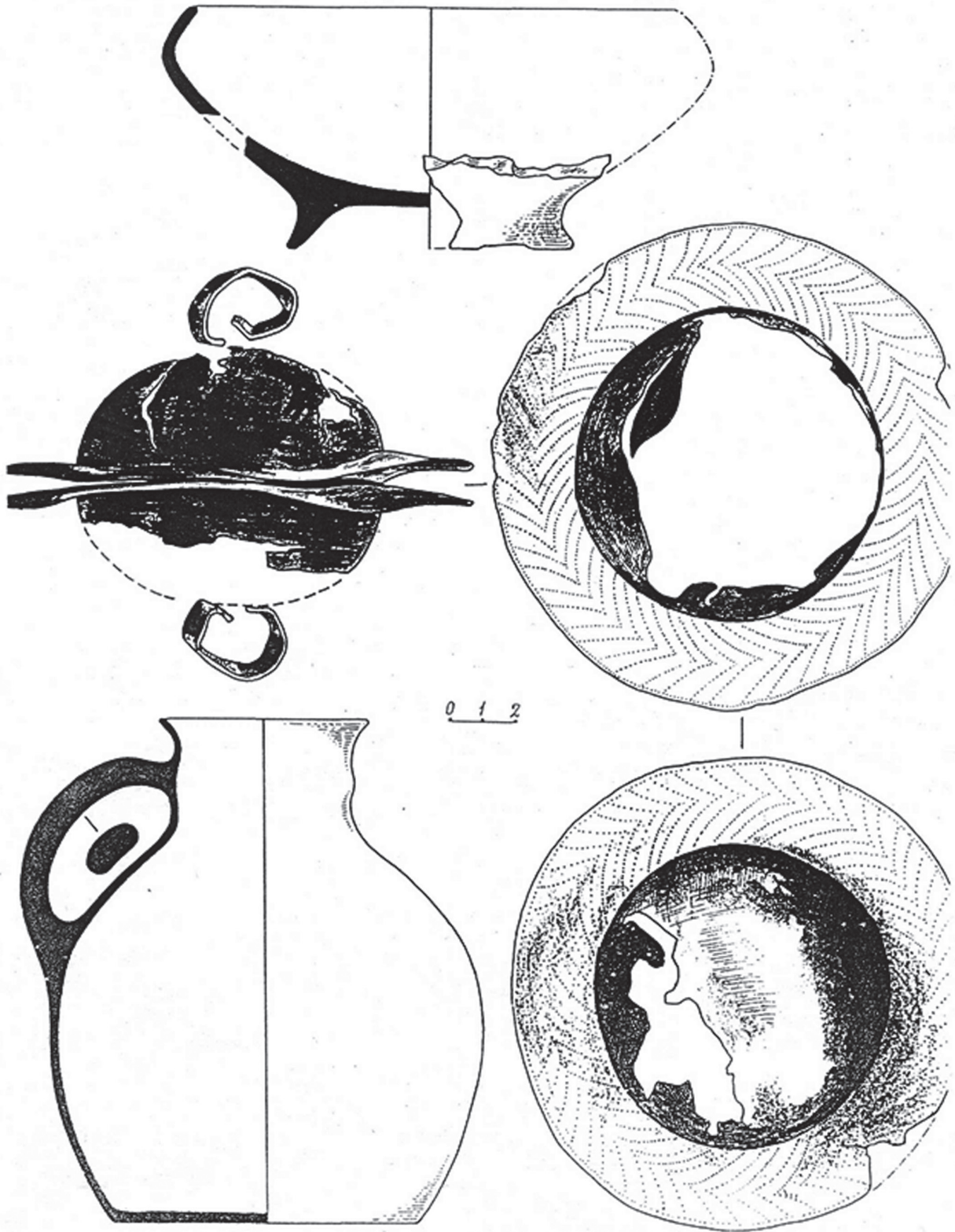
- Fig. I -** Cymbal discovered in burial 9, Modinakhe cemetery.
Fig. II- Burial complex 246, Zhinvali cemetery.
Fig. III- Burial complex 423, Zhinvali cemetery.
Fig. IV Burial complex 46, Nedzikhi cemetery .
Fig. V- Burial complex 78, Nedzikhi cemetery.

I

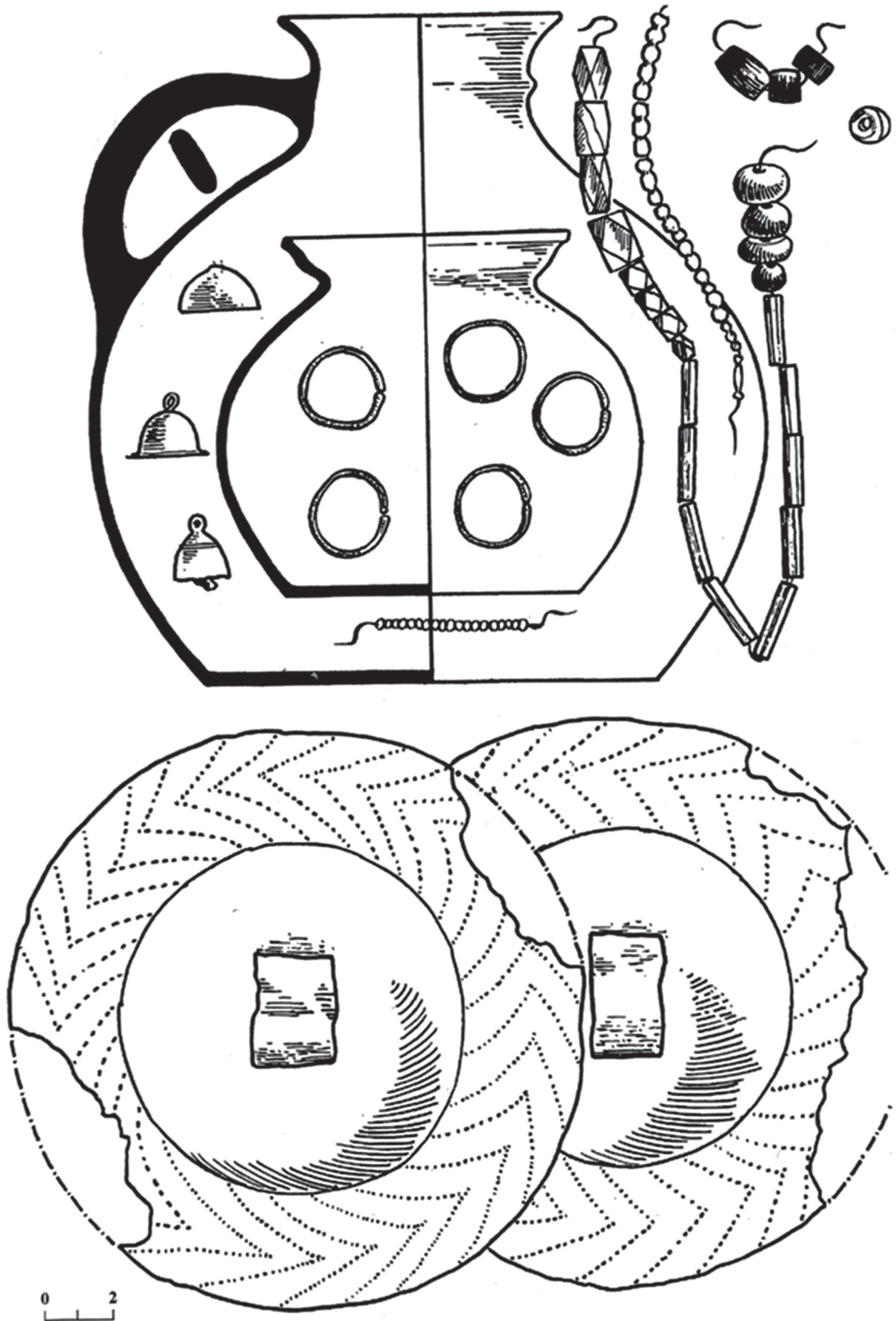

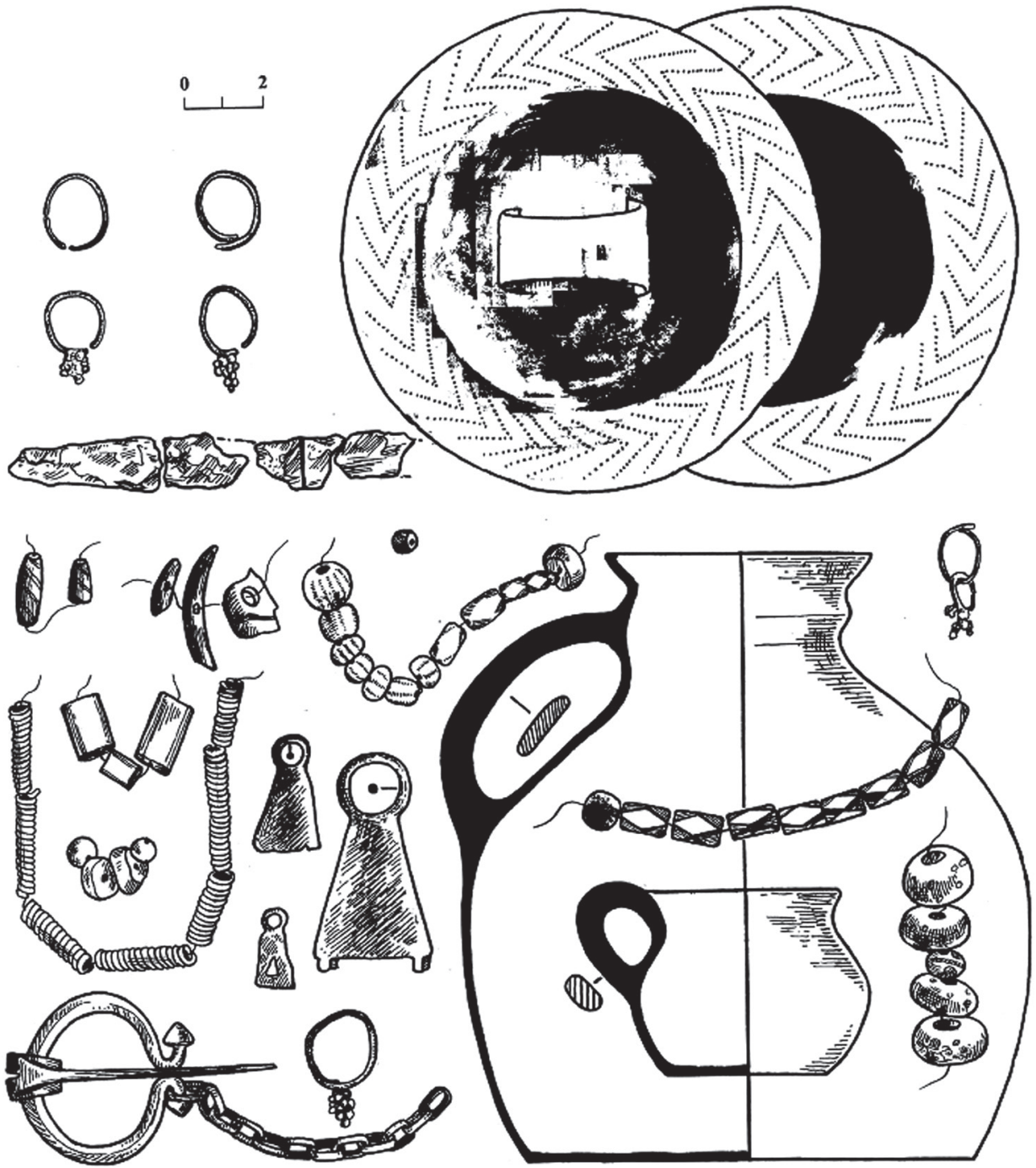
III

IV

V

THE LAND OF COLCHIS AND THE CITY OF PHASIS

(Towards a historico-archaeological study of western Georgia in the Classical period)

The land of Colchis, famous throughout the Classical world, from where – according to the celebrated ancient Greek myth – the Argonauts stole the Golden Fleece, was on the eastern coast of the Black Sea, i. e. on the western territory of modern Georgia. The valley of the Rioni, frequently referred to in ancient Greco-Roman sources as the Phasis, lies in central Colchis. According to the archaeological and written sources: Herodotus, Scylax of Caryanda, Hippocrates, Apollonius Rhodius, Strabo, Appian, Flavius Arrian, Marcus Manilius, Procopius, Agathias and others, as well as by its physico-geographic environment, the Rioni (Phasis) valley must have occupied an economically developed position.

The Rioni rises from the mountain glacier Phasis on the south slope of the Caucasus Range. Up to Kutaisi the Rioni is a turbulent mountain stream. Leaving Kutaisi, the Rioni flows slowly in the Kolkhian plain. By its geographic position the Rioni constituted a convenient trade-and-transit waterway. Evidence on the use of this river as a commercial waterway is mainly extant in the works of Strabo and Pliny. Strabo describes the waterways of the Rioni and the Qvirila (Phasis): *“It is (Phasis) navigated as far as Sarapana, a fortress capable of admitting the population even of a city. From here people go by land to the river Cyrus in four days by a wagon-road.”* (Strabo, XI, II, 17). The continuation of the waterway is described by Strabo thus: *“And he further says that it is navigable and that large quantities of Indian wares are brought down on it to the Hyrcanian sea, and thence on that sea are transported to Albania and brought down on the Cyrus river and through the region that comes next after it to the Euxine.”* (Strabo, XI, II, 3) (The Loeb Classical Library, London, 1957). It is thus quite clear that Strabo describes the trade route running from India to the Black Sea through the rivers Cyrus and Phasis. Pliny also describes the same route [Latyshev, V. 1904: 178].

The fact is worthy of attention that it is along this route that settlements of the Classical and

early medieval periods were situated, the archaeological study of which yielded items of foreign manufacture (pottery, adornments, metal and glass ware). Such settlements at the Rioni river are attested: in Kutaisi; Patriketi-Vartsikhe [Japaridze, V. 1977: 43-50]; Vani [Lordkipanidze, O. 1977: 159-175]; Tsikhesulori [Mitsishvili, M. 1977: 32-47]; Shuamta [Gamkrelidze, G. 1982: 49-117], Dablagomi [Tolordava, V. 1977: 67-78]; Dapnari [Kighuradze, N. 1976]; Natekhebi (Lake Paliastomi) [Gamkrelidze, G. 1992: 30-48; Gamkrelidze, G. 1987: 98-117], and others, with adjoining territory (Pl. I).

Hippocrates supplies interesting information about the natural data of the Phasis-Rioni basin in his treatise “On Air, Waters and Places”, in which he speaks of the influence exerted by the climatic and physical-geographic conditions of the place and its population. It is believed that Hippocrates had visited Colchis and that his reports are the result of immediate observations [Qaukhchishvili, T. 1965: 20]. His evidence appears to deal with the lower and partly middle course of the Rioni. But some data extend to the entire basin. For example, when it concerns marshes and numerous canals the territory in the lower course must be implied: warm weather and frequent rainfalls could not have been characteristic of a small area, for they were the same almost all over Colchis. Hence it may be assumed that the region under study and especially its adjoining elevations were convenient places for farming, and accordingly for settlement. As to forests and structures built of planed wooden beams and apparently roofed with reeds, their traces have been found today too on elevations along the Rioni, where they could by no means have been erected on water. This circumstance points to the fact that the author was familiar only with the lower, marshy course of the Rioni (Phasis), which has remained the same to the present day. The question arises as to what induces people to live in houses built on marshland. The local residents were probably harassed by

their neighbours; hence they moved to the lower course of the Rioni-Phasis and began to build their dwellings on the marsh, for such structures were almost inaccessible. At many places along the Rioni remains of plaster and beams are attested, which – with the aid of archaeological material – are dated to the 4th cent. BC. The evidence of Hippocrates also relates to the same period.

A piece of information of our present interest is contained in Xenophon's *Anabasis* (see *Anabasis* V, 6, 36). Here the land of the Phasianoi implies the Valley of the Rioni (Phasis). The region they intended to conquer could not have been poor at that time, Apollonius Rhodius, a 3rd-century BC author, writes about the land of Aea (Aia)-Colchis-Phasis in his poem the *Argonautica* (III, 215). The poem is the last verse version of the myth. Apollonius Rhodius describes the city of Kutaisi in the middle course of the Rioni. According to Strabo's *Geography* (XI, 11; II, 17), Colchis is notable for its fruits and all that is needed for shipbuilding. The country produces much timber, floating it down the rivers. The inhabitants manufacture much linen and resin.

Interesting evidence on the Phasis valley is supplied by Pomponius Mela (1st century) in: "inde is locus est ubi finem ductus a Bosphoro tractus accipit, atque inde se in sinu adverse litoris flexus adtollens angustissimum Ponti facit angulum. hic sunt Colchi, huc Phasis erumpit, hic eodem nomine quo amnis est a Themistagora Milesio deductum oppidum,..." (Pomponii Melae, *Chorographia*. . ., I, 108). More diverse evidence on the Phasis valley is preserved in the work of Pliny the Elder's "Natural History". It has been ascertained that in describing Colchis he had recourse to various sources. He reports on towns lying along the course of the Rioni; the concrete evidence on them, adduced by him, is of entirely real historical-geographic character. Pliny's evidence on the navigability of the Rioni-Phasis attracts special attention. He (Pliny, VI, II) points out that the Phasis is navigable to the mouth of the Surium river (the name resembles the Sulori river).

Special interest attaches to Arrian's work: *Periplus Euxini* (2nd century). He was the Governor of Cappadocia in 131; he undertook a voyage along

the Black Sea coast to ensure the security of the borders. Arrian personally inspected the strongholds existing there, informing the Emperor Hadrian in an official report on the voyage. Particularly interesting in Arrian's *Periplus* is his detailed description of the city at the mouth of the Phasis (Arrian, 9, 10).

A list of the towns of the Rioni valley is given by the Alexandrian scholar Ptolemy (2nd cent.) in his treatise "Geographical Guide" (Book V, Ch. 9). In this work he enumerates towns and villages; the towns: Mechles, Media, Saraca, Surium, Zadrida, Aea (Aia); the rivers: Phasis, Hyppus, Cyaneus, Harius. Valuable evidence is supplied by Dion Cassius in his work "Roman History" (XXXVII, 3).

The fortification works along the Phasis are mentioned by the Byzantine historian Zosymus in his "History" [Qaukhchishvili, S. 1961: 269] but, unfortunately, he does not list them, nor point to their location. Much trustworthy written evidence is found in the work of 6th century Byzantine writer Procopius of Caesarea (BG VIII, 14, 17; BP, II, 29; Agathias, II, 19, 22; III, 6, 7, 19, 28; IV, 9, 13). According to Agathias Scholasticus, during the war in the 6th century the Byzantine navy, using the Rioni, supported her troops against Iran. To this end, at the confluence of the Tekhuri with the Phasis a strategic beachhead was built, where light ships were usually anchored (Agathias, II, 23).

Of the Georgian sources special interest with respect to the region under study is evoked by "The Lives of the Georgian Kings and Their Forefathers and Descendants", ascribed to Leonti Mroveli. The source describes the history of Georgia from ancient times. The chronicle mentions King Parnavaz of Kartli (Iberia), who confirmed Prince Kuji as ruler of lands in Colchis (for details see: [Gamkrelidze, G. 1985: 86-97]).

According to historical sources, the Rioni (Phasis) was the main navigable river of Colchis (Western Georgia). Owing to the mass felling of forests in the 19th-20th centuries, the water level of the Rioni lowered drastically, having a negative effect on the navigation in the region. The Rioni (Phasis) lows in the Kolkhian Lowland, between the foothills of the Greater and Lesser Caucasus. The Kolkhian Lowland has the form of a triangle

adjoining the sea with its base. In the east it reaches the vicinity of the confluence of the Qvirila. In terms of its geographical environment the Kolkhian Lowland and the foothills surrounding it constitute a unique natural region, allowing setting up intensive agricultural production. The local climate enables cultivation of a wide range of high-yielding crops. The Kolkhian lowland is characterized by a humid subtropical climate. The length of the vegetation period allows to growing several harvests annually. In the western, depressed part of the lowland, there are swampy soils, and in the eastern part podzol soils. In terms of agro productive indices these soils are more favourable. Such soils are successfully used to plant vineyards [Maruashvili, L. 1970: 201].

At settlements of the Early Bronze Age of the Kolkhian Lowland (pl. II) fruits of cultivated plants have been found – many-rowed barley, unbearded wheat (type of common), millet, foxtail millet, spelt, etc. Written sources referred to the cultivation in Colchis of barley, wheat, chestnut, hazelnut, grapes, apples, vegetables, etc; exported from Colchis were: timber, honey, flax, etc. A comparison of the evidence of Greek authors with the specificities of the modern Kolkhian Lowland shows that the nature of this region has not suffered substantial changes over the past 2500 years, barring the reduction of the areas of forest tracts [Janelidze, Ch. 1980: 150]. The upper reaches of the Rioni are rich in various minerals, where from early times copper was mined, having played a leading role in the development of copper and bronze metallurgy. Tin, gold, cornelian, antimonite and rock crystal were mined here.

Such is the geographic environment of the Rioni valley that exerted cardinal influence on the course of the history of ancient Colchis. The archaeological material, discovered in Rioni valley, attests also to the important place held by the cited region in the period under study in the economic life of Colchis. Exploratory archaeological work was carried out on the Dateshidze-Gabashvili hill in Kutaisi; a cultural layer of the Early Iron Age and traces of iron-smelting manufacture were brought to light. A cultural layer was also found here; Colchian pottery of the 4th-5th cent.

BC. is represented by fragments of economic and household utensils. Fragments of black-gloss Attic pottery came to light in the same layer. There also is much plaster - scorched clay plastering with imprints of wood. On the south slope of the same hill a dense layer of scorched plastering was uncovered. Fragments of scorched beams also came to light here. The area of the excavations totals 550 sq. m.; basins, bowls, mugs, etc were found; the pottery is largely dated to the 6th-5th cent. BC [Kvirkvelia, G. 1978: 62].

According to the data on archaeological excavations on the Gabashvili, Dateshidze and Ukimerioni hills in Kutaisi, an urban-type settlement of the 6th-5th cent. BC was found to be concentrated. An area of approximately 25 ha was enclosed with defensive walls; towers and other defensive works had been constructed. The high level of the sanitary condition of the city-stronghold is attested by the ruins of two bathhouses with heating units whitewashed with hydraulic solution. Cultural layers of the 7th-1st cent. BC were discovered on the Parnali hill in v. Chognari, in the environs of Kutaisi. Among items of the 6th cent. BC note should be made of a miniature sculptured representation of a ram, fragments of black-gloss Attic pottery of the 5th cent. BC; there is much plaster with imprints of wood, handles of a Thasian amphora of the 3rd cent. BC, bronze bracelets with concave back and fragments of cups with turned in lips. In v. Chognari (on the Barona hillock, cultural layers of the 7th-1st cent. BC were brought to light (the material is preserved in the archaeological funds (reserves) of the Kutaisi Historical Museum).

In the middle course of the Rioni, settlement-hills are found also in v. Partskhanaqanevi – on Sabrialo, Kirinebi and Shroshanebi hillocks. Similar settlements are attested at Kopitnari, Kveda-Metekhi and Kvitiri. These sites have yielded objects of the 7th-2nd cent. BC and plaster with imprints of wood. In Kutaisi and its adjoining territory jar burials have come to light at Tsatskhvebisubani (Kutaisi), as well as in the villages: Partskhanaqanevi, Kveda-Meskheti, Maghlaki, Kvitiri, Mukhiani, Ukaneti, Odilauri and Banoji. The grave goods brought to light are uniform: pyriform jugs, bowls with inturned lips, bronze bracelets adorned at

the ends with a representation of a snake's head, bronze fingerings, cornelian beads. These jar burials are dated largely to the 3rd cent. BC. Up to eleven archaeological hoards of the Bronze and Early Iron periods have been revealed.

As is evident, on the basis of the above-named settlements, an urban-type settlement appears in Kutaisi in the 6th-4th centuries. The geographical designation of Kutaisi is first mentioned in the work *Alexandra* by Lycophron of Chalcis, a Greek poet of the 3rd cent. BC. Kutaisi is mentioned also by Vallimachus of Cyrene (3rd cent. BC). Evidence on "Kutaisi" is found in the *Argonautica* of Apollonius of Rhodes (3rd cent. BC). Here mention is made of "Kutaisi", i. e. Aea (Aia). Procopius (BG, VIII, 14) identified the Ky(u)taya of Greek written sources with his contemporary fortress "Kotatisi" on the bank of the Rioni. On the basis of archaeological material and written sources the view has become established in the specialist literature on the identity of Ky(u)taya-Kotatisi-Kutaisi.

The village of Vartsikhe lies in the course of the Rioni. Materials of the Classical and medieval periods are attested. Special interest in Vartsikhe undoubtedly attaches to the remains of an early-medieval city-fortress, known in Byzantine written sources under the name of Rhodopolis (Procopius, BG, VII (IV); Agathias, IV, 15). The remains of an ancient fortress are attested on the promontory at the confluence of the Rioni and the Khanistsqali. The above-ground wall proved to date to the period of the late Middle Ages, while the walls dating from the early Middle Ages are buried underground. Split-stone, cobblestones, lime mortar, bricks and tiles were used as construction material. The archaeological material, brought to light at Vartsikhe, is largely represented by pottery and glass and iron wares. The pottery includes fragments of household, table-ware and kitchen ware. Remains of imported pottery have also been discovered.

Study of adjacent territories is attached major attention in ascertaining the genesis of the settlements of the city-fortress of Vartsikhe. Here remains of Classical period settlements have been brought to light – evidenced particularly intensively two hundred metres to the south of the city,

on Giorgobiani hill. Attested here are fragments of stone walls built in dry masonry and fragments of plaster; a beam structure was apparently erected on this. The remains of the structure are dated – with the aid of the pottery – to the pre-Hellenistic period. Remains of such settlements are noted on the territory around the Giorgobiani hill. Thus, the environs of Vartsikhe were settled already in the Classical period, while by the early medieval period the settlement is concentrated within the city-fortress.

Of the archaeological sites, uncovered in the Rioni valley, the ancient city site of Vani boasts the longest history of study. It lies on the left bank of the Rioni, in the river Sulori valley, on the hill Akhvledianis-gora. Excavations on this hill have been under way for a long time. Vast material has accumulated and proceedings have been published (for the bibliography, see the collected papers "Vani"). In the past, the rise of an urban-type settlement on the Akhvledianis-gora hill was apparently facilitated by the ancient settlements whose remains have been discovered in large numbers at Vani and its environs. The Akhvledianis-gora hill in the 5th-4th cent. BC was evidently a place of residence of the local Colchian nobility. Various crafts also concentrated here. Concentration of handicrafts at definite centres and, accordingly, the emergence of a market, constitutes one of the principal features of the urbanization of society [Lordkipanidze, O. 1977: 19].

The last stage of the existence of Vani involved the entire Akhvledianis-gora hill, fortified with thick walls and steep slopes. The thickness of the defensive wall reaches almost three metres, and it is built of rectangular cut stones of large sizes. The ruins of the city gate have survived on the northern side of the former city site. Remains of a cultic structure are found here. At the distance of one hundred metres a fairly large complex of structures of cultic purpose has come to light. The archaeological material of the 3rd-1st cent. BC, found on Akhvlediani-gora, attests to the fact that at that time use was made at Vani of the achievements of Hellenistic engineering.

Westward of the city site of Vani, approximately at the distance of one kilometre, in the village

of Zedatsikhe Sulori, ruins of a fortress have survived on the top of the mountain. The mountain is protected by natural steep slopes, and the road linking it with Vani leads to it from the south-east. Excavations inside the fortress revealed cultural layers of Early Medieval and Hellenistic periods. Interesting material came to light – remains of architectural details: fragments of a cornice, a fragment of a column with canelures, etc. The remains of a wall of the Hellenistic period in the fortress of v. Zedatsikhe Sulori, as well as the architectural details and pottery point to the existence here of a settlement in Hellenistic times as well. It undoubtedly had some connection with the city of Vani, and was possibly destroyed together with it [Mitsishvili, M. 1977].

Within 8 km of Vani, in v. Mtisdziri, remains of ancient settlements are traceable on the hills "Adeishvilisgora", "Naktsevigora", "Nabambevisgora", and on the territory contained between these. In this locality archaeological material of the Classical period and early medieval periods was attested. At Mtisdziri, the defensive structure merits special attention: clay, wood and stones were the basic construction material in erecting the structure. The building is rectangular in shape, with two facilities: 26.88m² and 13.44m². The socle is 2.60 m wide. We may be dealing here with a variety of wooden structures mentioned in the works of Xenophon and Vitruvius. At Mtisdziri, along with local pottery, a small quantity of imported ceramic ware was discovered (Chian, Attic, Mendeian, Sinopean). The archaeological remains of Mtisdziri are closely related to synchronous remains of entire Colchis. By its geographical location Mtisdziri held a strategically advantageous place. In the Early Classical and Hellenistic periods Mtisdziri represented a fortified point within the defensive system of the city of Vani and its environs [Gamkrelidze, G. 1982].

Along the course of the Rioni, within 2 km of Mtisdziri, lies the village of Dablagomi, situated on hillocks at the bank of the Rioni. To date the inner territory as well as the adjoining hills: Natsikhvari, Nasakirevi and Nasaqdevi have been studied. Almost over the entire area of Dablagomi fragments of plaster have been found, some bearing

imprints of wood. The remains of the structure are preserved comparatively better on the Nasaqdevi hill. The upper layer dates from the 7th-5th cent. BC. At Dablagomi the large number of jar burials evokes special interest. They are arranged on the slopes of the hillocks of Nasakirevi and Natsikhvari. At Dablagomi, on the west slope of the Natsikhvari hill, a rich burial, covered with a tile, came to light. Its study revealed that it dates from the 3rd cent. BC [Tolordava, V. 1977: 48-54, 78-79].

Remains of a settlement – typologically and structurally similar to those of Dablagomi – were discovered within the distance of one kilometre, at v. Dapnari; the chronological limits: 4th-3rd cent. BC. Apart from this hill, archaeological remains are in evidence on the Chais-gora and Tsqviteli hills. Cultural layers of a settlement were investigated on this territory. The dwellings appear to have been built on the terraces of the hills. Large quantities of plaster with imprints of wood and charred beams were brought to light on these terraces. On the Chais-gora hill the remains of a furnace for smelting iron were found [Kighuradze, N. 1976].

Remains of a settlement resembling Mtisdziri, Dablagomi and Dapnari have been discovered at Sajavakho, near Dapnari. Colchian pottery of the 6th-2nd cent. BC has come to light here. Excavations at Sajavakho have so far not been carried out.

On the basis of the above-cited archaeological and written sources, as well as geographical data, it may be presumed that the Rioni valley was densely populated in the period under study. Judging by the archaeological material discovered in the Rioni valley, the level of economic development of the local population was high. In the period under study this was one of the developed regions in Colchis, forming a definite integral whole from the economic and geographic viewpoints. However, its political status differed at various times.

The archaeological remains, uncovered in the Rioni valley, are closely linked with synchronous remains of entire Colchis, forming an organic part of this common archaeological culture. In the period under discussion life in the Rioni valley obviously continued uninterruptedly, though characterized by varying intensity. By its natural

conditions and geographic position the Rioni valley held an advantageous place in terms of communications and strategy. The natural relief was used successfully for building living and defensive structures. In building fortified dwelling structures use was primarily made of beams, clay and occasionally stones. Archaeological investigation has shown that log structures with clay plastering were characteristically practised in the Rioni valley, as well as in entire Colchis.

In them – in terms of design and material – a definite genetic link is observable with the preceding periods of the Bronze and Early Iron Ages (see: [Apakidze, D. 1991: 7-75]). The geographical environment, the geopolitical situation and economic activity created the preconditions for the rise on the territory of Western Georgia (with its centre in the Rioni valley) of the Colchian state, towards the end of the 6th cent. BC.

According to the archaeological data of the middle course of the Rioni River, from the end of the 4th cent. BC qualitatively new elements coexist with ancient ones. The changes concern the burial custom (jar burials). In the subsequent centuries a new construction material – tile – appears here, pottery suffers considerable typological changes.

From the 3rd cent. BC buffer “city-states” – Dioskurias-Sukhumi, Gyenos-Ochamchire, Phasis-Poti and Kobuleti-Pichvnari – develop between Classical countries and inner Colchis in the Colchian Black Sea littoral, while the hinterland Colchis is subjected to the political and economic influence of the Iberian Kingdom. The *skeptuchies*: Sairkhe, Kutaisi and Vani were under this influence (according to Strabo, XI, II, 18). Mithridates VI Eupator, King of Pontus, appeared on the political horizon from the end of the 2nd cent. BC, laying his hand on the coastal cities. The policy of the Iberian kingdom, under whose influence inner Colchis was, was probably changeable with respect to the Pontic kingdom, as evidenced by Georgian written sources and the recent archaeological materials (for details, see: [Gamkrelidze, G. 1985: 86-97; Gamkrelidze, G. 1989: 59-69]).

Following the defeat of Mithridates VI, Colchis was invaded by Pompey, appointing Aristarchus as ruler of the country. Colchis was divided into

skeptuchies (see Strabo); it was not turned into a Roman province. Historical sources say nothing about Pompey leaving part of his troops in Colchis. In the strategic respect western Colchis was of special significance for Rome. Successful struggle for dominance in the Northern Black Sea region and in the East was impossible without complete influence on the Black Sea littoral of Colchis.

One of most interesting and important towns of Colchis was Phasis and is generally localized somewhere near the present day Poti town and adjacent to it territories (pl. III).

Study of history of Phasis town has been continuing for about a century and a half but scantiness of written records and archaeological evidences makes it almost impossible to throw a light on certain problems connected with it.

Phasis town is mentioned by the following authors: Pseudo Skylax (4th century BC), Asia, 81. Aristotle, *Fragment* 46, Plato “*Phedon*” 109(b), Heraklides Lembos, “*Phasians’ Politia*” 18, Hippocrates, “*About Airs, Waters and Men*” 15, Theocritus, “*Idyle*” 13.24, Strabo, “*Geography*” 11. 2t.16.17. 3t.4. Pseudo Plutarch «*About the Names of Rivers and Mountains...*” Phasisi5.1. Gaius Plinius Secundus “*Natural History*” 6. 1. 13. 52, Pomponius Mela “*Description of the world*” 1. 108, Arrian F. “*The Black Sea Periplus*” 9. 10. ch 1, Claudius Ptolemaeus “*Geographic Guidebook*” 5. 9T. 2, Pseudo-Orpheus “*Argonautica*” p. 3, Themistios “*Words*” 27, Castorius so called *Tabula Peutingeriana* 10 – 11, Ammianus Marcellinus “*History*” 22. 8t. 24, an anonymous author “*Euxinus Pontus Periplus ...*” 44(3). Zosimos “*A new History*” 1. 32. Stephanos from Bizantium “*Ethnica*” Phasis(22). Agathias “*About the Reign of Justinian*” 3. 19. 20. 21.; 4.23. Menander “*History*” fragment 3 ch, Epiphanius from Constantinople “*Life of Andrew*” chapter – “*Svaneti, Fusta, Djiketi*”(58-81). Theophanes Chorography “*Chorography ...*” about Phasian episcopo Kviros (103). Georgius Cedrenus “*A Historical Review ...*” about Phasian episcopo Kviros (28). Basil from Sophene “*The List of Holy Patriarches*”, 27, Niketas Choniates “*Chronicle*” Port Phasis (132). Archangelo Lamberti “*Description of Samegre-*

lo Region" [Lamberti, A. 1938: 172]. J. Chardin "Journey in Persia and Other Oriental Countries" (258) etc.

An important and the oldest information about Phasis belongs to Pseudo-Scylax (4th century BC)(periplus "Asia" 81). The most important information about the localization of Phasis town belongs to Strabo (between the turn of 1st BC – 1st AD): "There is a town of the same name at the Phasis river. It is Colchians' trading post surrounded with the river (Rioni), a lake (Paliastomi) and the Sea" (Strabo "Geography" 11. 2.17). It is fairly apparent that the description completely coincides with the present day locality of Poti town.

Noteworthy information belongs to a high-ranking Roman official Flavius Arrian (2nd century) to whom belongs an inspective report "The Black Sea Periplus". F. Arrian wrote: "The fortress (Phasis) itself which accommodates four hundreds of best warriors seemed to me almost inaccessible. As to the security of the area it is very convenient for visitors. The town walls are encircled with wide double moats. There were clay walls with timber towers on them some time before but now both of them the walls and the towers are built of baked bricks. Their foundations are quite firm and there are battering machines on the walls. In whole everything is arranged so that nobody is able to come nearer and siege the garrison stationed there. The harbor is safe for ships and so are the adjacent territories settled with retired military men and merchants." (Arrian "Periplus ..." 9).

A 4th-century BC silver bowl inscribed in Greek (about the inscription see below) was found at Phasis which is quite frequently mentioned in Greco – Roman and Byzantine written records but the information is rather controversial because in most cases the data are taken from one and the same source.

According to the traditional simplified scheme of the written records Phasis was founded at the area, anciently settled by *Kartvelian* (Georgian) population, by Ionian Milesians in order to contact with the locals through a trading post-emporium [Inadze, M. 1982: 119-124].

According to archaeological evidences Phasis has supposedly left far behind all the other Late Bronze – Early Iron period settlements such as: *Namarnu*, *Dziguri*, *Siriachkoni*, *Okhodje*, *Nandevu*, *Sagvichio* (*Zurgani*, *Konsha*), *Nagmipidji*, *Chaladidi* (*Zurga*, *Sabazho*, *Chkhari*), *Guripuli*, *Naokhvamu* (*Reka village*), *Ergeta* etc. [see Djibladze, L. 2001, 34- 38 and the map], adjacent to Poti and Paliastomi because it occupied a more convenient area from communication point of view (the Rioni – Phasisi river delta) and it appeared easier to become an urban centre.

Some scholars suppose that a celebrated scientist Hippocrates had himself visited the neighboring areas of the Phasisi river [Kaukhchishvili, T. 1965: 8] and included some very important pieces of information about the journey in the adjacent territories of Poti – Paliastomi in his work "About Airs, Waters and Places:" "... I tell you about people who live in Phasis;..." "... People have dwellings built in swamps. They are built of timber and rush. People walk little. They sail up and down to town (probably to Phasis) or to **emporium** in their boats because there are many channels there" (Hippocrates, "About Airs ... 15). The passage shows that people living in down stream of the Rioni – Phasisi river went to a special trading post – Phasis **emporium**. Hippocrates as if stresses the fact that in the area within the Phasisi river delta (if it is Phasis town) there is the locals' trading post and not a Greek type town – polis. Normally concentration of trading at special areas points to the presence of a protourban centre. It seems quite possible that the goods were even distributed from the area after Greeks come there (e.g. the Antique period imported pieces found at the fortress and the settlements lying along the Rioni river) which implies the birth of more or less permanently functioning market and this in its turn is one of the principal characteristic feature of an urban settlement.

It is quite possible that a protourban centre had already existed at the estuary of the river Phasisi when Greeks first came to the area (let's recall to our mind the Late Bronze – Early Iron period settlements), and perceived it as a

town and a trading post (**emporium**). Greeks had come into contact with the trading settlement and in the course of time there emerged an area inhabited with them. The main reason for the contacts with the natives was either export, or local raw materials instead of imported luxury goods (fine pottery, adornments, metal ware, aromatic ointments etc) which is perfectly borne out by written records and illustrated by the archaeological evidences dating from the period after the 5th century BC. Thus coastal emporii were mutually convenient for both the locals and the foreigners. In the course of time Greek colonies established at Phasis underwent symbiosis and transformation in the result of the contacts with the natives which in its turn were determined with the local biological, geographic and social habitats [Gamkrelidze, G. 1993: 3 – 45].

Phasis gradually transformed into a buffer, ethnically mixed polis-type town with probable rural areas around it after disintegration of the Colchis kingdom in the 3rd century BC. In this connection there is Heraklides' (2nd century BC) very important information about *Phasis Politia* which implies the presence of certain statehood there [Gamkrelidze, G. 1993: 46 – 87].

Another information belongs to a considerably later period (5th century) anonymous author who mentions the Caucasian Iberians in the context with Phasis in his "Periplus" and goes on: "*There is a Hellenic town, so called Phasis, founded by Milesians at the mouth of the river, on the left bank of the Phasis (river) and as it is said there come together people speaking 60 different languages among which there are even Indians and Bactrians*" (Arrian, Anonymous author, 3).

But these somehow summary written records probably concern to the period after the 3rd century BC. A so called Great Greek colonization of the 8th – 7th centuries BC did not touch Phasis town. The archaeologically traced settlements (see the list above) at the lower stream of the Rioni – Phasisi river clearly testify to this fact. There are not found any imported pieces belonging to the period of "colonization".

As to the 6th – 5th centuries BC, the import is very little – about hundred pieces of pot shards. This is why it is early and absolutely groundless to speak about some kind of intensive Greek "colonization". As to the written records, they enable me to suppose the presence of only a small Greek trading settlement (something like an **emporium**) at or within Phasis town, or in the Rioni river delta in the 5th century BC, for instance, something like a Genoese factory existing at Poti – Phasis in the 14th – 15th centuries. It is a very important fact that there are not observed any traces of great changes anywhere in Colchis in archaeological culture (pottery, metallurgy, architecture, ideology, burial rites etc.) during the 8th – 6th and even the 4th centuries BC. The natives kept living traditionally at the same territory and there is not seen any sign of Greek influence in their everyday terms.

In spite of the fact that the locality of ancient Phasis is in this or that way fixed by the Antique period written records (see Strabo, Arrian), the problem remains still unsolved because the town of the Classical and Hellenistic periods is not archaeologically traced yet though there are found the remains of the Early Byzantine period Phasis (see below) [Gamkrelidze, G. 1987: 97 – 117; Gamkrelidze, G. 2002: 101].

Now I want to offer twelve different points of view about the localization of Phasis town:

1. Dubois de Montpereux considered that the Roman period Phasis lay between Chaladidi village and Poti town, namely, in the south of the latter (present day airport) he had found remains of a fortress and thought that it was Arrian's Phasis [Montpereux, F. D. 1839: 63 – 80].
2. F. Brun thought that Phasis town was in the south – east section of lake Paliastomi [Brun, F. 1880: 250].
3. N. Shafranov thought that Phasis was situated at the south side of lake Paliastomi, at the estuary of the Supsa river [Shafranov, N. 1880: 3].
4. According to L. Elnitskii Phasis was at the left bank of the Rioni river estuary, approxi-

mately at the area of the present day sea port [Elnitskii, L. 1938: 319].

5. M. Berdnishvili thought that Phasis lay at the left bank of the Rioni river, near Patara (small) Poti. As to the Phasis of Arrian's times he agrees with Dubois de Montpereux [Berdnishvili, M. 1942: 19 – 20].
6. B. Kuftin considered that Arrian's Phasis lay at the estuary of lake Paliastomi, at the Pichori river banks [Kuftin, K. 1950, 116].
7. According to N. Khoshtaria the ancient and the Roman – Byzantine period Phasis was situated at the area of the modern Poti town.
8. N. Lomouri agrees with Dubois de Montpereux but thinks that it not the Phasis mentioned by Arrian, but it is the Phasis of Agathias times (6th century AD).
9. G. Grigolia thinks that Phasis should be searched for at the east side of lake Paliastomi where the Pichori river flows into the lake [Grigolia, G. 1973: 54].
10. A palaeogeographer Dj. Djanelidze considers that Phasis town should be searched for along the Rioni river, in 6 km distance from the sea, at the territory around Patara (small) Poti and Chaladidi village [Djanelidze, Dj. 1973: 5 – 16].
11. O. Lordkipanidze and T. Mikeladze had coordinated all the existing information gleaned from the written sources and archaeological evidences and came to a conclusion that different period towns known under name of Phasis should be explored through the researches of those archaeological sites which are lying at the estuary of the Rioni river, at the territory among Kvemo (lower) Chaladidi and coastal Grigoleti and Kulevi villages [Lordkipanidze, O. Mikeladze, T. 1973: 33].
12. The next opinion belongs to me. I think that the 3rd – 7th century Phasis is the same as "Natekhebi" settlement found in the south part of Poti town, in the west section of lake Paliastomi. I suppose that a certain part of Phasis town among Kulevi, the Rioni, Pichori and Supsa rivers was often covered with

water (or appeared in a swamp of peats) in the result of local geomorphologic changes and this is why the town was dislocated from one place to another at different times but so that it remained within the confines of the area just mentioned [Gamkrelidze, G. 1987: 97 – 117; Gamkrelidze, G. 2002: 101].

Phasis town always was one of the most important transit points of sea and river ways or land routs. Gold, iron, timber, flax, flax oil, honey, wine and later oil etc was taken abroad through the town port. The name of a bird "pheasant" so common in European languages is derived from "Phasis" and quantities of "Phasian birds" were taken to foreign countries from these areas. Importance of Phasis as a transit and trading town increased greatly in the Hellenistic and Roman periods.

A Roman commander Pompey while leaving Iberia (Caucasian) met the navy commander Servilius at Phasis. Servilius's fleet controlled the town from the sea. Gradual increase of Roman influence over the eastern Black Sea lands resulted in stationing of their garrison at Phasis. Emperor Hadrian sent Flavius Arrian to Phasis in 134. He had inspected the readiness of the garrison, all the fortification systems and wrote an appropriate description. A Latin stamp deserves a special interest from this point of view. It probably belonged to the garrison stationed at Phasis [Shpaidel, M. 1985: 134 – 140]. There is a mention of Phasis castellum during the reign of Emperor Constantine I. A high school of rhetoric's functioned at Phasis in the 4th century. Phasis belonged to Lazika (a new Colchis kingdom) in the 4th century. One of the crucial battles between Byzantine and Iran took place at Phasis in 542 – 562 when Byzantine – Lazika united troops defeated Iranians. There was an episcopate subject to Constantinople in the 6th – 8th centuries at Phasis. Phasian bishop Theodore's signature is on the resolution of the Ecumenical Counsel that took place in 553. One more Phasian bishop Kviros became Alexandrian Patriarch. A bit later there Phasis was the residence of Lazikan Metropolitan. A Genoese trading station functioned at Phasis in the 14th

– 15th centuries (see the previously cited written records).

Archaeological researches at Poti – Phasis and adjacent territories began long ago. E. Du-bois de Montpereux had found remains of a fortress in the east of Poti (present day airdrome) at the site “Nadjikhuri” in 1834 and considered that it was the Phasis mentioned by Arrian. He even made a drawing of the fortress. N. Khosh-taria made surface surveys of Poti adjacencies in 1953. A team of Poti archaeological expedition of Iv. Djavakhishvili Institute of History, Archaeology and Ethnography investigated the neighborhoods of the town. There were made geologic boring in 1961 – 5. Later the same expedition explored Nadjikhuri site in 1969. One more expedition (director T. Mikeladze) studied archaeological problems of Phasis in 1971 – 80. Beginning from 1985 the Centre for Archaeological Sciences (Academy of Sciences of Georgia) continued expeditions at Poti. This time the Black Sea archaeological expedition (director G. Gamkrelidze) found the remains of a settlement dating from the 3rd – 7th centuries in lake Paliastomi.

The oldest artifacts have been found at Natekhebi site, in the west part of Lake Paliastomi, within clay and peats deposits. This is a profiled ring-base of a black-slip Attic container dating from the 4th century BC and an underside of Rhodos amphora dating from the 3rd century BC. A pair of Colchian Tetri – a 2nd type didrachm and several smaller nominals (displayed at the State Museum) dating from the 5th century BC were found at a neighboring area of Poti town (more precise topography is absent). Pot – shards identical of Sinopean pottery and dating from the 2nd – 1st centuries BC were found at the depth of 6 m while boring the soil at the crossroads of Pirveli Maisi and Kavkasia streets. A 4th century BC Sinopean and Hera-clea Pontica amphorae were found in the sea at Maltakva and the Supsa River.

Traces of a settlement were uncovered near Poti at Kvemo (lower) Chaladidi village (right bank of the Rioni river, 1.5 km northwards) roadside in N. Kipiani’s farm-yard. The hill oc-

cupied 1800 m². It consisted of following layers: clay and sand mixture, yellowish clayey soil, remains of burnt structure – plastering and pieces of timber. Middle and lower layers are dating from the Late Bronze – Early Iron periods. The settlement yielded pots, basins, and bowls decorated with characteristic handles and bosses on them, mainly blackish in color. Their bodies are decorated with slanting incisions of wavy, rhomb – like ornaments. There was also found a mould, a quern, a spindle-whorl, flint sickle bushes etc. Archaeological excavations were carried out at Kvemo (lower) Chaladidi village, near “Sabazho” (customs) site, in A. Beridze’s farm – yard. Unearthed settlements yielded burnt pieces of timber and plastering, pottery, a mould and bellows of a melting furnace [Mikeladze, T. 1978: 33 – 40].

Another settlement “Simagre”, supposedly a rural area of Phasis town, was found in the east part of Sakorkio village. The plot belongs to P. Patsia. It is on the left bank of the Rioni river. The hill occupies an area of 3 300 m² and only 200 m² has been excavated. A lower layer (depth 60 cm) yielded timber structures. The settlement consists of several building levels. The artifacts found there are dating from the 6th – 5th centuries BC. The structures are rectangular, built like log cabins. There are also found remains of hurdle fences. The excavators have managed to fix floors of the log cabins. One of them measured 112 m² and contained partitions. The logs were inserted in one another. There have survived six rows of log walls. The pottery of “Simagre” settlement is dating from the 6th – 5th centuries BC. Most of the wares are manufactured locally and typologically are similar in all the uncovered levels. At the same time they are characteristic to the 6th – 5th century BC Colchian artifacts: jars, clay cisterns, pots and their lids, drinking vessels, pitchers with tubular handles, tumblers, dishes, basins, cone-shaped spindle-whorls, bronze knives, iron lance heads, hoes, knives, hooks, bit wears, oblonged querns, wooden deepers, cornelian and agate beads, and a gold triangular pendant decorated with a granulated meander. A group of imported

pottery consists of Chios, Lesbos and Samian amphorae, Ionian table wares basins, oil-lamps and *kylixes*, Attic black-slip and black-figured *kylixes*. 5th – 4th century BC plastered log structures were uncovered in 9 km distance from the sea, along the left terrace of the Rioni river. There were found Colchian wares – pots, tumblers, lids, jugs with tubular handles. The Hellenistic period pieces were found in the south of “Simagre” settlement. These were pot-shards of rimmed clay cisterns and Colchian amphorae, also the undersides of Sinopean amphorae [Mikeladze, M. 1978: 50 – 78].

A pair of concave sided, Early Medieval, locally manufactured amphorae and rectangular bricks with two crossing grooves were found at Poti arboretum, in the north-east of the airport. Pieces of bricks and tiles, pot-shards of an amphora with corrugated exterior, Emperor Hadrian’s (117 – 138) silver didrachm minted in Caesarea town were found next to Poti airport inside a trench made in the north of Nadjikhuri site.

Remains of a cemetery and a structure built of stone, brick and lime mortar were uncovered in the north-east of Simagre settlement (distance 300 m), on the left bank of the Rioni river. Bricks with crossing grooves, single-handled pitchers, mugs, two-handled pots, and basins also were found there. The pottery is made of well worked clay and baked in pale brown color. The finds are dating from the Early Medieval period.

The Early Medieval period pot-sherds (pointed saucers of clay cisterns, basins and concave sided amphorae) came to light while building a bridge across the Kaparchina river in the south-east part of Poti town, at lake Paliastomi. A corrugated amphora was found at the left estuary of lake Paliastomi (the Thkorina river). Pot-shards of the Early Medieval period came to light at the mouth of the Pichori river which also flows into lake Paliastomi. Another group of pot-shards of the same period were uncovered at “Nadjikuri” (discovered by Dubois de Montpereux), present Poti airdrome. The group consisted of bricks with

crossing grooves and pot-shards of corrugated pottery. One more collection of the Early Medieval period pot-shards (of clay cisterns, corrugated amphorae etc) were unearthed in the south-west of “Nadjikhuri”, where the river Shavi flows into lake Paliastomi.

There are several artifacts bearing Greek and Latin inscriptions connected with Phasis: A silver chalice (diameter -21 cm) with swelling inwards underside. It comes from Kuban so called Zubov kurgan. The chalice is decorated with a snake’s and deer’s heads. A Greek inscription runs round the rim - ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ·ΗΓΕΜΟΝΟΣ·ΕΙΜΙ·ΤΟΜ·ΦΑΣΙ -. It belongs to Apollo the leader who is in Phasis. The inscription is made in Ionian dialect of the Greek language and is palaeographically dated to the 4th century [Lordkipanidze, O. 2000: 7 – 11; Tsetskhladze, G. 1994: 199 – 216].

A stamped tile with Latin inscription emerged among the ruins of Tsikhisdziri castellum (now in the State Museum, Tbilisi): - VEX [illatio] FA[siana]. The tile is considered to be made for the garrison stationed at Phasis in the 2nd century [Shpaidel, M. 1985: 140].

A 6th century concave sided amphora with a graffito of Greek letters “ΦΩ“ (Version -- Φ [ΑΣΙΣ] Ω [ΝΗΤΟΣ] - I purchased in Phasis) was found in the north-west of lake Paliastomi at “Natekhebi” area (now at the Poti Museum).

A Sinopean amphora with a graffito – ΒΙΚ (Version — Β [ΙΚΟΣ] Ι [ΕΡΟΣ] Κ [ΑΘΑΡΟΣ] // [ΚΟΛΧΙΣ] (?) - High quality Colchian wine was sacrificed with this amphora) was found in the sea, near the Supsa river canyon.

A chalice bearing a Georgian secular inscription was found at Poti, near lake Paliastomi (now at the Kutaisi Museum of History, # 3788).

A special hydro archaeological exploratory expedition was organized at the Centre for Archaeological Studies (Academy of Sciences of Georgia) in 1985 (Director G. Gamkrelidze). The team had to investigate the Black Sea coastal areas of Georgia and first of all create a special hydro archaeological map of quite a large territory. Besides making the map the team had to reconsider all the existing written records,

geographical and geomorphologic data and collate all of them from hydro archaeological point of view. Poti town and neighboring areas seem the most interesting and such circumstances had determined the first steps of the team. Remains of a dew stone wall was uncovered in the south part of lake Paliastomi, at the end of the Kaparchina river, at "Naeklesiari" area, but the pot shards picked there did not allow the scholars to date the site and the pieces properly.

Remains of a 3rd–8th century settlement were uncovered in a distance of 0.5 km from lake Paliastomi estuary (Maltakva) at "Natekhebi" area where the lake forms a bay. As soon as we began the explorations there emerged a question – was the pottery brought by the river Rioni or were they the remains of a settlement. Further researches showed that it was a settlement according to a number of sound features: First – large quantities of pottery gathered at a certain area. Second – several amphorae vertically dug into the soil. Third – remains of a burial. Fourth – several test-pits yielded the same pottery as picked on the bottom of the lake.

The remains of "Natekhebi" settlement occupy an area of about 900 m². The bottom of the lake is covered with sand (about 300 m towards the centre), layers of clay and peats. At some of the areas the peats are covered with sand. It is not at all excluded that there may be artifacts of earlier periods beneath the clay and peats. Lake Paliastomi occupies an area of 18 km². The levels of the Black Sea and the lake are equal. The rivers flowing into the lake come from swampy areas and the deepest among them is the Pichori.

Geomorphologists believe that a lake – Laguna Paliastomi as a sea-born relic. In ancient times there was a estuary of the Rioni river [Dzvelaia, M. 1973: 25 – 33]. It seems quite natural that seafarers used the estuary as a very convenient harbor and then continued their way via Paliastomi sailing upstream the Rioni River – a very popular transit trading seaway.

Dubois de Montpereux offered an interesting interpretation of "Paliastomi". He explained

the toponym through the old Greek language – "an old estuary" - ΠΑΛΑΙΟΣ-ΣΤΟΜΑ. Karl Koch agreed with him [Koch, K.; Spenser, O. 1981: 173]. There are cases when some of Greek written records mentioned two words together - λιμνο // στόμα (liman, estuary). It is clear that the terms mentioned above have several, somehow synonymic, meanings. It is also a very interesting fact that one of the meanings of the word - στόμωμα – is a castellum. If so it could be Palaieostom // Palaiestomoma.

Pottery predominates among the artefacts uncovered at "Natekhebi" settlement excavated in lake Paliastomi which together with other archaeological evidences (archaeotopographic, glass wares and metal pieces etc) help to create an impression about the life of ancient settlers of "Natekhebi" and their trade contacts. Potshards found in Paliastomi ("Natekhebi" settlement) may be grouped this way: – building material, container and household wares.

Building material consists of bricks and tiles. The bricks are 3 – 5 cm thick. They are of the same size as those picked at the Early Medieval period towns of west Georgia – Bichvinta, Sokhumi, Ochamchire, Gudava, Nokalakevi, Mtsidziri, Vashnari, Kobuleti – Pichvnari, Tsikhisdziri, Gonio etc. The tiles are flat with their sides turned up (solen – like). The height of the turned up side is 3.5 – 5 cm, thickness of the tile – 1.5 – 2.5 cm. They are made of reddish-brown clay with some (limestone, quartz) inclusions. Among the shards some belong to flat imported tiles, and their clay is like Sinopean clay. Together with the bricks and tiles there were found the remains of logs and burnt plastering. It seems quite possible that log cabins, plastered with clay and roofed with tiles, were built onto a ground floor built of bricks. Flavius Arrian noted: "Earlier the walls were made of clay with timber towers standing on them at Phasis town but now the walls and the towers both are built of bricks" [Arrian, F. 1961: 40].

Amphorae container make the majority, or even the main part of the containers uncovered at "Natekhebi" settlement. These locally produced concave sided amphorae are

very close to those found at Nokalakevi. Normally such amphorae are common at the Late Antique – Early Medieval sites of west Georgia such as Gantiadi village, Bichvinta, Sokhumi, Ochamchire, Gudava, Mtisdziri, Tsikhisdziri, Varditsikhe, Kobuleti – Pichvnari.

Household pottery consists of basins, jugs, pots and luteris. The pots are plain, broad-bodied and short-necked. Their rims are everted, clay is 6 – 8 mm thick, undersides are with concentric lines, diameter – 7 – 10 cm. Basins make the majority of “Natekhebi” settlement kitchen pottery. They are mostly with rounded, low sides and flat undersides. There were also found rim and side pieces of luteris (clay is 8 – 10 mm thick). The clay of the luteris is brownish with limestone, mica and quartz inclusions and it means that they were produced locally. Such luteris are common at Varditsikhe, Vani, Bichvinta, Ochamchire, Gudava, Nokalakevi, Mtisdziri etc. In addition to above mentioned household containers there were found clay cisterns with concentric, relief lines around their bodies and flat undersides. Their clay is dark brown, 16 – 19 mm thick.

A quantity of imported pottery (25 %) found at “Natekhebi” settlement enables me to create a general impression about the contacts between the natives and the foreigners. These are imported amphorae, red slip basins and glass wares. The clay of the amphorae is like Sinopean – it is pale grayish with a violet shade. There are also underside, side, and handle pieces of the amphorae with corrugated bodies. There are several groups of amphorae made of clay like Sinopean. Such amphorae come from Bichvinta, Sokhumi, Ochamchire, Gudava, Tsikhisdziri, Tsebelda etc. Reddish-brown amphorae make another group among “Natekhebi” household pottery. They are made of well-worked clay and have medium size. Similar amphorae have been found at Bichvinta, Tsikhisdziri, at the agora of Athenae. It is also possible that they are of the Mediterranean origin. The settlement yielded also semispherical undersides of corrugated amphorae with small warts on their tips. They are made of reddish-brown clay. Such under-

sides come from Bichvinta, Tsebelda, Sokhumi and Tsikhisdziri. There are also undersides of Samian amphorae which are common at Bichvinta, Sokhumi, Ochamchire, Tsikhisdziri, Tsebelda, Nokalakevi and Varditsikhe. The latter is quite far from the Black Sea coastal area.

There is a group of brown-burnished amphorae container among the ones found at “Natekhebi” settlement. The clay of such vessels contains fine inclusions of mica. These amphorae have tubular necks and rollers around their rims. Their handles are horizontally attached at their rims. In form they are similar of those found in the 2nd – 3rd century layers of the northern Black Sea towns, but are rather infrequent at Georgian Black Sea coastal sites. There were also uncovered several pot-shards of red-slip ware at the settlement. They are plain with the rims curved inwards. Their well-worked brownish clay, with fine inclusions of mica, is baked evenly. A red slip has survived perfectly. Such wares are common in the 4th – 5th century layers of west Georgian sites such as: Gonio, Tsikhisdziri, Ochamchire, Sokhumi, Bichvinta, Vashnari, Nokalakevi, Kutaisi, Tsebelda, Mtisdziri etc. It is important to note that large quantities of such pottery have been found at coastal towns of the country (e.g. Sokhumi, Bichvinta etc).

Glassware’s make one more group of containers found at the settlement. These mostly are pedestal led goblets. In addition to them there were scraps of some unidentified glass vessels and also pieces of a window pane. The glass is transparent, pale greenish though there are sky-blue pieces too. Such glass is unearthed at Tsebelda, Gudava, Mtisdziri, Sokhumi, Nokalakevi etc. Similar pedestalled goblets are dating from the 4th – 8th centuries and plenty of them are found at coastal settlements of the Mediterranean and Black seas. They are also found in regions far from the seas – in the Asia Minor, Caucasus and Near East. Stemmed glass goblets come from Mtskheta, Urnisi, Rustavi, Zhinvali, Tbilisi, Bichvinta, Sokhumi, Tsebelda, Ochamchire, Gudava, Tsikhisdziri, Vashnari, Mtisdziri, Varditsikhe and the other Early Medieval period settlements. They differ in form and color.

The ones found at coastal settlements seem comparatively similar.

There were remains of a pit tomb in the north-east underwater part of "Natekhebi" settlement. The tomb yielded a concave sided amphora with a broken rim. The amphora was lidded with an underside of another one. The amphora contained burnt bones of poultry and a pig. An individual was next to the amphora. The pit tomb also contained a bronze pin (length 7.7 cm), three bow-shaped bronze pins with long, sharp tips (length 4.3 cm, 4.3 cm and 5.2 cm) dating from the 6th century, a rectangular, flat piece of lead, a pedestalled glass goblet (pedestal diameter 4.3 cm), a Byzantine 20 nummi copper coin with a letter "K" on the reverse, while the obverse is illegible. The coin is minted during the reign of Justinian II (565 – 578). Another copper coin of emperor Constantius II (337 – 361) was uncovered in the west part of "Natekhebi" settlement. Archaeological material of "Natekhebi" settlement is in the Poti town Site Museum storage [For more detailed information see Gamkrelidze, G. 1987, 98 – 117; Gamkrelidze, G. 1992: 30 – 48; Gamkrelidze, G. 1990: 215-219; Gamkrelidze, G. 1992: 101-119; Gamkrelidze, G. 1990: 223-236].

At the present stage of study "Natekhebi" settlement discovered under the waters of lake Paliastomi may be dated to the 3rd – 8th centuries. As to the pit tomb found there, it may belong to the 6th century. The artifacts found at the settlement point to a close parallelism to other contemporaneous sites of west Georgia (Kutaisi, Mtisdziri, Vashnari, Tsebelda etc) and especially to Bichvinta, Sokhumi, Ochamchire, Gudava and Nokalakevi. It seems fairly possible that "Natekhebi" settlement structures are the remains of the Byzantine period Phasis described by Agathias and Procopius of Caesarea as lying at the estuaries of the rivers Pichori, Shavi and Kaparchina. The town was probably dislocating because of certain geomorphologic changes [For more detailed information see Gamkrelidze 1987: 97 – 117; Gamkrelidze, G. 1992: 211-216; Gamkrelidze, G. 1992: 30 – 48; Gamkrelidze, G. 1992: 101 – 119].

The localization of Phasis town is as if strictly fixed by the authors of Greek and Latin written records – the town lay at the left bank of the Phasisi river delta and after this they mention a lake (probably Paliastomi). Such description completely coincides with the present day locality of Poti town. This is why all the scholars note that Phasis town is to be searched for at Poti and adjacent territories [see: Berdznishvili, M. 1942, 3 – 21; Grigolia, G. 1973, 36 – 55, Lordkipanidze, O. Mikeladze, T. 1973, 17 – 36; Gamkrelidze, G. 1993]. In spite of the circumstances like this Phasis of the Classical – Hellenistic periods is not yet discovered and the reason for it is a very complicated palaeogeomorphological situation existing in the area [Djanelidze, Ch. 1973: 5 – 16, 21 – 33; Dzvelaia, M. 1973; Djanelidze, Ch. 1980: 21 – 64]. From geomorphologic point of view Kulevi – Poti – Ureki seaside is as if a missing link in a Georgian coastal context (330 km in length). The fact of global regression and transgression of the Black Sea with regard to Phasis seems more than obscure. The problem of local dynamics of the coastal shelf remains still uncertain. Very often geomorphologists rely upon archaeologists' information and make their own inferences according the locations of the settlements. As to me, I am sure that this problem needs an all – embracing investigation but first of all the geomorphologists should tell us what the coastal dynamics was like and where exactly the Rioni flew into the sea. They should also take into consideration global (regression and transgression of the sea) and local (hill – wash or ballast brought by the rivers, also old beds of the Rioni, Pichori, Khobi and Supsa rivers swampy and peaty territories) data.

It seems preferable to use properly deciphered space photos in palaeogeomorphological investigations in order to clarify once and for ever where exactly the Phasisi – Rioni flew into the sea and how the Late Bronze – Early Iron and Antique period settlements were related with the river. Unfortunately air photos appeared absolutely useless in the case like this. It is also important to note that the Rioni

river has been carrying an enormous amount of ballast since the periods mentioned above and it seems quite natural to suppose that the river delta is dislocated and vast areas are under water today.

There are series of settlements along Kulevi – Poti – Ureki coastal areas: the Late Bronze – Early Iron period ones at the estuary of Khobi river, at Kulevi village, in the north of Poti town. A 6th – 4th century BC one at the Tsiva river, at the estuary of the Supsa river, in the south of Poti town. Here belong “Natekhebi” settlement too which is in lake Paliastomi, at the same Poti where a 4th century BC pot-shard of a black-slip container and a base-ring of a Rhodosian amphora (see above) was found.

It is important to note that an area of about 200 m width was covered with the sea during 1872 – 1965 [Kekelia, J. 1981: 505 – 508]. It seems so that Phasis town sank in the sea. This fact is amply illustrated. The information offered by geographers – says that a so called Phanagorian regression in the Black sea finished at approximately between the turn of BC and AD and began its transgression [Djanelidze, Ch. 1973: 5 – 16; 1980: 148 – 159]. In the result the level of the sea became about 3 m higher and covered all the then settlements [Djanelidze, Ch. 1973: 16]. Similar process developed in the northern [Blagovolin, N. Shcheglov, A. 1968: 15 – 27] and southern (e.g. Sinope) Black Sea lands where a certain number of the Antique period towns were covered with water.

A geomorphological situation of Poti – Grigoleti shelf is too complicated. The sea is muddy and it is extremely difficult to see anything in it at the estuary of the Rioni river south ramification. The river carries silt which forms under water dunes during the storms. Accordingly if imagine that the process has been going on for centuries it will be easier to suppose that the remains of Phasis town are covered with the thickest layer of sand.

Good sized pot-shards of concave sided amphorae were found during hydro archaeological researches in a distance of 25 m from the beach in the sea. An early period Sinopean

amphora (rim diameter - 12 cm) with tubular neck (15 cm high), solid handles (ovoid in section) on the shoulder was uncovered near the Supsa river canyon in the sea. Another Heraclea Pontica amphora dating from the 4th century BC was found again in the sea at Maltakva.

So, collation of the present day geomorphological and topoarchaeological information enables me to conclude that the Classical and Hellenistic period Phasis is to be searched for on the land and in the sea within the radius of approximately 12 km or more precisely in the triangle of Poti – Kulevi – Supsa and Chaladidi – Sakorkio. Because of local geomorphological changes ie accumulation of ballast (carried by the rivers), dislocation of peats, extremely moistened soil, change of the sea level etc a part of Phasis town was probably covered with water from time to time. This is why the town was often dislocated within the confines of the just mentioned territorial triangle (see Fig. I, II, III).

Bibliography:

- Arrian F. 1961:** არიანე ფლავიუსი, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით ნ. კეჭელმაძისა, თბილისი.
- Apakidze, D. 1991:** Апакидзе Д. Б., Центральная колхида в эпоху поздней бронзы – раннего железа, Тбилиси.
- Berdznishvili, M. 1969:** ბერძნისვილი მ. ქალაქ ფაზისის ისტორისათვის, თბ.
- Blagovolin, N. Shcheglov, A. 1968:** Благволин Н., Щеглов А., Колебания уровня Черного моря по данным археолого-геоморфологических исследований в Юго-Западном Крыму. Известия АН СССР, сер. географ., М., №2, с. 15-27.
- Boltunova, A. 1979:** Болтунова А. Эллинические апоикии и местное население Колхиды. Материалы I симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо 1979, Тб., с. 256-274.
- Brun, F. 1880:** Брун Ф. Восточный берег Черного моря по древним периплам и по компасным картам. – Черноморье, т. II, Одесса.
- Braund, D. 1994:** Georgia in Antiquity, Clarendon press, Oxford.
- Djanelidze, Ch. 1973:** ჯანელიძე ჭ., ფასისის ლოკალიზაციის გეოგრაფიული ასპექტები, ფასისისადმი მიძღვნილი სესიის თეზისები, თბ., გვ. 5-16.
- Djibladze, L. 2001:** ჯიბლაძე ლ., დასავლეთ საქართველოს ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახ-

- ლარების არქეოლოგიური რუკა, არქ. კც-ის ძიებანი, 8, გვ. 34-38.
- Dzvelaia, M. 1973:** ძველაია მ., კოლხეთის დაბლობი (გეოლოგია), თბ.
- Djaparidze, V. 1977:** ჯაფარიძე ვ. ძველი ვარდციხე “ვარდიგორა,” კრებ. ძეგლის მეგობარი, თბ., 46, გვ. 43-50.
- Dundua, G. 1987:** Дундуа Г. Нумизматика античной Грузии, Тб.
- Djanelidze, Ch. 1980:** Джanelidze Ч. П. Палеогеография Грузии в голоцене, Тбилиси.
- Elnitskii, L. 1938:** Ельницкий Л. Из исторической географии древней Колхиды. – ВДИ, № 2, с. 315-320.
- Gamkrelidze, G. 1982:** გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბილისი.
- Gamkrelidze, G. 1987:** გამყრელიძე გ. წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში, საქ. მეცნ. აკად. “მაცნე,” ისტორიის ... სერია, თბ., 1, გვ. 98-117.
- Gamkrelidze, G. 2002:** გამყრელიძე გ. კოლხეთი (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი), გამომც. “ლოგოსი”, თბ.
- Gamkrelidze, G. 1985:** გამყრელიძე გ. აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის, “მაცნე,” ისტორიის ... სერია, თბ., 3, გვ. 86-99.
- Gamkrelidze, G. 1989:** გამყრელიძე გ. მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, საქ. მეცნ. აკად. “მაცნე” (ისტ... სერია), თბ., 2, გვ. 59-69.
- Gamkrelidze, G. 1993:** გამყრელიძე გ. ისტორიულ — ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი, თბ.
- Gamkrelidze, G. 2003:** გამყრელიძე გ. ქალაქ ფასისის ადგილმდებარეობის და დეფინიციის საკითხისათვის, — კრებ. იბერია-კოლხეთი, — 1, თბ., გვ. 170-185.
- Gamkrelidze, G. 1992:** გამყრელიძე გ. А., К археологии долины Фасиса, изд. АНГ «Мецниереба», Тбилиси.
- Gamkrelidze, G. 1985:** გამყრელიძე გ. А. Экспедиция на озеро Палеостомы, АО, Москва, с. 567-569.
- Gamkrelidze, G. 1990:** გამყრელიძე გ., Гидроархеологические работы в зоне предполагаемого расположения древнего Фасиса. Причерноморье в VII-V вв. до н.э. - Материалы V симпозиума по древней истории Причерноморья, Тб., с. 215-219.
- Gamkrelidze, G. 1992:** Hydroarchaeology in the Georgian Republic (the Colchian littoral), The International Journal of Nautical Archaeology, London-New York, vol.21, N 2, p. 101-119.
- Gamkrelidze, G. 1990:** Travaux hydroarcheologiques de localisation de l'ancienne Phasis, Le Pont – Euxin vu par les Grecs Universite de Besancon 223 – 236, Paris.
- Gamkrelidze, G. 1998:** Ein Rhyton Götterdarstellung aus der Kolchis, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, Band 30, S. 211-216.
- Grigolia, G. 1973:** გრიგოლია გ., ფასისის ლოკალიზაციისათვის, ფასისისადმი მიძღვნილი სესიის მოხსენებები, თბ., 1973 გვ. 36-55.
- Inadze, M. 1982:** ინაძე მ., აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია, თბ.
- Kaukhchishvili, T. 1965:** ყაუხჩიშვილი თ., ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ.
- Kaukhchishvili, T. 1957:** ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია; ცნობები საქართველოს შესახებ (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ), თბ.
- Kaukhchishvili, T. 1969:** ყაუხჩიშვილი თ., ჰერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, კრებ. აღმოსავლური ფილოლოგია, თბ.
- Kaukhchishvili, S. 1961:** ყაუხჩიშვილი ს. გეორგიკა, I (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ), თბ.
- Kekelia, J. 1981:** კეკელია ჯ., ფასისის ლოკალიზაციის გეოგრაფიული ასპექტების შესახებ, საქ. მეც. აკად. მოამბე, თბ., 2, (102), გვ. 505-508.
- Koch, K.; Spenser, O. 1981:** კოხი კ., სპენსერი ო., ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გამოსცა ლ. მამაცაშვილმა, თბ.
- Kartlis Tskhovreba, hereinafter - K.Ts.; 1955:** *The Life of the Georgian Kings and of their Fathers and Ancestors from the Earliest Times*; ქართლის ცხოვრება (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), I ტ., თბ.
- Kuftin, B. 1950:** Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, т. I., Тб.
- Kvirkvelia, G. 1987:** Квирквелия Г. Т., 1987: Раскопки в ЦПКО им. Габашвили г. Кутаиси, ПАИ, Тбилиси, с. 62
- Kiguradze, N. 1976:** Кигурадзе Н. Ш., 1976: Дапнарский могильник, Тбилиси.
- Kacharava, D. 1991:** The town of Phasis as Described in Graeco-Roman and Byzantine Literary in Sources 1 – 14, Tbilisi.
- Lamberti, Arkandjelo 1938:** ლამბერტი არქ., სამეგრელოს აღწერა, იტალიურიდან თარგმნა ალ. ჭყონიამ, თბ.
- Latyshev B., 1904-1906:** Латышев В.В., Scythica et Caucasica; E veteribus scriptoribus Graecis et Latinis, II, сб. «Записки классического отделения археологического общества», (греческие и латинские тексты с русск. переводом). St.-Petersbourg.
- Lordkipanidze, O. 1977:** Лордкипанидзе О. Д., Ванское городище, сб. «Вани», III, Тбилиси, с. 159-175.
- Lordkipanidze, O.; Mikeladze T. 1973:** ლორთქიფანიძე ოთ.; მიქელაძე თ., ფასისის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის პრობლემა, ფასისისადმი მიძღვნილი სესიის თეზისები, თბ., გვ. 17-36.
- Lordkipanidze, O. 2000:** Phasis. The river and city in Colchis, Stuttgart.
- Maruashvili, L. 1970:** მარუაშვილი ლ., საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ტ. II, თბ.
- Mikeladze, T. 1978:** მიქელაძე თ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, თბ., 1978.
- Micishvili, M. 1977:** მიწიშვილი მ., ციხესულორის 1973წ. გათხრების შედეგები, კრებ. ვანი III, თბ., გვ. 43-51.
- Musxlishvili, D. 1986:** Мусхелишвили Д. Л., Некоторые проблемы источниковедческой критики грузинских

средневековых источников, Известия АН Грузии, №3, с. 57-70.

Montpereux, Frederik Dubois 1839: Voyage autour du Caucase, v.III, Paris.

Shafranov, N. 1880: Шафранов Н. Где была греческая колония Фазис? – «Кавказ», № 71, Тифлис, с. 3.

Spaidel, M. 1985: შპაიდელი მ., კავკასიის საზღვარი, II ს. გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფასისში, საქ. მეცნ. აკად. მაცნე (ისტ. არქ. ... სერია), თბ., 1, გვ. 134-140.

Tolordava, V. 1977: თოლორდავა ვ. არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1973-1974 წ.ნ. კრებ. ვანი II, თბ. გვ. 71-80.

Tsetskhladze, G. 1994: The Silver Phiale Mesomphalos from the Kuban, Oxford Journal of Archaeology 13, 199 – 216, Oxford.

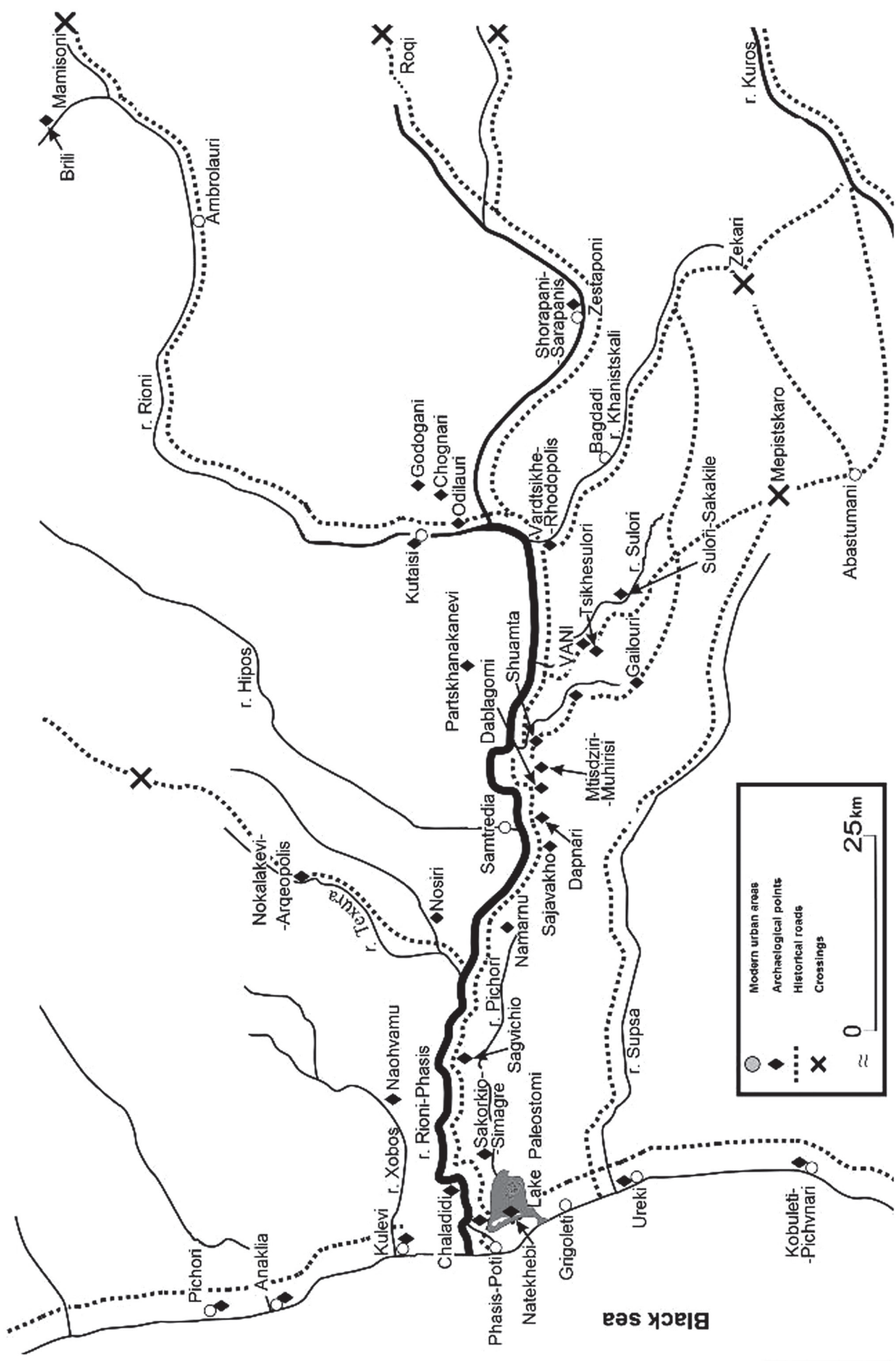
Tsetskhladze, G. 1998: Die Griechen in der Kolchis (historisch-archäologischer Abriß), Amsterdam.

Figures:

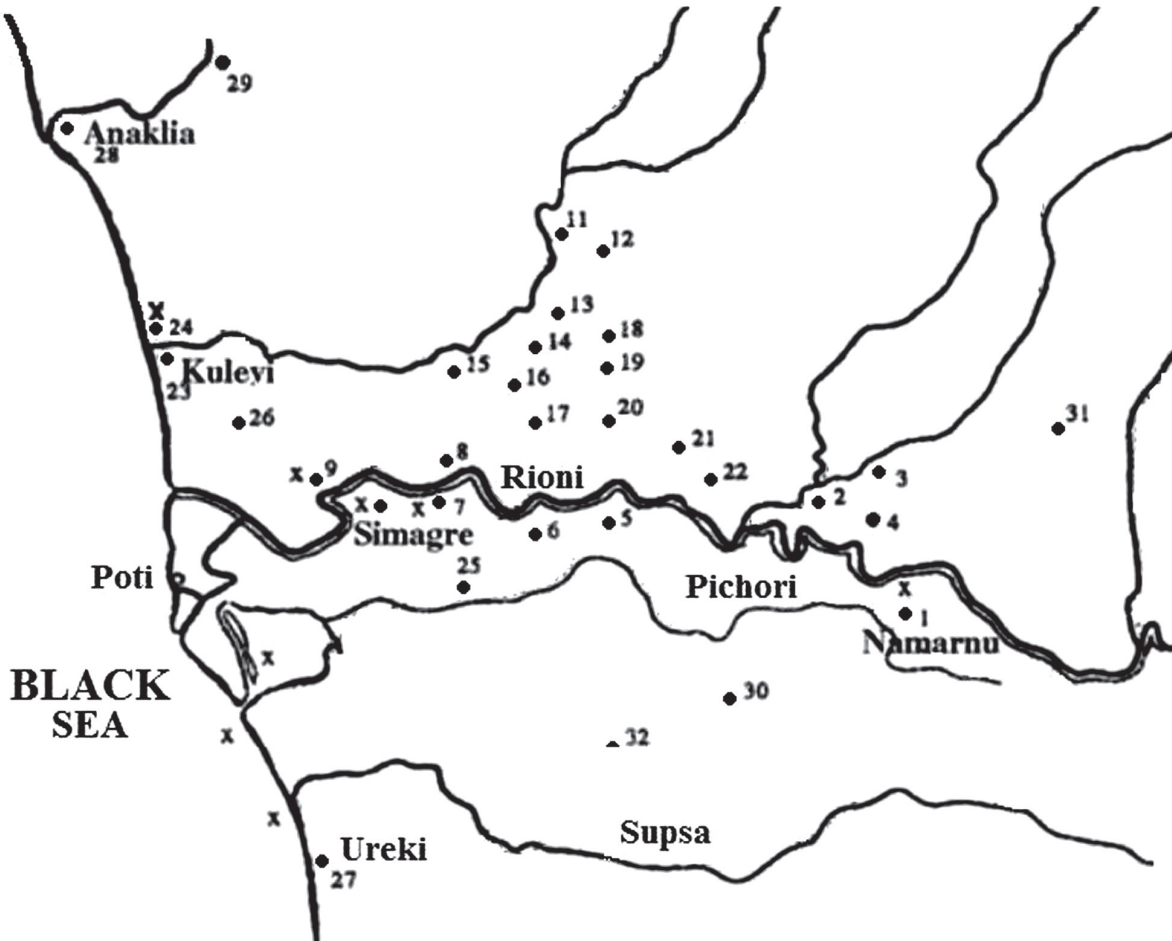
Fig. I – The Map of Classical and Early Medieval Archaeological sites of West Georgia (Colchis);

Fig. II - The Map of Late Bronze- Early Iron Age Archaeological sites of Colchis;

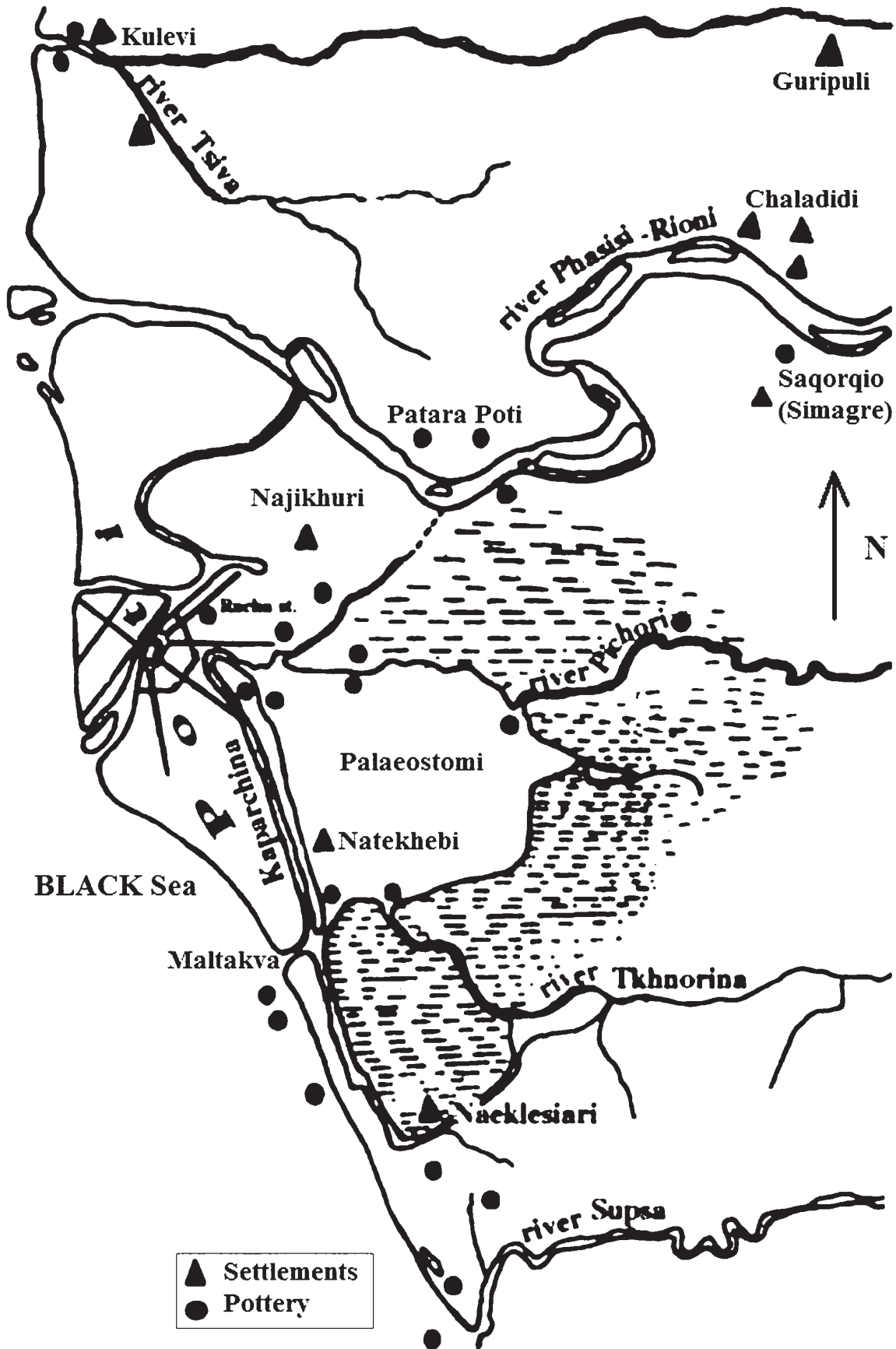
Fig. III - The Map of Classical and Early Medieval Archaeological sites In the vicinity of town Poti.

1. Namarnu, 2. Dziguri, 3. Nosiri, 4. Tskemi, 5. Siriachkoni Okhidjc, 6. Nandevu, 7. Sagvichio (Zurgani Konsha), 8. Nagmipidji, 9. Chaladidi (Zurga, Sabazho, Chkhari), 10. Choga 1, 2, 11. Ochkomuri, 12. Betlebi, 13. I ki. 14. Khorshi- Lomura, 15. Guripull, 16. Naokhvamu (Reka village), 17. Kvaloni Dikha - Gudzuba, 18. Gedjeti, 19. Noko, 20. Sakiri1. 21. Senaki (at cement fabric), 22. Batnaokhure, 23. Kulevi 1, 24. Kulevi 2, 25. Hill at the Pichori river bank, 26. Tsiva, 27. Ureki, 28. Anaklia, 29. Ergeta, 30. Chopola, 31. Mukhurcha, 32. Nigvziani. X — The 6th century BC pot-sherds of imported containers; Simagre (Sakorkio village), Zurga (Chaladidi village), Sagvichio, Namarnu, Kulevi. at Supsa (in the sea), Palaeostomi (at "Natekhebi"), at Maltakva (in the sea).

ON THE EVOLUTION THE COLCHIAN AMPHORAE

(the 4th cent. BC to the 3rd cent. AD)

A study of these ties between the Greek world and Colchis (Western Georgia) are of interest not only as regards the history and Archaeology of Old Georgia, but also as regards the Greek world and its relations with the *Pontus Euxinus* (Black sea) seaboard.

In the Hellenistic epoch, one of the commercial routes connecting East and West lay through Old Georgia. This route ran from India as far as the Caspian Sea, then through the Caucasus along the riv. *Kur*, across the *Lixis cedi* pass, down the Black sea at the city *Phasis* and the stretched across the sea to the cities in Asia Minor and on the Black sea seaboard.

Imported amphorae in Colchis, the eastern Black Sea area in western Georgia, emerge as commercial containers from the second half of the 6th cent. BC. Amphorae made at urban centers of the Black and Mediterranean Seas are attested here [Puturidze, R. 1976:79-90].

The manufacture of local "*Colchian amphorae*" (resp. *brown-clay*) began from the second half of the 4th cent. BC. By this period, Colchian amphorae resemble their *Sinopean* counterparts. In the numerous archaeological finds of Colchian amphorae of western Georgia, different typological variants are noticeable in terms of form, capacity and clay. [Puturidze, R. 2003:98-109; Puturidze, R. 1977:68-71; Lordkipanidze, O. 1966:137-140; Kakhidze, A. 1971:55-63; Lordkipanidze, G. 1970:81-82; Gamkrelidze, G. 1982: 69-98; Brashinski, I. 1980:pl. XXIII; Vnukov, S. Tsetskhladze, G. 1991:170-185; Khalvashi, M. 2002:10-20, and others]. There is a difference chronologically as well. Colchian amphorae appear to have been manufactured at many sites on the territory of western Georgia. Amphorae of local production from the second half of the 4th cent. BC to the 8th cent. AD were made subsequently too with various modifications (Fig.IV).

In 1950 archaeologist B. Kuftin was the first who put forward an idea about the possibility

of producing amphorae in West Georgia (Colchis). Archaeologist R. Puturidze was the first who began studying of amphorae. R. Puturidze had treated the Late Classical and Hellenistic period concave sided amphorae and regarded them as manufactured in Colchis. In 1959 R. Puturidze had gained herself at the archaeological sites and Georgia's museums and paid a special attention to the concave sided amphorae from the Kutaisi, Poti and Vani museums.

I. Zeest, speaking about Bosphorus' ceramic container had singled out one group among the Hellenistic period amphorae and called them "brown clay amphorae" produced somewhere in the southern Black Sea lands. O. Lordkipanidze orally stated opinion and wrote that the Hellenistic period brown clay amphorae were pottered in Colchis. A. Kakhidze too had agreed with the opinion and divided Pichvnari amphorae of this type into two groups: Colchian comparatively high amphorae of brown clay with cylindrical ring-bases and Colchian shorter ones with button-like ring-bases. O. Lordkipanidze believed that the Colchian origin of brown clay amphorae has been borne out by not only their wide distribution in Colchis or with close similarity of the local clay used for manufacturing of native pottery but also by the signs made on them before baking which are like those made on Colchian pithoi. I. Zeest agreed with Georgian archaeologists about the possibility of producing brown clay amphorae in Colchis and stressed how important it was to localize the manufacturing centre. G.Tsetskhladze had made numbers of petrographic analyses and contributed to the study of the problem. He has published a number of his own papers and some more in co-authorship with other scholars. He has rendered great services to the problem of dating of Colchian amphorae found in the northern Black Sea lands. He had singled them out and then dated them properly.

Find of burning kilns together with pot shreds of brown clay amphorae, other pottery and tiles around them once again proved that amphorae were made in Colchis not only in the Hellenistic period but even later and they had various forms and shapes, even more, they were produced at many Colchian sites.

Excavations of Vani town were exclusively productive and important from the point of view of Colchian amphorae, which made it easier to date them better according to their find spots and accompanying artifacts. Most of them had completely been restored. In the result we have got a full picture of alterations in their forms and shapes beginning from the later half of the 4th century BC and until the 1st century BC when the town was perished. Many dozens of shreds of Colchian amphorae were found in the suburb of Vani town.

Native amphorae dating from the 2nd – 1st centuries BC are found in abundance at Vani town that enables me to suppose that they had almost completely displaced other kinds of such vessels. They had been found in the ruins of the town and many of them were even restored. It appeared that they slightly differ from one another that make it possible to suppose that either they were made at different local workshops, or they were made by different potters. Signs engraved on unbaked surfaces of necks, handles and seldom on bodies of these amphorae (but not on all of them) first appeared in the Late Hellenistic period. About 40 different signs made on the amphorae have been found at Vani town.

In general, typological-chronologically, Colchian Amphorae present the following picture: Colchian Amphorae of the second half of the 4th cent. BC to the first half of the 3rd cent. BC resemble Sinopean ones; however, the surface of the clay is coarser, and the color brownish. Light-brownish specimens also occur. The body of local, Colchian Amphorae is egg-shaped, close to cylindrical; the handles are equally curved and oval in section (Fig.I, fig. 1-4).

Colchian Amphorae of the 2nd cent.-1st cent. BC develop a concavity in the belly; the neck is cylin-

dric and comparatively short; clay on the surface is coarse and of brownish hue; light-brown specimens also occur (pl.II, fig.2-4). In general, one of the principal characteristics of Colchian Amphorae is a spiral at the bottom (Fig.III), the so-called rosette-like in some researchers' terminology. Such spirals are not characteristic of foreign Amphorae. The clay structure of Colchian Amphorae is nappy-porous. The clay contains whitish and blackish small-fragment specks. Admixtures occur of diabase and basalt; pyroxenites, quartz, mica, iron (III) hydroxide, etc. Mineralogical-petrographic analysis of the clay has been carried out, demonstrating its identity with local, Colchian clays of different regions [see Morchadze, T. 1979:81; Poporadze, U. Paradashvili, I. Akhvlediani, D. Gasi-tashvili, A. 2006: 220-224].

Some specimens of Colchian Amphorae of the 2nd-1st cent. BC bear signs (e. g. see Fig.V, fig. 2). Perhaps they were made by the potter to indicate the capacity of the vessel or the number of specimens made. The signs on Colchian Amphorae resemble those made on locally made wine pithoi and tiles. It should be noted also that in one local amphora, brought to light at *Vani*, the surface is treated in the same way as local wine pithoi – horizontal bands or vertical lines [Puturidze, R. 1977:68-69].

Kilns for firing pottery have been discovered in Colchis, where fragments of amphorae have been attested along with those of other types of ceramic wares. A kiln of this type has been found near the village of *Gvandra (Abkhazia)*, dating from the 3rd cent. BC. A similar kiln came to light on the "Red Beacon" settlement site near Sukhumi. Remains of a kiln have been studied on a settlement site south-west of v. *Gulripshi*.

Colchian amphorae of the 2nd cent. BC and 1st cent. BC have a special spiral at the bottom. The cylindrical foot assumes mushroom-like rounded shape and the end is thickened. The walls of Colchian amphorae of this period are relatively thin. Some scholars even call it button-like. The body of the amphora has more concavity; scholars believe that this concavity is connected with transportation on land. The concavity would easier hold the rope and it would be easier to load it on a horse

or ass. The capacity of Colchian amphorae ranges from 13 to 22 liters.

Amphorae with ribbed neck and concave body of the 2nd-3rd cent. AD must be a continuation of the subsequent period of Colchian amphorae of the 2nd-1st cent. BC; they have an elongated body, almost equally curved handles and a spiral at the bottom. Their walls are relatively thinner, and they have a rib on the neck, at the place of attachment of the handles. Amphorae of this type have been found at *Bichvinta, Sukhumi, Eshera, Tsebelda, Poti (Paliastomi), Ureki, Kobuleti Pichvnari, Tsikhisdziri, Gonio*, etc (Fig.IV, 3); [Khalvashi, M. 2002:10-20].

From the 3rd-4th cent. AD a new type of Colchian amphora with concave body and spiral at the bottom develop. The handles of these amphorae are sharply curved in the upper part, and the body is narrower and elongated. Some specimens have low corrugation on the body. The handles lose its oval shape in section, becoming flatter (Fig.IV, 4).

Colchian amphorae have been discovered in large numbers on settlement sites of the 2nd-1st cent. BC all over the territory of historical Colchis. There is almost no former settlement site here with such amphorae not coming to light. It is almost unanimously acknowledged in the specialist literature that these amphorae are of local, Colchian, manufacture. Colchian Amphorae are attested at the following points: *Eshera, Sukhumi, Ochamchire, the River Inguri valley, the area adjoining Poti, v. Ureki, the interfluvium of the Supsa-Natanebi, v. Tsikhisdziri, Pichvnari near Kobuleti, v. Makhvilauri, Batumi, v. Gonio, v. Bukistsikhe, v. Gurianta, v. Dapnari, v. Dablagomi, v. Mtisdziri, the environs of Kutaisi, v. Sagvichio, Vani and its environs, and others*. Colchian Amphorae of the 2nd-1st cent. BC have come to light at various settlement sites of the northern Black Sea area, namely *Gorgippia, Cyteus, Cepoi, Naples (Scythian), Chersonesus, Donuzlav, Belyaus, Karatobe, Cercinitides*, etc [Vnukov, S. Tsetskhladze, G. 1991:170-185].

A high relief stamp is fixed on the upper part of the handle of the Colchian amphora discovered in the lower layer of "Natekhebi" (in Poti). The handle is of oval section; the clay brownish, with whitish and blackish noticeable in it; the surface is coarse-nappy-porous. The stamp is circular (diam.:

1.9 cm), with an equal-beam cross in it; the stamp is an epigraphic; the cross is slanted in relation to the handle (Fig.V, fig. 1).

Until quite recently, circular stamped Colchian amphorae were unknown to scholarship. At present cross stamps placed within a circle have been brought to light, resembling one another: from *Poti, Pichvnari-Choloki*, former city site of *Vani*. To date nine specimens are known in all. One piece is attested by oral communication. The stamps of this type are attested on a wine jar of local production.

A cross placed within a circle may have been a sign of a prominent person of authority of some urban settlement or region of Colchis. The product of the ceramic workshops under him was branded with such an emblem. "Vani", "Kobuleti-Pichvnari" or *Phasis* may have been such an urban centre. The raw material and manufacture of Colchis were exported onto the international market via the city of *Phasis*. It is not ruled out that these brands belonged to a king's official who was charged with control of the manufacture of amphora-containers and was responsible for the quality of the commodities to be transported in them. Bearing in mind the well-known brands of 3rd cent. BC Colchian amphorae from *Dioscurias-Eshera*, with the name of the city inscribed [see Puturidze, R., 2003; pl. I, 2], then a brand with a cross may be taken for an emblem of some other city, e. g. the trading city of *Phasis*. This city was an important trade centre [Lordkipanidze, O. 2000; Gamkrelidze, G. 2003:170-185; Braund, D. 1994:102-103; Gamkrelidze, G. 1992:6-29, and others], (Fig.I). It is mentioned by the following authors: *pseudo-Scylax (4th cent. BC), Aristotle, Plato, Heraclides Zembos, Hipocrates, Theocritus, Strabo, pseudo-Plutarch, Pliny, Gaius Secundus (Elder), Pomponius Mela, Flavius Arrian, Plutarch, Claudius Ptolemaios, pseudo-Orpheus, Themistios, Castorius, Ammianus Marcellius, Zosimus, Stephanus Byzantinus, Agathias, Theophanes the Chronograph, George Cedrenus, and others* [see Gamkrelidze G. 2003:170-173].

The city of *Phasis* was one of the principal points of the sea and river transit commercial route of Asia-Europe. Through the city of *Phasis* iron, timber, flax, linseed oil, honey, wax, wine,

etc. were exported abroad [Lordkipanidze, O. 1966:117-120; Gamkrelidze, G. 1992:6-18].

Thus, on the basis of the recent archaeological evidence discovered in Western Georgia or Colchis, as well as by recourse to and consideration of other artifacts we may conclude that from the second half of the 4th-to the 2nd cent. BC inclusive amphorae were made in Colchis, on which proprietary, trade brands were stamped, as was the practice in Mediterranean and Black Sea urban centre. I believe these stamps constitute the proprietary (legal) emblem of an urban centre (e.g. Phasis) of Colchis or of some person of advanced position who was in control of the manufacture of amphorae and assumed responsibility for the quality of the products, exported in these commercial vessels (containers). This, in its turn points to the higher level of development of the Colchian society of the period and to the quality of its integration in advanced urban centre of the Mediterranean and Black Seas.

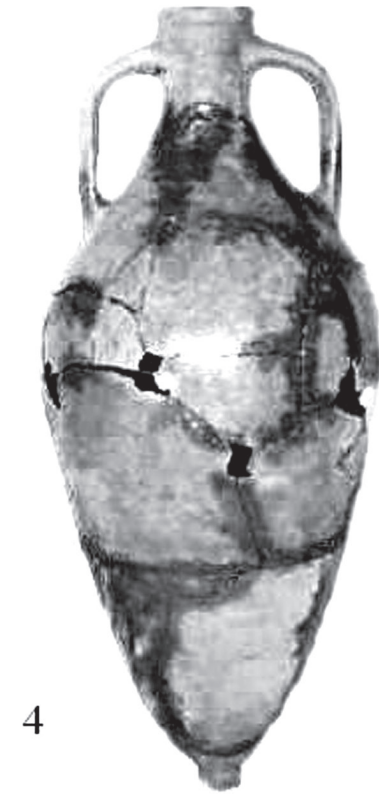
References:

- Brashinski, I. 1980:** Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на нижнем Дону, Ленинград.
- Braund D. 1994:** Georgia in Antiquity, Clarendon press, Oxford.
- Gamkrelidze, G. 2002:** გამყრელიძე გ. კოლხეთი (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი), გამ. "ლოგოსი", თბ.
- Gamkrelidze, G. 1982:** გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, გამ. « მეცნიერება », თბ.
- Gamkrelidze, G. 2003:** გამყრელიძე გ. ქალაქ ფასისის ადგილმდებარეობის და დეფინიციის საკითხისათვის, — კრებ. იბერია-კოლხეთი, №1, თბ., გვ. 170-185.
- Gamkrelidze, G. 1992:** Гамкრелидзе Г. К археологии долины Фасиса, Тб.
- Gigolashvili, E.; Kacharava, D.; Puturidze, R.; . . . 1979:** გიგოლაშვილი ელ. კაჭარავა დ. ფუთურიძე რ. ფირცხალავა მ. ჭყონია ან. ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე 1970-1977 წლებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის კატალოგი, — კრებ. ვანი IV — ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.), თბ., გვ. 41-114.
- Kakhidze, A. 1971:** კახიძე ამ. კერამიკული ტარა ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარიდან, კრებ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, II, — ას. ინაიშვილი (რედ.), თბ., გვ. 28- 66.
- Khalvashi, M. 2002:** ხალვაში მ. კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან, ბათუმი.
- Lordkipanidze, M. 1975:** ლორთქიფანიძე მარ. კოლხეთის ძვ. V- III სს. საბეჭდავი-ბეჭდები, თბ.
- Lordkipanidze, O. 1966:** ლორთქიფანიძე ოთ. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ.
- Lordkipanidze O. 2000:** Phasis, The river and City in Colchis, Stuttgart.
- Lordkipanidze, G. 1970:** Лордкипанидзе Г. К истории древней Колхиды, Тб.
- Monakhov, S. 1999:** Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье, изд. СУ, Саратов.
- Morchadze, T. 1979:** მორჩაძე თ. შიდა ქართლის ანტიკური პერიოდის კერამიკა, თბ.
- Poporadze, N.; Paradashvili, I.; Akhvediani, D.; Gasitashvili, A. 2006:** ფოფორაძე ნ., ფარადაშვილი ირ., ახვლედიანი დ., გასიტაშვილი ან. 2006: კერამიკის მინერალოგიური და პეტროგრაფიული კვლევა (ვანის მასალების მაგალითზე) — აკც-ს კრებ. ძიებანი — ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.), 17-18, თბ., გვ. 220-224.
- Puturidze, R. 1976:** ფუთურიძე რ. იმპორტული ამფორები ვანის ნაქალაქარიდან, კრებ. ვანი II — ოთ. ლორთქიფანიძე (რედ.), თბ., გვ. 79-90.
- Puturidze, R. 2003:** ფუთურიძე რ. ამფორების წარმოება კოლხეთში, — კრებ. იბერია-კოლხეთი, — გ. გამყრელიძე (რედ.) 1, თბ., გვ. 98- 109.
- Puturidze, R. 1977:** Путуридзе Р. Колхидские амфоры из Вани, - Краткие сообщения, Инст. Археологии, №151, Мос., с. 68- 71.
- Vashakidze, N. 1971:** ვაშაკიძე ნ. გურიანთის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლი, — კრებ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, II, — ას. ინაიშვილი (რედ.), თბ., გვ. 5- 27.
- Vnukov, S.; Tsetskhladze, G. 1991:** Внуков, С.; Цецхладзе, Г. Колхидские амфоры Северо-Западного Крыма. - сб. Памятники железного века в окрестностях Евпатории, изд. Мос. университета, с. 170-185.

Figures:

- Fig. I** - 1-4 Colchian Amphorae from Kobuleti – Pitchvnari settlement;
- Fig. II** - 1,2, 4 - Colchian Amphorae from Vani; 3 - Colchian Amphora from Grigoleti settlement; 5 - Colchian Amphora from Poti Natekhebi settlement;
- Fig. III** - Bases of Colchian Amphorae from the Hellenistic period settlements of West Georgia;
- Fig. IV** – 1. Colchian Amphorae of the 3rd c. BC.; 2. Colchian Amphorae of the 2nd -1st cc. BC.; 3. Colchian Amphorae of the 1st – 3rd cc. AD.; 4. Colchian Amphorae of the 4th -8th cc. AD.;
- Fig. V** – 1. Stamped handles of Colchian Amphorae of the Hellenistic period; 2. The inscriptions on the Colchian Amphorae of the Hellenistic period.

1

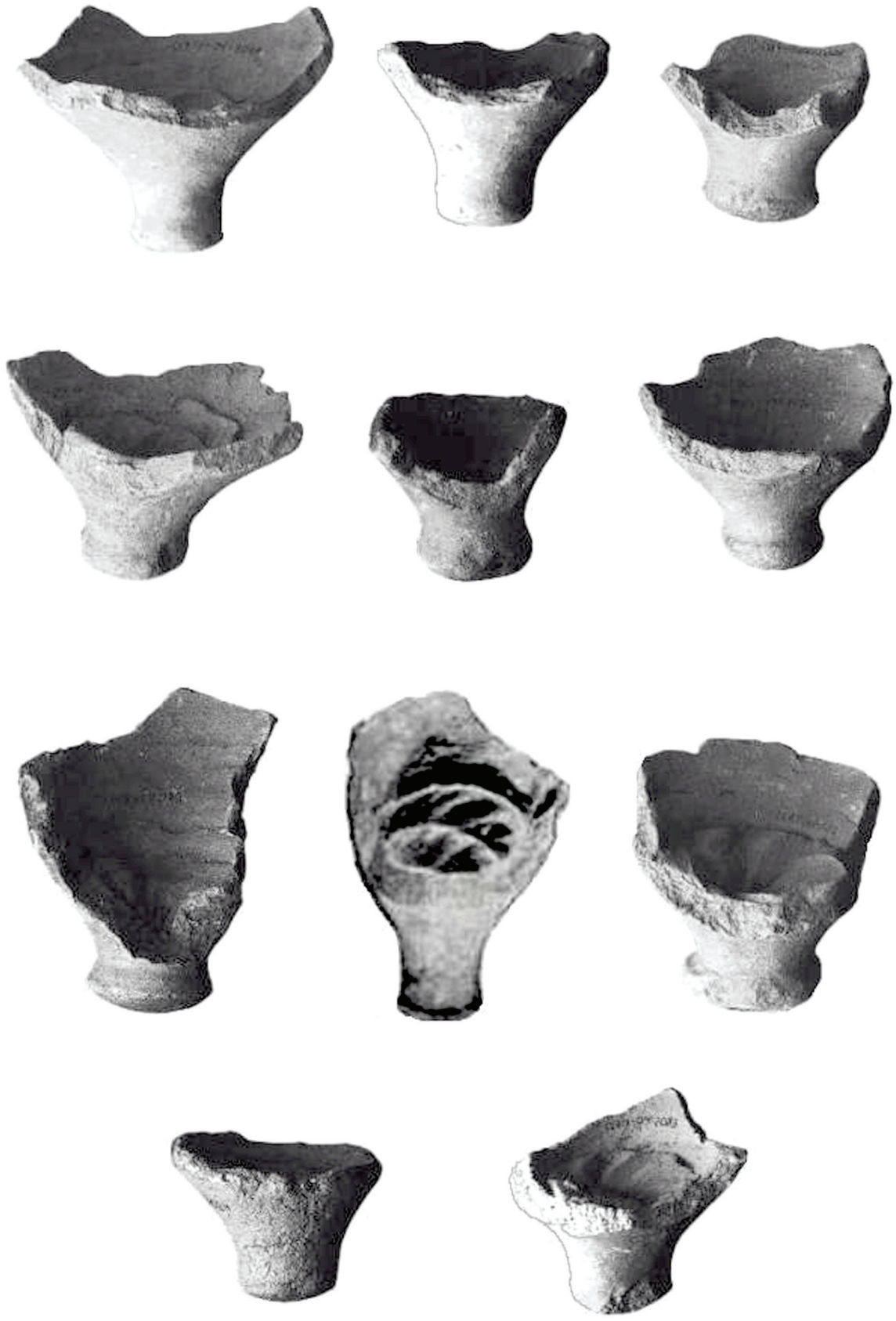

II

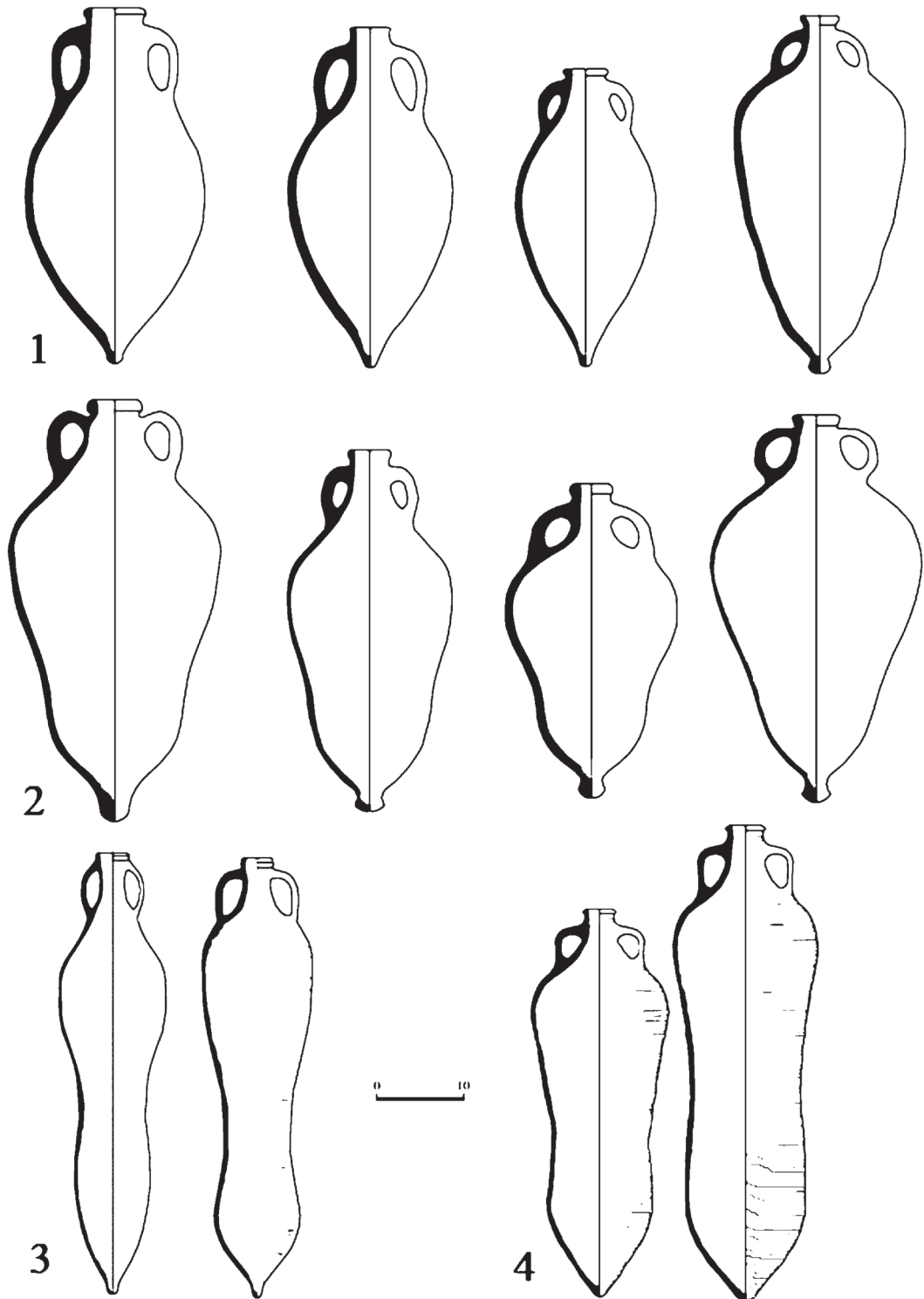

III

IV

V

1

2

TWO SILVER RHYTONS FROM WEST GEORGIA – COLCHIS

(*Mtisdziri and Gomi*)

Rhytons were the vessels used for drinking. Mainly two types of them existed: some had short necks and animals' heads, others - horn-like body decorated with small figures of various creatures. The horn-shaped vessel in Georgia used for wine drinking is called "qantsi". The ancient roots of wine-making in Georgia warrant the assumption that "qantwi-rhyton" is one of the oldest forms of drinking vessel.

There are different opinions about the origin of rhytons [Svoboda, Cončev 1956: 6 – 15]. Some scholars consider that they were first made in the Asia Minor [Amiranashvili 1961: 51]; others think that Iran is the mother land of a rhytons [Rostovtsev 1929: 8 – 14]. Some authors suppose that the drinking vessel like a rhyton could not be made only at one certain place [Trevor 1940: 107 – 108; Maksimova 1956: 215 – 235], and really, rhytons could easily be made in any region of the world where the cattle-breeding was carried out [Gamkrelidze 1982: 73 – 81], because a scraped horn is a natural drinking vessel which is very easy to make.

Originally rhytons were made of animals' horns but in the course of time various materials (clay, metal, ivory, glass) and forms appeared. More developed ones were those made of metal. It seems that a rhyton obtained a significance of a ritual vessel at that time and was widely spread in the Black Sea littoral, Caucasus, eastern Anatolia and Iran [Arakelian 1976: 36 – 47]. Twenty-one rhytons were found in the lands along the river Dnestr and Northern Caucasus (burial mounds of Semibratni, Kelermess, Uliap, Kuloba, Tolstaya Mogila, Solokha, Mordvinov, Talaev, Karagodenashkh etc) [Vlasova 1999: 65].

The depictions of persons with horn – rhytons in their hands were found in Georgia too: e.g. near Gudauta town (a site Bombora). It is a figure of a sitting man with a horn-rhyton in his hand. The statuette of two men holding rhyton in their hands was found at Kazbegi town. A depiction of a goddess with "Amalthea's Horn" in her hand was

found in the 6th burial of Armaziskhevi, at Mtskheta town. Another goddess with a horn in her hand was depicted on a silver dish found at Tsikhisdziri village and one more find comes from Vani town – a sculpture of a goddess with a horn in her hand [Voronov 1969: PL. XLVIII; Tsitlanadze 1976: Pl. 7, 9; Inaishvili 1993: 33, Pl. 81; Gamkrelidze 2001: 135 – 138; Simon 1999: 30].

Quite often a "Horn of Plenty" – horn-rhyton was one of the attributes of gods and goddesses. The frequent occurrence of rhytons in burials and in some cases their unfitting for use as drinking vessels would lead one to the assumption that one of the sacred functions of the rhyton was its use in rituals connected with the dead, (placing it in the grave or drinking from it for the repose of the dead man's soul on his remembrance day, etc.).

The same theme is attested outside Georgia as well. The conceptualization of the rhytons as a "Horn of Plenty" or *cornucopia* points also its sacred and religious function. The "Horn of Plenty" is a wide-spread symbol of wealth and abundance. Such a "qantsi – rhyton" or *cornucopia* was one of the attributes of Gaea, Kirene, Pluto, Fortuna, Tyche, sometimes of Cybele Dionysus or some other gods or goddesses.

Rhytons have been found at many sites of Georgia, namely, at Gudauta site of Bombora – the rhyton with a protome of a wild goat [Krivitskii 1977: 33], two silver rhytons from Kazbegi town : one with a ram's protome [Tsitlanadze 1976: 52, Pl. 153] and another with a calf's head on it (the latter is at the Hermitage department of East, St. Petersburg), the bronze rhyton from Borjomi Bor-nigele cemetery , the silver rhyton from Mtisdziri village site Nashuebi [Gamkrelidze 1998: 211 – 216], Vani town clay rhyton with a boar's head on it, Uplistsikhe ancient town clay one . Glass rhytons were found at the Tsebelda river gorge (three examples) [Voronov 1975: 76 – 77, fig. 20 7, 8, 11], one at the ancient city-site of Urbnisi [Saginashvili 1970: 72, Pl. 124], and another one from Sam-

tavro cemetery of Mtskheta town [Ugrelidze 1967: 26, fig. 3].

Below we are going to describe and discuss some problems around two all metal made rhytons from Georgia, which were found in Mtisdziri and Gomi.

A badly damaged burial was discovered at the place Tsabla-ghele in the village of Mtisdziri within 8 km of the ancient city-site of Vani. Only few artifacts from this grave - golden, so-called radial earring, golden torque, fragments of the bronze vessel and a silver rhyton have survived. Based on the archaeological material the burial must be dated to the 4th cent. B.C. [for details see Gamkrelidze G. 1982: 73-81; Gamkrelidze G. 1998: 211-216]. The Most interesting artifact found at Mtisdziri is a silver rhyton (fig. I and II) which is unfortunately so much damaged that only two fragments have survived: the figure of a man-he-goat (fig. I, 1) attached to the lower end of the rhyton and a badly damaged fragment of the rim of the rhyton with an ivy ornament (fig. I, 2). First it was thought that these two fragments belonged to two separate vessels [Khoshtaria 1959:154-161].

The figure on the protome has a human head while its ears, horns and lower extremities are those of a goat. Its ears are alert characteristic of a wild goat, the neck being thick and massive. The beard reaches the chest, the oval eyes are set close, the eyebrows are joined, and cheek-bones are prominent, the nose is straight and massive. The circularly channeled horns were manufactured separately and afterwards attached to the head of the figure. On the chest of the figure an image of a creature is noticeable with long ears, hairy head and lowered legs. The figure of the man-he-goat has hoofs typical of a goat. Both the man-he-goat and the rhyton itself are richly decorated with a relief ornament. The master tried to render the muscles and separate features by an ornament of scaly, fan-shaped and slanting notches, using the technique of scratching and incision. Specially pointed tools were also used.

The artistic style of the Mtisdziri rhyton is somewhat related to the so-called Achaemenid style, and has less in common with the so-called Eastern Greek style. Circular channeling of the

horns is characteristic of the Achaemenid art. Rhytons with relief, horizontal stripes and flute occur frequently being of Oriental provenance. The representation of animal ears on the chest of the man-he-goat is also characteristic of Oriental style. It should be noted that the so-called herringbone ornament, which is typical of Colchian pottery of a definite period was used in rendering the figure of the man-he-goat. The same can be said about the geometric ornament that has much in common with the style of the 5th-6th cent. B.C. gold adornments of Colchian origin (gold diadem, "radial" and openwork earrings, temporal rings) [Lordkipanidze 1971: 51-63]. Some of their ornaments recur on silver articles of the same period.

The Mtiedsiri rhyton must be the work of a local master, influenced by Oriental Achaemenid style but its subject (the face of the figure) seems to be the result of local religious beliefs. As noted above, the end of the qantsi-rhyton features a half-man and half-goat, i.e. a man-he-goat. I have identified it with the animal-protector god Ochopimtre-Ochopinte-Ochokochi, some parts of whose body is human and others of a goat, as represented on the Mtisdziri rhyton.

Ochopintre, an animal-protector god must have been a common mythological image in ancient Georgia. Interest attaches to Ekvtime Mtatsmindeli's evidence on the name of a Georgian pagan god (Bochi) which was identified with Ochopintre: see *"The name of the pagan idols regarded by them as gods – some of men and some of women - were completely destroyed: **Dios, or Apollo, or Artemis, or Bochi (Ochopintre), and Gatsi, and Badagon, and Armaz at treating wine they would pronounce the name of the depraved Dionysus with a guffaw, and all this is diabolical..."*** [The Small Nomocanon 1972: 58].

It is significant that the name of the god Bochi (Ochopintre) is mentioned together with the name of Dionysus. It is conceivable that there was a link between the man-he-goat and Dionysian mysteries. This is suggested by the representation of ivy ornament on the rhyton which is characteristic of gods of the Dionysus circle and of vessels for drinking wine.

By its function and appearance Ochopintre resembles the Greek god Pan which is often represented as a he-goat. The Greeks imagined Pan as a merry god of the woods. The representation of Pan is found in some places of Georgia. After the formation of general Greek religion Pan became one of the attendant gods of Dionysus.

It cannot be ruled out that the Georgians had a local Dionysus-type god and its companions (Ochopintre) that later became assimilated to the Dionysus cult coming from Greece.

Some ritual traditions preserved in Georgian folklore and Ethnography (wrapping into a goat-skin, mask making e.g. *Berikaoba*, etc) seem to suggest that the man disguised as a goat on the Mtisdziri rhyton personified Ochopintre taking part in the mysteries connected with these gods.

A silver rhyton representing a scene of a battle (Fig. III) is an absolutely unique specimen of toreutics. It has been found in a high land region of Georgia Upper Racha in the village of Gomi and was brought to Kutaisi museum with other artifacts: a copper bowl, a bronze belt – plate, two bronze bracelets, a pair of bronze pins and a bronze finger-ring, remains of a glass adornment, another finger-ring made of horn, a strand of beads and 16 scraps of other beads. All these pieces are quite common for the pre – Christian cemeteries. The nearest archaeological site to Gomi village is Brili multilayer cemetery excavated at Gebi village. It seems quite natural to suppose that all the artifacts just cited are stray pieces found at Gebi and taken to Gomi.

The depictions on the rhyton capture a special interest of scholars. The vessel has a form of an oblong cone. Dimensions of its preserved part are: height – 13 cm, rim diameter – 6.5 cm, weight – 86 gr. The rim of the vessel is damaged and its lower part is missing. Now it is kept safe at the Kutaisi State Museum's reserve of precious metals (no 111) (Fig. III, 1, 2). The rhyton is made in one single piece of a silver plate. As it seems, first the scene was depicted on the flat surface. Afterwards the needed, horn-like shape was given to the plate. Probably, that is why the figures are somehow deformed and distorted [Bochoridze 1994: 254]. The shape of the vessel with its cylindrical neck

and narrowing to the bottom body (its protome is missing) suggests that the vessel is a rhyton.

Decoration of the vessel consists of three different bands. The first one is made around the rim. It is a frieze of dense flutes. The second represents four fighting men, and the third one – a pair of different animals and a tree. All figures are disposed symmetrically.

Two pairs of fighting men are depicted below the flutes. Each pair is facing each other.

The first warrior on the left is a bearded man. He wears a helmet, short clothes and shoes on his feet – depicted with bands around his ankles. He is holding a spear in his right hand and a rectangular shield in his left one. The spear is lifted up, ready to thrust the enemy.

The second warrior wears a helmet, a sleeveless jacket and similar shoes. He is aiming his arrow towards his foe.

The third warrior is standing with his back towards the second one and facing the fourth. He is wearing a helmet, holding a dagger in his right hand and a rectangular shield (similar the first one) in his left one. The fourth warrior is holding a spear. Some details of the men's figures are deformed and damaged. A tree with eight branches, a wolf and a doe are depicted below the warriors.

Some figures depicted on the rhyton are impressed, others are scratched out and the rest are hammered from the inner side. All of them are schematic and naturalistic, made in low relief with impressed lines. The craftsman who made the reliefs does not seem to be skilled enough. All four men are depicted in the three – fourth with their heads in profile. A spatial solution of upper and lower devices is simple. The doe and the tree make an illusion of differing planes. Horizontal dashes on the men's shields create an illusion of an artistic perspective. Dynamic postures of the warriors show a rather aggressive attitude. The tree depicted on the background connects the upper and lower scenes and functions as a key motif.

The rhyton found at Gomi village belongs to the type of horn-like ones. Two of the four warriors portrayed on it are holding similar shields which cover them from their pelvis to the shoulders. The shields are rectangular and their right upper

corners are cut out. They are rendered so that it is easy to see how they are tied to the arms and in addition to it they should have attachments for grasping them. It was very convenient to hold a shield this way because a warrior then was able to use both of his hands if needed (such attachments were first used by Hoplites) [Kvirkvelia 2001: 35]. The cut out right corners of the shields allowed the warriors to watch the enemy's actions. Such detail of a shield is depicted only on the rhyton from Gomi village and it seems quite possible to consider it as a local novelty. Shields with visors are quite common but they are not asymmetrical, e. g. so called semi lunar ones, or the one depicted on the 1st century relief of Chersoneses town. The shields of Gomi rhyton are rendered with the help of vertical lines that creates an impression of a wood – as if long pieces of it are bound together with two pieces of metal bands (upper and lower ones) and between them there is a horizontal sign or emblem like Latin "v" (<).

Rectangular shields with rounded corners are depicted on Karashamba silver bowl found in the 2nd millennium burial near the Razdan River [Oganessian 1988: 145]. Trapezoid shields are depicted on the belt-plate found in the Late Bronze period burial in Stepanavan [Martirosian 1964, fig.65]. The assault of town Sugun is depicted on a bronze sheathing of a door – Assyrian warriors are holding oblong rectangular shields [Piotrovskii 1959: Pl. 4]. On the scene of Kadesh battle (1312 BC.) from Abu – Simbel temple the warriors fighting against Ramzes II are standing in the race-chariots and holding hurdle rectangular shields. [Istoria ... 1914: 132, fig. 1]. A so called Scythian warrior holding a rectangular shield with rounded corners is depicted on a gold comb found in Solokha burial [Mantsevich 1987: 34]. Here I have to note that shields are less characteristic to the Scythian – Sarmatian world and they are almost absent among their numerous archaeological material. From the burials only five shield remains are known [Meljukova 1964: 78; Khazanov 1971: 63].

According to Herodotus (7. 61), Xerxes' Iranian warriors had round shields of hurdle. Rectangular shield was not characteristic to the Aegean – Greek world. Earlier Roman shields are round or

rectangle and slightly bent ones appeared about the 3rd century BC. Polybius (History 6. 23. 2 – 4) wrote that shields were made of planks covered with leather (120 by 80 cm). Both ends of such shields were bound with metal pieces. Later rectangular, ovoid hexahedral and rhomb-shaped shields coexisted but the ends of the latter were cut away. The shields had round metal umbons in their central parts. All three types of shields (rectangular, hexahedral, and ovoid) are depicted on the reliefs of Lucius Septimius Severus' triumphal arch in Rome. Rectangular shields are depicted on the scenes of gladiators' battle found in Pompeii. Roman infantrymen used rectangular shield – scutum at the time of Marcus Furius Camillus' dictatorship. From this time until 3rd c. AD on type of shields remained common among Roman infantrymen (cavalry soldiers used ovoid shields). It is quite probable that Pompeii's legionaries were equipped with such rectangular shields when they first came to the Transcaucasia in 65 BC and fought against the Kartlian (Caucasian Iberia) King Artoke [Gamkrelidze G. 2001: 57 – 69]. At the times of the Roman Empire the shields became smaller and they covered the soldiers' torsos only.

A rectangular wooden shield with angle – irons at the corners and covered with a sheathings of nails was found in west Georgia, at Tsebelda. It was included in the context uncovered on a hill of Stekliannaya and dated to the 4th century (48 by 68 cm) [Voronov 1975: 95, fig. 33].

A collection of the Late Classical period artifacts preserved in the State Museum of Georgia was found in Tbilisi, at Delisi suburb. The collection contained a figure of a warrior (no 5 – 996: 7) with a rectangular shield in his hand.

Shields with round bronze or iron umbons are quite frequently found in Georgia. Wooden or leather pieces of the shields perish easily in the soil. Roundness of an umbon does not mean that a shield should be round too (e.g. rectangular Roman scutum with round umbons). An assumption about roundness of a shield is strengthened with ethnographic examples characteristic to Georgian highlands where the locals used the shields with a diameter of 30 – 40 cm [Cholokashvili 1954: 227 – 232]. I think that at Varsimaantkari cemetery there

are unearthed only umbonis and not the shields themselves [Mukhigulashvili 1986: 67 – 72].

Round metal umbons and sheathings are very common in Georgian Late Bronze – Early Iron periods, namely, they were found at Badiauri, Lilo, Melaani, Vanta, Ureki, Kazbegi, Samtavro, Kamarakhevi, Varsimaantkari, Vani, (the 9th burial), Khutsubani, Eshera, Brili etc.

It is notable that round Hoplite shields were found in the 7th burial at Tsiteli Shukura and in Akhul – Abaa burial [Kvirkvelia 2001: 32 – 40]. It is quite possible that foreign shields with metal sheathings and umbons were used by high-ranking persons. It is absolutely clear at Varsimaantkari where among 166 burials only in two grave assemblages umbons were found (d. 30 cm) [Mukhigulashvili 1986: 71]. As to ordinary soldiers, they probable used either hurdle, or wooden shields sheathed with leather and it is natural that they have perished.

Shields of Kartvelian tribes (Colchis, Mosinikes, Moskhes, and Khalibes) are mentioned in Greek written sources. Herodotus (7.78.79) noted that “Colchians wore wooden helmets, small shields of rawhide, short spears and knives”. Xenophon (Anabasis 4.7.22) mentions Khalibes with ox-hide shields and Mosinikes who “held ivy-leaf-like shields covered with white ox-hide” (5.12). Strabo (Geography 11.4.5) wrote that the Albanians are “soldiers on foot and bow-men. They have rawhide suites of armor and shields like those of the Iberians”. Here is also mentioned a shield similar to Roman scutum – θυρεός. It is very important to note that this passage of Strabo’ “Geography” chronologically concerns to the fight of a Roman commander Pompeii against Albanians and Iberians.

According to the written sources just cited Colchians, Khalibs, Mosinikes and Iberians used small ox-hide, ivy-leaf and scutum-like shields made of hurdle or wood and sheathed in hide. Archaeologically attested umbons point to the fact that metal was frequently used in making the shields.

On the Gomi rhyton scutum-like shields are depicted but they have visors at the right upper corner which distinguishes them from other specimens. The Warriors depicted on Gomi rhyton

wear short clothes covering their pelvis. The garments are rendered in vertical lines. The first and the second warriors wear as if sleeveless jackets over their shirts. The clothes of the first and the third ones are belted. As I have already noted the figures are diagrammatic and it is difficult to say anything surely. It cannot even be excluded that the warriors are dressed in suites of armor, or the diagrammatic lines depict something like a Roman lorica.

The third warrior has even trousers on so characteristic to the Scythian – Sarmatian world. Let me return to Solokha comb in this connection – a warrior depicted on it is dressed in a short jacket (shirt) and trousers. He is holding a shield in his hand.

Xenophon (5.4.13) says that Mosinikes “... wore short sackcloth chitons which did not reach their knees” and adds that “Khalibes wore flax suites of armor reaching the lower area of their stomach belted with tightly twisted ropes” (4. 7. 15) i.e. belts.

Three warriors are bare-legged but they have shoes on their feet which are fastened at their ankles like Roman legionaries. It is a well-known fact that Greek warriors covered their legs with cnemides. So did Khalibes (Xenophon, Anabasis 4.7.16).

Bronze and iron mail links and scales of armor are found in Georgia, namely, at Vani, Eshera, Tagiloni, Kldeeti, Tsebelda (Shapka). About hundred holed iron scales were found in a warrior’s burial (№2) at Vani town. This kind of ammunition is called a scaly armor. Pierced scales were attached to a leather or sackcloth garment which covered a warrior’s torso [Lordkipanidze 1976: 183 – 184]. As I have already noted it is possible that the warriors depicted on Gomi rhyton are dressed in such suites of armor rendered diagrammatically.

All four warriors, depicted on the rhyton, are wearing hemispherical helmets. Some of them have nose and jaw covers which are not at all common for the pre classical period [Yesaian 1966: 101, Pl. 16]. They were not characteristic to the Iranian world. As to the Greek and then Roman periods, jaw covers were considerably frequent [Bottini et al. 1988: 65 – 136, 327 – 365].

So called Chalkidian and Hopletian helmets are found at different sites of Georgia: Sokhumi, Kutaisi, Kokhi (Adjara) and Shukhuti (Lanchkhuti district). Recently a Roman hemispherical helmet has been found in Kakheti region, Dedoplistskaro district, Zemo Kedi village.

Helmets were furnished with additional belts at the forehead in the period of Roman republic, just like the ones depicted on the helmets of the first and second warriors of Gomi rhyton. Nose covers are less characteristic to Roman helmets of the Republican and Imperial periods [Bottini et al. 1988: 327 – 365; Connolly 1988: 228]. It is quite possible that Gomi rhyton represents mixed types (Greek – Roman) of helmets. Herodotus speaks about Colchian (7. 79) and Moskhian (7. 78) wooden helmets. While describing the fight of Pompeii legionaries and Iberians Strabo (11.4.5.) notes that the latter wore leather helmets.

The first warrior of Gomi rhyton is holding a spear lifted up in his hand. The tip of the spear is directed downwards, as if ready to stab. It is short with a rhomb-like spear-head. A tie-line of its hafting is stressed with a pair of horizontal lines. Similar warrior with a spear is depicted on the Emperor Constantine's triumphal arch in Rome. The down directed spear-head points to the fact that the warrior is ready to stab not to throw.

Quantity of spear-heads far exceeds other weapons of the Classical period Georgia. It means that it was a basic weapon during the period. The same is witnessed in the written sources. Herodotus (7. 78. 79), Xenophon (5. 2. 4. 12. 22. 25), Strabo (11. 4. 5) wrote that a spear-head was a leading weapon among Colchians, Khalibes, Moskhes, and Iberians (Caucasian). About a special group of Iberian soldiers with spears speaks even Plutarch (Luculus 31).

The second warrior on Gomi rhyton grasps a bow and an arrow in his left hand aiming to the one with a spear in his hand. The bow is small with a string tied horizontally. The arrowhead is triangular, with ogee shoulders. Such arrowheads are mostly characteristic to the Late Hellenistic – Roman world [Lordkipanidze 1976: 180]. Percentage of arrowheads in Georgia of this period is not large. Supposedly a bow and an arrow were not

so important which is witnessed by Herodotus (7. 78. 79) and Xenophon (4. 3. 7. 8. 15 – 16; 5. 2. 4. 12. 22). They cite and describe the weapons of Colchians, Moskhians, Mosiniks and Khalibes but do not mention either a bow, or an arrow. But later, at the time of Roman (Pompeii) campaign Strabo enlists the weapons of Iberians (Caucasian) and Albanians and mentions a bow and an arrow too (Strabo 11. 4. 5). Iberian archers are mentioned by Appian (Misthradat's wars 101) and Dio Cassius (37. 2). Strabo points to poisoned arrows of Svans (11. 2. 19).

The third and the fourth warriors depicted on the rhyton are fighting to each other with a short, double-bladed dagger and a spear. Iron daggers are fewer than spears among the Classical period weapons of Georgia but comparatively more appear in the Late Classical period e.g. at Armaziskhevi, Kldeeti, Chkhorotsku, Brili, Tsebelda, etc [Puturidze 1959: 74 – 75]. Herodotus (7. 79) mentions short daggers (knives?) together with spears. Xenophon (4. 7. 16) says that Khalibs wore short daggers hanging on their belts.

A doe and a wolf are depicted on the lower part of the rhyton. These animals live in the Caucasian mountains even today. There is a tree behind the doe. I suppose that this is an allegorical depiction of a dualistic struggle between a virtue and an evil (characteristic to Zoroastrism and later to Manichaeism). The tree in this case is on the side of virtue (behind the doe). The lower scene is an allegorical rendering of the upper one i.e. fighting warriors. The doe is a symbol of virtue and the wolf of an evil. As to the tree – it is a symbol of fertility, victory of life and defeat of an enemy. I could also offer here an idea of an antithetical triad – confrontation of a doe and a wolf against the background of a tree.

It seems quite possible that Gomi rhyton was made as an offering to a high-ranking warrior who died in a battle and later used in performing his burial rites. Now, let us return to the previous scene depicted on the rhyton. I think it is much more realistic to explain this scene as a fight of southerners against the north Caucasians – Sarmats or Alans [Khazanov 1971: 3 – 4]. A local craftsman mirrored the event that he had already

seen and demonstrated his own philosophy in a sacral scene which was quite characteristic to that epoch.

Gomi rhyton is artistically independent and unique. It differs from analogous pieces of art of neighboring countries. The rim of the rhyton is decorated with a band of flutes and so called domed vaults at its end. Local bronze wares with flutes were common even in the Late Bronze – Early Iron period Georgia e.g. fluted situlae found in Lechkhumi [Sakharova 1976: 11, Pl. 9] and at Tlia [Tekhov 1977: 75, Fig. 63]. Flutes were very common on the Pre Classical period Colchian pottery which carried on the tradition in the early Classical period [Lordkipanidze et al 1981: 57] but they were not ended with domed vaults.

Vertical flutes were not characteristic to the Classical period Greek pottery (in contrast to Architecture). They are not seen on Achaemenid or Sassanian decorative vessels. A relief ornament, namely flutes, appeared in the Hellenistic – Roman world on pottery and toreutics [Froning 1982: 179, 280, 288 – 303; Blavatskii 1953: 238 – 254] e.g. a Roman rhyton dated to the 1st century BC [Kobilina 1939: Fig. 9]. Flutes, friezes and so called fan-like decoration became widespread in the Hellenistic and Late Classical periods [Kropotkin 1970: 24 – 25, Fig. 45].

Presumably frieze less flutes appeared in the Caucasus (first on metal wares and then on pottery) even in the Late Bronze – Early Iron Age so the ornament may even be considered as traditional. As to the frieze-like flutes with domed vaults at one end, they are characteristic to the Late Classical period. Just this kind of frieze embosses Gomi rhyton.

The Late Classical period of Georgia is distinctive with the abundance of toreutics [Machabeli 1976: 9 – 23; Lordkipanidze 1968: 77 – 101, 111] found at Tagiloni, Ureki, Tsikhisdziri, Bاندza, Kldeeti, Bori, Sargveshi, Khaishi, Kvashkheti, Zguderi, Tskhinvali, Zhinvali, Ertso, Armaziskhevi, Bagineti, Samtavro etc. It had been influenced by the Roman world [Machabeli 1976: 138 – 147]. As to Gomi rhyton the influence is seen in a manner of rendering the flutes. The Late Classical period fluted wares are found at Tagiloni, Khaishi, Bاندza,

Tsikhisdziri [Machabeli 1976: 28 – 29; Puturidze 1959: 72 – 74; Djavakhishvili 1958: 149 – 150]. Some of the Late Classical period pieces of toreutics found in Georgia were common even for the 4th century. Silver pieces of later periods belong to the Christian times and bear the features corresponding to the philosophy of this religion.

Chemical analysis of silver attests the fact that a container, made of this metal, makes any liquid less harmful because silver destroys bacilli. This quality of silver was perfectly known in the ancient times and people tried to use the containers made of this metal in performing sacral rituals. It is noteworthy that the Classical period Georgian silver was of high standard. As to the Christian period, there was used an alloy of silver and copper in order to make the metal firmer. Objects made of such alloy patinate in the course of time and become greenish [Goginashvili 1997: 79 – 81].

Gomi rhyton is made of whitish silver containing stibium which is a silver-like whitish metal itself and its ore deposits are in Racha, near Brili (Zopkhito). As to silver, it is mined at Kvaisa (Djava district). It should not be forgotten that there is a well-known Brili site near Gomi village and the metal pieces found at Brili contain stibium (chemist Dr. G. Inanishvili). According to Strabo (12. 3. 19) Khalibes mined not only iron but silver too.

I think that the horn-rhyton found at Gomi village in Upper Racha, on the south slope of the Caucasian mountain ridge was produced locally and comes from Brili cemetery. It is dated to the Late Hellenistic – Late Classical periods. The rhyton was made for performing a burial ritual. As to the subject matter – it is a depiction of the craftsman's perception of the reality which shows certain closeness with the north Caucasian (Sarmatian) on one hand and the Roman worlds on the other.

References:

- Amiranashvili, Sh. 1961:** The History of Georgian Art, (in Georgian), Tbilisi.
- Arakelian, B. 1976:** Studies of Art History of Ancient Armenia, (in Russian), Yerevan.
- Arakelyan, B. 1971:** Treasure of Silver Ware from Erebus, (in Russian), SA, (Soviet Archaeology), 1971, #1, p. 143-153.

- Blavatskii, V. 1953:** The History of Classical Period Painted Pottery, (in Russian), Moscow.
- Bochoridze, G. 1994:** Historical Sites of Racha – Lechkhumi, (in Georgian), Tbilisi.
- Bottini, F., Egg, M., Hase F., Pelug H., Schaaff, V., Schauer, P. and Waurick, G. 1988:** Antike Helme. Verlag des Römisch – Germanischen Zentralemuseums (Mainz).
- Cholokashvili, K. 1954:** Georgian Weapons –SSMAE, (Archaeological Expeditions of the State Museum of Georgia) 18 B,(in Georgian) Tbilisi.
- Connolly, P. 1988:** Greece and Rome at War, London.
- Djavakhishvili, Al. 1958:** Khaishi Hoard, Journal Mnatobi, 3, 149 – 157, (in Georgian), Tbilisi.
- Froning, H. 1982:** Katalog der Griechischen und Italischen Vasen. Museum Folkwang Essen.
- Gamkrelidze, G. 2001:** Colchological Essays, (in Georgian), Tbilisi.
- Gamkrelidze, G. 1982:** Ancient Settlements of Central Colchis, (in Georgian), Tbilisi.
- Gamkrelidze, G. 1998:** Ein Rhyton mit Götterdarstellung aus der Kolchis, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 30, 211 – 216.
- Goginashvili, N. 1997:** Restoration and Conservation of Silver Archaeological Artifacts, Essays of the National Museum of Art, 3, 79 – 84, (in Georgian), Tbilisi.
- Inaishvili, N. 1993:** Archaeological Sites of Tsikhisdziri of 1st – 6th cc., (in Georgian), Tbilisi.
- Khazanov, A. 1971:** Essays in the Military Science of Sarmats, (in Russian), Moscow.
- Khoshtaria, N. 1959:** Archaeological Researches in Vani and Vani Region in 1952, (in Russian), MSKA (Materials for Georgian and Caucasus Archaeology) 2, 149-161, Tbilisi.
- Kobilina, M. 1939:** The Art of Ancient Rome, (in Russian), Moscow – Len.
- Krivitskii, V. 1977:** Bronze Rhyton from Hermitage, (in Russian), SGE (Short Bulletins of the State Hermitage), 42, 33 – 36, Moscow.
- Kropotkin, V. 1970:** Roman Imported Goods in the Eastern Europe (2nd c. B.C.), (in Russian), SAI (Collection of Archaeological Sources), D 1 – 27, Moscow.
- Kvirkvelia, G. 2001:** Hoplitian Shields from Colchis, (in Georgian), Dzebanani 7, 32 – 40, Tbilisi.
- Lordkipanidze, G. 1976:** Weapons an Tools, (in Georgian), Vani 2, 167 – 190 Tbilisi.
- Lordkipanidze, G. 1976:** For the History of War Science in the Classical period Colchis, (in Georgian), Proceedings of Tbilisi State University, 205, 95 – 107, Tbilisi.
- Lordkipanidze, O. 1968:** The Classical world and Kartli (Iberia), (in Georgian), Tbilisi.
- Lordkipanidze O. 1971:** Materials for the History of the Colchian Artistic Culture of the 5th cent. B.C., in Georgian, Proceedings of Tbilisi State University. B. 1 (138), p.51-63. (in Georgian), Tbilisi.
- Lordkipanidze, O., Gigolashvili, E., Kacharava D., and Chkonia, A.: 1981,** Colchian Pottery of 6th- 4th cc. B.C. from Vani, (in Georgian), Vani 5, Tbilisi.
- Machabeli, K. 1976:** Late Classical period Toreutics of Georgia, (in Georgian), Tbilisi.
- Maksimova, M. 1965;** N. The Rhyton from Kelermes, in Russian, SA, (Soviet Archaeology) XXV, p. 215-235. Moscow.
- Mantsevich, A. 1987:** Kurgan Solokha, (in Russian), Leningrad.
- Martirosian, A. 1964:** Armenia in the Bronze and Iron Ages, (in Russian), Yerevan.
- Meliukova, A. 1964:** The Armament of Skyths, (in Russian), SAI (Collection of Archaeological Sources D 1 – 4 Moscow).
- Mukhigulashvili, N. 1986:** Bronze Shields from Varsimaantkari Cemetery, (in Georgian), journal Dzebanani 6, 65 – 75 Tbilisi.
- Oganesian, V. 1988:** Silver Goblet from Karashamba, (in Russian), Historical Philological Journal of the Academy of Science of Armenia, 4, 145 – 161 ,Yerevan.
- Piotrovskii, B. 1959:** Kingdom of Van (Urartu), (in Russian), Moscow.
- Puturidze, R. 1959:** Archaeological Monuments of Late Classical period from the West Georgia, (in Georgian), MSKA (Materials for Georgian and Caucasus Archaeology) 2, 54 – 94, Tbilisi.
- Rostovtsev, M. 1929:** The Animal Style in South Russia and China, London.
- Saginashvili, M. 1970:** Glass Vessels from Urbnisis Cemetery, (in Georgian), Tbilisi.
- Sakharova, L. 1976:** Bronze Hoards from Lechkhumi, (in Georgian), Tbilisi.
- Simon, E. 1999:** Amalthea – Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Historical Perspective of the Silk Road. Abstracts of the 9th Symposium at Vani, Georgia, 62 – 63, Tbilisi.
- Svoboda, B. and Cončev, D. 1956:** Neue Denkmäler antiker Toreutik. Praha.
- Tekhov, B. 1977:** Central Caucasus in 16th – 10 th centuries B.C. , (in Russian), Moscow.
- The Small Nomocanon, 1972:** (in Georgian), Tbilisi.
- Treuer, K. 1940:** Monuments of Greco- Bactrian Art, (in Russian), Moscow – Len.
- Tsitlanadze, L. 1976:** Archaeological Sites of Khevi, (in Georgian), Tbilisi.
- Ugrelidze, N. 1967:** For the History of Glassmaking in Early Medieval Kartli, (in Russian), Tbilisi.
- Vlasova, E. 1999:** The Horn-like Vessels from Semibratni and Uliapsk Kurgans. Abstracts of the 9th Symposium at Vani, (in Russian), 65 – 67, Tbilisi.
- Voronov, I. 1969:** Archaeological Map of Abkhazia, (in Russian), Sokhumi.
- Yesanian, S. 1966:** Weapons and the War Science in the Ancient Armenia, (3rd – 1st mil. B.C.), (in Russian), Yerevan.

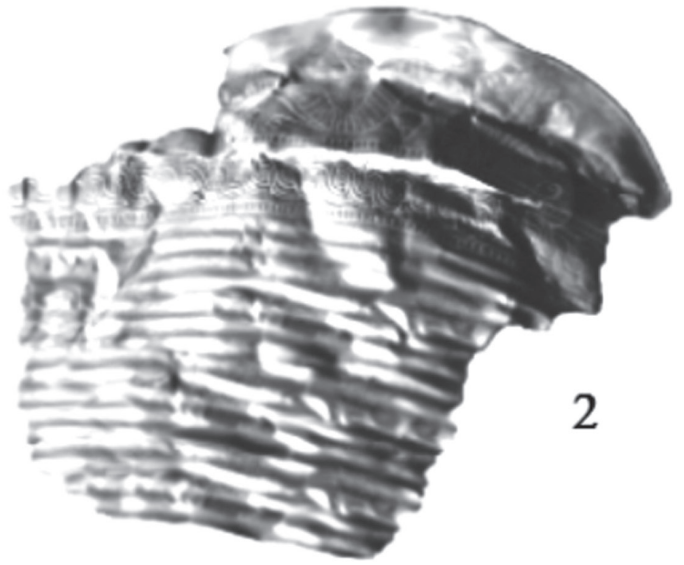
Figures:

- Fig. I – 1-3** A silver rhyton from Mtsidziri.
- Fig. II –** A silver rhyton from Mtsidziri, new graphical reconstruction .
- Fig. III -1.** A silver rhyton from Gomi village, Upper Racha region. 2. The depiction on the Rhyton.

I

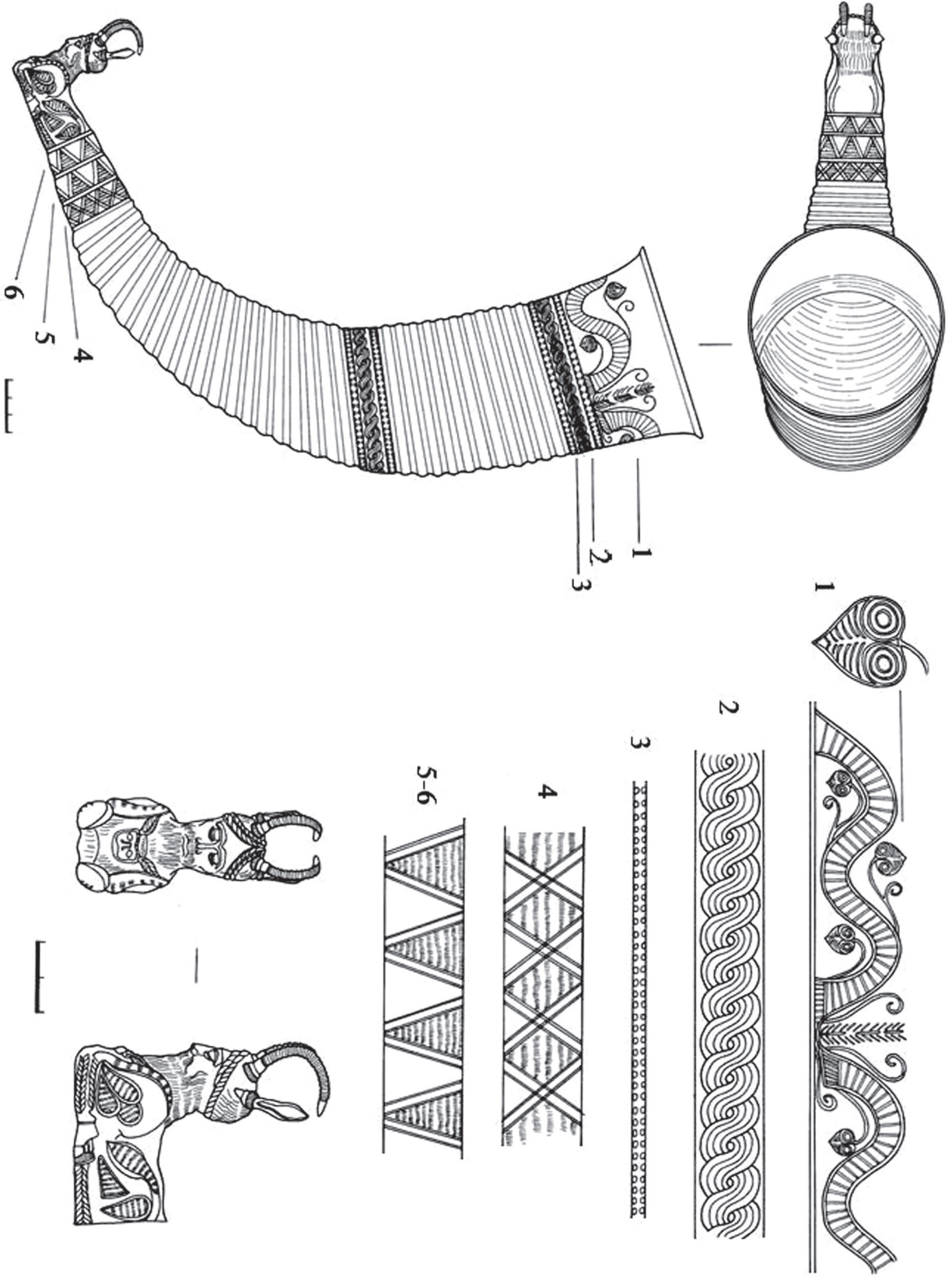
1

2

3

III

SUMMARIES

Zurab Bragvadze

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE VILLAGE GVANKITI

In 2006, the expedition of Terjola district of the Otar Lortkipanidze Centre of Archaeology excavated the site in the village Gvankiti. The expedition was funded by the Georgian Pipeline Company and was focused to research the building which was partially excavated in 1998. The building seemed to be the remains of the church and was dated to the Early Medieval Period. The trench of 140 square meters was excavated. Two Cultural Layers were revealed here. The walls of the building had damaged the layer 2. This layer was attested near the N, S and E walls of the building and was destroyed by the walls. As for the layer 1, it was not disturbed and was attested at the upper level of the building. According to the stratigraphical profile, Layer 1 was of 35-40 centimeters, and the layer 2 – 40 – 50 centimeters. The layers were separated with the sterile layer of 20- 25 centimeters thickness.

Figures:

Fig. I - 1 – Gvankiti, the plan of the building revealed during the excavations; 2 – Stratigraphic profile;

Fig. II – Archaeological material of the layer I;

Fig. III - Archaeological material of the layer II.

Iulon Gagoshidze

GEORGIA AND “GRECO-PERSIAN” GEMS

Meeting and cooperation of Greeks and Persians in the sphere of glyptics is represented in so called Greco-Persian gems, were dated from the 5th-4th cc BC and were related mainly to Asia Minor (Furtwaengler, Maksimova, etc.). Further researchers of “Greco-Persian” glyptics showed that several more or less different groups can be distinguished in this large class of gems, identified on the basis of style, shape and motif, chronology of which covers Hellenistic period too, and the area of extension reaches such remote places in the East, as Taxila, in Pakistan, and as the major part of these gems was produced not for particularly the Persian market, it is reasonably to call them “Greco-Oriental gems” (Boardman). Ancient Georgia (Colchis and Iberia) was also one of those countries where contacts between Oriental (Achaemenian) and Greek (or: strongly Hellenized) cultures occurred already in Achaemenid epoch. This was followed by typologically the same kind of events, as in other regions of Persian and Alexander’s empires. Metal finger-rings, common in Georgia in the 5th-3rd cc BC (M. Lordkipanidze) must be included in the above mentioned class of Greco-Oriental gems. These rings form several local groups, but they are identified by the shape and engraving technique, which are obviously of Greek origin, and by the motifs of engraved representations, which are mainly local or (more) Achaemenid, adopted and developed on local grounds. Gems of different types (bezel-rings, scarabeoids, tabloids), in general sense, included in the circle of Greco-Oriental gems, were produced on the territory of Georgia during the whole Hellenistic epoch until early Roman period, including. Blue glass polyhedrons (tabloids) form a peculiar, independent group of gems of Greco-Oriental circle, common in Iberia (Kartli Kingdom), where

they were produced in the 1st (2nd-1st) cc BC, but remained in use until the 2nd c AD. Thus, ancient Georgia (Caucasia?) was a kind of reservation, where "Greco-Persian" (therefore: Iranian-Achaemenid) traditions of Achaemenid epoch were preserved till Roman period, both in old objects, as well as in active production. This idea concerns not only the sphere of glyptics. The same situation seems in other spheres of minor art (engraved bone plates, bronze buckles, etc.) and in architecture (temples of Dedoplis Mindori) too.

Figures:

Fig. I - The table of superposition of Blue glass polyhedrons (tabloids);

Fig. II - 1-3 - Blue glass polyhedrons (tabloids): 1 – from Neron Deresi; 2 – from Neron Deresi, Abelia and Arkneti; 3a - from Neron Deresi, Abelia, Tuiachqochori, Lochini, and Azerbaijan (Karakopatepe); 3b – from Lochihi, Urbnisi, Sokhta, Brili, Nastagisi, Ossethia and Armenia (Gegadir, Leninakan); 4-14 - Metal finger-rings (signets) of 4th – century BC: 4-6 – from Sazeguri (silver); 7-8 - from Sazeguri (gold); 5-7 – from Kanchaeti (silver); 10, 12, 13, 14 - from Takhiziri (silver); 11, 18 - from Takhiziri (bronze); 15, 16, 17 – engraved bone sheet of 1st c. AD from Dedoplis Gora.

Irma Berdzenishvili

ABOUT EARLY CHRISTIAN TEMPLES IN SOKHUMI

The archaeological researches of Sokhumi began from 1950 and is continuing until today. In 1987-1990 and 2001-2003, during the archaeological excavations on the territory of Sokhumi fortress the remains of two Early Christian temples were revealed. First was the octagonal building, and the second - three naval basilica with pentahedral apse. It is noteworthy that during the excavations of octagonal temple the fragment of the tile with the stamp of XV Legio Apollinaris and the grave stone with Greek inscription "Here lies the soldier – legionnaire, Orestus, for the commemoration of whom this church was built" were unearthed. Near by, Christian burials built with brick were revealed. On the territory of Sokhumi fortress the ceramics decorated with Christian symbols (cross and the Symbol of Christ), dated by the bronze coins of Justinian period minted in 544-545 were revealed. The Temple complex of Sokhumi may be built in the 5th century, but the archaeological data and the written sources approve that some construction activities were undertaken in the 6th century. From the forties of the 6th century Bichvinta (Pitiunt) lost his leadership of the Christian Center in the region. Sebastopolis became the religious center and in the written sources of the 7th century it is mentioned as the Sebastopolis eparchy, later as the autonomous archbishop's eparchy. The advancement of Sebastopolis was conditioned by its Geographical location. The road from to the north Caucasus was running through the Kodori gorge. This road had an important role for Sebastopolis from the 6th century, when the "Silk Road" was transferred to the north and the merchants were using Kodori gorge as the road from the north Caucasus to the Black Sea, where the main harbor was Sebastopolis.

Figures:

Fig. 1. Complex of early Christian churches in Sokhumi (after L. Khroushkova).

GREEK POTTERY WARES FROM ATSQURI

The modern village of Atsquri lies in Akhaltsikhe district, in south Georgia. The village is located at the beginning of Borjomi Gorge, at about 900 m AMSL, on the valley, which is divided by the Kura river. A favourable environment and geographical location created constructive setting for the formation of an advanced settlement. Written sources as well as archaeological materials point out that, this area was crossed by one of the trade routes coming from east Anatolia. According to Georgian historical tradition the political centre of south Georgia was Atsquri. The archaeological investigations carried out in Atsquri revealed the settlement dated to the sixth-first centuries BC on the left bank of the Kura river. The settlement yielded a number of Greek imported pottery wares, alongside with the locally made items. Exposed artefacts significantly enriched and nuanced our understanding of Greek imports distribution within south Georgia and regional socio-economical history. The Greek imports were classified into two groups according to manufacturing centres and chronology. East Greek and Attic pottery wares demonstrated that Archaic, Classical and Hellenistic periods' ceramics were imported into south Georgia. Archaic East Greek Band wares were mainly represented by cups, while Attic painted and black-glazed pottery by cups, plates, bowls, and skyphoi. All these artefacts displayed typical to their group's clay texture, paint, and glaze. Among numerous archaeological sites of south Georgia only 12 are regarded as synchronous to the Atsquri Greek pottery. It is worth of mentioning that Greek imported pottery has only been documented at Atsquri site. The chronological range of Greek pottery indicates that the import has not been brought to Atsquri incidentally. It had accumulated there as a result of a long process, over broad time span that had its grounds. Greek pottery was represented mainly by tableware, which probable was used by nobility. The existence of a distinguished layer among the community of Atsquri, who owed valuable belongings emphasizes a differentiated society and on the other hand indicates the standing of the settlement. The fact that exclusively in Atsquri was identified expensive imported pottery, which means that the noble layer inhabited there, illustrates the status of the settlement as socio-economically advanced centre of the region. The discovery of wealthy burials near the settlement confirms these ideas as well. The findings of Greek imported pottery are rare in east and mountainous parts of Georgia. Atsquri imported pottery is still a single case in south Georgia. For that reason, generated an opinion that Greek imports were mainly limited to Colchis (west Georgia). The Atsquri discovery changed presumption existed up to that time. However, most probably, Greek pottery reached south Georgia not by means of direct interactions with Greeks, but via links with west Georgia, where numerous archaeological sites yielded Greek pottery of Classical and Hellenistic periods in a great abundance. But, Greek Archaic pottery wares were only recognized at a few coastal sites of Colchis. Therefore, it thought to be that Greek pottery penetrated into south Georgia from particular western Georgian sites (Vani, Kobulet-Pichvnari, Simagre, Batumi Fortress). Western and eastern parts of Georgia were connected via Zekari and Goderdzi ridges since antiquity. Greek pottery wares were probable imported by this route. Thus, the discovery of Greek imported pottery in south Georgia is thought to be significant, since it highlighted an involvement of Atsquri community in an exchange system of antiquity.

Figures :

Fig I. Greek Imported Pottery Wares: 1. Rim and handle of Archaic East Greek banded cup; 2. Fragment of Archaic East Greek banded wares; 3. Fragments of Archaic East Greek banded wares; 4. Rim and handle of Attic painted skyphos; 5. Neck of Attic painted lekythos; 6. Rim of Attic black-glazed unidentified vessel; 7. Rim of Attic black-glazed bowl; 8. Handle of Attic black-glazed unidentified vessel; 9. Bottom of stemless Attic black-glazed cup; 10. Heel of Attic black-glazed unidentified vessel; 11. Heel of Attic black-glazed unidentified vessel; 12. Rim and body of Attic black-glazed plate; 13. Rim and body of Attic black-glazed incised bowl;

Fig. II. Greek Imported Pottery Wares: 1. Rim and handle of Archaic East Greek banded cup; 2. Fragment of Archaic East Greek banded wares; 3. Fragment of Archaic East Greek banded wares; 4. Rim and handle of Attic painted skyphos; 5. Neck of Attic painted lekythos; 6. Bottom of stemless Attic black-glazed cup; 7. Rim of Attic black-glazed plate; 8. Rim of Attic black-glazed bowl; 9. Rim and body of Attic black-glazed incised bowl.

Revaz Kvirkvaia

THE MAP OF PREHISTORIC AND CLASSICAL ARCHAEOLOGICAL SITES OF MESKHET-JAVAKHETI

Historical province of Georgia, Meskhet – Javakheti, which includes Borjomi, Adigeni, Akhaltsikhe, Aspindza, Akhalqalaqi and Ninotsminda districts, is rich with Prehistoric and Classical period archaeological sites. In this article the archaeological sites found and excavated by various researchers are gathered. The sites are mapped with an approximate accuracy. The type of the site, dating and the books dealing with this question (mainly excavation reports) are pointed out.

Figures:

Fig. I – The Maps of Borjomi and Adigeni districts;

Fig. II – The Maps of Akhaltsikhe and Aspindza districts;

Fig. III – The Maps of Akhalqalaqi and Ninotsminda districts.

Nino Mindadze

THE PERSPECTIVE OF MEDICAL- ANTHROPOLOGICAL RESEARCHES BY THE EXAMPLE OF ANCIENT COLCHIS

The article refers to the problem of the role of diseases in the process of historical development of the society. The specific Bio-Geo Environment – swampy feature supported spreading of malaria on the Kolchian Plane. Malaria had impacted the traditional culture of the Kolchian Plane population which accumulated the empirical knowledge about malaria, worked out the means of treatment and adaptation to the specific environment. It is supposed that the cult of malaria woman deity and its temples existed in ancient Colchis.

Vaja Sadradze

THE ARCHAEOLOGICAL SITES OF ROMAN (LATE CLASSICAL) PERIOD FROM UREKI

It is supposed that the golden agraffe, finger-rings, thick bracelets, the plaque decorated with almandine stones, coins, iron bed etc, found at the archaeological sites of Roman Period in Ureki belong to the necropolis of the high aristocracy – Eristavs – Pitiakshs who were governing the province of Supsa – Natanebi. Due to the interests of Kartli (Iberia) kingdom, it is possible that officials of the Kingdom were controlling the road and the part of to the Black sea shore from this region. The process of formation of Guria Saeristavo – Sapitiaksho could begin from the Hellenistic or Early Roman Period.

Figures:

Fig. I. 1 – Ureki, 1942, the remains of the iron bed from the so called hoard; 2 -amphora; 3 - golden finger ring; 4, 5 - golden finger ring with gem; 6 - golden bracelet; 7. - golden finger ring with almandine; 8-golden amulet; 9-11. – the fragment of golden pendant with markezit ; 12 – golden necklace; 13 – golden ear-ring with ruby ; 14 – golden agraffe

Fig. II –1-3 – golden belt; 4 – silver finger ring; 5, 6 – silver ear-cleaner ; 7-9 – silver fibulae; 10 – glass beads; 11-14 – the fragments of silver pendant;

Fig. III –1 – silver dish; 2-4 – glass vessels; 5 – golden buckle decorated with almandine stones.

Medea Sherozia

ABOUT THE DENARIUS OF THE EMPEROR AUGUSTUS AND IT'S LOCAL IMITATIONS

The basic means used in trade from the 2nd half of the 1st c AD. in Iberian kingdom was the denarius of Roman Emperor Augustus (Gaius Julius Caesar Octavianus, 27 BC. - 14 AD.) At the same time Parthian drachma of Artabanus II (10-38 AD.) was used in the circulation. According to the previous attribution this coin was called Gotarze's drachma. Both coins were used by the biggest part of the population. This was characteristic only for Iberia locally and didn't include other Caucasian countries of that time, namely neighboring Albania and Armenia. 350 denarii of the Emperor Augustus are revealed on the territory of Georgia. The history of each discovery is documented, and 200 hundred out of these 350 were discovered in the old capital Mtskheta and its surroundings. 235 Parthian drachmas of Artabanus II were discovered also in Mtskheta and its surroundings. Next biggest number of these two coins was discovered at Jinali cemetery in Aragvi gorge - the road to north Caucasus. 90% of Augustus denarii and Artabanus II drachma were discovered in the graves dated to the 2nd -3rd centuries AD. Due to the fact that Augustus denarius had a long history of circulation in Iberia, some scholars suggest that some part of those coins were minted locally. Though it is quite obvious today that low quality barbarian imitations of those coins were minted locally. In the numismatic funds of Georgian National Museum 15 barbarian imitations are preserved. They were discovered in different regions of Georgia - mainly in peripheries. Some of them were found in the well dated graves, as a result we can assume that these imitations existed already in the 1st century B.C. and that they were minted in the 2nd -3rd centuries also. Also it's noteworthy that this coin was used as *Charon's obol* that means that it had some importance in the money circulation. Although minting that kind of barbarian imitations was not a priority for the central government of the Kingdom, it was done by private persons mostly in provinces from time to time. Supposedly two or three centers existed independently from each other.

Figures :

Fig. I - 1. Mtskheta, Baiatkhevi, 1986, grave # 23, Mtskheta Archaeological Expedition,# 131; 2. Mtskheta, Samtavro, 1976: grave # 126, Mtskheta Archaeological Expedition,#339; 3. Tsitsamuri II, 1985, grave #3, Mtskheta Archaeological Expedition,# 40; 4. Jinali, 1979: pit grave # 248, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #25340; 5. Mtskheta, Samtavro, 1976: grave # 164, Mtskheta Archaeological Expedition, #334; 6. Mtskheta, Nattakhtari I, 1981, pit grave # 5, Mtskheta Archaeological Expedition, #31; 7. Mtskheta, Karsniskhevi, 1976: pit grave # 35, Mtskheta Archaeological Expedition, #397; 8. Mtskheta, Samtavro, 1939: stone grave 144, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #10011; 9. Mtskheta, Samtavro, 1939: stone grave 144, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #10010; 10. Mtskheta, Samtavro, 1939: stone grave 144, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #10007; 11.

Mtskheta, Samtavro, 1939: stone grave 144, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #10008; 12. Mtskheta, Mogvtakari, 1977: tile-grave 6, Mtskheta Archaeological Expedition, #35; 13. Mtskheta, MogvTakari, 1977: tile-grave 3, Mtskheta Archaeological Expedition, #20; 14. Mtskheta, MogvTakari, 1977: tile-grave 3, Mtskheta Archaeological Expedition, #22; 15. Mtskheta, Samtavro, 1939: tile-grave 116, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #9981; 16. Mtskheta, Samtavro, 1938: tile-grave 32, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards 9953; 17. v. Qeleti, Khashuris region, 1971: accidental find, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #22623; 18. v. Cheremi, Gurjaani region, 1986: grave 2, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #25755;

Fig. II - 19. Dedoplis Gora, v. Doglaura, Qareli district, room 15, 2004: Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #26274; 20. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #4049; 21. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #1704; 22. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #3372; 23. Historical Museum of Erevan (Armenia), #14162; 24. Pushkin Fine Art State Museum (Moscow, Russia); 25. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #4050; 26. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins # 4051; 27. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #4052; 28. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #4053; 29. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #4054; 30. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #54; 31. Chiatura, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #1705; 32. Tsageri, Lechkhumi, 1946: Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #9446; 33. v. Baga, Dusheti region, 1982: grave 17, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #25444; 34. Svaneti, v. Tskhumuri, Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Fund of Hoards #5103; 35. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #3425; 36. Numismatic Collection of the National Museum of Georgia, Main Fund of Georgian Coins #53.

Merab Dzeladze, Tamar Khokhobashvili

THE GRAVE WITH THE THRESHING BOARD FROM ABULMUGI

In 1985, archaeological expedition of Mashavera gorge in Kvemo Kartli, Dmanisi district found and excavated the cemetery of Early Hellenistic period (4th - 3rd cc. BC.) Abulmugi 1. Noteworthy is the grave # 22, which was covered with flat stones and the wooden threshing board. 20 graves with threshing boards are revealed in Transcaucasus – 17 from them are from Georgia: 1. Tsagvli (Khashuri district), The end of the Middle Bronze age, 17th – 16th centuries BC.; 2. Bornigele (Borjomi district) – 14th c BC; 3. Dzveli Qanda (Mtskheta district), 14th -13th cc. BC. 4. Digasheni; 5, 6. Gantiadi (Dmanisi district), 13th -12th cc. BC.; 7. Samtavro (Mtskheta district), 8th – 7th cc. BC.; 8-9. Madneuli- Kazreti (Bolnisi district), 7th -6th cc. BC; 10. Kulbakevi (Tskhinvali district), 7th -6th cc. BC; 11. Abulmugi (Dmanisi district), 4th – 3rd cc, BC.; 12. Katlanikhevi (Gori district), 3rd – 2nd cc. BC.; 13-15. Nastakisi (Mtskheta district), 1st c. BC.; 16-17. Klde (Akhaltsikhe district) 4th 5th c. AD.; 18. Khanlar (Azerbaijan) the late of the 2nd millennium BC.; 19. Artik (Armenia), 12th – 11th cc. BC.; 20. Akhtala (Armenia), Early 1st millennium BC. All graves with threshing boards (except of Akhtala grave) are pit graves. In Katlanikhevi, Gantiadi And Samtavro the human remains were placed on the threshing boards, at other sites the board was covering the deceased.

Nutca Kipiani

RED-FIGURE SKYPHOI FROM VANI CITY-SITI

The article refers to two skyphoi unearthed in Vani. One of them was found in the grave # 24, another is a casual find outside the site. Both belong to the Attic red-figure pottery of FB group. First is dated to the 4th c BC., another to the 375-350 BC.

Figures:

Fig. I - 1-2. Red-figure skyphos from Vani grave # 24 (Graphics by G. Kipiani); 3. Red-figure skyphos, casual find outside the site (Graphics by G. Kipiani); 4. Red-figure skyphos, casual find outside the site, side A, (Photo by G. Gogotishvili); 5. Red-figure skyphos, casual find outside the site, side B, (Photo by G. Gogotishvili).

Ketevan Javakhishvili

ACHAEMENID SEALS FROM GEORGIA

Six Achaemenid seals found in Georgia represents the variety of achaemenid seals. The seals are classified according to the classification of J. Boardman. 1. Racha, v. Joisubani, west Georgia. On the surface of stripy agate cylindrical seal the Tree of Life and two standing, winged lions are depicted. This depiction belongs to the so called Eastern Court Style, the seal is dated to the 5th c. BC, or earlier period. 2. Kareli district, village Takhtidziri, East Georgia. On the prominent surface of the conical, blue chalcedony seal the stylized Tree of Life and wild goats are depicted. The depiction belongs to the Eastern Court Style, the seal is dated to the 1st half of the 5th c. BC. 3. Mtskheta, East Georgia. On the prominent surface of the pyramidal chalcedony seal the crowned deity in his both hands holds the tails of two winged lions. The depiction belongs to the Western Court Style, the seal is dated to the 1st half of the 5th c. BC. 4. Mtskheta, Baiatkhevi. The depiction is carved on the four facets of the chalcedony tabloid. On the lower, wide facet the Persian horseman killing the lion with the spear is depicted. On the upper, small facet Maltese dog is depicted, and on other two, side facets leaping deer and gazelle. This Tabloid belongs to the so called Greco-Persian or Greco-Oriental seals and is dated to the second half of the 5th c – first half of the 4th c. BC. 5. Kakheti, v. Jimiti East Georgia. On the surface of the white chalcedony scarabeoid the horseman is fighting with big horned bull. Belongs to the so called Bern group and is probably dated to the 2nd c BC. 6. Bolnisi district East Georgia. On the surface of small, white chalcedony scarabeoid the lion is attacking the animal (roe?). Belongs to the so called Bern group and is probably dated to the 2nd c BC.

Three Achaemenid seals discovered in Georgia (Mtskheta pyramidal seal, Baiatkhevi tabloid and Jimiti tabloid) were found in the graves of Roman period ; the Joisubani cylindrical seal in the grave dated to the 4th c. BC.; Takhtidziri conical seal in the grave dated to the 4th – 3rd cc. BC. So we can see that all seals are found in more or less later context.

Figures :

Fig. I – 1-2 - Stripy agate cylindrical seal from the village Joisubani, west Georgia ; 3-4 – Conical chalcedony seal from the village Takhtidziri, east Georgia; 5-6 – pyramidal chalcedony seal from Mtskheta, rich tomb # 905, east Georgia; 7-9 - chalcedony tabloid from Mtskheta, Baiatkhevi, east Georgia ; 12-13 – chalcedony scarabeoid seal from Bolnisi district, east Georgia.

DARAQOI SETTLEMENT AND SOME PATTERNS OF HISTORY OF ACHAEMENID EPOCH TRANSCAUCASUS

Village Daraqoi is located in the historical region of Georgia, Kvemo Kartli, on the S slope of Trialeti mountain ridge, 15 kilometers to the NW from Tsalka (Fig. I, 1). The settlement is situated on the left bank of the small gorge near the village. The settlement was built on 2.5 hectares and only 300 square meters were excavated, where 9 dwellings, 20 storage pits and 2 pits with stone walls were revealed. The settlement consist of two cultural layers and several construction horizons. The upper layer is represented by dwellings, storage pits and pits with stone walls. The lower layer is represented by the storage pits (Fig. II, III). The upper layer is dated to the 5th and the mid 4th cc. BC. The lower layer is dated to the 6th century BC. Noteworthy is the red colored and painted pottery which is supposed to be originated from thr Achaemenid Iran. This kind of pottery could distributed in Kartli in that period when the Achaemenid Empire was focused on strengthening it's northern border – mainly after 522-521 BC, when the activities of the Empire on this direction reched it's peak. From the late 6th century BC the East and South parts of Transcaucasus were included in the Empire as Satrapies (11th, 18th and 19th). The central part of Transcaucasus (subsequently Kartli Kingdom) was ruled by Mamasakhlisi of Kartli, who was controlling this part of Caucasus mountain passes untill the collapse of the Empire. The west part of Transcaucasus was controlled by the rulers of Egrisi. The political status of Kartli (and Transcaucasus was conditioned by the important military-strategic location and trading crossroads. The Natural border – Caucasian mountains was important for stopping the nomad tribes of northern steppes. Neutralizing the nomad tribes during the confrontation of south and north and defending the northern border was one of main strategic goals of Achaemenid empire which was trying to control Caucassian mountain passes. In 522-521 BC Achaemenid Empire concured Armenia, in 515 BC –Thrace and was ready to invade Scythia. King Darius the Great, presumedly should also control the Caucasian passes. Due to the archaeological material and written sources, it becomes clear that for the moment of invading in Scythia the strong fortification system was existing, which was begining in Central Azia and included Caucasus and Thrace. This defence line was built across the river Amudaria, Caucasian mountains and r. Danube.

Figures:

Fig. I – 1. The map of Transcaucasus and Near East; 2. Topo plan of Daraqoi settlement;

Fig. II – 1. Daraqoi settlement, plan (level II); 2. Daraqoi settlement, plan (level III);

Fig. III – 1. Daraqoi settlement, profiles;

Fig. IV – 1. dwelling # 4, detail; 2. dwelling # 7, altar; 3. dwelling # 1, general view from east; 4. dwelling # 5 and # 4, general view from east;

Fig. V – 1, 2. dwelling # 4, hearth; 3, 4. dwelling # 4, hearth. Plans and profiles;

Fig. VI – 1, 2. dwelling # 1, altar; 3. dwelling # 1, hearth, drawing; 4. dwelling # 1, altar, drawing;

Fig. VII. Red painted pottery from Daraqoi settlement -1,13,17,19,24,42,46 -dwelling #1; 2,3,5-7,9,12,16,21,22,25,27-29,33,36,41,43,44,47,49 - dwelling # 6; 4. pits with stone walls # 2; 8,14,15,18,20,23,26,30-32,34,35,38,39,45,48. dwelling # 7; 37 - dwelling # 4. 40 - dwelling # 5.

Fig. VIII. Pottery from Daraqoi settlement -1,6,7,11-16,18-20,24 - dwelling # 6; 2-4,8,29,37,41,44,45, 48,49,51,52 - dwelling # 4; 5,9,33- dwelling # 2; 17,21-23,25-28,34,35,38,42,43,46,47,50,53- dwelling # 1; 30-32, 36,39,40- dwelling # 7;

Fig. IX. Pottery from Daraqoi settlement - 1,2,4,7,10,12-19,21-41,43,45-50- dwelling # 1; 3,5,6,8,9,11,20,42 - dwelling # 6; 44 - dwelling # 2;

Fig. X. Pottery from the pits excavated at Daraqoi settlement -1,2,22,23,29,33,37,43,49. pit # 13; 3,4,11-13,30,32,34-36,38,39,41,44 - pit # 11; 5-9,14-18,21,26 - pit # 8; 10,42,47. pit # 2; 19,51. pit # 7; 20,24,45. pit # 10; 25,27,40 - pit # 6; 28,31,48,50 - pit # 1; 46 - pit # 12;

Fig. XI. Pottery from the pits and pits with stone walls excavated at Daraqoi settlement -1,4,5,7-15,18,22-24,26,27,34,36,40 – pit # 16; 2,3,20,30,32,35,41. – pit with stone walls # 1; 6,16,17,19,21,25,28,29,42 – pit # 15; 31,33,37-39. pit # 19.

შემოკლებათა განმარტება ABBREVIATIONS

- აკც** – არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი
- აძ** – არქეოლოგიური ძიებანი
- ენიშკი** – ენის, მატერიალური კულტურისა და ისტორიის ინსტიტუტი
- იბერია-კოლხეთი** – საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი
- თსტუგ** – თბილისის სახელმწიფო ტექნიკური უნივერსიტეტის გამომცემლობა
- მსკა** — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიაში
- მსკი** — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის
- სდსძ** – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები
- სსმაე** — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები
- სმამ** – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე
- სსმმ** — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე
- ქც** - ქართლის ცხოვრება
- ძმ** - ძეგლის მეგობარი
- АО** – Археологические Открытия
- ВВр.** – Византийский Временник
- ВГМГ** – Вестник государственного музея Грузии
- ВДИ** – Вестник древней истории.
- ИФЖ** – Историко-филологический журнал
- ЗКВАМР** – Записки Коллегии востоковедов при Академии Музея Российской Академии Наук.
- ИКИИ** – Известия Кавказского Историко-Археологического Института
- ИРАИМК** – Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры
- КСИИМК** – Краткие сообщения Института Истории материальной Культуры
- МАК**- Материалы по археологии Кавказа
- МАР** - Материалы по археологии России
- МИА** – Материалы и исследования по археологии СССР
- ПАИ** – Полевые археологические исследования
- СА** – Советская археология
- ТОНГЭ** – Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа
- АА** – Archäologischer Anzeiger
- АМАТ** – Archäologische mitteilungen aus Iran und Turan
- ДНА** – Dialogues d'histoire ancienne
- JHS** – Journal of Hellenic Studies

ავტორთა საყურადღებოდ

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის კრებულში — „იბერია-კოლხეთი“ საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული, სამეცნიერო ხასიათის სტატიები იბეჭდება. ამიერიდან კრებულში სტატიები ქართულ და ინგლისურ ენებზე იქნება. რედაქცია იღებს სტატიებს 15 გვერდამდე. ამ მოცულობაში შედის: სტატია, ლიტერატურის სია, გრაფიკული ტაბულების და ფოტოების აღწერილობა, საილუსტრაციო მასალა. რედაქციას უნდა ჩაბარდეს სტატიების ელექტრონული ვერსიები და მათი ამონაბეჭდები.

გვერდის ზომა – A4; შრიფტი – LitNusx, ზომა – 12, ერთი ინტერვალი.

დამონმებული ლიტერატურის მითითების წესი: ტექსტში მითითება კვადრატულ ფრჩხილებში ხდება. მაგ.: [ლორთქიფანიძე ოთ. 1987: 129, ტაბ. I, სურ. 5].

ლიტერატურის სია, ბილოში, დალაგებული უნდა იყოს ანბანის რიგით — ქართული, რუსული, ლათინური; თუ აუცილებელია, სხვა შრიფტებზე წარმოდგენილი ლიტერატურის დასახელება (მაგ. ბერძნული შრიფტით), ის სიას ბოლოში ერთვის.

ავტორის გვარი, ინიციალები, გამოცემის წელი, სახელწოდება, გამოცემის ადგილი. მაგ.: ლორთქიფანიძე ოთ. 2002: ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი.

პერიოდული გამოცემის ან კრებულის მითითებისას მათი სახელწოდება უნდა გამოიყოს დეფისით. აუცილებელია გვერდების სრული მითითება. მაგ.: Gamkrelidze G. 1998: Ein Rhyton mit Götterdarstellung aus der Kolchis. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 30, Berlin, S. 211-216. თუ ერთსა და იმავე ავტორს ერთ წელიწადში ორი ან მეტი ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული, ისინი უნდა დალაგდეს სათაურების ანბანური რიგის მიხედვით და დაინომროს ლათინური ასოებით. მაგ.: Шелов Д. 1956a: Шелов Д. 1956b:

ცალკე გვერდზე უნდა იყოს წარმოდგენილი გამოყენებულ შემოკლებათა განმარტების სია.

მოთხოვნები ილუსტრაციული მასალის მიმართ: ფოტოების ელექტრონული ვერსია, მაღალი ხარისხის, არანაკლებ 300 რეზოლუციის, მკვეთრი გამოსახულებით. გრაფიკული ტაბულები კომპიუტერულად შესრულებული, Tiff ფორმატში, არანაკლებ 600 რეზოლუციის.

ილუსტრაციულ მასალას თან უნდა ახლდეს სურათებისა და ტაბულების აღწერა.

სტატია უნდა ჩაბარდეს არქეოლოგიის ცენტრის, კრებულ — „იბერია-კოლხეთი“-ს სარედაქციო საბჭოს მდივანს მ. ჩარკვიანს ან მთ. რედაქტორს — გ. გამყრელიძეს.